

**Ош мамлекеттик
университетинин
ЖАРЧЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Ошского
государственного
университета**

**№2, 2019
ISSN 1694-7452**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**«ОШ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

Журнал жылына 4 жолу чыгарылат

№2-2019

*Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан
2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.*

Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча
Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)
Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын
мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт.

Редакциянын пикири макалалардын авторунун
пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Жыйнактын электрондук версиясын www.ohsu.kg, vestnik.ohsu.kg, elibrary.ru
сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

Башкы редактор:

филол.и.д., профессор

Исаков К.А.

Башкы редактордун орун басары:

тех.и.д., профессор

Кенжаев И.Г.

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Жээнбаев Ж.Ж. – мед.и.д., проф.
2. Жолдубаев Р.Дж. – мед.и.д., проф.
3. Жумабаев А.Р. – мед.и.д., проф.
4. Тайчиев И.Т. – мед.и.д., проф.
5. Осумбеков Б.З. – мед.и.д., проф.
6. Эшиев А.М. – мед.и.д., проф.
7. Мамаев Т. – мед.и.д., проф.
8. Сулайманов Ш.А. – мед.и.д., проф.
9. Жолдошов С.Т. – мед.и.д., проф.
10. Момунова А. – мед.и.д., проф.

БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Жумабаева Т.Т. – б.и.д., проф.
2. Каримова Б.К. – б.и.д., проф.
3. Тажибаев А. – б.и.д., проф.

ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР:

1. Матикеев К.М. – г.и.д., проф.
2. Низамиев А.Г. – г.и.д., проф.
3. Алтыбаева Д.Т. – х.и.д., проф.
4. Камалов Ж.К. – х.и.д., проф.

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР:

Физика:

1. Арапов Б.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Саипбекова А.М. - ф.-м.и.д., проф.
3. Ташполотов И.Т. - ф.-м.и.д., проф.

Математика:

1. Алымкулов К.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Каримов С.К. - ф.-м.и.д., проф.
3. Матиева Г.М. - ф.-м.и.д., проф.
4. Турсунов Д. - ф.-м.и.д., проф.
5. Сопуев А.С. - ф.-м.и.д., проф.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Эргешбаев У.Ж. – э.и.д., проф.м.а.
2. Култаев Т.Ч. – э.и.д., проф.
3. Кулуева Ч.Р. – э.и.д., проф.м.а.

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Зулпукаров К.З. – филол.и.д., профессор
2. Калыгулова С.Ш. – филол.и.к., доцент
3. Элчиев Ж.Э. – филол.и.д., проф.м.а.
4. Жамгырчиева Г.Ж. – филол.и.д., проф.м.а.

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ:

1. Бабаев Д.Б. – пед.и.д., профессор
2. Момуналиев С.М. – пед.и.д., профессор
3. Син Е.Е. – пед.и.д., профессор
4. Алтыбаева М.А. – пед.и.к., профессор
5. Батыралиев А. – пед.и.к., доцент
6. Акматова Т.А. – пед.и.к., доцент
7. Закиров А.З. психол.и.к., проф.м.а.

УКУК ЖАНА ЮРИСПРУДЕНЦИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Дүйсенов Э.Э. – ю.и.д., профессор
2. Кулдышева Г.К. – ю.и.д., профессор
3. Арабаев Ч.И. – ю.и.д., профессор

САЯСАТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ:

1. Абдурешев А.Б. – саяс.таануу.и.д., проф.
2. Омукеева Ж.А. – саяс.таануу.и.д., профессор
3. Абазбек у. Р. – саяс.таануу.и.к., доцент

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ:

1. Абытов Б.К. – т.и.д., профессор
2. Нурумбетов Б. – т.и.д., профессор
3. Кененсариев Т.К. – т.и.д., профессор

ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Аттокуров Т.А. – филос. и.д., профессор
2. Шарипова Э.К. – филос.и.д., профессор
3. Балтабаева А.Т. – филос.и.д., профессор

ОшМУнун редакциялык-басма кеңешинин чечими менен басууга сунушталды
***Берилген материалдардын сапаттуулук деңгээлине, илимий мазмунуна, жаңылыгына автор,**
сунуштаган кафедра жана рецензиялаган окумуштуу жооптуу

МАЗМУНУ

Естественные науки

1.	<i>Кенжаев И.Г., Абдырахман уулу К., Абулова Н.Л. К вопросу разработки эффективного способа подвода тепла в процесс сушки сельхозпродуктов с использованием солнечной энергии</i>	7
2.	<i>Мырзапаязова С.Б., Полотов И.Ж., Сапаров К.К. Исследование содержания хлорорганических пестицидов в растительных продуктах</i>	13
3.	<i>Обозов А.Дж., Исаев Р.Э. К вопросу перспектив развития электроэнергетической отрасли Кыргызской Республики с использованием новых инновационных технологий ВИЭ</i>	17
4.	<i>Ыса кызы М., Полотов И.Ж., Сапаров К.К. Строение координационных соединений хлорида и сульфата цинка с анальгином</i>	27
5.	<i>Эргашов С., Дилишатов Ө.У. Вернадскийдин - программасынын чегинде биосфераны үйрөнүү</i>	30
6.	<i>Эргашов С., Дилишатов Ө.У. Өрүктүн мекени Зардалы өрөөнү</i>	34

Гуманитарные науки

1.	<i>Attokurova T., Toktorova D. Commercialization of education: benefits and limitations</i>	38
2.	<i>Toktorova D., Attokurova T. The role of colors in teaching of English vocabulary</i>	42
3.	<i>Абдыманан уулу Ж. Т. Сатылгановдун ырлары менен комуз күүлөрүнүн тарыхы</i>	45
4.	<i>Ажиева Э.Ж., Сейитбекова С.С. Пушкиндин чыгармаларынын кыргыз адабиятына тийгизген таасири</i>	53
5.	<i>Аттокурова А.Т., Ысакжанова А.Ы. Пути развития инвестиционной политики в Кыргызской Республике</i>	56
6.	<i>Байтикова Г.С., Дыйканбаева Т.Т. Пушкин и кыргызские поэты</i>	58
7.	<i>Барынбаева А., Жолдошева З., Жээнбекова Б. Трансформация экологического сознания кыргызского этноса</i>	62
8.	<i>Бектемир уулу Д. ОшМУнун студенттик «Нур» гезитинин сайтынын түзүү</i>	66
9.	<i>Дарбанов Б.Е., Караева Н.О. Атрибутивдик катыштын “сан атооч+зат атооч” тибиндеги татаал гидронимдер</i>	69
10.	<i>Дарбанов Б.Е., Караева Н.О. Кыргызча энчилүү гидронимдердин корей тилине которулушу</i>	73
11.	<i>Джапаралиев Ш.М., Стиль Ар Деко: проблема интерпретации в контексте культуры XX века</i>	77
12.	<i>Дмитриева Л.М. Русская ономастика в современной России: статика и динамика (по материалам «топонимического словаря Алтая»)</i>	84
13.	<i>Дуванаева К.Т. Англис тилинин практикалык курсун окутууда студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүн дифференциялоо ыкмалары</i>	90
14.	<i>Дыйканбаева Т.Т., Алимбаева С.А. Творческое наследие А.С.Пушкина в переводе на кыргызский язык</i>	94
15.	<i>Дэлэгниам Нямаа, Дмитриева Л.М. Место русского языка в западной Монголии: перспективы функционирования</i>	97
16.	<i>Жуманова М. М. Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылды стробоскоптук метод менен окуп-үйрөнүү</i>	102
17.	<i>Жуманова М. М., «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасы боюнча практикалык сабактар системасынын окуу материалынын мазмуну жана</i>	110

	<i>структурасы (теориялык негиздеме)</i>	
18.	Захарова А.Е. Императивы оптимизации социальной ответственности в деле сохранения объектов историко-культурного наследия	115
19.	Исаков К.А., Маликов А.А. Азыркы учурда негизги каражаттардын эсебин жүргүзүүдөгү актуалдуу маселелер	119
20.	Кайкыбаева А., Умуралиева А., Жороева А. Модель обучения дискуссии как комплекс упражнений	124
21.	Капарова Ж., Ажибекова Ч. ОшМУда академиялык мобилдүүлүктү өнүктүрүү	129
22.	Карабаева Э., Ырысбек кызы Н. Ааламдашуу доорундагы котормочулардын ролу	133
23.	Көчкөнбаева С., Байбагышова Х. Медицина факультетинде англис тилин окутуудагы айрым татаалдыктар жана аны чечүүнүн айрым жолдору	136
24.	Кубатбек уулу Д. Композитор Н.Давлесовдун балдар ырларын окутуунун усулдары	140
25.	Курманкулова С. А., Абдраманов М.К. Единство поэзии и действительности в повести «В краю непуганых птиц» М.М. Пришвина	143
26.	Лебедев А.А. Бинарные бессоюзные предложения в поэтическом творчестве П.А. Вяземского	147
27.	Машарипова Т.Ж. Публицистика жана адабият: жалпы жана айырмалуу жактары	152
28.	Мирланова Г., Жаныбек кызы К., Шакирова А. Өндүрүштүк ишканалардагы маселелерди чечүүдө жана башкарууда өндүрүштүк менеджменттин ролу	158
29.	Мурзакматов А.К., Каримова К.Т. Эл аралык сылыктык	161
30.	Мурзакматов А.К., Каримова К.Т. Этикеттин кесиптик ишмердүүлүктөгү мааниси	164
31.	Мырзакерим уулу Б. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында мамлекеттик сатып алуулар системасынын өнүгүүсү	168
32.	Нурмаматова М.Т. Мамлекеттик тил – Ош мамлекеттик университетинде	171
33.	Приев Т., Бектемир уулу Д. Сайт түзүүнүн актуалдуулугу жана клиенттик жана сервердик программалоо тилдери	175
34.	Сабирова В.К., Сейитбекова С.С. Айтматов о Пушкине и мировой культуре	178
35.	Сагындыкова Р.Ж., Таалайбек кызы А. Особенности неологизмов в сфере компьютерных и интернет-технологий	181
36.	Спивакова Е.М., Спивакова М.М. Устойчивые сравнения русского языка в тезаурусе молодежи	185
37.	Стамбекова А.Н. Теоретико-методические вопросы организации учета и анализа на предприятиях горнодобывающей отрасли Кыргызстана в современных условиях	190
38.	Сулайманкулов Ж.К. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын милдети, орду жана укуктук маселелери	194
39.	Суютбекова М., Жаныбек кызы К., Шакирова А. Маркетинг ишмердүүлүгүн пландаштыруу жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүккө тийгизген таасири	197
40.	Таникулова А.М. Роль проектно-исследовательской компетенции студентов колледжа в системе профессиональной подготовки	200
41.	Таибаев А.М., Аптокурова Г. Кайра иштетүү өнөр жайындагы ишканалардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга таасир этүүчү факторлор	204
42.	Таибаев А.М., Аптокурова Г. Кайра иштетүү өнөр жайындагы өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун мааниси	207
43.	Фаткина К.В. Русские канонические антропонимы в России 21 века	211
44.	Шамишева Г.А., Гаипова С.А. Долбоорду башкаруу жана баалоо	214
45.	Шубина Н.С. Лесковский сказ как особое художественное явление	218

46.	<i>Эрмекова А. Кыргыз элинин каада-салттары жана аларды изилдөө</i>	226
47.	<i>Эсенбай кызы Г. Кыргыз милициясынын коомдогу орду</i>	230

Медицинские науки

1.	<i>Мамадыев Б. Анализ смертности от механической асфиксии вследствие повешения по данным исследования Ошского областного центра судебно-медицинской экспертизы по городу Ош Кыргызской Республики в период 2000-2009 г.г.</i>	232
2.	<i>Саипова Э., Шерматова Ж.Т., Кеңешбаева Д.С. Влияние высокогорной экосистемы Кыргызстана на здоровье населения (на примере Чон-Алайского района)</i>	238

К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ ЭФФЕКТИВНОГО СПОСОБА ПОДВОДА ТЕПЛА В ПРОЦЕСС СУШКИ СЕЛЬХОЗПРОДУКТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОЛНЕЧНОЙ ЭНЕРГИИ

*Кенжаев И.Г. – д.т.н., профессор,
Ошский государственный университет
Абдырахман уулу К. – к.т.н., доцент ЮО НАН КР ИПР, лаб. НИЭ,
Абулова Н.Л. – инженер ЮО НАН КР ИПР, лаб. НИЭ*

АЙЫЛ ЧАРБА ПРОДУКТЛАРЫН КҮН ЭНЕРГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН КУРГАТУУ ПРОЦЕССИНЕ ЖЫЛУУЛУКТУ КЕЛТИРҮҮНҮН НАТЫЙЖАЛУУ ЖОЛУН ИШТЕП ЧЫГУУ МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА

*Кенжаев И.Г. – т.и.д., профессор,
Ош мамлекеттик университети
Абдырахман уулу К. – т.и.к., доцент КР УИА түштүк бөлүмүндөгү ЖРИ, КЖЭБ лаб.,
Абулова Н.Л. – инженер КР УИА түштүк бөлүмүндөгү ЖРИ, КЖЭБ лаб.*

ON THE ISSUE OF DEVELOPING AN EFFECTIVE METHOD FOR SUPPLYING HEAT TO THE PROCESS OF DRYING AGRICULTURAL PRODUCTS USING SOLAR ENERGY

*Kenzhaev I.G.¹ Doctor of Technical Sciences, Professor
Osh State University,
Abdyrakhman uulu K. candidate of technical sciences, assistant professor
Abulova N.L., engineer Institute of natural resources SB NAS KR*

Аннотация: На основе проведенного анализа существующих способов подвода тепла к процессу сушки сельхозпродуктов, показаны их теплотехнические характеристики, и на их основе предложен комбинированный способ подвода тепла, позволяющий ускорить процесс сушки и приведена описания оригинальной конструкции солнечной сушильной установки для реализации разработанного способа подвода тепла. Приведены результаты испытаний на промышленном образце разработанной солнечной сушильной установки.

Аннотация: Айыл чарба продукталарын кургатуу процессине жылуулукту келтирүүнүн иштеп жаткан жолдоруна жүргүзүлгөн анализдин негизинде алардын жылуулук техникалык мүнөздөмөлөрү көрсөтүлүп, мунун негизинде жылуулукту келтирүүнүн кургатууну тездетүүгө мүмкүндүк берүүчү комбинацияланган жолу сунушталган. Ошондой эле жылуулукту иштелип чыккан жолун ишке ашыруу үчүн күн нуру менен кургатуучу орнотмонун оригиналдуу конструкциясынын сүрөттөмөсү, бул орнотмонун өндүрүштүк үлгүсүн сыноонун натыйжалары

Abstract: In this article, based on the analysis of existing methods for supplying heat to dried agricultural products, their thermal performance characteristics are shown, and a combined method of heat supply, as well as a new design of a solar drying unit for the implementation of the developed method of heat supply, is developed. The results of tests developed solar drying installation.

Ключевые слова: сушка, радиационно-конвективный способ, установка, продукция, теплоноситель, излучение.

Түйүндүү сөздөр: кургатуу, радиациялык-конвективдик ыкма, продукция, жылуулук алып жүргүч, нурлануу.

Key words: drying, convection, radiation, installation, products, coolant, radiation.

Известно, что сушка сельхозпродуктов является наиболее эффективным способом уменьшения потерь урожая, их длительного хранения и транспортировки. При этом фактором, определяющим рентабельность готовой высушенной продукции, являются затраты на энергоснабжение полного процесса сушки. Обычно на практике в качестве источника энергии используются органические топлива, как уголь, древесина, нефтепродукты и электрическая энергия.

Особое место среди всевозможных энергоресурсов занимает солнечная энергия. Сушка фруктов (яблоко, виноград, слива, абрикос, и т.д.) с использованием солнечной энергии на открытом пространстве является наиболее распространенным и широко применяемым способом. Однако открытая воздушно-солнечная сушка имеет такие недостатки, как запыленность продукции, длительность процесса сушки, неравномерный охват всего периметра продукта солнечными лучами и т.д. Открытая воздушно-солнечная сушка плодоовощной продукции практически не применяется. Поэтому внедрение современных технологий сушки с использованием солнечных сушильных установок(ССУ) для получения высококачественной сушеной сельхозпродукции является актуальной задачей. В данной работе проведен анализ существующих способов сушки сельхозпродуктов с использованием солнечной энергии, показаны их теплотехнические характеристики. В работе также предложен комбинированный способ подвода тепла к процессу сушки и приведено описание новой конструкции солнечной сушильной установки.

На современных видах ССУ подвод тепла к высушиваемому продукту осуществляется конвективным, радиационным и комбинированным способами. Естественно, одновременное использование перечисленных выше способов сушки существенно повышает скорость сушки продуктов. На практике разработан ряд технических решений по эффективному использованию энергии солнца в процессе сушки. В конвективных ССУ, как правило, главным генератором тепла являются солнечные воздухонагревательные коллекторы, откуда в камеру сушки поступает нагретый воздух. Преимуществом данного способа является то, что продукты высушиваются путем омывания их горячим воздухом, с заданными теплотехническими характеристиками. Так как процесс происходит в специальном объеме, продукты не подвергаются воздействиям прямых солнечных излучений, содержащих в своем составе ультрафиолетовых излучений, вызывающих у продуктов процесс карамелизации, что приводит к ухудшению в конечном итоге качества получаемой продукции. Однако конвективный способ подачи тепла имеет граничный характер, температура воздуха находится только в предельных нормах, то есть, потенциал в данном способе сушки невысок. Радиационный способ подачи тепла к высушиваемым продуктам отличается высокотемпературностью, что определяет высокий потенциал данного способа. Необходимо отметить, что широкий спектральный состав солнечного излучения не всегда положительно отражается в качестве получаемой продукции. Во избежание снижения качества получаемой продукции на практике применяют радиационный способ подачи тепла путем трансформации солнечных излучений в инфракрасные излучения посредством поглощения солнечных излучений металлическими панелями. Известно, что в процессе сушки температура теплоносителя является важным фактором в обеспечении высоких качеств высушиваемой продукции. Доказано, что теплоноситель с температурой более 70С вызывает авитаминацию в продукте, отрицательно влияющую на качество получаемой продукции.

Наиболее перспективным способом, с практической точки зрения является комбинированный способ тепла. При использовании комбинированного способа процесс сушки состоит из трех периодов. Первый период сушки продуктов, как правило, проходит при высоких влажностях продуктов, в данном периоде важен фактор уноса выделенной от продуктов влаги. Унос влаги обеспечивается только потоком воздуха, т.е. горячий воздушный поток, проходя через продукты, поглощает в себя влагу, испаренной от продуктов. Во втором периоде сушки интенсивность испарения влаги замедляется, и для отрыва влаги из продукта уже требуется более высокий тепловой потенциал. В данном случае целесообразно наряду с конвективным способом, имеет практическое значение и применение радиационного способа, именно для дополнительного разогрева продуктов. В третьем периоде сушки влага продуктов остаются на внутренних капиллярах. Для их удаления требуется высокие температуры теплоносителя, что может быть обеспечена путем наличия дополнительных источников инфракрасного излучения.

На основе вышепроведенного анализа нами предлагается комбинированный способ подачи тепла к высушиваемым продуктам, отличающийся от своих аналогов тем, что высушиваемый продукт продольно нагревается конвективным потоком, а сверху, снизу и с боковых сторон нагреваются инфракрасными излучениями, исходящими от дополнительных источников.

Описанные выше способы подачи тепла к высушиваемым продуктам производится в солнечных сушильных установках разных типов. Они отличаются друг от друга по конструкции, по методу трансформации энергии солнечных излучений в тепловую и т.д..

В работах [1,2,3] предложены различные конструкции сушильных установок, широко применяющихся для сушки различных продуктов с учетом особенностей технологических процессов сушки, а также требований к качеству получаемой продукции. Практические опыты эксплуатации показали, что наибольшая эффективность достигается при использовании ССУ с радиационно-конвективным способом подачи тепла и рециркуляцией теплоносителя в камеру сушки для полного использования теплового потенциала горячего воздуха.

Нами также разработана солнечная сушильная установка [4] с радиационно - конвективным способом подачи тепла. Разработанная нами ССУ отличается от своих аналогов наличием дополнительного источника тепла. Конструктивное исполнение выполнено так, что в камере сушки между двумя теплообменниками (верхней металлической пластинкой и нижним металлическим поддоном) установлены металлические ребра, служащие в качестве источника дополнительного инфракрасного излучения.

Схематическое изображение предлагаемой ССУ приведена на рис. 1.1. Она состоит из солнечного воздушнонагревательного коллектора (СВК) 1, камеры сушки (КС) 2. Они соединены между собой с помощью переходного блока (ПБ) 3 и вытяжной трубы (ВТ) 4.

Все части ССУ устанавливаются на несущей пространственной раме 5.

На рис. 1.2. показана схема камеры сушки и ее элементов. КС состоит из теплоизолированного корпуса 6, внутри которого параллельно друг к другу и на некотором расстоянии друг от друга расположены два металлических листа. Нижний лист выполняет роль поддона 7, на котором, вдоль ее длины, штамповкой сделаны небольшие углубления 8. В этих углублениях и размещаются высушиваемые продукты 9.

Перпендикулярно к поверхности верхнего листа 10, приварены на определенном расстоянии друг от друга стальные пластины - ребра 11, определенной высоты. Ребра имеют такую же длину, как и верхняя пластина. Верхняя сторона листа 10, окрашена в черный цвет для увеличения поглотительной способности. Верхний лист выполнен съемным.

Верхней пластине сделаны небольшие отверстия 12, через определенные расстояния.

Верхняя часть КС покрыта листовым стеклом 13. Стекланный лист, как и верхний металлический лист 10 – съемный.

На одной стороне корпуса КС сделаны отверстия 14, для входа в нее нагретого воздуха из переходного блока 3. На противоположной стороне корпуса КС сделаны отверстия для выхода отработавшего воздуха.

ССУ работает следующим образом: высушиваемые продукты 9 укладываются на нижнем поддоне 7 в углублениях 8. Затем верхняя пластина 10 укладывается на поддон таким образом, чтобы ряды высушиваемых продуктов 9 остались между ребрами 11, верхней пластины 10 и не соприкасаются с продуктами. Горячий воздух поступает в КС из СВК, проходит по каналам прямоугольного сечения, образованным верхней пластиной 10, ребрами 11 и нижней пластиной – поддоном 7. Нагретый воздух по мере движения по каналам омывает и нагревает продукты 9 и одновременно абсорбируя выделяющуюся от продуктов влагу, через вытяжную трубу 4, через отверстия 15 выходит из КС наружу.

Верхний лист 10 нагревается от поглощаемого им солнечного излучения 16, (для простоты показан ход одного условного солнечного луча), поступающего на нее через стеклянное покрытие 13. Ее температура, как показывают наши эксперименты, близка или превышает 100 °С. При такой температуре, согласно закона Вина длина волны максимальной плотности излучения от этих пластин составляет 7,77 мкм [6]. Согласно закона Стефана-Больцмана [6] плотность излучения от такого листа составляет (при степени черноты стального листа 0,97) 1064 Вт/м². Это достаточно большая энергия.

Теплота от листа 10 путем теплопроводности материала (кондуктивный теплообмен) передается ребрам 11. Следовательно, температура ребер (пластин) также близка к температуре верхней части листа 10. Как лист 10, так и ребра 11 при такой температуре достаточно мощно излучают инфракрасное излучение и одновременно нагревают верхние, боковые и нижние части высушиваемых продуктов. На рис. 2, инфракрасное излучение, исходящее от листа 10, и ребер 11, показаны пунктирными линиями. Высушиваемый продукт нагревается инфракрасным излучением практически со всех сторон. Это приводит к более равномерному нагреву продукта со всех сторон и ускорению процесса его сушки.

Горячий воздух, в зависимости от аэродинамических условий в каналах, частично могут переходить из одного канала в другой через отверстия 12.

Таким образом, в представленном ССУ высушиваемый продукт нагревается как конвективным способом - от нагретого в СВК воздуха, так и инфракрасным излучением, исходящим от листа 10 и его ребер 11.

Предлагаемая ССУ особенно эффективна при сушке объемных (цельных, не разрезанных в виде пластин) продуктов, имеющих круглую форму или подобных к ней (абрикос, вишня, слива, клубника и т.д.).

Согласно закону Ламберта, интенсивность излучения с поверхности максимальна в направлении перпендикуляра на данной точке поверхности [5], то есть от ребра 11, исходит максимальное излучение по направлению боковых сторон продуктов.

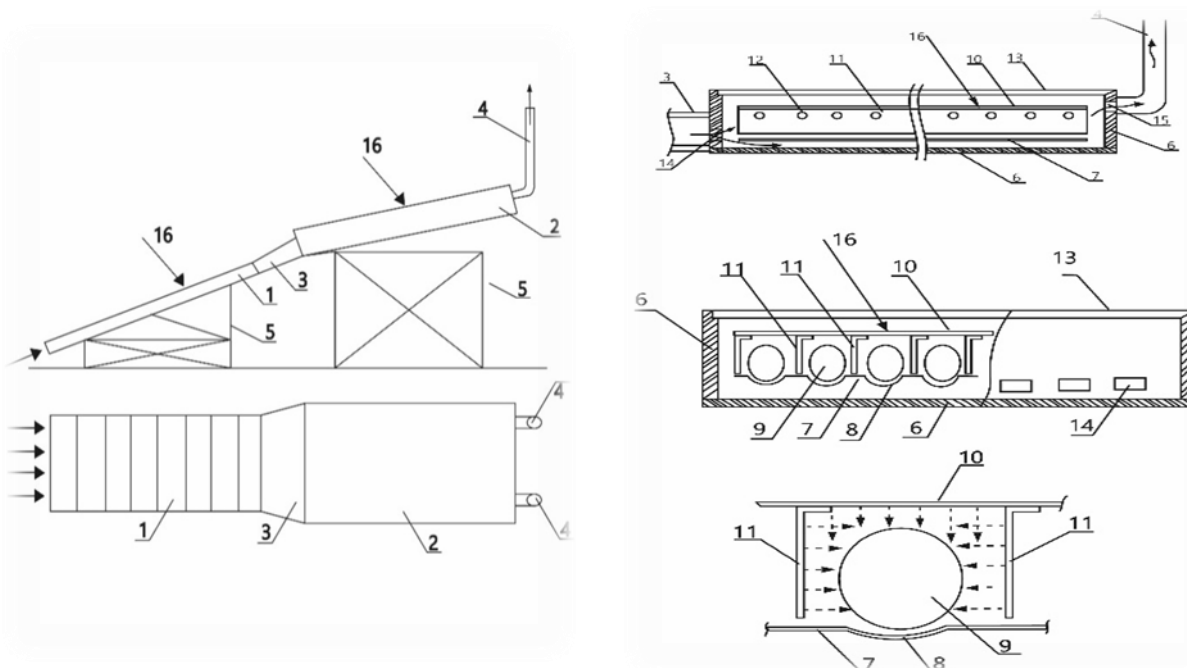

Рис.1. Схема КС ССУ «Термика»

2. Блок Схема ССУ «Термика»

Благодаря тепловому излучению от металлических элементов в камере сушки, а также направленному каналному потоку горячего воздуха предлагаемой установкой обеспечивается высокая скорость сушки и высокое качество получаемой продукции.

Испытания по определению технико-эксплуатационных характеристик установки прошли на экспериментальной базе Кыргызско-Узбекского университета. На рисунке 3 показан общий вид установки. Ее габариты составляют 2,5x1,5x2. На рисунках 4 и 5 приведены результаты испытания установки.

Рис. 3. Общий вид ССУ «Термика»

На рисунке 4 представлены результаты экспериментов при сушке абрикоса с косточкой и яблока. Урюк относится к категории пленочных продуктов. Однако, в отличие, например, от винограда в процессе сушки косточка абрикоса, на наш взгляд, должна повысить скорость распространения температуры по объему высушиваемого продукта. Скорость сушки в данном случае на 5-10% выше относительно других типов ССУ, и на 55-60% выше относительно воздушно-солнечной сушки.

Из рисунка видно, что при сушке яблока, скорость сушки в ССУ «Термика» на 2,2 раза выше относительно сушки на открытом пространстве.

На рисунке 5 приведены результаты сушки курута, диаметрами 15-20мм, имеющего шаровидные формы. Курут имеет белый цвет и в отличие от предыдущих объектов сушки имеет высокие коэффициенты отражения. Однако, благодаря наличию активной поверхности испарения и всестороннему нагреву, наблюдается высокая скорость сушки.

Анализируя результаты испытаний, можно отметить, что разработанная установка с конструкционной возможностью осуществить всесторонний нагрев высушиваемых продуктов, позволяет ускорить процесс сушки в среднем на 10-15% относительно базовых ССУ, и до 2,2 раза

относительно воздушно-солнечной сушке с учетом особенностей высушиваемого продукта.

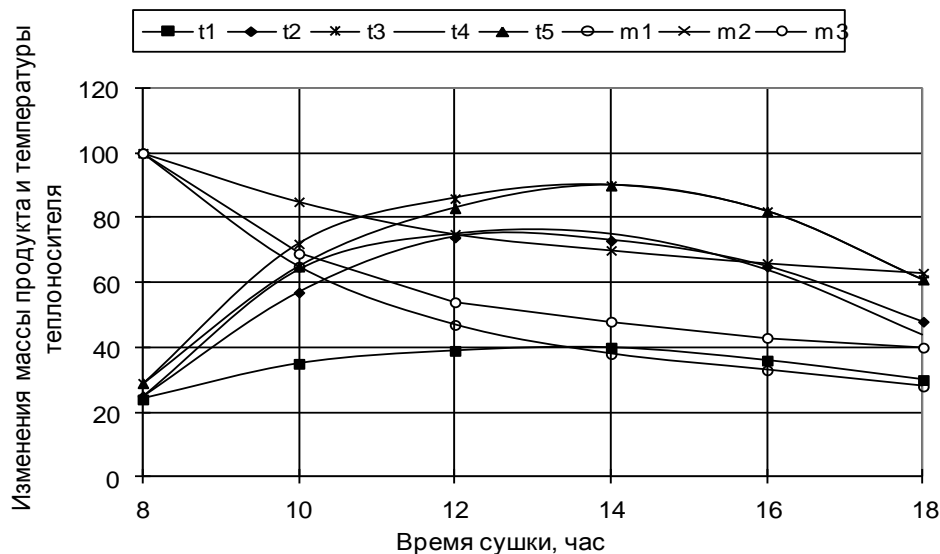

Рис.4. Результаты испытаний ССУ "Термика" на примере сушки абрикоса и яблока.

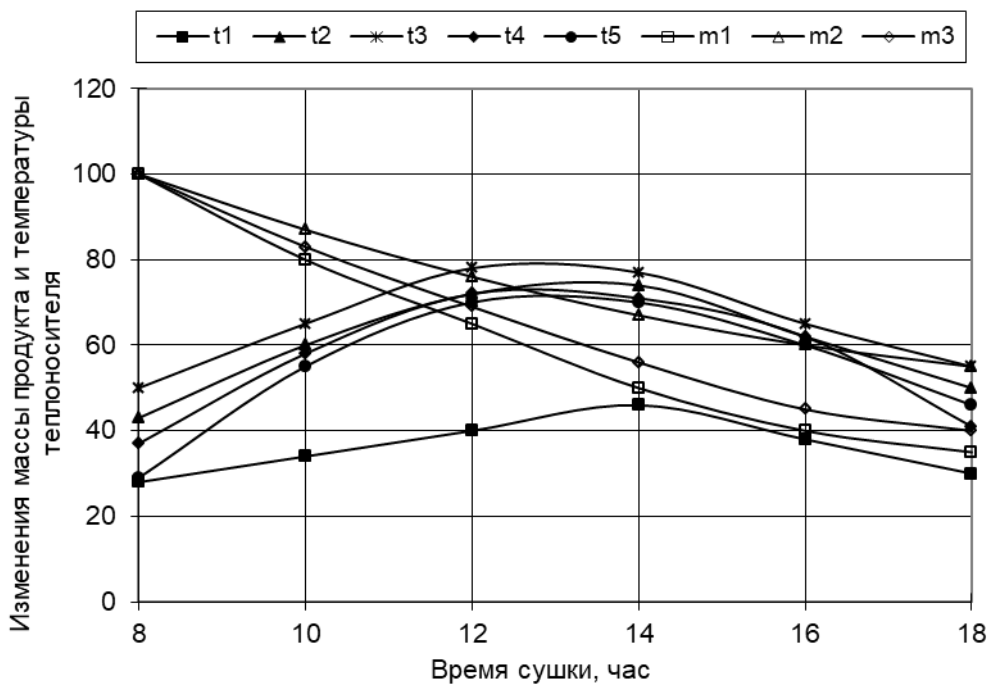

Рис.5. Результаты испытаний ССУ "Термика" на примере сушки курута.

Литература:

1. Amer B.M., Hossain M.A., K. Gottschalk. Design and performance evaluation of a new hybrid solar dryer for banana, 2013, Energy Conversion and Management 51(4):813-820, <http://DOI:10.1016/j.enconman.2009.11.016>
2. Ayustaningwarno, F., Dekker, M., Fogliano, V. et al. Effect of Vacuum Frying on Quality Attributes of Fruits, Food Eng Rev (2018) 10: 154, <https://doi.org/10.1007/s12393-018-9178->

[x](#)

- Ozgen, F. Experimental investigation of drying characteristics of cornelian cherry fruits (*Cornus mas* L.), Heat Mass Transfer (2015) 51: 343, <https://doi.org/10.1007/s00231-014-1397-y>
- Умаров Г.Г., Мирзияев Ш.М., Юсупбеков О.Н. Гелиосушка сельхозпродуктов. - Ташкент, Фан, 1995, -С.151.
- Харченко Н.В. Индивидуальные солнечные установки. – М.: Энергоиздат, 1991. – С.208.
- Исманжанов А.И., Абдырахман уулу К., Абулова Н.Л. Солнечная сушильная установка «Термика» Патент КР. №120.
- ДрагановБ.Х., Кузнецов А.В., Рудопашта С.П. Теплотехника. Применение теплоты в сельском хозяйстве.- М.: Агропромиздат, 1990, -С.459.

УДК 632.95.02:543.544

ИССЛЕДОВАНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ХЛОРОРГАНИЧЕСКИХ ПЕСТИЦИДОВ В РАСТИТЕЛЬНЫХ ПРОДУКТАХ

*Мырзапаязова Сапаргул Бактибековна, соискатель
Полотов Ибраим Женишбекович, к.т.н., доцент,
Сапаров Кубанычбек Кармышакович, к.х.н., доцент
Ошский государственный университет*

ӨСҮМДҮКТӨР ПРОДУКТАЛАРЫНДАГЫ ХЛОРОРГАНИКАЛЫК ПЕСТИЦИДДЕРДИН МАЗМУНУН ИЗИЛДӨӨ

*Мырзапаязова Сапаргул Бактибековна, изденүүчү,
Полотов Ибраим Жеңишбекович, т.и.к., доцент,
Сапаров Кубанычбек Кармышакович, х.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети*

STUDY OF THE CONTENT FOR ORGANO-CHLOROUS PESTICIDES IN PLANT PRODUCTS

*Myrzapaiazova Sapargul Baktibekovna, applicant
Polotov Ibraim Zhenishbekovich,, Associate Professor
Saparov Kubanychbek Karmyshakovich, Associate Professor
Osh State University*

Аннотация: При исследовании растительных продуктов использован метод газожидкостной хроматографии. В результате обнаружено содержание хлорорганических пестицидов: в моркови Кара-Суйского района β -ГХЦГ – 0,65 мг/кг, в картофеле Араванского района 4,4 ДДЭ – 0,1 мг/кг, в китайских грушах, лимонах, яблоках α -ГХЦГ и β -ГХЦГ – 0,08 мг/кг.

В результате исследования были определены остатки хлорорганических пестицидов, которые запрещены в применении и входят в состав стойких хлорорганических загрязнителей.

Аннотация: Өсүмдүк продукталарына газ-суюктук хроматография методун пайдалануу менен изилдөө жүргүзүлдү. Жыйынтыгында хлорорганикалык пестициддер Кара-Суу районунун сабизинде β -ГХЦГ – 0,65 мг/кг, Араван районунун картошкасында 4,4 ДДЭ – 0,1 мг/кг, кытай алмурутунун, лимонунун, алмасынын курамында α -ГХЦГ жана β -ГХЦГ – 0,08 мг/кг экендиги аныкталды.

Изилдөөнүн натыйжасында колдонууга тыюу салынган, туруктуу хлорорганикалык булгоочуларга кирген хлорорганикалык пестициддердин калдыктары аныкталды.

Abstract: In the study of plant products used method of gas-liquid chromatography. As a result, the content of organochlorine pesticides was found: β -HCCN - 0.65 mg / kg in carrots of the Karasui

region, 4.4 DDE - 0.1 mg / kg in potatoes of the Aravan region, in Chinese pears, lemons, apples α -HCH and β -HCH - 0.08 mg / kg.

As a result of the study, organochlorine pesticide residues were identified that are prohibited in use and are part of persistent organochlorine pollutants.

Ключевые слова: морковь, картофель, яблоко, груша, лимон, газо-жидкостная хроматография, хлорорганический пестицид, ДДТ, ДДЭ, ГХЦГ, гептахлор.

Түйүндүү сөздөр: сабиз, картошка, алма, алмурут, лимон, газ-суюктук хроматографиясы, хлорорганикалык пестицид, ДДТ, ДДЭ, ГХЦГ, гептахлор.

Key words: carrots, potatoes, apple, pear, lemon, gas liquid chromatography, organochlorine pesticide, DDT, DDE, HCH, heptachlor.

В настоящее время пестициды широко используются в сельском хозяйстве, как средство борьбы с вредителями и болезнями растений [1-2]. Пестициды отличаются способностью уничтожать живое, они обладают биологической активностью и могут вызвать нарушение жизнедеятельности не только вредителей, являются токсичными и для человека [3-4].

Особенности пестицидов по сравнению с химическими веществами другого назначения – это циркуляция их в биосфере и наличие остатков в пищевых продуктах. В связи с чем установлены гигиенические нормативы, допустимые уровни остаточных количеств пестицидов в пищевых продуктах.

В зависимости от назначения, химической природы и патогенных свойств имеется классификация. Химическая классификация разработана в зависимости от различных классов химических соединений: хлорорганические, фосфорорганические, ртуторганические, производные симм-триазинов, группа перитроидов и другие, которые обладают разными пестицидными и токсическими свойствами в соответствии с их назначением [5].

За последние два года выполнялись нами в лаборатории испытания растительной продукции на хлорорганические пестициды: ДДТ, его метаболиты: ДДЭ, ГХЦГ (альфа, - гамма изомеры), гептахлор.

Хлорорганические пестициды являются стойкими к воздействию различных факторов внешней среды. Согласно гигиенической классификации хлорорганические соединения относятся к стойким пестицидам, которые обнаруживаются в окружающей среде после применения их через от 4 до 15 лет [2].

Хлорорганические пестициды накапливаются в продуктах растительного и животного происхождения. Отличительной способностью хлорорганических соединений являются нарастание концентрации их в последующих звеньях биологической цепи. Характерным отрицательным свойством является выраженная способность к кумуляции, которая способствует развитию хронического отравления. Хлорорганические соединения имеют свойства накапливаться в жировых тканях, в печеночно-почечных тканях, жире человека и животных. При поступлении в малых количествах из растительной пищи могут выделяться с грудным молоком. В связи с чем, длительное употребление продуктов питания, в том числе растительной продукции, содержащих остаточное количество хлорорганических пестицидов, представляют опасность для здоровья человека. Процент обнаружения и концентрация хлорорганических пестицидов зависит от характера питания.

Лабораторные испытания растительной продукции на содержание хлорорганических пестицидов проводились методом газо-жидкостной хроматографии по ГОСТ 30349-96. При проведении испытаний растительной продукции применяла аппаратуру: газовый хроматограф, весы общего назначения – 3 класса точности, весы аналитические - 2 класса точности, аппарат для встряхивания АБУ 6с, испаритель ротационный ИР – 1.

Все средства измерений проверены с обеспечением прослеживаемости калибровки и измерений, проведенной лабораторией к Международной СИ ЦСМ при МЭ КР г. Бишкек

и ЦСМ г. Ош. Для достоверности и точности измерений ведутся технические записи по обслуживанию.

А также для проведения испытаний в работе применяли органические (гексан, этиловый эфир уксусной кислоты, диэтиловый эфир, этанол, бензол) и неорганические (серная кислота, сульфат натрия, натрий бикарбонат, силикагель АСК) реактивы, другие ресурсы и вспомогательные материалы. Все органические реактивы перед проведением испытания подлежали перегонке.

Для обеспечения прослеживаемости измерений, точности результатов испытаний, калибровки оборудования были использованы стандартные образцы на хлорорганические пестициды (ГХЦГ α, β, γ -изомеры, ДДЭ, ДДТ, гептахлор).

Испытание проб проводилось по следующим процессам:

- подготовка проб овощей к проведению анализа выполнялось в соответствии с нормативной документацией на конкретную растительную продукцию по МУ 2051-79.

- извлечение хлорорганических соединений из пробы (экстракция) без разрушения структуры пестицида проводилось органическими растворителями (этилацетат, гексан) на встряхивателе, в соответствии нормативной документацией.

- концентрирование экстракта при низкой температуре.

- очистка экстракта от различных органических растительных веществ выполнялась серной кислотой, а в случае наличия восков, пигментов в пробах (яблоко, капуста) - методом колоночной адсорбционной хроматографии с сорбентом силикагель, окись алюминия.

- очищенный экстракт повторно концентрировал и отгонял элюат при низкой температуре с использованием вакуумно-ротационного испарителя.

- идентификация и количественное определение хлорорганических пестицидов проводили методом газожидкостной хроматографии.

В данной работе замеры на содержание хлорорганических пестицидов проводились на газовом хроматографе марки 3700 МОЗ.

Газовый хроматограф состоит из баллона с газом – носителем регулятора и измерителя скорости газа, дозатора, термостата для дозатора, колонки, детектора, и потенциометра (самописец).

Баллон для подачи газ-носителя в хроматограф.

Дозатор (испаритель), сосуд, соединенный с началом колонки, куда вводится объем исследуемой пробы, где температура выше колонки.

Колонка - в ней происходит разделение смесей исследуемых веществ на компоненты. Колонка из нержавеющей стали с внутренним диаметром 3 мм, длиной 1м. Колонка заполнена Хроматоном N-AW- DMCS (0,16-0,20)мм 5% ОУ-17. Газ-носитель – азот особой чистоты (инертный по отношению к разделяемым веществам и неподвижной жидкой фазе). Разделяемые вещества после введения в хроматограф движутся вдоль хроматографической колонки в потоке газа-носителя.

Детектор – регистрирует свойства смесей (разделенный компонент плюс газ - носитель). Детектор состоит из ионизационной камеры с источником радиоактивного излучения и блока питания (где имеются 2 электрода с определенной разностью потенциалов). Замеры содержания хлорорганических пестицидов проводились на газовом хроматографе с электрозахватным детектором (ДЭЗ). Чувствительность ДЭЗ 3×10^{-13} г/с по линдану.

Температура колонки-18 °С, температура испарителя- 22 °С, температура детектора – 25 °С. Температурные условия выбирали в зависимости от определяемых веществ.

Потенциометр (самописец) марки КСП-4 – для записи сигнала от детектора. Сигналы детектора передаются на самописец диаграммной лентой, на которой записывается хроматограмма (хроматографические пики) т.е фиксируются результаты анализа (предел измерения от 0 до 1 мВ).

За период аналитической работы выполнено 43 пробы различного вида растительной продукции. Тенденция загрязнения продукции растениеводства остаточными количествами хлорорганических соединений стабильно регистрируется.

Содержание хлорорганических пестицидов выше нормы обнаружено в 4-х пробах моркови, выращенных на полях Кара-Суйского района. Содержание гамма изомера ГХЦГ составило от 0,08 до 0,65 мг/кг, а альфа изомера гексахлорана, 0,06 до 0,5 мг/кг. В ходе проведения лабораторных испытаний моркови Араванского района, где содержание альфа, гамма изомеров ГХЦГ выявлено в количествах 0,04 до 0,1 мг/кг.

Из 12 образцов картофеля, прошедших лабораторное испытание на хлорорганические пестициды, в 3-х пробах обнаружено содержание 4,4 ДДЭ в количестве 0,08-0,1 мг/кг.

Содержание хлорорганических пестицидов в растительной продукции

Продукты	Хлорорганические пестициды				
	α -ГХЦГ	β -ГХЦГ	ДДТ	ДДЭ	Гептахлор
Морковь Карасуйского района	0,06 – 0,5 мг/кг	0,08 – 0,65 мг/кг			
Морковь Араванского района	0,04 – 0,1 мг/кг	0,04 – 0,1 мг/кг			
Картофель Араванского района				0,08 – 0,1 мг/кг	
Груша Китайская	0,08 мг/кг	0,08 мг/кг	0,007-0,04 мг/кг		0,01 мг/кг
Лимон Китайский	0,08 мг/кг	0,08 мг/кг	0,007-0,04 мг/кг		0,01 мг/кг
Яблоко Китайское	0,08 мг/кг	0,08 мг/кг	0,007-0,04 мг/кг		0,008-0,013 мг/кг

Содержание ДДТ и его метаболитов обнаружено в китайских фруктах (груши, лимоны, яблоки), где содержание суммы изомеров гексахлорана составило 0,08 мг/кг, а ДДТ и его метаболитов от 0,007 до 0,04 мг/кг. А также содержание гептахлора в 2-х пробах яблока обнаружено в количестве 0,008-0,013 мг/кг, в лимонах и грушах - 0,01 мг/кг.

В остальных пробах (редька, лук, перец), прошедших лабораторное испытание, содержание остаточных количеств хлорорганических пестицидов методом ГЖХ выявлялось на уровне метода, установленного в НД – ГОСТ 30349-96 или около предела чувствительности средств измерения.

Литература:

1. Popp, J., Petó, K. & Nagy, Pesticide productivity and food security. A review, J. Agron. Sustain. Dev. (2013) 33: 243. <https://doi.org/10.1007/s13593-012-0105-x>
2. Aktar, W., Sengupta, D. and Chowdhury, A. Impact of pesticides use in agriculture: their benefits and hazards, 2, 1, 2009, p.1-12, <https://doi.org/10.2478/v10102-009-0001-7>
3. Гравель И.В. Содержание пестицидов в сырье лекарственных растений Алтайского края // Материалы науч.-практ. конф. "Природные и антропогенные предпосылки состояния здоровья населения Сибири, Барнаул, 2001, с.68-69.
4. Гравель И.В. Пестициды в тысячелистнике // Российские аптеки. -2003.-№10. -С.58-60.
5. Гравель И.В., Фигуркина Л.Н. Содержание хлорорганических пестицидов в плодах и настояках боярышника // Разработка, исследование и маркетинг новой фармацевтической продукции: Сб. науч. тр. Пятигорск, 2004.

**К ВОПРОСУ ПЕРСПЕКТИВ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ
ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЫХ
ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ВИЭ**

Обозов А.Дж., д.т.н., проф., Исаев Р.Э., к.т.н.

Научно-исследовательский институт энергетики и экономики при ГКПЭН КР

**КАЛЫБНА КЕЛҮҮЧҮ ЭНЕРГИЯ БУЛАКТАРЫНЫН ЖАҢЫ ИННОВАЦИЯЛЫК
ТҮРЛӨРҮН ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКАЛЫК ТАРМАКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ТУУРАЛУУ МАСЕЛЕГЕ КАРАТА**

Обозов А.Дж., т.и.д., проф., Исаев Р.Э., т.и.к.

КР ӨЭЖМК алдындагы Энергетика жана экономика илимий-изилдөө институту

**TO THE QUESTION OF PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ELECTRIC POWER
INDUSTRY OF THE KYRGYZ REPUBLIC WITH THE USE OF NEW AND
INNOVATIVE RENEWABLE ENERGY TECHNOLOGIES**

Obozov A. J. doctor of technical Sciences, prof., Isaev R. E., c.t.s.

Scientific research Institute of energy and Economics at GCPAN CU

Аннотация: В статье приводится обоснование возможности применения возобновляемой энергии в Кыргызской Республике. Среди данных источников энергии солнечная, ветровая, энергия биомассы и др. Данные исследований показывают, что существующая энергосистема уже исчерпала свои ресурсы. Кыргызская энергосистема экономически неэффективна. Предложен принципиально новый подход к организации технологии электроснабжения, основанный на использовании современных IT-технологий. В будущем создание таких систем очень перспективно, особенно для стран с большими территориями или горных стран. Сегодня необходимо серьезно задуматься о будущем развитии системы энергоснабжения с учетом передовых технологий использования возобновляемых источников энергии. Чтобы решить поставленные задачи и реализовать их, необходимо обеспечить эти исследования финансами и инвестициями. В связи с этим в Кыргызской Республике разработан и принят Закон о возобновляемых источниках энергии, предусматривающий определенные преференции для инвесторов и обеспечивающий возврат инвестиций. В статье предлагается снижение потерь электроэнергии, повышение прозрачности и параллельное развитие ВИЭ в Кыргызской Республике.

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасындагы калыбына келүүчү энергия булактарын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү негизделет. Бул булактардын катарына күн, шамал, биомасса ж.б. энергиялары кирет. Изилдөөдөн алынган маалыматтар көрсөткөндөй, иштеп жаткан энергосистема өз ресурстарын сарптап бүттү. Кыргыз энергосистемасы экономикалык жактан натыйжасыз абалда, ошондуктан электр камсыздоонун заманбап IT-технологияларды түзүүнүн түп-тамырынан бери жаңыланган жолдору сунушталат. Мындай системаларды түзүү чоң аймактуу же тоолуу өлкөлөр үчүн өзгөчө перспективдүү.

Abstract: The article provides a rationale for the possibility of using renewable energy in the Kyrgyz Republic. Among these sources of energy, solar, wind, biomass and other research data show that the existing power system has already exhausted its resources. The Kyrgyz energy system is economically inefficient. A fundamentally new approach to the organization of power supply technology, based on the use of modern IT-technologies. In the future, the creation of such systems is very promising, especially for countries with large territories or mountainous countries. Today, it is necessary to think seriously about the future development of the energy supply system, taking into account advanced technologies for the use of renewable energy sources. To solve the tasks and implement them, it is necessary to provide these studies with Finance and investment. In this regard, the Kyrgyz Republic has developed and adopted a Law on renewable energy sources, providing for certain preferences for investors and ensuring return on investment. The article proposes to reduce energy losses, increase transparency and parallel development of RES in the Kyrgyz Republic.

Ключевые слова: Традиционная энергетика, возобновляемые источники энергии, солнечная энергетика, тариф, метод, новый подход, технические потери.

Түйүндүү сөздөр: салттуу энергетика, калыбына келүүчү энергия булактары, күн энергетикасы, тариф, метод, техникалык жоготуулар, жаңыча жол.

Key words: Traditional energy, renewable energy, solar energy, tariff, method, approach, technical losses.

Интенсивное направление поиска дополнительных источников энергии на фоне сокращения запасов традиционных топливно-энергетических ресурсов (как нефть, газ, уголь и т.д.) и глобальных проблем охраны окружающей среды, привели в последние десятилетия к использованию новых инновационных экологически чистых технологий преобразования возобновляемых источников энергии (ВИЭ) (солнца, ветра, биомассы и т.д.).

Уже сегодня с уверенностью можно сказать, что будущее энергетики - это ВИЭ. Практика последних лет показывает, что темпы ввода новых мощностей для энергоснабжения с использованием ВИЭ находятся на самых передовых позициях в мире. [5.6.10]. В последние 5-10 лет фактически происходит революционное преобразование в вопросах получения и передачи энергии с использованием ВИЭ, которое приводит к необходимости принципиального пересмотра современных технологий электроснабжения и построения сетей совершенно на новых инновационных принципах.

Научные исследования ученых в области электроэнергетики показывают, что современная электроэнергетика как способ централизованного производства, передачи и распределения энергии уже исчерпала свой ресурс и в своем развитии заходит в тупик [1,2]. Как известно, существующие системы централизованного электроснабжения для надежного обеспечения потребителя основаны на наращивании генерирующих мощностей с учетом покрытия пиковой мощности. Это хорошо можно продемонстрировать на примере функционирования Кыргызской энергосистемы. Так, суммарная установленная мощность всех генерирующих станций Республики составляет 3940 МВт, при этом среднегодовая выработка составляет 14,7 млрд. кВт·ч. Фактически для выработки такого количества электроэнергии достаточно установленной мощности 1700 МВт. Это говорит о том, что коэффициент использования у генерирующих станций не превышает 43%, т.е. неиспользованный резерв составляет 2240 МВт. Конечно же при такой ситуации говорить об экономической эффективности системы не приходится. То есть такая система не состоятельна уже в ближайшей перспективе.

Конечно, при всем этом мы не должны забывать, что это связано с необходимостью обеспечения надежности подачи электроэнергии потребителю. Так, сезонное изменение потребления электроэнергии в некоторые годы превышало 2 и более раза [7,9]. Основная выработка электроэнергии в республике осуществляется в основном за счет гидростанций, и режим их работы тесно связан с водными ресурсами, а они в свою очередь связаны с вопросами обеспечения водой сельхозугодий, не только Кыргызстана, но и соседних стран, как Узбекистан, Казахстан. С учетом этого функционирование существующей системы электроснабжения страны испытывает еще большие трудности. Отсюда можно сделать вывод о необходимости поиска новых путей обеспечения потребителя электроэнергией, исключающей недостатки существующей системы. В последние годы в мире активно развиваются так называемые умные микросети, или как еще их называют “Smart Grid” системы. Это принципиально новый подход в технологии организации электроснабжения, основанный на использовании современных IT-технологий с применением самовосстанавливающихся интеллектуальных сетей, строящихся не на наращивании мощностей, а непосредственно на поставке потребителю необходимой электрической энергии. Построение таких систем стало возможным благодаря развитию технологий использования ВИЭ, которые обеспечивают наиболее эффективную работу электрической сети с распределенными параметрами. Это сеть с небольшими

генерирующими мощностями, связанная между собой в местные и централизованные сети, обеспечивающие не только выработку, но и потребление энергии. Причем вся эта система связана в единую интеллектуальную, самоорганизующуюся и управляемую сеть, обеспечивающую наиболее эффективную и надежную подачу электроэнергии потребителю. Такая система обеспечивает максимальную загруженность генерирующих станций, из-за минимальных расстояний для передачи энергии, минимизирует технологические и технические потери в сетях, обеспечивает наиболее эффективную и оптимальную работу системы в силу наличия обратной связи потребителя и производителя, путем использования компьютерных программ управления и современного адаптивного контрольно-измерительного оборудования, оснащенного элементами искусственного интеллекта.

В будущем создание подобных систем весьма перспективно, особенно для стран, имеющих большие территории или горные страны, где достаточно низкая плотность потребителей. Расположение потребителей в труднодоступных предгорных и горных районах, где их обеспечение электроэнергией путем строительства традиционных ЛЭП является неоправданной роскошью.

Кыргызская Республика относится к такому типу горных стран. Поэтому уже сегодня необходимо серьезным образом рассмотреть пути будущего развития системы электроснабжения с учетом передовых технологий ВИЭ.

Элементы таких систем «Smart Grid» уже практически отрабатываются на практике в США, Японии, Западной Европе и других развитых странах [1,3]. Использование технологий электроснабжения с использованием ВИЭ позволяет учитывать суточную нагрузку каждого отдельного потребителя вплоть до индивидуального электроприбора, что обеспечивает более эффективное электроснабжение. Здесь критерием надежности является не подводимая мощность, а суммарная суточная потребность в электроэнергии.

Такие системы обеспечивают баланс между производством и потреблением энергии в силу вышеизложенного структурного управления системой в автоматическом режиме. Следует отметить, что одновременно решается, и система синхронизации разнотипных по своей природе генерирующих устройств. То есть, возможно одновременно подключить к работе как солнечные установки, микроГЭС, ВЭУ или другие генерирующие устройства [1,2,4].

Наличие малой плотности потребителей электроэнергии, территориальная разбросанность, экономическая неэффективность обеспечения их электроэнергией, путем прокладки линий электропередач, особенно в предгорной и горной местности нашей республики определяет весьма актуальное проведение научных исследований в данном направлении и выработки практических рекомендаций при построении стратегии развития ТЭК республики.

Кроме имеющихся вышеизложенных объективных причин развития использования ВИЭ в республике существует и другая причина. Это ненадлежащая добыча традиционных топливно-энергетических ресурсов как уголь, нефть, газ, которые мы вынуждены импортировать из других стран за валюту. Кыргызстан богат ресурсами ВИЭ. [8], потенциал которых в состоянии обеспечить более 50% потребности в энергии ТЭК страны. Накопленный практический опыт использования этих источников энергии показывает, что в республике достаточно эффективно могут быть использованы солнечные установки, энергия малых горных водотоков, энергия биомассы, энергия ветра и другие для получения как тепловой, так и электрической энергии [8].

Однако, следует сказать, что для успешного комплексного решения проблемы электроснабжения не достаточно наличие новых технических решений, внедрение новых инновационных технологий, использующие наиболее передовые IT-технологии и системы автоматического управления. Как показывает современная практика это необходимые, но недостаточные условия. Для решения поставленных задач и их практической реализации необходимо обеспечение этих исследований финансами и инвестициями.

Сегодня в мире достаточно много финансовых институтов, различных фондов общественных объединений, государственных структур, крупных корпораций, готовых инвестировать в перспективные проекты ВИЭ. Но все они хотят одного - гарантий возврата вложенных средств и наличие в стране соответствующего законодательства.

В связи с этим в Кыргызской Республике был разработан и принят закон о ВИЭ (2012 г.), предусматривающий определенные преференции для инвесторов и гарантирующий возвратность вложенных средств [11].

К сожалению, практически принятый закон не работал. За прошедшие 7 лет не был реализован ни один проект в области ВИЭ с привлечением иностранных инвесторов. В качестве пилотного проекта был реализован лишь проект малой ГЭС, реализованный местным предпринимателем. Но, к сожалению, данный опыт оказался неуспешным. Так при заключении договора между поставщиком и распределительной энергетической компанией возникли разногласия, связанные с выплатой разницы стоимости электроэнергии поставщику.

Энергетические компании высказались за невозможность финансового покрытия этой разницы за счет средств своей деятельности и инициировали в Жогорку Кенеше КР пересмотр закона о ВИЭ и установления других стимулирующих коэффициентов.

Как показала практика, несмотря на достаточно высокие стимулирующие коэффициенты, прописанные в принятом законе о ВИЭ (для солнечных фотоэлектрических станций повышающий коэффициент был принят равным 6), за прошедший период не был привлечен ни один инвестор в реализации проекта по ВИЭ. Это говорит о том, что коэффициенты сами по себе абсолютно ничего не дают и их изменения, предусматриваемые в новом законе в сторону уменьшения, ровным счетом ничего не изменят. Видимо причина все-таки в другом. Если отбросить в сторону все технические вопросы, отсутствие нормативно-технической документации на присоединения генерирующих станций ВИЭ к централизованным сетям, отсутствие механизмов компенсации разности в тарифах электрической энергии и т.д., то можно увидеть другие более весомые причины, которые имеются в самой существующей системе функционирования ТЭК Республики, мешающие успешному привлечению инвестиций в энергетические проекты ВИЭ. Понятно, что одной из главных причин непривлекательности инвестиций в энергетику - это низкие тарифы на электрическую энергию.

Второй причиной является низкая эффективность работы ТЭК. Ранее нами было показано, что существующая система в силу сложившихся обстоятельств и имеющейся технологической схемы обеспечивает лишь 43% загруженности генерирующих станций, т.е. более 50% оборудования практически простаивает, не приносит никакой пользы.

Наконец, это достаточно распределение. На рис. 1. приведена диаграмма электрических потерь в Кыргызстане в сравнении с другими зарубежными странами.

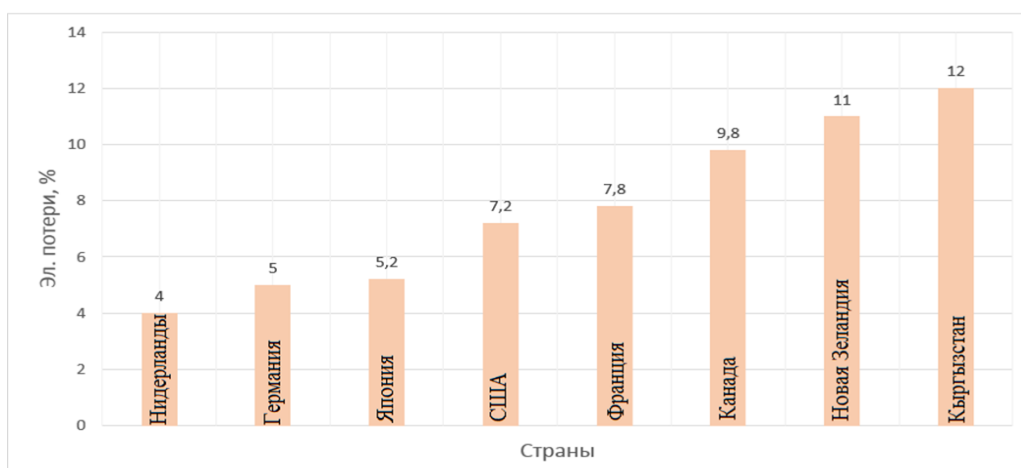

Рис.1. Диаграммы потерь электроэнергии

Как видно, процент потерь достаточно высок, и это та ахиллесова пята, которая в корне сводит на нет эффективность работы системы электроснабжения и невозможность ее самостоятельного выхода из этой ситуации.

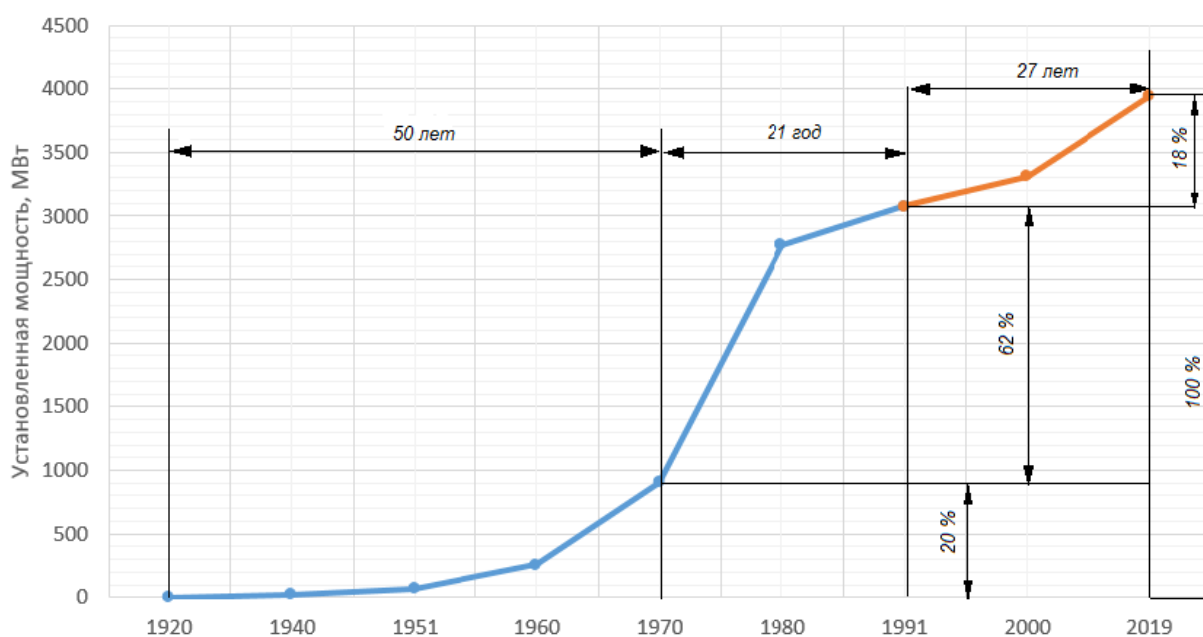
Попытаемся оценить, каким образом и как этот фактор сказывается на привлечении внешних инвестиций и почему позиция электрических компаний против введения в закон повышающих коэффициентов. Для этого рассмотрим существующую нынешнюю ситуацию в энергосекторе и проанализируем объективность утверждения энергокомпаний о невозможности при имеющихся тарифах на электроэнергию погашать разницу в стоимости электроэнергии, вырабатываемую станциями, работающими на ВИЭ. Если проследить хронологию наращивания мощностей электрических станций в республике (табл. 1, рис. 2), то можно видеть, что практически за 100 лет от 1919 до 2019 года суммарная мощность достигала 3940 МВт.

Таблица 1

Годы	1917	1941	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2017
Мощность (МВт)	0,485	19,6	61,9	261,794	908,149	2770,65	3075,65	3315,65	3940

Причем наиболее активный период составил промежуток времени с 1970 по 1991 годы, т.е. в период нахождения республики в составе СССР. Причем за эти 21 год мощностей было введено практически на 2,5 тыс. МВт, что составляет более 62% от общей имеющейся установленной мощности сегодня. За годы же самостоятельного существования Кыргызстана как суверенного государства (27 лет), было введено лишь 18% от общей имеющейся установленной мощности, что составляет лишь 813 МВт. Это говорит о том, что темпы введения новых мощностей значительно снизились и причинами того являются ранее перечисленные факторы, в том числе непривлекательность инвесторов к этой отрасли. А что же можно говорить о темпах внедрения в ТЭК новых инновационных технологий использования ВИЭ? Мы уже отметили, что за все время существования независимого Кыргызстана не реализован, ни один промышленно значимый проект по ВИЭ, и даже когда был принят закон о ВИЭ ситуация практически не изменилась.

Рис. 2. Диаграмма наращивания установленной мощности электрических станций в период с 1917 по 2019 гг.

Предположим, что темпы внедрения дополнительных мощностей останутся такими же, как за последние 27 лет. Допустим рост этих мощностей будет осуществляться за счет ввода традиционных генерирующих гидростанций и станций, работающих на ВИЭ (20%). Тогда можно легко посчитать, что в среднем ежегодно должны вводиться порядка 30 МВт общей мощности, из которых мощность станций ВИЭ составит 6 МВт. Нами намерено принята завышенная 20%-я доля выработки электроэнергии на станциях ВИЭ, чтобы в дальнейшем более выпукло показать несостоятельность утверждения невозможности покрытия разности в тарифах традиционных станций со станциями ВИЭ. Реально же, конечно, если учитывать опыт внедрения ВИЭ за последние годы, скорее всего эти величины вводимой ежегодной мощности станций ВИЭ будет значительно ниже.

Исходя из принятых предположений, подсчитаем возможную выработку ежегодной электрической энергии при установке солнечной мощности в 1 МВт и затем простым умножением будем определять для мощности 6 МВт.

Определим какой процент от общей годовой выработки будет составлять выработки СФЭС мощностью 6 МВт. Известно, что среднегодовая продолжительность солнечного сияния в республике колеблется в пределах 2800 часов в году. Тогда СФЭС из расчета 1 МВт выработает:

$$Q = N\tau = 1 \cdot 2800 = 2,8 \text{ МВт}\cdot\text{ч} \quad (1)$$

Для мощности 6 МВт соответственно 16,8 млн кВт·ч.

Из общей годовой выработки ТЭК 14,7 млрд кВт·ч соответственно доля выработки СФЭС мощностью 1 МВт составит в процентах - 0,02%, для 6 МВт соответственно 0,12%.

Нами было показано, что в среднем по республике потери электрической энергии в сетях составляют 12%. Подсчитаем столько электроэнергии и денег теряют энергокомпании в результате этого, если учитывать, что годовая выработка электроэнергии составляет 14,7 млрд. кВт·ч, расчеты произведем при установленных тарифах на электроэнергию 0,77; 2,16; 2,24 сом за кВт·ч. В данной оценке не производилось деление на категории потребителей, оплачивающих по разным тарифам, расчет сделан в предложении, когда все потребители платят по тем или иным тарифам. Данный подход позволяет сделать качественную оценку возможных потерь электроэнергии и потерь доходов энергокомпаний в зависимости от % существующих электрических потерь в сетях.

В табл. 2 приведены результаты произведенных расчетов.

Таблица 2. Результаты расчетов потерь электроэнергии и доходов энергокомпаний в зависимости от потерь электроэнергии в сетях

Проценты потерь, %	Потери эл. энергии, млрд. кВт·ч	Финансовые потери компаний, млн. сом			Процент от потерь	
		0,77 сом	2,16 сом	2,24 сом	при 1 МВт	при 6 МВт
1	2	3	4	5	6	7
1	0,147	113	317	329	2,08	11,5
2	0,294	226	635	658	1,02	5,7
3	0,441	339	952	987	0,68	3,8
4	0,588	452	1264	1316	0,51	2,85
5	0,735	565	1586	1645	0,41	2,28
6	0,882	678	1903	1974	0,34	1,9
7	1,029	791	2220	2303	0,29	1,6
8	1,176	9,04	2537	2632	0,25	1,42
9	1,323	1017	2854	2961	0,22	1,26
10	1,47	1130	3171	3290	0,20	1,14
11	1,617	1243	3488	3619	0,18	1,03
12	1,764	1356	3805	3948	0,17	0,95

Соответственные обозначения столбцов представленной табл. 2 означают:

- 1 - показатели электрических потерь в процентах;
- 2 - соответствующие годовые потери электроэнергии при различных процентных величинах, млрд. кВт·ч;
- 3, 4, 5 – среднегодовые потери электроэнергетического комплекса республики, выраженные в млн. сом при соответствующих тарифах электроэнергии 0,77 сом; 2,16 сом; 2,24 сом. Другими словами, сколько ежегодно электрокомпании теряют финансовых средств из-за потерь в сетях;
- 6 - данная графа показывает какой процент от соответствующих общих потерь ТЭК страны составляет потери при установленной мощности ФЭС в 1 МВт и соответственно в 6 МВт (графа 7).

Данные в табл. 2 представим в виде соответствующих диаграмм (рис. 3, рис. 4).

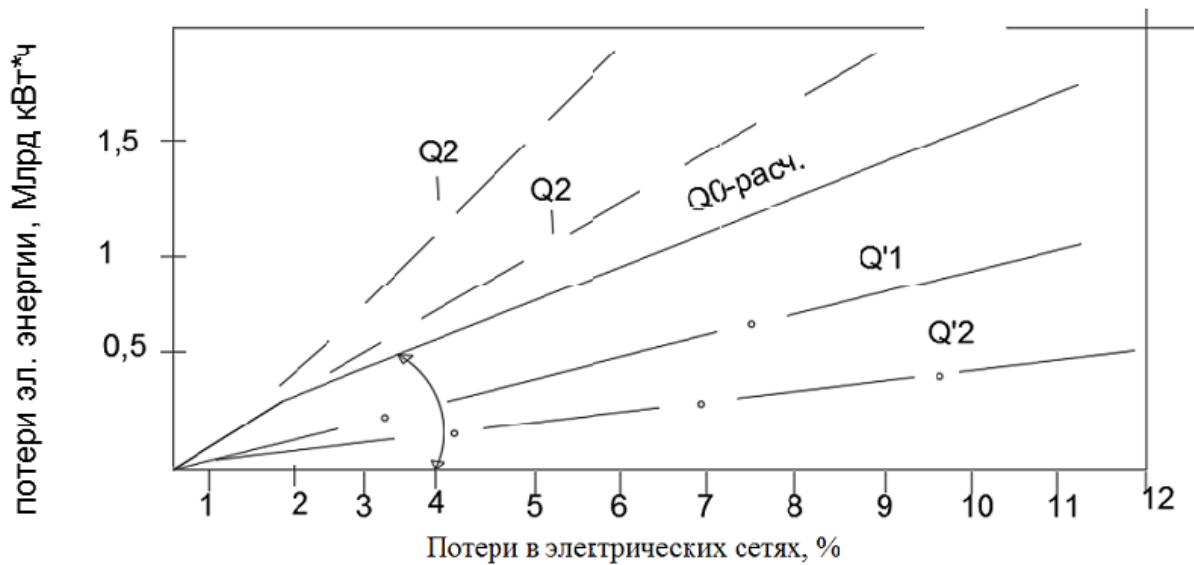

Рис. 3. Диаграммы изменения от различных процентных величин

Из полученной диаграммы видно, что зависимость потерь электроэнергии в сетях линейно зависит от его процентного значения.

Причем интенсивность потерь тем выше, чем больше выработка электроэнергии, т.е. в зоне где $Q_2 > Q_1 > Q_{\text{орасч}}$ потери будут расти более интенсивно, чем в зоне где $Q_{\text{орасч}} > Q'_1 > Q'_2$.

Т.е. другими словами, если угол наклона прямой к горизонту составляет угол α , то можно записать:

$$Q_{\text{п}} = \text{tg}\alpha \cdot K, \quad (2)$$

где $Q_{\text{п}}$ - потери электроэнергии, K - процент потерь в сетях. Величина K является величиной максимальных среднегодовых величин потерь электроэнергии рассматриваемой системы (%).

Таким образом, можно видеть, что для рассматриваемого нами случая, когда годовая выработка энергии по республике составляет 14,7 млрд. кВт·ч, значение величины $\text{tg}\alpha$ будет составлять 0,147, и она является величиной постоянной, то есть с учетом последнего в общем виде (2) можно записать:

$$Q_{\text{п}} = \frac{Q^{\text{год}} \cdot K}{100}, \quad (3)$$

где $Q^{\text{год}}$ - среднегодовая выработка электроэнергии.

Полученная зависимость позволяет определять величину потерь электроэнергии в сетях при известных значениях ее среднегодовой выработки.

На рис. 4 представлены диаграммы изменения финансовых потерь энергокомпаний от недополученной электрической энергии и из-за потерь электроэнергии в сетях при существующих тарифах.

Из полученных диаграмм, представленных на рис. 4, можно видеть, что качественная картина изменения финансовых потерь энергокомпаний в зависимости от потерь в сетях, аналогична диаграмме, приведенной на рис. 3. Следовательно, аналогично формуле (3) можно записать:

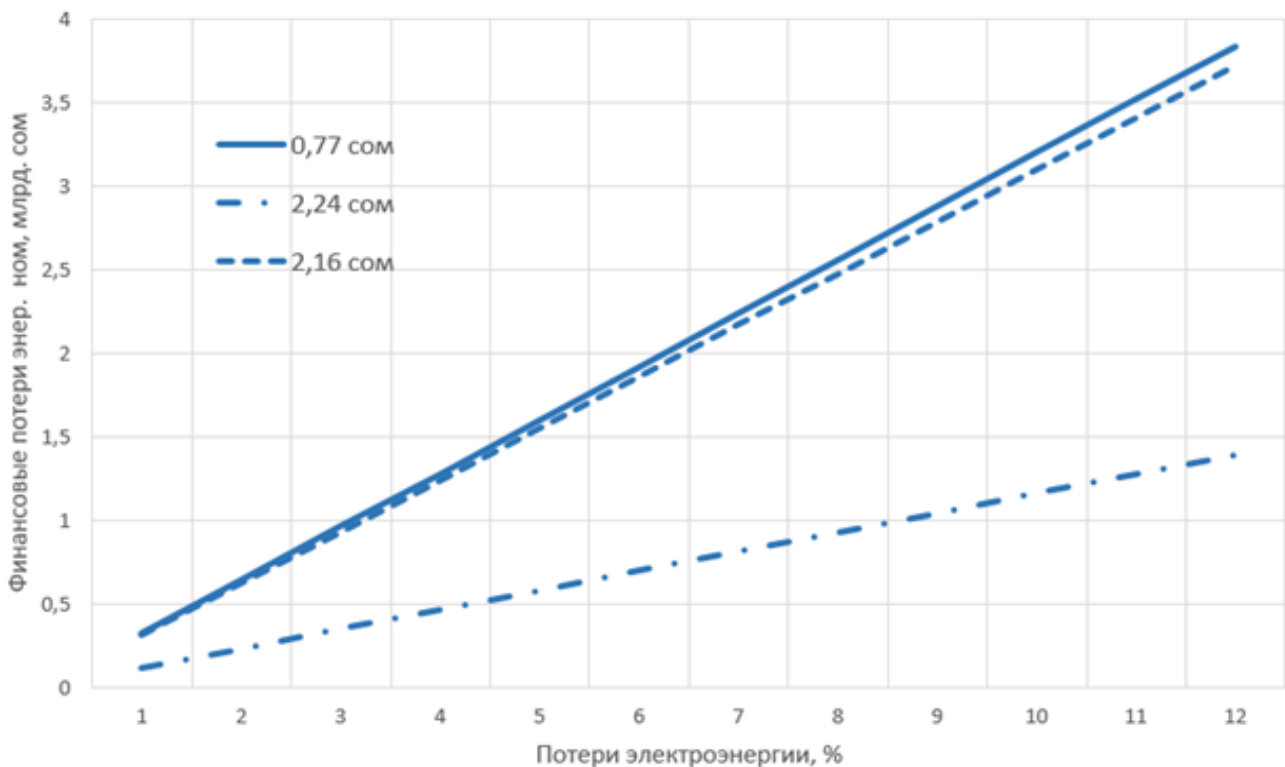

Рис. 4. Диаграмма финансовых убытков энергокомпаний в зависимости от потерь в электросетях

$$C_n = \frac{Q_{год}}{100} \cdot C \cdot K, \quad (4)$$

где C_n - стоимость электрических потерь (сом);

C - тариф за 1 кВт·ч. электроэнергии.

Если воспользоваться формулой (4), то легко можно определить какое количество средств электрокомпания могут сэкономить, или другими словами сказать - получат дополнительную прибыль при сокращении потерь. Сокращение потерь на 1% при соответствующих тарифах показаны в табл. 2 (графа 3).

Теперь подсчитаем какую сумму должны ежегодно выплачивать энергокомпания поставщику электроэнергии от ФЭС, возникающей в результате разницы тарифов, определенной принятым законом ВИЭ. Соответственно для ФЭС с установленной мощностью 1 МВт годовая выработка электроэнергии, как было показано ранее, составит 2,8 млн. кВт·ч. Для 6 МВт соответственно 16,8 млн. кВт·ч.

Цена оплаты для традиционных электростанций соответственно при различных тарифах, при установленной мощности 1 МВт приведены в табл. 3 (график 3), а при 6 МВт табл. 3 (график 6).

Учитывая, что нами не произведено разделение количества потребителей на соответствующие категории по выплачиваемым тарифам, для качественного представления существующей картины в табл. 3 приведены полученные значения для среднего тарифа (1,72).

Величину же необходимой оплаты за энергию ФЭС согласно закону ВИЭ следует считать с коэффициентом 6. Расчеты для 1 МВт приведены в табл. 3 (графа 4), для 6 МВт (графа 7).

Ежегодная величина выплат энергокомпании поставщику электроэнергии от ФЭС это будет не что иное как разница полученной суммы оплаты поставщику электроэнергии от ФЭС с величиной оплаты традиционному поставщику по установленному традиционному тарифу. Величины полученных расчетов для 1 МВт приведены в табл. 3 (графа 5) и соответственно для 6 МВт (графа 8).

Таблица 3. Результаты расчетов стоимости электроэнергии для традиционной системы и ФЭС

№	Тарифы, Сом	Стоимость эл. энергии традиц. при 1 МВт (млн. сом)	Стоимость эл. энергии ФЭС 1 МВт (млн. сом)		Стоимость эл. энергии традиц. при 6 МВт (млн. сом)	Стоимость эл. энергии ФЭС 6 МВт (млн. сом)	
			Δ	Ц		Δ	Ц ¹
1	2	3	4	5	6	7	8
1	0,77	2,156	13	10,9	12,93	77,6	64,7
2	2,16	6,05	36,3	30,2	36,3	217	180,7
3	2,24	6,27	37,6	31,3	37,6	225,6	188
Сред.	1,72	4,8	28,8	24	29	177,6	148

Данные табл. 3 для наглядности представлены в виде гистограмм на рис. 5.

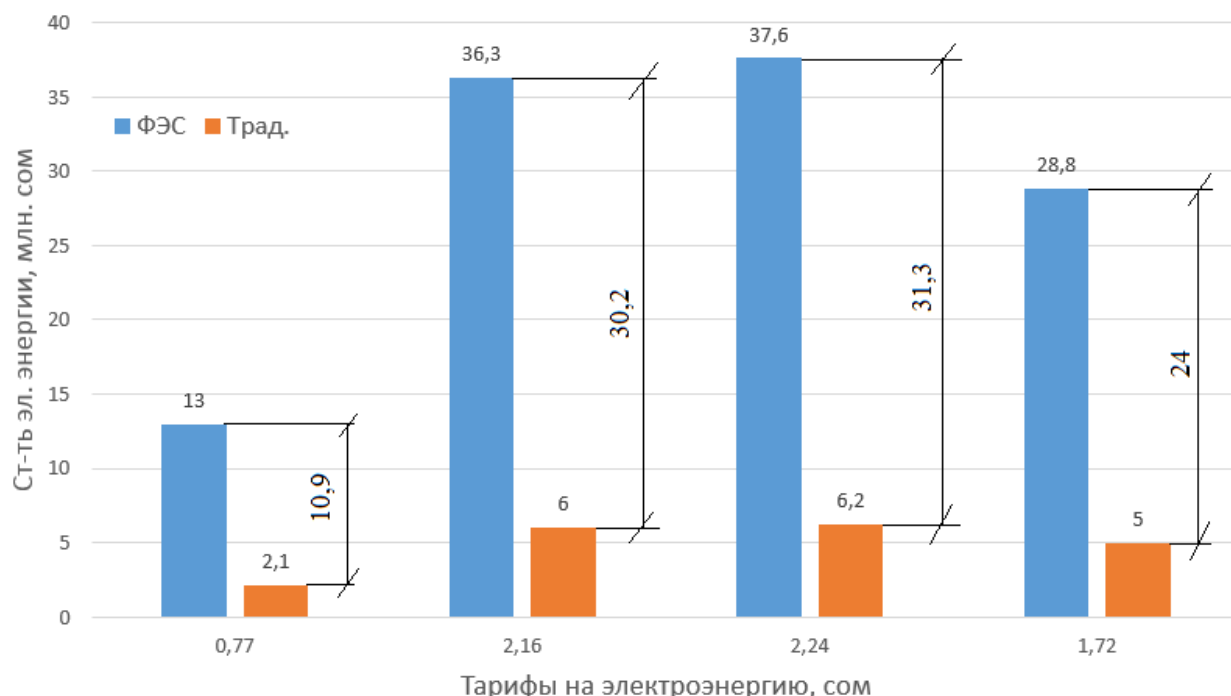

Рис. 5. Сравнительные диаграммы стоимости электроэнергии для традиционных сетей и ФЭС при установленной мощности 1 МВт

Таким образом, из представленных данных и приведенных диаграмм видно, что для установленной мощности 1 МВт энергокомпаниям необходимо выплачивать поставщику ежегодно в зависимости от соответствующего тарифа 10,9; 30,2; 31,03 млн.

сомов. Если же взять по усредненному тарифу, то соответственно 24 млн. сомов. Для выбранной нами установленной мощности 6 МВт соответственно эти значения будут в 6 раз выше - 64,7; 180,6; 188 млн. сом и усредненная - 144 млн. сом.

Ранее нами был поставлен вопрос за счет каких средств энергокомпании должны покрывать эту разницу. Для этого вернемся к табл. 2, по которой видно, что если энергокомпании сократят свои потери хотя бы на 1% в год, то при этом они получат дополнительные средства в объеме 113 млн. сом (при 0,77), 317 млн. сом и 329 млн. сом соответственно при тарифах 2,14 сом и 2,24 сом. По среднему же тарифу 252,8 млн. сом.

Тогда с учетом данных табл. 3. можно рассчитать, что энергокомпании при сокращении на 1% своих потерь электроэнергии в сетях, могут соответственно за счет полученной дополнительной прибыли покрывать разницу в тарифах для ФЭС в течение примерно 10,5 лет.

Таким образом, при имеющейся у нас ситуации в электроэнергетике и существующих тарифах, если ввести ФЭС мощностью 1 МВт и снизить потери в целом по всем электрокомпаниям на 1%, без каких-либо последствий они могут выплачивать разницу в тарифах поставщику ФЭС при принятом коэффициенте 6 10,5 лет и при этом ни на копейку не повышая существующих тарифов.

Для установленной мощности ФЭС в 6 МВт, соответственно получим 1,7 лет

Следует сказать, что все приведенные здесь расчеты основаны на существующих сегодня тарифах электроэнергии, среднегодовой выработке и в предложении, что темпы наращивания генерирующих мощностей останутся такими же, как последние 27 лет, т.е. ежегодно предполагается наращивание порядка 30 МВт. Причем из этих 30 МВт принято, что 20% будут наращиваться за счет ФЭС, что соответственно составило 6 МВт.

Приведенные расчеты были сделаны для случая возможного сокращения потерь лишь на 1%. Реально же если посмотреть на мировой опыт, потери могут быть снижены до 6-8% как сделано в развитых странах как Германия, США, Япония, т.е. для нашей Республики это примерно резерв в 4-5%, что дает возможность покрывать разницу не увеличивая тарифы сроком 7-9 лет. Конечно же, это вовсе не означает, что все будет именно так, но при принятых нами условиях такой ожидаемый результат возможен.

Таким образом, если в целом говорить о стратегическом развитии электроэнергетики республики и ее основных механизмов реализации, то следует сказать следующее:

- существующая система электроснабжения, которая имеет коэффициент загрузки электростанций ниже 50% и построена на принципах обеспечения пиковых мощностей потребителя, не состоятельна и экономически не оправдана;
- уже сегодня крайне необходимо осуществлять поиск совершенно новых инновационных путей обеспечения потребителя электроэнергией основанных на новых принципах построения сетей;
- кыргызская электроэнергетическая отрасль имеет достаточно большие перспективы в улучшении инновационной привлекательности проектов ВИЭ и резервы в их финансовой поддержке;
- на первых этапах совершенствования системы электроснабжения в республике, необходимо максимальное внедрение и обеспечение параллельной работы генерирующих станций на ВИЭ с традиционными централизованными сетями с использованием элементов сети «Smart Grid».

Литература:

1. Локтев С.М., Аккуратов А.В. Технология персональных электроэнергетических систем - основное недостающее звено 6-го технологического уклада: Материалы всемирного конгресса инженеров и ученых WSEC-2017, г. Астана, 2017 г.

2. Owusu, P.A., Asumadu-Sarkodie, S. A review of renewable energy sources, sustainability issues and climate change mitigation, Civil and Environmental Engineering, 2016, <https://doi.org/10.1080/23311916.2016.1167990>
3. Ratner, S.V. & Nizhegorodtsev, R.M. Analysis of the World Experience of Smart Grid Deployment: Economic Effectiveness Issues, Therm. Eng. (2018) 65: 387. <https://doi.org/10.1134/S0040601518060095>
4. <http://www/epri.com/Elektrik> Power Research Institute
5. World Energy Outlook 2018, International Energy Agency, 2018
6. Gares Energy, ABD 2016-2017
7. Энергетика Кыргызстана, изд. ДЕАН, 2017 г.
8. Обозов А.Дж., Ботбаев Р.Н. Возобновляемые источник энергии. ИЦ. «Техник», Бишкек, 2010 г.
9. Лабейш В.Г. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии, Санкт-Петербург, 2003 г.
10. REN 21 «Renewables, 2010: Global Status Report», 2010 г.
11. «Законы о ВИЭ», Бишкек, 2012 г.

УДК 541.542.543.547.721.

СТРОЕНИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ СОЕДИНЕНИЙ ХЛОРИДА И СУЛЬФАТА ЦИНКА С АНАЛЬГИНОМ

*Ыса кызы Мариана, соискатель,
Полотов Ибраим Женишбекович, к.т.н., доцент,
Сапаров Кубанычбек Кармышакович, к.х.н., доцент
Ошский государственный университет*

ЦИНКТИН ХЛОРИДИНИН ЖАНА СУЛЬФАТЫНЫН АНАЛЬГИН МЕНЕН БОЛГОН КООРДИНАЦИЯЛЫК КОШУЛМАЛАРЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

*Ыса кызы Мариана, изденүүчү,
Полотов Ибраим Жеңишбекович, т.и.к., доцент,
Сапаров Кубанычбек Кармышакович, х.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети*

STRUCTURE OF COORDINATION COMPOUNDS OF CHLORIDE AND ZINC SULFATE WITH ANALGINE

*Ysa kyzy Mariana, applicant,
Polotov Ibraim Zhenishbekovich, Associate Professor,
Saparov Kubanychbek Karmyshakovich, Associate Professor
Osh State University*

Аннотация: Полуэмпирическим квантово-химическим методом оптимизирована пространственная структура и определено строение координационного соединения хлорида и сульфата цинка с анальгином. Оценены эффективные заряды на атомах, длины и порядки связей. Установлено, что анальгин в соединениях $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ выступает как бидентатный лиганд, используя хелатный способ связывания с центральным атомом цинка, атомами кислорода карбонильной группы и азота азометинной группы молекулы анальгина.

Аннотация: Жарым эмпирикалык кванттык-химиялык ыкма менен цинктин хлоридинин жана сульфатынын анальгин менен болгон координациялык кошулмасын мейкиндиктик структурасы божомолдонду жана түзүлүшү аныкталды. Атомдордун эффективдүү заряды, байланыштын узундугу жана ирети аныкталды. Берилген $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ жана $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ кошулмаларында анальгин бидентаттык лиганд экендиги такталды. Мында борбордук атом цинк менен анальгиндин молекуласындагы карбонилдик топкогу кычкылтек жана азометин тобундагы азот хелаттык ыкма аркылуу байланышышат.

Abstract: Semi-empirical quantum-chemical method optimized the spatial structure and determined structures of coordination compounds of zinc chloride and zinc sulfate with analginum. The effective charges on atoms, lengths and bond orders are estimated. It has been established that analgin in $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ and $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ compounds acts as a bidentate ligand using the chelate binding method with the central atom of zinc, oxygen atoms of the carbonyl group and nitrogen of the azomethine group molecules of analgin.

Ключевые слова: полуэмпирический, квантово-химический, эффективные заряды, длина и порядок связей, бидентат.

Түйүндүү сөздөр: жарым-эмпирикалык, кванттык-химиялык, эффективдүү заряддар, байланыштын узундугу жана иреттүүлүгү, бидентат.

Key words: semi-empirical, quantum chemical, effective charges, lengths and orders of bonds, bidentate.

В работе [1] изложена методика синтеза и исследования физических свойств комплексных соединений хлоридов и сульфатов меди, кобальта, никеля, цинка с анальгином.

Настоящая работа посвящена кванто-химическим расчетам синтезированных соединений.

Полуэмпирическим квантово-химическим методом оптимизирована пространственная структура и определено строение координационных соединений $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$. Оценены эффективные заряды на атомах, длины и порядки связей.

Установлено, что анальгин в соединениях $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ выступает как бидентатный лиганд, используя хелатный способ связывания с центральным атомом металла, атомами кислорода карбонильной группы и азота азометинной группы молекулы анальгина.

Оптимизация геометрии комплексов проводилась с использованием полуэмпирического квантово-химического метода PM3. Энергия молекул рассчитывалась в валентно-силовом поле MM^+ полуэмпирическим методом ZINDO/1 в режиме работы "Single point". В работе использовалась демонстрационная версия программы Hyper Chem Version 7,5, позволяющая с достаточной достоверностью использовать ее при исследованиях комплексных соединений с переходными металлами [2-4].

Рассчитанные основные геометрические параметры комплексного соединения в сравнении со свободным лигандом (таблица 1) показывают, что при координации лиганда с атомом металла-комплексообразователя длины связей изменяются.

В комплексном соединении $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ изменяются длины связей следующим образом: - связи C14O15, N22C16, N22C23 и N22C27 удлиняются в комплексе, это заметное изменение свидетельствует о том, что лиганд вступает бидентатно и координация происходит через атомы кислорода карбонильной группы и азота азометинной группы. При этом, с координированием лиганда, укорачиваются связи N12C14, C14C16, C16N22 и C16C17; - длины связи в остальных атомах изменяются незначительно; - рассчитанные длины связей металл-лиганд соответствуют координационной связи и составляют: 2.2976 и 2.1988 Å (в ZnN и ZnO). В комплексе $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ длины связей изменяются аналогично с хлоридом.

Таблица 1

Длины связей в анальгине $C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и его комплексных соединениях $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$

Связи	Длина r, в Å		
	$C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$
C14O15	1.3998	1.4422	1,4511
C14N12	1.3848	1.3626	1,3636
N12C1	1.3845	1.3645	1,3651
N12N13	1.3012	1.3012	1.3012

N13C17	1.3012	1.3012	1.3012
C14C16	1.3865	1.3612	1,3621
C16C17	1.3865	1.3612	1,3621
C16N22	1.4046	1.4377	1,4385
C17C18	1.3912	1.3723	1,3735
N22C23	1.4047	1.4545	1,4600
N22C27	1.4047	1.4400	1,4422
ZnN		2.2976	2.2947
ZnO		2.1988	2.2254

Значения порядков связей (W) аналгина, $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ приведены в таблице 2. При переходе от свободного лиганда к координационно-связанному изменяются порядки связей лиганда.

В $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ порядок связи (C14N12 и C16C17) в координированной форме больше, чем в аналгине; - порядки связей C14O15, N22C16, N22C23 и N22C27 уменьшаются в $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ по сравнению с аналгином; - порядки связей C17C18, N12C1, N12N13 и N13C17 уменьшаются незначительно; - порядок связи металл-лиганд равны $W(ZnN \text{ и } ZnO) = 0.4556 \text{ и } 0.4532$.

В $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ порядок связи C14N12 и C16C17 в координированной форме больше ($W=1,0422 \text{ и } 1,3911$), чем в аналгине ($W=1,1818 \text{ и } 1,7938$);

- порядки связей C14O15, N22C16, N22C23 и N22C27 уменьшаются в $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ по сравнению с аналгином (от $W=1,4811$; 1,2622; 1,2978 и 1,2846 до $W=1,4514$; 1,1874; 1,2002 и 1,1956);

- порядок связи металл-лиганд равны $W(ZnN \text{ и } ZnO) = 0.4558 \text{ и } 0.4533$.

Таблица 2

Вычисленные значения порядков связей в аналгине $C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и его комплексных соединениях $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$

Связи	Порядок (W)		
	$C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$
C14O15	1,4811	1,4512	1,4514
C14N12	1,0422	1,1777	1,1818
N12C1	1,0622	1,0488	1,0494
N12N13	1,4515	1,4513	1,4514
N13C17	1,4515	1,4513	1,4514
C14C16	1,2271	1,2234	1,2438
C16C17	1,3911	1,7936	1,7938
C17C18	1,0670	1,0665	1,0666
C16N22	1,2622	1,1732	1,1874
N22C23	1,2978	1,1914	1,2002
N22C27	1,2846	1,1871	1,1956
ZnN		0.4556	0.4558
ZnO		0.4532	0.4533

Значения эффективных зарядов на атомах аналгина и в его комплексах с солями цинка представлены в таблице 3. Если сопоставить рассчитанные значения эффективных зарядов на атомах в $C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$, то можно отметить, что наиболее сильное изменение претерпевают заряды на атомах O15 и N22, так заряды на атомах кислорода и азота (O15N13) изменяет свой знак с отрицательного в свободном аналгине (-0,39 и -0,34) на положительный в комплексном соединении (0,42 и 0,44); а заряды на атомах C14, C16, C23 и C27 изменяют свои эффективные заряды с

положительного в свободном анальгине (0,39; 0,21; 0,19 и 0,12) на отрицательный в комплексах (-0,25; -0,33; -0,21 и -0,18); заряды в остальных атомах изменяются незначительно; заряд на атоме цинка Zn равен 0,29.

В координационном соединении $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ эффективные заряды на атомах изменяются аналогично хлоридному комплексу.

Таблица 3

Эффективные заряды на атомах анальгина $C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и его комплексных соединениях $ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$ и $ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$

Атомы	Заряды		
	$C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnCl_2 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$	$ZnSO_4 \cdot C_{13}H_{16}N_3NaO_4S$
O15	-0,39	0,42	0,44
C14	0,39	-0,25	-0,28
N12	0,45	0,50	0,54
C1	-0,39	-0,36	-0,34
C16	0,21	-0,33	-0,35
C17	0,11	0,16	0,18
N13	0,17	0,19	0,21
C18	0,19	0,15	0,17
N22	-0,34	0,44	0,46
C23	0,19	-0,21	-0,27
C27	0,12	-0,18	-0,20
S	-0,05	-0,05	-0,05
Zn		0,29	0,32

Таким образом, проведенное квантово-химическое исследование координационного соединения хлорида и сульфата цинка с анальгином показало, что при координации анальгина с цинком выступает бидентатно и основное изменение претерпевают длины и порядки связей, которые входят в металлоцикл, так связи CO и C16N22, N22C23, N22C27 ослабевают, а связи CN, не входящие в металлоцикл, упрочняются.

Литература:

1. Pons, J., Chadghan, A., Casabó, J. et al. (2001). Cu(II) complexes with pyrazole-derived ligands. Crystal structure of {[diaquanitrato(3-phenyl-5-(2-pyridyl)pyrazole)]copper(II)} nitrate. Polyhedron. 20, p. 2531-2536, [http://doi:10.1016/S0277-5387\(01\)00858-0](http://doi:10.1016/S0277-5387(01)00858-0).
2. HyperChem Version 7,5 © Copyright. –2005. HyperCube, Inc.
3. Kaczmarek, S.M., Leniec, G. Spectral and magnetic properties of macroacyclic and macrobicyclic Schiff base RE complexes, Journal of Non-Crystalline Solids, Volume 355, Issues 24–27, 2009, Pages 1325-1332, <https://doi.org/10.1016/j.jnoncrysol.2009.05.020>.
4. Cometto-Muñiz, J. E., Cain, W.S., Abraham, M.H., Determinants for Nasal Trigeminal Detection of Volatile Organic Compounds, Chemical Senses, Volume 30, Issue 8, 2005, Pages 627–642, <https://doi.org/10.1093/chemse/bji056>

УДК:551.482.2.

**ВЕРНАДСКИЙ ДИН - ПРОГРАММАСЫНЫН ЧЕГИНДЕ БИОСФЕРАНЫ
ҮЙРӨНҮҮ** Эргашов С. г.и.к., Дилишатова Ө.У., ага окутуучу
Кыргыз-Өзбек университети

ИЗУЧЕНИЕ БИОСФЕРЫ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ ВЕРНАДСКОГО

Эргашов С. к.г.н., Дилишатова О.У., старший преподаватель
Кыргызско-Узбекский университет

STUDYING THE BIOSPHERE ON THE VERGE OF THE VERNADSKY PROGRAM

Ergashov S., Candidate of Geographical Sciences,

Dilishatov O.U., senior lecturer

Kyrgyz-Uzbek University

Аннотация: Макалада Вернадскийдин - программасына байланыштуу биосфераны үйрөнүү жана Арал регионунун абалынын кайталанбоо маселелери каралды.

Аннотация: В статье рассматривается изучение биосферы в связи с программой Вернадского и проблемы неповторения положения Аральского региона.

Abstract: The article discusses the study of the biosphere in connection with the Vernadsky program and questions not the repetition of the position of the Aral region.

Ключевые слова: биосфера, Вернадский В.И. Ноосфера, геотехнология, система, экосистема, техносфера, ценоз, гидротехника.

Түйүндүү сөздөр: биосфера, Вернадский В.И.Ноосфера, геотехнология, система, экосистема, техносфера, ценоз, гидротехника.

Key words: biosphere, Vernadsky V.I., Noosphere, geotechnology, system, ecosystem, technosphere, cenosis, hydraulic engineering.

Илимий-техникалык революция доорунда жаратылыш менен коомдун өз ара таасири маселеси курч жана техногендик факторлордун өсүп баруусунун натыйжасында адамдын жаратылыш ресурстарына болгон басымы жогорулоодо. Ага байланыштуу табигый терс факторлордун өсүп баруусу менен жаратылышта, кыйроолор, деградация, эконоатчылык өсүүдө.

Биз биосферада, андагы тирүү организмдердин жана адамдын азыркы терс таасирлерин алдын алууда Вернад программасын пайдалануубуз учур талабы. Академик В.И. Вернадскийдин айтуусу боюнча, «мурда организмдер атомдордун өздөрүнүн өсүшү тукумдоо, тамактануулары менен дем алууларына таасири болгон атомдорду гана таанып - билип келишсе, адам ал алкакты алда канча кеңейтип физикалык элементтердин, жандуу организмдердин жашоосундагы цивилизациясы аталган формациянын өркүндөп калыптанышына өбөлгө түзүп, техникалык прогресстерге кеңири колдоно баштады» [1].

Азыркы мезгилде адамдын техникалык жараяндардагы техногенезге бардык химиялык элементтердин камтылганы белгилүү. Техногенездин активдүүлүгү калган бардык геохимиялык жараяндардан жогору турат. Чындыгында, бизге белгилүү болгон химиялык, техникалык иштерге адамдын зарылчылыгы бар. Бирок адам өзүнүн акыл-эстүү узак мезгилдеги жашоосунда организмдердин керектеген химзаттарынан алда канча аз өлчөмдө пайдаланып келди десек болот.

Көптөгөн өсүмдүк жана жаныбарлардын түрлөрү жок болуп кетүү шартында жашап жатат. Акыркы эле мезгил аралыгында сүт эмүүчүлөрдүн 129 дан ашык түрлөрүнүн жана канаттуулардын 150 түрүнүн жок болуп кеткендиги жөнүндө маалымат бар. Жер бетиндеги ландшафттардын көптөгөн аймактары жабырланып, табигый өсүмдүктөрдүн ордун агроценоз менен алмаштырылып калды. Токойлор экинчи ценозго айланды. Айрыкча жайыттарды иретсиз пайдаланып, чабыктарды көбөйтүүнүн натыйжасында тоо этектериндеги ландшафт көркүнөн кетип, адамдын жаратылышка ыксыз кийлигишүүлөрүнөн жер кыртышынын түзүлүшүнө терс таасирин тийгизип, кыртыштын физикалык жана химиялык касиеттерин тескери айлантып жиберди. Кургактыкта гидрологиялык режим гидротехникалык курулуштардын эсебинен бузулду.

Өнөр жайлык техникалык аракеттеринин натыйжаларынан атмосферанын жана океан аймагы булганып, жер бетиндеги жашоо чөйрөсү өзгөрүлүүдө. Учурда кайсы бир түрлөрдүн жок болушу адамзаттын эртеңки күндөгү экологиялык системаларды башкарып, жандуу жаратылышты практикалык максатта пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыратат. Бардык системаларынын жолго коюлушуна бир гана илим жана техниканын жетишкендиктери аркылуу жетишүүгө болот. Ошондой эле

экологиялык билим жана маданияттын жетишсиздигинен чөйрөнүн бузулуу жараяндары күч алып баратканы жашыруун эмес. Экологиялык каатчылыктардын маселелери учурдагы дүйнө өлкөлөрүнүн коомдук өнүгүшүнүн социалдык мүнөзүнө байланыштуу.

Адам организмдердин өз ара жана курчап турган чөйрө байланыш таасиринин системаларын бузат. Ошондуктан айлана-чөйрөнү үйрөнүүчү илим жаратылыштын жабыр тарткан жагдайын калыбына келтирүүнүн жолдорун табуулары керек.

Техносфера, Психозойка эра жөнүндөгү илим азыркы учурга келип, жер жөнүндөгү илимдин алкагынан чыгып баратат.

Ноосферанын практикалык жактары мисалы, геотехнологиялык, биотехнологиялык киберкосмонавтика ж.б. жактары бар.

В.И. Вернадский адамдын геологиялык ишмердиги жөнүндө мындай деген: «Азыр жер жүзүндөгү табигый минерал байлыктарынын азайып бараткандыгы, аларды адамдын кайра иштетүүгө мүмкүн болгон формаларынын азайып бараткандыгынын маселелери көп айтылып жатат» [2].

Илимдин жаңы тармагы - геотехнология тармагы жер кыртышы менен үстүнкү катмарда жүргүзүлүп жаткан иштердин мүмкүн болгон технологияларын изилдейт. Келечекте Жер кыртышынын табиятын пайдалуу кен байлыктарынын калыптанышынын мыйзам ченемдүүлүк жагдайлары жөнүндөгү илим жетишкендиктерине таяна турган геотехнология адам жашоосунун жыргалчылыгына пайдалануунун бирден-бир майнаптуу илимине айланат.

Биокостук заттар өзгөчө категориядагы заттар болуп эсептелет. Ал биосферада бир убакытта тирүү организмдер менен кыйыр геологиялык жараяндар таасиринде пайда болуп, тигил же башка (биокостук заттар, аларга кыртыштар, шамал огундагы катмарлар, бардык табигый суулар) тең салмактуулук динамикасынын системасын түзүп турат. Демек, биосфера жердин тирүү заттарынын таасирине камтылган, бул же тигил аймагы деген түшүнүк келип чыгат.

Учурдагы экологиялык абал улам барган сайын татаалдашып, коомдук жашоонун бардык тармактарына маанилүү жана жаңычыл көз караштарды талап кылып жатат. Экологиялык абал билимдин жаңы тармагын – социалдык экологияны турмуш күрөшүнө чакырып турат. Билим деңгээлинин жогорулашына адам баласынын жаратылышты пайдаланууда илим жүзүндө туура тыянак чыгарып, аяр мамиле кылууга алып келет.

Окумуштуу И. Фролов «Философияга кириш сөз» деген эмгегинде экологиялык каатчылыкты оңдоо, адамдын биосферага, айлана-чөйрө атмосферасына, кыртышка, суу бассейндерин айыл-чарба жана өнөр жай калдыктарын булгануусун алдын алуу маселесинин маанилүү экендигин көрсөткөн.

Азыркы кезде адам баласынын айлана-чөйрөгө терс таасири опурталдуу масштабга жетти. Акыркы 60 жыл ичинде жердеги орточо температура 0,5-0,7 градуска көтөрүлгөн. Муздуктардын эрүүсү Түндүк Муз океанда интенсив мүнөздө жүрдү. Мисалы, 1985-2007-жылдарда муздуктардын саны 50% га азайды.

XX кылымга келип дүйнө калкы коомчулугу адам, жаратылыш жана техниканын өз ара байланышын туура жөнгө салууда экологиялык, диний, ноосфералык, социалдык-техникалык ж.б. багыттары күчөдү. Алсак, эми ноосфералык гуманизм – орус гуманизминде маанилүү болуп, мурдатан В.И. Вернадский көрсөткөндөй, ички гуманизм менен айлана-чөйрө тыгыз байланышта. Башкача айтканда, Аалам жана жалпы калктардын тилектештиги жалпы үйүбүздөй.

Адам баласы космостун органикалык бир бөлүгү катары ага көз каранды, б.а., биосоциокосмикалык жаратма.

Ааламдашуу жараянында жаш муундар үчүн ноосфералык гуманизм маанилүү [2]. Келечек муундарга төмөндөгү технологиялык, экологиялык билим берүү системасы зарыл:

1. «Постиндустриялык» өнүгүүдөн кийин жаштардын интеллекти эске алынуусу зарыл;

2. Билим берүүдө жаштарга технологиялык билимди жаратылышка туура мамиле кылуу менен ар кандай сферада жогорку техникалык деңгээлде камсыздоо;
3. Окуучунун курак жашын ар бир тепкичиндеги технологиялык билиминин мазмунунда психологиялык жагдайы эске алынат.

Аларда технологиялык жагдайдагы долбоор, моделдерди адамдын айлана-чөйрөгө оң таасири болуусу тийиш. Келечекте жаш муун ноосфералык адам коомун түзүүгө багыт алышы милдет. Жер атмосферасынын 77 км ге чейин микроорганизмдер сейрек таралган. Андан бийиктиктерде экосистема жок жана микроорганизмдер өзүн өзү регуляция кылбайт [3].

2002-жылдан тартып ракета-космостук учуу аркылуу супер экосистемаларга мүмкүнчүлүк ачылат. «Байконур» жана «Плесецк» айланасындагы аймактарда жаныбарлардын оорулары көбөйгөн.

XX кылымдан тартып ИТРдин таасири менен жерди интенсив түрдө пайдалануу күчөдү. Региондук деңгээлде рельефтин техногендик өзгөрүүсү жер титирөө, сел, суу ташкыны, кар көчкү, жер көчкү ж.б. менен жүрөт. 1999-жылдан тартып антропогендик терс таасирлер менен тоо капталдарынын токойлору кыйылып, жайыттар деградация болуп, сел жүрүүсү ж.б. күчөдү [4]. Мисалы, 2008-жылы Нура айылында 8 баллдык жер титирөө болгон.

Чарбаларды экологизациялоо жана экологиялык каатчылыктардан чыгуу маселелери болуп келет. Мында жерди ашыкча пайдалануу, эгиндерге пестициддерди колдонуу, химиялык заттарды колдонуу менен, о.э. мал чарбанын таштандыларынан айлана-чөйрө зыян тартууда. Анткени планетадагы калктын, тирүү организмдердин ар түрдүүлүгүнө олуттуу зыян келет. Чарбадагы техногендик тип менен мамлекетти өнүктүрүү азыркы кезде жагымсыз эсептелет. Региондук деңгээлдеги суу жана кыртышты пайдаланууда жаратылыш-техногендик деградацияга жол бербөө керек. Алсак, Орус түздүгүндө 30-40-жылдары жаңы жерлерге суу чыгаруу жүрүп, топурактын деградациясы күчөйт.

Регионалдык деңгээлде Арал бою регионунда социалдык-экологиялык каатчылык болууда. Бул жараян 1990-жылга чейин изилденген. Арал бою каатчылыгында, анын жаратылышында – суунун тартылышы, туздуу бороон, климаттын начарлашы ж.б. болуп келген. Кийинчерээк, социалдык маселелер менен байланыштуу чоң өзгөрүүлөр экологиялык кыйроолорго жол ачкан.

Социалдык-экологиялык каатчылык баштап жаратылыш менен коом ортосунда жүргөн. Анда региондун калкынын кызыкчылыгы үчүн атайын пахта саясаты, ар түрдүү психологиялык таасирлер жүрүп келген. Анда Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Түркмөнстан ортосунда конфликттер болуп турган. Бул региондо эрозиянын күчөшү, топуракта туздуулуктун көбөйүшү, чөлдөшүү жараяны жана ден соолук маселелери орчундуу.

Арал боюнда табигый жарым чөл ордуна техногендик мүнөздөгү эгин аянттары пайда болгон. Анда локалдык деңгээлдеги оазистерде социожаратылыштык системалар түзүлгөн. Убактылуу топурак жер семирткичтер менен байытылган. Сугарылма жерлер кеңейтилип, сууну чыгымдоо күчөтүлгөн. Мурда ар кандай сырткы күчтөрдүн согуштук басып келүүлөрү жүрүп (XI-XII), туяктуулардын, сойлоп жүрүүчүлөрдүн, канаттуулардын кээ бир түрлөрүнүн азайышы байкалган. Андан кийин Аму-Дарыя алабдарында дыйканчылык кылуу үчүн суу каналдары, арыктары, авиз-көлмөлөрү техникалык башка курулмалар болгон. Жалпы өздөштүрүлгөн жерлер 2,4 млн гектарга көбөйгөн [4].

XX кылымда арал боюнда Совет мамлекетин курууга байланыштуу аскерий тирешүүлөр жүрүп, кээ бир каналдардын, объектилердин кыйроосу болгон.

Совет мезгилинде Арал бою пахта жана башка өсүмдүктөрдөн эл жакшы пайдаланып келген. Арал деңизинин суусу 1960-жылга чейин туруктуу болуп, сууда балыктардын, өсүмдүк жана башка биоресурстардын түшүмү жакшы болгон. Балык чарбасы жакшы жолго коюлган. Деңиз суусу 200 км чөл аймактарына жагымдуу климаттык, экологиялык шарттарды түзүп турган.

Аму дарыя жана Сыр-Дарыянын сууларынан эгин талааларына 64,6 км³ дан ашык чыгымдалган. 1990-жылы суунун чыгымы 30 км³ дан ашкан. Натыйжада, деңиздин суусу тартыла баштап, айланасына туздуу заттар алыска таралып турган.

Региондун экосистемасы начарлап 200 дөн ашык флора жана фаунанын түрлөрү кыскарып кеткен.

Чөлдүн бархандарынын кыймылы жылына 500-1200 м ылдамдыкта болуп турган. Чөлдөшүү жараянынын таасиринде 1000 гектардан ашык эгин аянттары жараксыз болуп калган. Арал деңизи чоң жана кичи деңизи деп экиге бөлүнгөн.

Пахта монокультурасы, күрүч айдоонун таасиринен сугаруу системасы изден чыккан.

Арал деңизинин суусу тартылып, кемелердин каттоосу чектелип, балык чарбасы кыскарып, жашоо пункттары көбөйгөн. Ошондон улам региондо экологиялык кыйроолор болуп келет. Жогорудагы көйгөйлөр Евразия жана дүйнөлүк деңгээлге чыкты.

Ошентип, региондогу чөл жаратылышы менен адамдын ортосундагы чарбалык иш-аракеттердин катачылыгынан кырдаал өнүктү [5].

Мелиорациянын кетирген кемчилдигинен улам экстенсивдүү түрдөгү ирригация болгон. Жарым чөлдүн топурактарында шор басуу жүргөн. О.э. ойдунда жар алды сууларынын деңгээли көтөрүлгөн жана буулануу жараяны күчөйт.

Жогоруда келтирилген материалдардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарга келсек болот:

1. Жашыл катмарларды сактоо зарыл экендиги белгиленди;
2. Жерлерде «монокультура» эмес, которуштуруп айдоо керектиги такталды;
3. Кичи жерлерди бириктирип «гигантташтыруу» ишин улантуу абзел;
4. Топуракка органикалык жер семирткичтерди себүүнү туура жолго коюу;
5. Табигый ар түрдүүлүктү сактоо керектиги көрсөтүлдү;
6. Эрозия, дефляцияны азайтып, экологиялык шартты жакшыртуу иш-чаралары аткарылууга тийиш.

Адабияттар:

1. Арефьев И.П. Ноосферное воспитание учащихся современно технологическом образовании [Текст] / И.П. Арефьев. // Инновации в образовании. 2017. №5.
2. Nikitina, N., Mineral Resource Dilemma: How to Balance the Interests of Government, Local Communities and Abiotic Nature, Int J Environ Res Public Health. 2014 Sep; 11(9): 8632–8644, <http://doi:10.3390/ijerph110908632>
3. Хатчинсон Дж. Биосфера. [Текст] / Дж. Хатчинсон. – В кн: Биосфера. – М.: Мир, 1972. – 9- б.20
4. Кульпин Э. Арал как зеркало нашей эпохи [Текст] / Е. Бурнакова. // Азия и Африка сегодня. 2002. №8. – б.44-47
5. Гирусов Э.В. Экология и экономика природопользования [Текст] / С.Г. Тушинский, С.М. Малхазова. – М.: ЮНИТИ, 2000. – б. 270-283

УДК.53.52.

ӨРҮКТҮН МЕКЕНИ ЗАРДАЛЫ ӨРӨӨНҮ

*Эргашов С., г.и.к., Дилишатов О.У., улук окутуучу
Кыргыз-Өзбек университети*

РОДИНА АБРИКОСА ЗАРДАЛИНСКАЯ ДОЛИНА

*Эргашов С., к.г.н., Дилишатов О.У., старший преподаватель
Кыргызко-Узбекский университет*

HOMELAND OF APRICOT IS ZARDALY VALLEY

*Ergashov S. Candidate of Geographical Sciences,
Dilishatov O.U., senior lecturer*

Аннотация: Макалада Баткен облусунун аймагындагы Зардалы өрөөнүндө эзелтен өстүрүлүп, пайдаланылып келинген өрүк жана анын пайдалуулугу тууралуу маалыматтар берилди.

Аннотация: В статье рассматриваются данные о распространение абрикосы в долине Зардалы Баткенской области и его полезности.

Abstract: The article discusses the data on the distribution of apricots in the distance of Zardaly of the Batken region and its usefulness.

Түйүндүү сөздөр: өрүк, өрөөн, Зардалы, түр, Теңир-Тоо, аштек өрүк, как, витамин, ак өрүк, шире.

Ключевые слова: абрикос, долина, Зардалы, вид, Теңир-Тоо, аштек, курага, витамин, белый абрикос, сок.

Key words: apricot, valley, Zardaly, species, Teyir-Too, ashtek, dry fruit, vitamin, white apricot, juice.

Өрүктүн мекени Теңир-Тоо аймагы эсептелет. Арабдар аны Орто Азиядан алып барып Кичи Азияга, Кавказга жана Жер Ортолук деңизинин мамлекеттерине жайылткан. Армения аркылуу өрүк Греция менен Римге тараган. Ошондуктан бул мамлекеттерде аны «армен алмасы» деп аташкан.

Өрүк - кадимки өрүк. Бийиктиги 3-8 метрге жеткен роза гүлдүүлөр тукумундагы мөмөлүү дарак. Анын 8 түрү бар. Алардын ичинен кадимки өрүк абдан баалуу. Аны ден соолуктун мөмөсү дейт. Абрикостун сөңгөгүнүн диаметри 30 см ден ашуун, кабыгы боз күрөң, картайган дарактарда узунунан келген жаракалар болот. Жалбырактары чоң, кезектүү, жумуртка сымал, учу ичкерээк, кыры майда арадай, сабактары кызыл-кочкул. Дарак март-апрелде гүлдөй баштайт, гүлдөрү жалбырактарынан мурда ачылат. Гүлдөрү бирден, чоң, мала-кызыл, бир энелик, көп аталыктан турат. 3-4 жылдык болуп жетилгенде мөмө байлайт. Мөмөсү июнь-августта бышат. Мөмөлөрү тегерек кырдуу баркыттай сары-кызгылт, даамы таттуу алардын салмагы 10-70 г. Абрикостун данеги – овалдуу ланцеттей, уругу жалпак, мала күрөң, таттуу же ачуу. Республикада жергиликтүү дарактардан негизги орунду ээлейт жана Түштүк Кыргызстандын бактарында өстүрүлөт [1].

Жапайы түрү Кеминдин, Түштүк Кыргызстандын, Чаткалдын, Фергана тоо кырларынын этектеринде өсөт. Анын мөмөсүн кургатып эзелтен, ачарчылыкта кыргыздар тамак ордуна да пайдаланышкан. Баткен облусунун Зардалы өрөөнүндө мындан 600 жыл мурда өсүп турган баштапкы өрүк дарагы бар. Байыркы замандагы элдер ушул өрүк данегин бөлөк жерлерге эгишип өстүргөн. Өрүк дарагын Арстанбап жаңгагы сыяктуу Жер Ортолук деңиз боюна алып кетилген жана өрүк кеңири таралган. Баткен облусунун аймактарында анын түрдүү сортторун өстүрүп келишет [2].

Дүйнөдө эң даамдуу, таттуу абрикостор республиканын түштүгүндө – Баткен аймагында кеңири өстүрүлөт. Кыргызстандын бакчылыгында абрикос кургатылган өрүктүн 90% берет.

Абрикоско аарылар көп келет, анын нектарынан тышкары алар чаңчасын жыйнайт. Кадимки өрүктө 4,7-27% кант, пектин заттары, органикалык кислоталар, ийлөө заттары, аскорбин кислотасы, В₁, В₂, В₁₅, Р, РР витаминдери минералдык туздар бар, каротин (А провитамины) көп. Абрикосто өзгөчө калий көп, бышкан өрүктө ал 305 мг, кургатылганында 177 мг % ды түзөт. Кургак абрикосто 75-80% кант болот. Данегинде 58% га чейин кургабаган өсүмдүк майы бар. Мындан тышкары данегинде В₁₅ витамин болот. Данектин ачуулугун гликозид амигдалин берет. Абрикостун данегинен абрикос майы алынат. (1-сүрөт)

1-сүрөт. Зардалыдагы 600 жылдык өрүк дарагынын сөңгөгү.

Абрикос сортунун мөмөсүн бышкан кезде же кургатылган түрдө жесе жакшы. Андан варенье, ширелер, компоттор даярдалат. Кургатылган, данегинен ажыратылган абрикос (курага) жогорку калориялуу болот. Аны суткасына 100-150 граммдан организмди чыңдоо каражаты катары, катуу ооругандан кийин, кош бойлуулукта, балдарга берген пайдалуу.

Жүрөк-кан тамыр ооруларында данеги алынган өрүк абдан пайдалуу. Себеби анда калий көп болгондуктан, ал кандагы натрийдин ашыгын чыгарып, зааранын чыгышы оңолот. Кургак абрикос ич катканда ичти да жумшартат. Кургак өрүктү жөн деле жейт, же андан компот, кисель кайнатса болот, сорпо да бышырса болот.

Өрүктү кургатканда 4 кг бышкан абрикостон 1 кг кургагы чыгат, көп убакыт бою сакталат. Көпчүлүк учурда өрүк күндө кургатылат. Ал үчүн абрикос сортун суу менен чайкап, экиге бөлүп, данегин чыгарат. Андан кийин аларды 10-12 минутага лимон кычкылынын эритмесине салат (1 стакан сууга 2 чай кашык лимон кычкылы туура келет). Ал убакыт өткөндөн кийин калбырдай тешиги болгон идиштерге жайып, күнгө 3-4 күн кургатып, андан кийин бардыгын бириктирип, көлөкө жерде кургатат.

Ал темир жетишсиздигинен пайда болгон аз кандуулукта, гипо- жана авитаминоздо сунушталат. Өрүктө кант көп болгондуктан кант диабетинде жегенге жарабайт. Данектен алынуучу абрикос майы кээ бир дарыларды, бет майларды жасоодо пайдаланылат. Бышкан абрикосту косметика маскасы үчүн колдонсо жарайт. Абрикостон чыккан чайыр кээ бир дарылардын курамына кирет. Чайырды апрель-августта жыйнайт. Желдетилген сарайларда, кабаты 2-3 см кылып кагазга жаят. Кургак сырьё саргыч, тунук кесиндилер, даамы таттуу келет. Данегинин катуу кыртышы активдештирилген көмүр жана жогорку сапаттагы боёкту чыгарууда пайдаланылат [3,4].

Кыргызстандын Баткен өрөөнү өрүк менен таанымал. Акыркы жылдары өрүктөн эле эл 7 млрд. сом пайда көрө башташканын расмий бийлик жарыялап келет. Жергиликтүү тургундар чет өлкөлөрдө сатып жатышат. Анткени бул аймакта өрүктүн көптөгөн түрү өндүрүлүп, анан абдан кургатылып КМШнын бир катар өлкөлөрүнө экспорттолуп жатат.

Баткен өрүгүнүн өзгөчөлүгү – эттүү келип, аш болумдуу. Аймакта өрүктөн 7 миң гектардан ашык аянтты ээлейт. Анын 500 гектары ак өрүк сорту. Ак өрүк эрте бышып, сыртка эртерээк экспорттолот. 2-апрель Баткенде өзгөчө майрам, анткени дал ушул күнү “Өрүк күнүн” белгилеп, жаш көчөттөрдү отургузушат. Баткен өрүгүнүн түрү көп:

Кызыл өрүк, абрикос (*Armeniaca*) — роза гүлдүүлөр тукумундагы мөмө дарак жана бадал уруусу. Дарагынын бийиктиги 15 метр, жалбырагы жазы, учтуу, гүлү ак, кызгылт, жалбырагынан мурда ачылат. Мөмөсү — данектүү, сүйрү, ирдүү, сулпу жумшак, ширелүү

жана даамдуу. Азияда 10 түрү, КМШ өлкөлөрүндө 6 түрү түрү кеңири жайылган. Кадимки кызыл өрүккө (*A. vulgaris*) өстүрмө кызыл өрүк сортторунун баары кирет. Кыргызстанда райондоштурулган кызыл өрүктүн негизги сорттору: Ош облусунда — Арзами, Советский, Супхани, Исфарак; Чүй жана Ысык-Көл өрөөндөрүндө — Никитский, Королевский, Кызыл бөйрөк жана башка илдеттери: клястероспориоз, вертицеллез, цитоспороз. Зыянкечтери - чиечи, шире, желим, өрүкчү шиш тумшуктар, ак жана сары коңузу.

Манжур кызыл өрүгүнүн (*A. manshurica*) мөмөсү ширелүү, бирок анча таттуу эмес; Сибирь кызыл өрүгү (*A. sibirica*) менен Давид кызыл өрүгүнүн (*A. davidiana*) мөмөсүнүн сулпу кургак келип желбейт. Кумдак, таштак, чополуу жерде жакшы өсөт. Дарагы кыйыштыргандан 3-4 жылдан кийин мөмөлөйт. Мөмөсүндө 4-20% түрдүү кант, алма жана лимон кислоталары, 0,38-1,27% пектин заты, каротин; данегинде 29-58% май жана А, С витаминдери болот. Мөмөсү желет, ошондой эле кургатылып как, кургак өрүк даярдалат, компот, шире, кыям кайнатылат. Дарагы шабдалыны кыйыштырууда (кыюу асты катары) пайдаланылат. Гектарынан 8-12 тонна түшүм алынат.

Баткендин өрүгүн “Нимекс Измир” өрүктү кайра иштетүүчү компаниясы дүйнөлүк базарга алып чыгуу ишин баштаган. Учурда миңден ашык киши жумуш менен камсыз болуп, элден өрүктү сатып алышат. Баткенде бир жылда 10 миң тоннадай өрүк кургатылат.

Ошентип Зардалы өрөөнүндө кыргыздар эзелтен эле өрүктүн мөмөсүнөн азык-түлүк максатында ар түрдүү кыйынчылык жана жакшы күндөрүндө колдонуп келишкен. Келечекте мөмөсүнөн кургатылган заманбап кагы, аштеги, данеги жана башка формадагы улуттук кактары даярдалат жана базар шартында эл аралык соодага чыгарганга болот. Жогорудагыларды эске алып төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келсек болот:

Жыйынтык:

- Байыртадан кыргыздар өрүктү мөмө-жемиш катары жана сөңгөгүн кеңири колдонуп келгени такталды.
- Баткен облусунун Зардалы айылында өрүктүн жапайы түрү аныкталды.
- Баткен өрүгүнүн Грецияга таралышы үйрөнүлдү.
- Өрүктүн сортторунун дарылыгы иликтенди.
- Өрүктүн кагын заманбап түрлөрүн экспорттоо маанилүү экени изилденди.

Адабияттар:

1. Абдуллаев О.А. Основные вопросы интенсификации садоводства в Ферганской долине [Текст] / О.А. Абдуллаев. АН СССР. ГО.-Л.: 1989. С-91-92.
2. Кыргызстан географиясы энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 2004. - б.448-466
3. Soleimani, M., Kaghazchi, T. Activated Hard Shell of Apricot Stones: A Promising Adsorbent in Gold Recovery, Chinese Journal of Chemical Engineering, Volume 16, Issue 1, 2008, Pages 112-118, [https://doi.org/10.1016/S1004-9541\(08\)60048-8](https://doi.org/10.1016/S1004-9541(08)60048-8)
4. Aygün, A., Yenisoý-Karakaş, S., Duman, I. Production of granular activated carbon from fruit stones and nutshells and evaluation of their physical, chemical and adsorption properties, Microporous and Mesoporous Materials, Volume 66, Issues 2–3, 2003, Pages 189-195, <https://doi.org/10.1016/j.micromeso.2003.08.028>

COMMERCIALIZATION OF EDUCATION: BENEFITS AND LIMITATIONS

*T.Attokurova, instructor, D.Toktorova instructor
Osh State University*

**ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКТЕПТЕРИНИН КОММЕРЦИЯЛАШУУСУ:
ПАЙДАСЫ ЖАНА КЕМЧИЛИКТЕРИ**

*Аттокурова Т., окутуучу, Токторова Д., окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

**КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯ СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ:
ПРЕИМУЩЕСТВО И НЕДОСТАТКИ**

*Аттокурова Т., преподаватель, Токторова Д., преподаватель
Ошский государственный университет*

Abstract: This article has analyzed the commercialization of secondary schools.

Аннотация: Макалада жалпы билим берүү мектептеринин коммерциялашуусуна анализ жүргүзүлдү.

Аннотация: В статье проанализирована коммерциализация средней школы.

Key words: commercialization of education, public school, private school, teaching experience, learning environment.

Түйүндүү сөздөр: билимдин коммерциялашуусу, мамлекеттик мектеп, жеке менчик мектеп, окутуу тажрыйбасы, окутуу чөйрөсү.

Ключевые слова: коммерциализация образования, общеобразовательная школа, частная школа, опыт преподавания, среда обучения.

English is still the universal language. Too many people speak English worldwide and believe English-speakers are likely to number in the billions. English crosses cultures, countries and industries and is often used as a ‘common tongue’ if neither person is a native speaker. This means teaching people English can be truly rewarding – because students of English have so many new opportunities and doors open to them thanks to their skills.

As well as opening up exciting new avenues for students, being able to teach English can also offer language teachers new opportunities. With TEFL qualifications teachers can travel far and wide sharing their knowledge and exploring new corners of the globe, with places like the UAE, Dubai and China offering high salaries as well as new cultures.

As a foreign language in Kyrgyzstan, English is learned seriously by many people to have a good prospect in the community of international world. English becomes important. Since it’s important, English is taught widely at formal school starting from elementary school up to universities; even at informal school, i.e. courses. We choose this theme – **“The commercialization of education : benefits and limitations because of several reasons:**

1. To investigate the causes of the mushroom growth of private schools system.
2. To investigate the cause of the decline of public schools system
3. To compare the quality of education of both public and private schools.
4. To analyze education level of teachers, methods of teaching and quality of curriculum both at public and private schools.

The present days demand for improving the quality of education, developing the diverse young generation leads to actuality of this work.

The hypothesis of investigation supposes the problem of deciding where to send the child to school as it can be a stressful and intimidating choice for many parents for a variety of reasons. Most cities have options for parents that span public and private school options. And with charter schools on the rise, parents have another option to weigh – which can just add more confusion to the process. The bottom line for most parents is that they want to get the best

education for their child, no matter where it comes from. But, there are reasons why private schools are better for some students, and reasons why public schools are better for others.

It was necessary to clarify our definition because the term 'private school' is used with varying meanings in the literature and in the policy debate[2, 45]. This review adopted as the key factor defining 'private schools' that they are dependent on user fees to cover all or part of their operational and development costs. Thus, the distinctiveness of private schools is that they have to follow the market to attract and retain students in order to be financially viable. Some state schools may also charge fees so the review employed two other defining factors, that private schools are managed largely independently of the state, and are owned and or founded independently of the state.

Public school means a public elementary or secondary educational entity or agency that is established under (the revised school code), has as its primary mission the teaching and learning of academic and vocational-technical skills and knowledge, and is operated by a school district, local act school district, special act school district, intermediate school district, public school academy corporation, strict discipline academy corporation, urban high school academy corporation, or by the department or state board. Public school also includes a laboratory school or other elementary or secondary school that is controlled and operated by a state[8]. In many countries, a **public school** is a school that is supported financially by the government and usually provides free education. **Private school** is a school supported by a private organization or private individuals rather than by the state.

Education in Kyrgyzstan: Comprehensive school

Education in Kyrgyzstan is compulsory for nine years between the ages of 7 to 15. This is broken up into four years of primary, five years of lower secondary school, and two years of upper secondary school at a specialized secondary school or vocational/technical school.

The system was based on a Soviet system, but has slowly continued to evolve. The majority of instruction is in Kyrgyz, but the language of instruction in higher institutions is Russian. Additional instruction in English, German and French are also commonly offered. The Ministry of Education and Science (MES) is in charge of education in Kyrgyzstan [2].

In 2008, 3.7 percent of gross domestic product was spent on education [3]. In 2001 some 89 percent of the relevant age-group was enrolled in the compulsory program, but this figure has decreased in the early 2000s [3]. In 2004 the literacy rate in Kyrgyzstan was 98.7 percent [1].

Compulsory Education & Age Limits: In 1996 Kyrgyzstan had a school age population of 674,000, which was up from 651,000 just 6 years earlier. Education is compulsory for 9 years; comprising 4 years in a primary school from age 6 through 10, followed by secondary school for 5 years up to the age of 15. At this point students can leave school or continue their studies in an upper secondary school, a specialized secondary school, or a technical/vocational school. At 18 years of age, further education is conducted within the university system.

Females & Minority Enrollments: Unlike many nations, Kyrgyzstan has full equality in education as a legacy of both the Soviet system and the new Kyrgyz constitution. In fact, the need for boys to assist in farm labor and periodic markets (bazaars) means girls have a better attendance record than boys. Females make up 51 percent of primary school children, 55 percent of secondary school children, and 52 percent of university students

In contrast, at institutes of higher education, Russian predominates as the language of instruction. This is due in part to the ready availability of Russian texts as opposed to Kyrgyz language texts. In 1993-1994, 64.6 percent of university students were taught in Russian, 34.7 percent in Kyrgyz, and 0.7 percent in Uzbek.

Examinations: Students are examined at the end of every semester with the summer examination determining whether the student advances to the next grade. Private Schools: A large number of private schools commenced teaching in Kyrgyzstan following the breakup of the Soviet Union. All operate on a fee basis but often with outside sources subsidizing the institution. The most numerous are so-called gymnasiums, lyceums, innovation schools, and the purely private institutions. The 94 gymnasiums cater to 46,000 pupils, the 70 Lyceums to 19,700

pupils, and the 344 innovative schools to 109,000 pupils. The latter primarily target gifted children. In 1999, there were approximately 25 institutions totally supported by private funds. Most (5) are aimed at secondary school students and reflect efforts by ethnic minorities to preserve their culture.

Kyrgyz Institute of Education, a major training institution, opened a retraining department. In Osh, the second largest city, a Skills Improvement Institute for practicing teachers has also enjoyed some success.

Foreign Influences on Educational System: Kyrgyzstan has been the recipient of significant foreign aid since the collapse of the Soviet Union, and education has been the beneficiary of much of this aid. The United States, through U.S. AID programs and U.S. Information Agency programs, has contributed significantly to educational development. Peace Corps volunteers have been especially active in teaching English in both urban and rural schools. Fulbright and MacArthur fellows, through the U.S. Department of Education, have been active in exchanges in higher education, particularly in the Kyrgyz-American School in Bishkek.

The best school in Osh in 2017 recognized the school-gymnasium "Olympus" [8]. BilimAKIpress - In Osh on May 11 the results of city competitions for the best school and teacher of the year were summed up, the press service of the mayor's office reported. The event was attended by the mayor of Osh Aitmamat Kadyrbaev, the chairman of the city Kenesh Zhaparbek Ormonov, teachers and students. So, according to the press service, in 2017 the first place in the nomination "The best school of the year-2017" was taken by the school-gymnasium "Olympus". Second place - school number 50 named after Nyshanov, third place - school number 7 named after Narimanov. Winning schools awarded with certificates and valuable prizes [6].

It is well documented that private high school students generally outperform their public school counterparts in the academic arena. But does this reflect the quality of the private schools or the quality of the students they attract? This study attempts to answer the question by analyzing detailed student background and school-level information that has generally not been available in large datasets. This is the first study to directly compare the relative contributions of both students and schools to differences between the academic outcomes of students in private and public schools.

At age 15, private high school students scored significantly higher than did public high school students on reading, mathematics, and science assessments, and by age 23, had higher levels of educational attainment. However, the students who attended private high schools were more likely to have socio-economic characteristics positively associated with academic success, and to have school peers with university-educated parents. Private schools were concentrated in certain provinces (and so had to follow the provincial curriculum), but had similar resources and practices as public schools. Two factors consistently accounted for the differences in academic outcomes between public and private sector students: socio-economic characteristics and peers. The province of school attendance accounted for a substantial portion of differences in academic outcomes in high school (test scores and high school graduation rates), but generally not at the postsecondary level. School resources and practices played little to no role in the differences in any academic outcome.

An important research question remains unanswered. Specifically, do private high school students outperform their public school counterparts in the labour market? The higher rates of postsecondary attendance among private high school students may translate to higher lifetime earnings (Frenette, 2014). This effect may be amplified through peers. A social network of gainfully employed friends may improve an individual's chances of securing a well-paying job. The YITS-A-PISA data used in this study provide little information about this question, since students were not followed beyond their mid-20s. Note 26

Although there is much variation within each sector, in the aggregate, public school students present their schools with greater challenges than do their private school counterparts. Not only do they come from more diverse racial/ethnic and linguistic backgrounds, but also

public school teachers are more likely than private school teachers to perceive their students and their families as having problems that can interfere with learning.

Overall, teachers in public schools are more likely than their private school counterparts to have certain attributes that are thought to contribute to effective teaching. These include more schooling, more teaching experience, and greater participation in professional development activities. However, public and private school teachers use similar teaching strategies.

On average, public school teachers earn less and receive more benefits, which provides public schools with one advantage when trying to attract and retain the best teachers. Despite good pay, private school teachers as a group are more satisfied than public school teachers with their jobs. In the aggregate, private schools seem to offer a greater sense of community, greater teacher autonomy in the classroom, and more local influence over curriculum and important school policies. In addition, on average, private schools have a climate that would appear to be more conducive to learning, including greater safety and fewer problems caused by students having poor attitudes toward learning or negative interactions with teachers.

Finally, private school students take more advanced courses than do public high school students. They also appear to follow a more rigorous academic program overall, but the differences may be narrowing. While some systematic differences between public and private education have been outlined here, enormous variation exists.

How successful students are in school does not depend on whether they attend public or private schools, but is related in complex ways to the abilities, attitudes, and problems they bring to school; the skills and expertise of their teachers; and the quality of the learning environment, which is the joint responsibility of students, teachers, school administrators, parents, the larger communities in which the schools are located, and policymaking at the local, state, and federal levels.

I enjoy teaching English because it's special – it gives students a voice. I show students that words are powerful things: they're the things that influence people that instigate change in the world. Ultimately, you want kids to be able to compete with those who have the most power – people who often come from the wealthiest backgrounds. The only way to prove what power language has is to show them the best texts that have ever been written or spoken. That's why I'll happily teach them anything from Cicero's speeches to Chaucer or Charles Dickens: I want to give them access to the best possible literature available.

It's fortunate that English is seen as a high priority in schools, but I want to steer away from the idea that we should get students to a grade C just for the sake of it. English is about truly understanding how humanity has shared ideas and thinking over time – how writers have explored the psyche and what it means to be a human. For me, it's the most fascinating subject you can teach. Every time we study a text that I used to think I knew inside out, students will pick something that I haven't noticed or considered before – that's amazing. Maybe maths teachers get the same thing, but I doubt it. I think English teachers have it over maths teacher on that one.

Reference:

1. Bangay 2007; Day Ashley 2009, 2013; Kitaev 1999; Lewis and Patrinos 2012; Moran 2006; Rose 2006; Srivastava 2013).
2. Cohen, L. and Manion, L. 1997. *Research Methods in Education*, 4th edition. London,
3. Davies, R. 1989. *Soviet History in the Gorbachev Revolution*. Bloomington, IN, University Press
4. [News | 17:30, May 11, 2017 | 6 108]
5. Schools and Staffing Survey, 1993–94 (Teacher Questionnaire). *Foreign Languages Science*
6. [https://bilim.akipress.org/ru/news:1382175]
7. <http://education.stateuniversity.com/pages/795/Kyrgyzstan-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html#ixzz5FSoWDiRf>
8. Education Commission of the States 700 Broadway, Suite 1200 Denver, CO 80203-3460 303.299.3600 Fax: 303.296.8332 www.ecs.org

THE ROLE OF COLORS IN TEACHING OF ENGLISH VOCABULARY

*D.Toktorova instructor, T.Attokurova, instructor
Osh State University*

ЛЕКСИКАНЫ ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ ТҮСТӨРДҮН РОЛУ

*Токторова Д., окутуучу, Аттокурова Т., окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

РОЛЬ ЦВЕТОВ В ОБОГАЩЕНИИ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

*Токторова Д., преподаватель, Аттокурова Т., преподаватель
Ошский государственный университет*

Abstract: *This article has analyzed the role of colors in teaching vocabulary.*

Аннотация: *Макалада лексиканы үйрөтүүдөгү түстөрдүн маанилүүгүнө анализ жүргүзүлдү.*

Аннотация: *В данной статье проанализирована роль цветов в обогащении словарного запаса студентов при изучении английской лексики..*

Key words: *colour, vocabulary, visual, information, importance.*

Түйүндүү сөздөр: *түс, сөздүк, көрүү, маалымат, маанилүүлүк.*

Ключевые слова: *цвет, словарь, визуальная информация, важность.*

Color is a property of light as seen by people. The British and Canadian spelling of the word is colour, the word color is used in American English.

The most common colour names are: red, orange, yellow, green, blue, purple, brown, magenta, tan, cyan, olive, maroon, navy, aquamarine, turquoise, silver, lime, teal, indigo, violet, pink, black, white, gray or grey.

“ Primary colours” can be mixed to make the other colours. Red, yellow and blue are three traditional primary colors. The primary colours for television screens and computer monitors are red, green and blue. Printers use magenta, yellow and cyan as their primary colors; they also use black.

People who cannot see colors or have a distorted sense, sense of color are called *colour blind*. Most color blind people are male.

When something has no color , it is transparent. An example is air.

In this work we are going to focus on colours as a means of visual aid which promotes better vocabulary learning and remembering words, word combinations and grammar structures.

It helps to find similarities and differences in the use of color symbols in different genres, to understand the peculiarities of the culture of the people, their perception of the surrounding world, and to set the peculiarities of translation color symbols.

The main aim of the article is to identify the color notation in linguistics and basic approaches to the study of color indications.

Color words are key vocabulary in any language, at any age. Being able to describe something by its color something by its color is something we do every day. Aristotle viewed colour to be the product of a mixture of white and black, and this was the prevailing belief until 1666, when [Isaac Newton](#)'s [prism](#) experiments provided the scientific basis for the understanding of colour. Newton showed that a prism could break up white light into a range of colours, which he called the [spectrum](#) and that the recombination of these spectral colours re-created the [white light](#). Although he recognized that the spectrum was continuous, Newton used the seven colour names red, orange, yellow, green, blue, [indigo](#), and violet for segments of the spectrum by [analogy](#) with the seven notes of the musical scale.

Visual supports can also be used to attract and hold students' attention (1,15) and “offer a way [for new information] to become part of one's own culture and to learn” (2, p. 677).

Students can benefit from visual structure because tying information to a visual medium will provide students with more opportunity to not only retain but also recall information. In fact, mental representations, formed through visual images, serve as a means of connecting those visual images to words. Visual supports such as bolding and underlining key words, bulleted steps, and strategic empty space on a page can assist, across various age ranges and settings, students' understandings of the required task. Visual supports assist students with mild-moderate disabilities by increasing skills across various areas of learning: content curriculum, behavior skills, social skills, task engagement, independent performance, transition across activities, and response to intervention

Children live in a world surrounded with visual and graphic information (3,98). In the age of television, Internet, movies, music, and videos, much of the world presents and advertises information using color as a medium (3,111). It is said that 80% of all the information perceived by humans is visual and 40% of that information is represented in color (4, 22). In fact, colors provide universal connections because "scientific color research reveals that all people relate to color in much the same way" (5, 173). That is, color is an important aspect in a person's daily life, regarding information perception because color is suggestive and symbolic (5, 75). For example, people generally associate the color "red" with the word "stop" because of the red stop sign or red traffic light. When used associatively, using color imagery as clues adds significant dimension to the understanding of information (6, 506). For instance, "yellow" is the color of the "sun", symbolically representing "warmth".

Colorful visuals are a powerful stimulus to learning because they activate emotions and/or previous knowledge. Using color-coding as a visual support stems a preliminary and associative perspective, which helps relational thinking and recall because color harmonizes current content with previous experience, and color triggers sensations and understandings that help provide visual cues (7, 8). In effect, color-coding, as a visual cue, promotes a continuity for reasoning and constructed meaning of current content (6, 510).

Color words are key vocabulary in any language, at any age. Being able to describe something by its color is something we do every day.

Teaching colors to a beginning English learner can be challenging. They may not have enough vocabulary for you to be able to describe things to them in order to teach colors.

There are several activities concerning teaching vocabulary through different colors.

"First thing."

This is best done with a card that has the target color on it along with the written name of the color. Showing one card at a time, it is good practice to pronounce the color clearly to the class back to you.

"Swap Seats"

This game will keep everyone hopping, even adults. To start, review what colors people are wearing. Put chairs in a circle, enough so that each student has his own chair. Hold up a color card, and have all those who are wearing that color swap seats. After the students become comfortable, take one seat away after calling color so that someone will not have a seat after swapping. That person is then out. Play until there is a winner. Students of all ages enjoy this engaging game.

"It is all in the Bag."

This is another game for reinforcing colors. This one requires some prepping ahead of time for you. You will need to gather various small items of different colors and put them in a large canvas bag. You will also need either a color wheel which you can spin and have it land on a certain color. Have the other students each blindly pick an item from the bag. They must tell you what color it is. If it matches the target color, they get a point. This continues until all of the items are gone from the bag. Whoever has the most points at the end of the game wins.

"I Spy"

The traditional game of I Spy is great for teaching colors. You should start by saying or explaining the meaning of the phrase I Spy.

Then say, I Spy something _____(name the color).

The students need to guess what you are thinking of in the classroom. Try to be mindful of the fact that some students may not have the vocabulary to name their intended item. First, have them try to describe it, but if you see frustration setting in, you may let them point to it and give them the word. This game can help not only with color words, but with general vocabulary as well. You will see how determined to use their vocabulary a student can become if they want to guess that item!

“B-I-N-G-O!”

Playing Color Bingo Game will help enliven any classroom! Students of all ages enjoy playing bingo, and Color Bingo will put them to use all of their vocabulary. If you have or can find a Color Bingo game, that is great. If not, you can easily make one. Print out a blank one, get something for them to use as markers or chips on the board, and hand out one card to each student. Also, give them markers, crayons or colored pencils in the colors that you want in your game. Put color cards for of the colors you want to include in the game, and tell the students to color in their boxes using the colors on the boarding whatever order they choose. Next, start calling the colors. Students need to mark each color as it is called, and call out, Bingo when they check them with you. You may want to have small prizes available for the winners.

Another useful method in teaching vocabulary involves the use of colour. This methodology has been tested by Gnoinska (8, 403), an English teacher working at the Teacher Training College in Sosnowiec, Poland. The classroom research conducted by her using colour to teach vocabulary gave fruitful results. The article published by her in the online journal “Forum” (Volume 36 No: 3, July September 1998, page 12) focuses on this concept.

According to her, colours have a tremendous influence on human health and psyche. Lack or over abundance of certain colours can cause physical or emotional disorders. Exposure to colour vibrations is used in the treatment of a number of diseases and mental problems. The colour of the classroom walls, curtains or even the colour of the teacher’s clothes can either soothe or irritate learners. Colour is also an important tool in visual thinking. It separates ideas so that they can be seen more clearly. It stimulates creativity. Colour captures and directs attention. Even conventionally outlined notes can benefit from colour coding; maps, cluster maps, mandalas and most expressive drawings are considerably more effective in colour (10, 109).

It is a well known fact, “Tracing a picture of the definition produces better recall than writing the definition and creating one’s own visual image is more effective than tracing” (11, 171). Using colour in a number of ways produces similar results. Learners concentrate better, spending more time processing a word and find learning more interesting and pleasant. Colour is useful in learning and revising, as well as making learners and teachers become aware of the ways in which they should approach certain tasks.

Coloured chalk or pencils can be used for learning spelling and pronunciation, for remembering the word’s grammar, for teaching semantic categories and word differences, for learning morphology and for drawing learners’ attention to words and for stimulating discussions.

Benefits of Teaching Vocabulary in Colour

Colouring words helps learners to concentrate on the task and extends the time and attention learners give to each word to be learnt. Underlining words or decorating them with coloured pencils is an activity no student can get wrong and the feeling of success is extremely encouraging for all learners. Texts and exercises coloured with pencils look more familiar or personal to learners and are much easier to work with, than clean texts while revising the material.

We also teach semantic categories and word differences by underlining all words in a text connected with a given topic with a coloured pencil. We could mark adjectives, with positive and negative meanings, with different colours and underline synonyms or antonyms of certain words.

We could also practice morphology by means of colouring all prefixes and suffixes in a passage and underlining the stems of given words. *Journal of NELTA* Vol. 15 No. 1-2

This work has discussed some of the innovative strategies that can be employed in teaching vocabulary. We understand from the discussion of the Ripple effect method that the meanings of a word are often related. There is always a core meaning with all the other meanings extending from it. Imagination and association are techniques to link the meanings together.

Many learners consider learning vocabulary as a tedious job. They come to rely on incidental learning, finding intentional studying boring and inefficient. Teachers develop various mnemonic (aiding the memory) strategies employing action, music, drawing and fantasy. One such strategy is developing vocabulary with the help of colour. The Word Wall approach helps learners build their vocabulary and vocabulary-learning strategies.

The versatility of the approach makes it attractive for teachers in a range of instructional settings.

In all cases, the Word Wall can assist learners in building their vocabulary, thereby improving their language proficiency and ability to function in the target language

References:

1. (Rao & Gagie, 2006; Mowat, 2004; & Longo, 2001) (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education*, 5, 7–71.
2. Butler, Y. G. (2004), What Level of English Proficiency Do Elementary School Teachers Need to Attain to Teach EFL? Case Studies from Korea, Taiwan, and Japan. *TESOL Quarterly*, 38: 245-278, <http://doi:10.2307/3588380>
3. Butler, Y.G., Comparative perspectives towards communicative activities among elementary school teachers in South Korea, Japan, and Taiwan. *Language Teaching Research*, 9, 423–446, <https://doi.org/10.1191/1362168805lr176oa>
4. Butler, Y.G. (2009). Issues in the Assessment and Evaluation of English Language Education at the Elementary School Level: Implications for Policies in South Korea, Taiwan, and Japan. *Journal of Asia TEFL*. 6. 1-31.
5. Butler, Y.G. (2009). How Do Teachers Observe and Evaluate Elementary School Students' Foreign Language Performance? A Case Study from South Korea. *TESOL Quarterly*, 43(3), 417-444. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27785028>
6. Butler, Y.G. and Lee, J. (2006), On- Task Versus Off- Task Self- Assessments Among Korean Elementary School Students Studying English. *The Modern Language Journal*, 90: 506-518, <http://doi:10.1111/j.1540-4781.2006.00463.x>
7. Butler, Y.G., & Lee, J. (2010). The effects of self-assessment among young learners of English. *Language Testing*, 27(1), 5–31. <https://doi.org/10.1177/0265532209346370>
8. Gnoinska 1998 English for young learners (EYL) in grades 1 and 2 in Israel. A critical discourse analysis. In M. Nikolov (Ed.), *The age factor and early language learning* (pp.403–422). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter, Volume 36 No: 3, July September 1998, page 12
10. Cook, V. J. (1991). The poverty-of-the-stimulus argument and multicompetence. *Interlanguage Studies Bulletin (Utrecht)*, 7(2), 103–117. <https://doi.org/10.1177/026765839100700203>
11. Curtain, H.A., & Pesola, C.A. (2004). Languages and children : making the match : new languages for young learners, grades K-8.

УДК:82-94 (575.2)

Т.САТЫЛГАНОВДУН ЫРЛАРЫ МЕНЕН КОМУЗ КҮҮЛӨРҮНҮН ТАРИХЫ

Абдыманап уулу Жанбала,
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргыз Республикасы

ИСТОРИЯ ПЕСЕН И МЕЛОДИЙ НА КОМУЗЕ Т.САТЫЛГАНОВА

Абдыманап уулу Жанбала,
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызская Республика

THE HISTORY OF THE SONGS AND MELODIES OF THE KOMUZ AFTER T. SATYLGANOV

Abdymanap uulu Janbala,
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: Макалада Т.Сатылгановдун ырлары жана комуз күүлөрүнүн тарыхы анализделген. Күүлөрүнүн ар биринин маани-маңызы жана тарыхы туурасында айтылып, кийинки кыргыздын элдик музыкасынын өсүп-өнүгүшүнө кошкон салымы тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье проанализирована история песен и мелодий Т.Сатылганова. Сказано о значении и происхождении каждой мелодии и их вкладе в развитие кыргызской народной музыки.

Abstract: The article analyzes the history of songs and melodies of T. Satylganov. It is said about the meaning and origin of each melody and their contribution to the development of Kyrgyz folk music.

Түйүндүү сөздөр: учур кыйыры, бел-белесинен, акыр-аягы, мыйзам ченем.

Ключевые слова: зачин, конец, моменты, гребень закономерность.

Key words: treat the ends of the moment, ridges, finally, law, rule.

С.Токтогулдун күүлөрүнүн ичинен “Кербез” күүсүнүн тарыхына кайрыла кетпесек болбос. “Кербез” деген сөздүн түпкү маанисин кесе аныкташ мүмкүн эмес, аткени бул термин көп кырдуу түшүнүктөргө тарамдап кетет. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө создүгүнө” негиздесек, “кербез” – “чычайган”, “керкейген”, “көйрөң”, дегендей бир жактуу аныктамага такалат. Деген менен, “Кербездердин” түмөн-түркүн ой кырлары бар, ал күү өнөрүндө кылактап, кызыккандарды кыйла жерге алып барат. “Кыз кербез”, “Бала кербез”, “Карылардын кербези”, “Терме кербез”, “Аламан кербез”, “Жол кербез”, “Курма кербез”, “Кербез”... Булардын аты да заты да айырмалуу өз алдынча чыгармалар. “Кербездер” дүйнөсүн тоо булбулу Токтогул таңшыткан, топ жыйында черткен эсил Токтогундун эчен “Кербездери” (“Арман кербез”, “Мырза кербез”, “Терме кербез”, “Чоң кербез”, “Кымызга кербези”...) эл ичинде ырдалып, чертилип келе жатат.

“Кербезди” Током көбүнесе “айтым” күүлөр жанрында аткарган болсо, Муратаалы, Карамолдо, Ыбрай ж.б. кадыресе “кара” күүлөр борумунда чертишкен. Атай кол ойнотуп комузуна басым жасаса, комузчулардын соңку куудулу Мыктыбек Үмөтаалы уулу угармандарын кыраан-каткы күлкүгө бөлөп чертчү. Арийне, аткаруучулукка жараша күү ар түркүн образдар менен шөкөттөлүп (не карандай кара күүдө, айрымдары ыр менен коштолуп, кээсинде ыр тексти кайрыктар менен кооздолуп) угарман-көрөрмандарын таап келген.

1928-жылы күзүндө А.Затаевич Пишпекке келип, Токтогулдун өзүнүн аткаруусунда 18 күүсүн, анын ичинде “Мырза кербез”, “Терме кербез”, “Кербез” аттуу күүлөрүн жазып алып нотага түшүрөт. Кийинчерээк 1940-жылдары В.Виноградов Токтогулдун шакирттеринин аткаруусунда акындын мурастарынын ичинен “Кербез” (Алыкул, Коргоол), “Арман кербез” (Алыкул, Коргоол), “Чоң кербез”, “Келгендеги кербезим” (Атай) үн тасмага (магинтафон) жана кагаз бетине түшүргөн. “Кербез” темасына күү атасы Карамолдо да кайрылып, “Жаш кербез”, “Чоң кербезди” классика бийиктигине жеткирген. Кара күүдөгү “кербездерди” кыргыз мамлекеттик радио комитети үн тасмага 1960-жылдардан баштап жаздырган. Элеттик өнөрпоздордон элдик ырлар, күүлөр үн тасмага түшүрүлүп, музыкалык “Алтын казынада” сакталып тургандыгы, келечек муундар үчүн табылгыс зор байлык экенин сыймык менен эскеребиз.

Чоң кербез

Эсил Токоң чарчабай күүнү чертип элге эрмек болуп отургандагы кезек “Чоң кербези”:

Мына эмесе бул “Кербез”
Чогулган топто чарчабай,
Токоң черткен “Чоң кербез”.
Кол ойнотуп ар түрдүү,
Кооз чертчү мол кербез...—деп чертсе.

Атай андан ары улап:

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси.
Тоодо булбул үндөгөн,
Токтогулдун кербези.
Томуктай баштан жан кетсе,
Толгонуп эки келбеси...—
дегенди Токомдун атынан кошумчалайт.

Алымкул төкмө:

“Аман бол, кыргыз элим!” деп,
Сайраганда кербезим.
Ардагым жалгыз Топчубай,
“Атакелеп!” чыркырап,
Апасын ээрчип буркурап,

“Зарлаганда кербезим”...—деп, устатынын атынан “Чоң кербезди” келиштире аткарган. Кара күүнүн камбылы Карамолдо “Чоң кербезди” радио тасмасына жаздырып жатып (28.03.61), күү баянына келгенде: “Байманаптардын бой көтөрүп, теңирин тааныбаган, кедейлерди теңине албаган текебер кулк-мүнөзүн кошуп сүрөттөгөн”, - деп маалымат берген.

“Келгендеги кербезим” деген күүсүнө таянсак, Токомдун бул күүсүндө кайрылсак өмүрүнө өчкүс так салган Сибирдеги сүргүн азабы ыр менен эскерилди, күү менен жарыя салынды. Акын 1898-жылы кармалган, бирок качан, кайсыл жылы эл-жерине келгени бүдөмүк. Илимпоздордун кээ бири он эки жыл сүргүндө болтуруп, үч жолу качырса, кээ бири андан азайтып, сүргүндө жети жыл жүргүзүп, эки качырышат. Бул чаташ маселени тактоого аракет жасаган жазуучу илимпоз Жаки Таштемир уулу Током Сибирден качкан (“СК”9.08.88) аттуу макала жазып, далилдүү бир канча фактыларды сунуш кылгандыгы маалым.

“...Токтогул экинчи камалганда Наманганга барып, Маргалаңдан адвокат алып келген. Түрмөдөн бошонуп чыгууга күбө болгон Алымкул Мырзабек: “Токтогул үч жарым жылда Сибирден келген” деп кесе айткан. Таштемиров андан ары карай оюн улап, Токтогул Анжиян козголоңуна (1898-жыл август айы) байланыштуу кесилип, үч жарым жылда келген деп жазат. Ал 1902-жылга туура келет.

Дагы бир жагдайды айта кетсек болот: Тер-Жайлактагы Раймбектин ашындагы окуяны акындар алма-телме ырдап келишет. Ал ашка Токтогул да катышат. Аш 1905-жылы өткөрүлгөн... “Муңдуу комузчу улам башкалап, улам түрлөнтүп, кайрыктан кайрык улап, мааниден маани толгоп, түркүн асем тербеп чертип жатты. Учу-кыйыры түгөнөрү билинбейт: улам күңгүр кагып, бир мукамы өксөсө, бир мукамы талый, бир мукамы эрип эчкирсе, бир мукамы өңгүрөй... муңканды комуз, муунуп турду муңдуу комуз.

Акындын “Келгендеги кербезин” шакирттери Калык, Алымкул, Коргоол жана Асылбек Эшмамбет уулу, Асек Жумабай уулу аткарып, чертип, ырдап келген.

Эки колун кишендеп,
Байлаганда кербезим.
Элден бөлүп башымды,
Айдаганда кербезим.
Элпек тартып кызыл тил,

Сайраганда кербезим.
Эки көзүм түрмөдө,
Жайнаганда кербезим.

Боз тоголок бүргөлөр,
Салгандагы кербезим.
Боздоп ыйлап түрмөдө,
Жаткандагы кербезим.
Боору ооруп барышна,
Баккандагы кербезим.

Боорум кыргыз элимди,

Тапкандагы кербезим...— деп Токомдун “Келгендеги кербезим” күүсүнүн тарыхы шакирттеринин аткаруусунда ушундай баяндалган.

“Кымызга мас кербезим”. Таасын комузчу Мекиш Баата уулу 1962-жылы 13-июлда радионун музыкасынын казынасына 35 күү тапшырган. Алардын ичинде “Аламан кербез”, “Сылама кербез”, “Чоң кербез” жана “Кымызга мас кербезим” аттуу күүлөрдү Токтогулга тандык деп түшүндүрмө берген.

Айрым илимпоздор болжогондой, Токтогул ыраакы түнт токойлуу Сибирден жалгыз качкан эмес. Жаки Таштемир уулунун жазганына кайрылсак, Токомдун жанында жол билги орус, казактардан сапарлашы болгон. Түрмөдөгү акыркы күндөрү Токтогул карагай кескен жумушта иштеп, “кара сан” менен сырकोлоп, жүн тыткан фабрикага которулган. Токтогул мына ушул жайдан качкан. Эгер жалгыз качса, Сибирдин түнт токоюнда адашып, жөө-жалаң самаган жерине жетмек эмес. Жети-сегиз качкын кол кармашып жолго чыккан. Карындары ач, кийимдери тытык, сенделген качкындар өлө-тала казак жерине жеткен. Карагайдан чапкан комузу колунда, ыр нөшөрү оозунда Током мал баккан казактарды бат эле өзүнө имерип, аралашып кетет. Казак туугандар бар тамагын дасторконго жайып, ысуулай аш коюп, аяк толо кымызга каалаганча кандырат. Ач өзөк шордуулар кылкылдата кымызды жута берип мас болуп, кудукка жакын жерде томурайып-томолонуп уктап калышат. Буларды коргон малчы казактар эртесинде кайра чакырып келишет да кой союп, сорпо ичирип, тамакка тойгузуп жолго салышкан.

Карагай комузун какшата черте олтуруп, кымызга мас болуп томурайып уктап жаткандарды туурап, куудулданып, олтургандарды зоокко тойгузуп, сүргүн сапарындагы алгачкы черткен күүсү – “Кымызга мас кербезим”. Качкындардын арасында алайлык Айдараалы жеген жигит бар эле. Током менен Кетмен-Тобөгө бирге келип, жаз чыкканча туруп, элине кетеринде: “Эсил Токомдун алдына ат миңгизип, ак калпак кийгизип, казак туугандар узатып койгон”, - деп айткан экен ал.

Кийин-кийин бул күүнү аткара алдында алда-нелер оюна тушуп, башынан өткөргөн бала күндөрүн, жан кейиткен жапа күндөрүн эстеп, өзү да айтып, ыйлап жиберчү. Кайта туруп, угармандарды убайымга сала бербейин деп, качып келаткандагы кымызга тоюп ныксырап, көрүнгөн жерде томурайып, мас болуп жаткан сапарлаштарынын жүрөгүн жомоктоп, борсулдап күлүп, каткырыка бөлөп койчу экен.

“Арман кербези”. Жаратылыш пендесине жашоонун ырыскысын шыпаа кылып, ал барып, акыры карылыктын капканына чабылат. Карыштыра чапкан капкан: ооздон отуз эки тишти күүп, белден кубат-күчтү сыгып, беттин этин шылып, көздүн курчун кетирип, акылдан айнытып, улам куушуруп, кысып, шалдыратып, акыр-аягы көрөр күнүн, ичер суусун түтөтүп, көөдөндөн жанды алып тынат. Мына ушул карылыктын бел-белесинен ким кыйгап өтө алган? Жошоодогу мыйзам ченемге кайдыгер караган пенде болбосо керек. Акындар ыры менен, аспапчылар күүсү менен карылыктын азап-тозогун ар качандан бир качан жарыялап келишкен.

Шибер тозогу Токтогулду мезгилинен эрте карытты (Шиберге айдалганда акын 34 жашта, Шиберден улгайганда качып келген). Ошол тозоктуу күндөрүн “Арман кербезине” салып, карылыгын “Көксөө кербезге” көтөрүп чыккан. Акындын шакирттери Алымкул,

Коргоол, Калыктар устатынан каалаган мурастын сынын, сырын бузбай, а дегенде кол ойготуп күү чалып, анан ыр менен улап, айтым күүлөр насилдинде бүгүнкү күнгө жеткирген.

Эргип бир гана чертгим э-и-ий, Токтогул,
Бүгүн мен эсил жашты жоктодум.
Эртеге кеткен балалык э-эй,
Чиркин ай, эстесем келбейт окшодуң?

Картайып гана кеттим э-и-ий, Токтогул,
Кара чачым ак болуп,
Бүгүн мен кайран жашты жоктодум.
Канаттуу куштай балалык э-эй,
Бүгүн сен кайрылып, келбейт окшодуң!

Бул кезекте байкасам,
Кереги оттоп мал болдум.
Кезегим кетип башымдан,
Кебимди таппай дал болдум.

Келин-кыз түгүл бул кезде,
Кемпириме зар болдум.
Керилген жаштан айрылып,
Кебимди таппай дал болдум.

Буруп чертчи Токтогул,
Булбул жаш, бурулуп келбейт окшодуң.
Бууру болсом мейличи,
Мен буралаган жашты жоктодум... -- деп “Арман күүсүн” карылыгын ыр күү менен армандайт.

Токтогулдун “Чайкама”. Күүнүн аталышын музыка иликтөөчү “Чайкама” деп атаган. Токтогулдун аткаруусунда “Чайкама” айтым куудул күүлөр турпатында шайыр, шайдоот, шаңдуу чайкап чертилген күү катары сыпатталат. Токтогулдан кийин шакирттери Коргоол, Атай, Калык, Алымкул, Шекербектердин аткаруусунда “Чайкама” атпай журтка тараган. “Чайкаманын” жаралышы тууралуу окурмандарга төмөндөгү окуяны тартуулаган болучу. Кыргыздын төр, жайлоосу толукшуп турганда, көк шибери жайкалып, сабада кымыз чайпалып, келген элге мелт-калт кесе сунганда Токтогул төрдө олтуруп, комузун күүлөп, “Чайкама” деген күү чыгардым эле, ошону чертип берейин” – десе, “кыргыз акам хам чайхананы билар экан?” дешет соодалап келген сарттар, алдыга жайылган чай-дасторконду көрүп. Током оң жеңин түрүп, кол ойготуп, үнүн коштоп турган кези:

Ой, ой ой э-ээ!

Ой, ой, ой э-ээ!

Күдү-күдү-күдү-күдү, ээ!—деп, комуздун бетине сөөмөйүн койкокототуп, төмөн-ылдый жылдырып чертип жатса: “Караң, караң, бормокларин кораң, коендун кулагындай кымыллап кетар экен” – дешиптир таң калыша.

Током ырдай баштайт:

Ээ, күүнүн башы “Чайкама”,
Жигитинди дуулай бер,
Эч нерсени байкаба,
Өтүп кеткен өмүрүң.
Өкүнсөң келбейт кайтара
Эй, эй, эй!—

десе, кара сакал сарт мындай дейт: “Тугру айтасиз, каллаң өтса кайта келмайду.”

Чарчабай ырдайм жалпыңа.

Асыл күүм “Чайкама”,

Алтын күүм “Чайкама”,

Баатыр күүм “Чайкама”

Алтын баштын барында,

Эчтемеден тартынба.. - деп, Токомдун “Чайкама” күүсү ушундай баяндалып айтылып келет.

“Тогуз кайрык” Токтогул Шибер сүргүнүнөн келгенден кийин көп жыйындын алдында комузун күүгө келтире олтуруп: “Башымдан өттү миң кайгы. Алардын баарын санаганга ал жетпес, тогузун гана кайрып берейин комузга”- деп , “Тогуз кайрык” күүсүн чертип, баяндарын бирден санап айтып берүүчү экен:

Биринчи кайрык: колу-бутум байланып, абакты көздөй айдалдым. Ботосу өлгөн төөдөй боздоп апакем калды. Кучагынан чыгарбай аялым турду буркурап, “атакелеп” бакырып балдарым турду чыркарап. Шамшыкал калып аркамда Ак-Байтал белин ашканда, бардыгы менен тирүүлөй ажырашып жатканда, кордукка шонтип батканда жаралган алгачкы кайрык ушул.

Экинчи кайрык: абакта жаттым алсырап, эки көзүм жалдырап, тил билбеген солдаттар тикелей турат балдырап, алдым сыздайт темир тор, адамда болбос мындай кор. Ичим күйүп өрт болуп, элиме качан жетем деп, эки көзүм төрт болуп, кусалыктан жаралган бул кайрык.

Үчүнчү кайрык: кол-бутта кишен шалдырап, козголо албай жалдырап, кол муштумду мындай кой, кароолдо карабин менен ургулап, бул азапка чыдабай эчендер өлдү тырпырап...Эрлердин сөөгү коюлбай карышкыр кузгунга жем болгондогу кордук — бул өзүнчө кайрык.

Төртүнчү кайрык: Красноводск – Астрахан аралыгын арты албай, зор толкунга кабылып, оодарылып кетет деп, оор жүктөн арылып кемерлер кетсин дегенби, ичиндеги күнөөкөрлөрдүн колу-бутун байлап деңизге ыргыткандагы кордук-ал да комуздагы бир кайрык.

Бешинчи кайрык: мындай азаптарга чыдабай качып чыктык сүргүндөн. Жолду билген эч ким жок, караңгыда калгансып, каңгып жүрдүк канча күн. Кычыраган кышында жылаң аяк, жылаң баш колго түшүп кайрадан, кордукту көрүп сабалып, кайтадан камалганы кармалып азап менен тозокту айткандагы – бул кайрык.

Алтынчы кайрык: Маскөөдөн Сибирге кайра айландык. Азап-тозок-ажал ал кымдан, кара жаман илдетине боо-боо болуп кайрылганыбыз, кара жанга күч келип кайгырып ый-мунга батканбыз алтынчы кайрыкта чертилет.

Жетинчи кайрык: карагай кыйып, кен казганбыз, кен менен бирге жер алдында калганбыз, канчаларыбыз тирүүлөй көргө көмүлгөнбүз... Көзүм көргөн бул кордук көөнөрбөс комуз кылында дагы бир кайрыкта жарыя.

Сегизинчи кайрык: Шибер тозогуна Хоритон, Семен досторумдун качырганы, ал ишине ачендиктерден жашырганы, ач бел, куу жолдо адашканмын, акыры Ала-Тоо мекенимди тапканымды дагы бир кайрык кабарлайт.

Тогузунчу кайрык: Эңсеп келип элимди таптым, эчен кордук артыма капшырдым, жараткандын бул буйругуна да каниет. Кордугумдун аягы үзүлбөптүр, атаганат! Алдымдан тосуп чыкчу жалгыз баламдын көрүн калдым кучактап, көзүнөн ажыраган энемдин ыйы аралаш жашы турду буурчактап, каалап алган өмүрлүк жарымды таппай калдым кылчактап... Каңырыкты түтөткөн бул азап тогузунчу кайрыка катылганын айтам да деп, Эсил Током “Тогуз кайрыкты” чечмелеп, топ жыйынга тозокторун жар салуучу.

Тогуз кайрыкты Токтогул кара күүдө ушул бормодо баян этип, түрлөнтө шилтеме аркылуу кол ойнотуп, тула бою күлкүгө шыкап, куудулданып черткен. Тогуз кайрыкта керек учурда ырдап коштогон:

Тогуз толгоп кайрысам,

Торгой болот комузум.
Койгуласам тепкегин,
Кошо кетет добушун.

“Дуу-дуу” бир кайрык,
“Тырпа-тырпа” бир кайрык.
Үшкүргөндө үч кайрык,
Мындан ары төрт кайрык.

Черте түш, черте түш,
Беш кыйкырыкка жете түш.
Алты кайрык бир толгон,
Мына түштүм чоң жолго.
Калайык бар-элим бар,
Кайран күүм кор болбо!

Жети кайрып жайланып,
Жетигендей айланып.
Сегиз кайрып черткенде:
Тотунун эти бышкан күү,
Токтогул тордон чыккан күү.
Айдалып жүрүп Токтогул,
Айды кайра учкан күү.

Тогуз айрып бир чертип,
Түрмөдөн Токоң чыккан күү.
Комуздун добушун,
Уялуу кыргыз уккан күү.
Тобуна келип чертилген,
Токтогулга кутман күү.

1928-жылы “Тогуз кайрыкты” Токоңдун аткаруусунда музыковед А.Затаевич нотага түшүрүп алган. Классикага айланган бул күүнү алгачкылардан болуп угармандарга тартуулаган Токтогулдун жакын шакирти Калык болсо, кийинки улантуучулар - Асылбек, Шекербектер. Ойнопто, айтым, куудул күүлөр жанрындагы вариант Калыкта сакталса, Асылбек тартуулаган вариант күү өнөрүндө эң кеңири тараган.

“Найманбай менен беттешүү”. Райымбектин ашында Найманбай ырчы Токтогулду көрө коюп, ошол замат ага карата ырдап коё берет. Токтогул анын сөзүнө жараша жооп кайтарган. Бул ыр Тогуз-Торо району, “Кызыл-Жылдыз” колхозунун мүчөсү Кирдикеев Назардан 1953-жылы жазып алынган. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилгендиги белгилүү. Кыргыз фондудагы материалдын негизинде эки жол менен ыр кошулду десек болот.

“Найманбай менен беттешүү”

Найманбай

Балаң барда атканда,
Манап аш берип жатканда,
Чуркабай койчу мен эмес,
Мырзабек, Түркүн—эки дөө
Кызматына чапканда.
Томаяк ырчы, Токтогул,
Топ жыйындын ичинде
Тоорушуп чыкчы оюм бар.
Кырдан ашык жылкым бар
Жолугушка сен менен

Башынан кылган шертим бар.

Токтогул:

Башынан билем мен сени,
Балыктын уулу Найманым,
Манапты жандап май жеген,
Шалпаң кулак тайганым.
“Ашка жарчы болдум” – деп,
Адырандап ырдадың.
Тийиштик кылып өзүмө,
“Томаяк” деп сындадың.
Томаяк болсом, тилим бар,
Торгойдой сайрар үнүм бар,
Сураган жокмун, Найманбай,
Мактаныч кылып айтасың,
Сен өлгөндө ооооо, Найманбай,
Алдап алган малы деп,
Кожолор бербес батасын...

Найманбай:

Долононун боорун
Токулдаткан ким болот?
Эси кетип жыгачты
Чокуп жаткан ким болот?
Жалгыз жыгач боорунан
Жарып алган ким экен?
Кара суудан карматып
Балык кылган ким экен?
Тумшугу жок куш салып,
Турна алган ким экен?

Токтогул:

Долононун боорун,
Токулдаткан токмокчу.
Эки жыгач боорунан
Эптеп алган элекчи.
Жалгыз жыгач боорунан,
Жарып алган челекчи.
Кара сууну кайнатып
Каймак алган эмгекчи.
Тумшугу жок кум салып
Турна алган тузакчы.
Туура сөзүн айтпаган,
Тумшуксуз сендей ушакчы (8.31).

“Саратандын кызы качкандагы ыр” жөнүндө айта турган болсок. Саратан дегендин кызы качып кеткенде, кудалап жүргөн кайыны тарабынан кишилер жана күйөөсү келип кызды таап бер деп чатак салат. Токтогул ошол окуянын үстүнөн чыгат да, сексең деген чал күйөөнү мыскылдап, толгон малы туруп, кызын кары адамга саткан Саратанды жемелеп ырдаган. Бул ырды Бешимов Жолчубек 1953-жылы Өзбекстандын Наманган областы, Казанский районундагы колхозчу малчылар Жаныбеков Айдар менен Чикеев Төлөштөн жазып алган. Алар кетмен-төбөлүк Калчоро дегенден үйрөнүшкөн экен.

“Саратандын кызы качкандагы ыр”

Берем деп турган убакта,
Кызың качты, Саратан.
Табылар бекен качкан кыз,
Бир-эки күн карасаң?
Кайтарып бергин калыңын
Намыс ишке жарасаң,
Тобокел кылып качкан кыз,
Талоонго түштү жан атаң.
Энчилеп жүргөн карынын,
Кайра бергин сыргасын.
Күйөөнү чанып кеткен кыз,
Бар малыңды саттырат, - деп ырматып жаздырып калгандыгын билебиз (8.17).

Адабияттар:

1. Алагушев.Б ж.б. Кыргыз музыкасынын тарыхынан: Педагогика институтунун музыка факультетинин студенттери үчүн окуу китеби.
- 2.Алимбеков Акматали Кыргыз этнопедагогикасы:
I бөлүк: Респ. Мугалим, адистик берүүчү жогорку, орто окуу жайларынын студ, үчүн окуу куралы. – Б.: 1996, - Б.69
- 3.Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки.-1988. Ф, “Мектеп”, 1989 -б.208
4. Абдылда Капаров Токтогул: Ырлардагы сырлар.—Б “Кут-Бер”, 2014. – б.240
5. Асан Кайбылда уулу “Кыргыз күүлөрү” Бишкек 2010 - б.42
- 6.Балбай Алагушов “Кыргыз музыкасы”, “Бийиктик” Бишкек-2007. -б.370
- 7.Виноградов В.С, “Токтогул жана кыргыз акындары”, -М,1952.
- 8.Г.Актанова “Комуз таануу” Бишкек – 2009
- 9.Дүйшөналиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы: Окуу китеби. –Б:”Шам”, 2007, - б.400
- 10.Жоошбаев Макей. “Тогуз кайрык”. “Кыргызстан маданияты”, №14.
- 11.Жаки Таштемиров. “Кыргызстан маданиятынын” 1989-жылдын 5-октябрындагы, “Ала-Тоо” журналынын 1991-жылы №2 - санына жарыяланган макалаларда.
- 12.Кыргыз музыкасы: Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек –2004

УДК:82.02(575.2)

ПУШКИНДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

*Ажиева Э.Ж., окутуучу, Сейитбекова С.С., ф.и.к., доц.
Ош мамлекеттик университети*

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСТВА ПУШКИНА НА КЫРГЫЗСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

*Ажиева Э.Ж., преподаватель, Сейитбекова С.С., к.ф.н., доц.
Ошский государственный университет*

THE INFLUENCE OF PUSHKIN'S WORKS ON KYRGYZ LITERATURE

*Azhiyeva E.J., lecturer, Seyitbekova S.S., c.ph.s., docent
Osh State Univesity*

Аннотация: Макалада А.С. Пушкиндин чыгармаларынын кыргыз адабиятына жана улуу жазуучулардын калыптанышына тийгизген таасири жөнүндө айтылат.

Аннотация: В статье рассматривается влияние творчества А.С. Пушкина на кыргызскую литературу и воздействие его творчества на кыргызских писателей.

Abstract: The article tells about A.S. Pushkin's influence to the Kyrgyz Literature, poet's and writers.

Түйүндүү сөздөр: мектеп программалары, калыптандыруу, патриоттук баалуулуктар, курчап турган дүйнө гениалдуу чыгармалар.

Ключевые слова: *школьные программы, формирование, патриотические ценности, окружающая среда, гениальные произведения.*

Key words: *school programs, patriotic values, environment, brilliant works.*

Тилдер Жерде көп – 3 миңге жакын. Дээрлик бардык элдердин өздөрүнүн эне тилинде жазылган адабияттары бар. Ал китептер адамдарга өздөрүнүн ата-бабаларын эсептөөгө, тарыхты унутпоого, өздөрүнүн ойлорун, сезимдерин, түйшүктөрүн жана кеңештерин урпактарга берүүсүнө жардам беришет.

Бардык дүйнөлүк адабият ар түрдүү тилдерде жазылган китептерди өзүнө камтыйт. Көркөм чыгарма бул тилдерди кооздоп, байытып жана сактап турат. Орус тили көптөгөн жазуучулардын эмгегинен өнүгүп өссө дагы, улуу жазуучу А.С. Пушкинди азыркы орус адабий тилинин түзүүчүсү деп атап коюшат. Ага негиз да бар. Өзүнүн кыска өмүрүндө үлгүргөн тоодой эмгектери орус элинде гана бааланбай, көптөгөн улуттардын арасында, анын ичинде кыргыз элинде да баа жеткис. Биздин улуу жазуучу, акын, сүрөтчү, композиторлорубуздун дээрлик баары Пушкиндин чыгармаларын кайра-кайра окуп, андан таалим-таасир алышкан. Чындыгында эле, анын ырлары сыйкырдуу:

Мунарыктап борошо уруп,
Кар тозонун уйпалайт.
Кээде жырткыч айбанча улуп,

Жаш балача кээде ыйлайт, – деген саптарында кандай зор көрүнүш чагылдырылган, асман карарып түнөрүңкү, шамал каарданып ышкырат. Ырас, шамалдын ышкырыгы жөнүндө али эч нерсе айтыла элек, ыр сабагындагы сөздөрдүн өзү ышкырып, улуп тургансыйт.

Мектеп программаларындагы окуу китептерин А.С. Пушкиндин ырлары, жомоктору жана поэмаларысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Анын улууулугу, гениалдуулугу адамзаттын ар бир курагына жараша кылып, жөнөкөй сөздөрдүн артында терең маанини берип, окуганда көзүң менен көргөндөй чыгарма жараткандыгында болсо керек. Пушкиндин чыгармаларындагы табияттын сулууулугу, адамды курчап турган бүткүл ажайып дүйнө мектеп окуучуларынын өз мекенине болгон сүйүүсүн жана патриоттуулук баалуулуктарын калыптандырууга жардам берет.

Ооба, дүйнөдө эзүү да, жамандык да, жалган да жашап келе жатат, – дейт Пушкин, – бирок “дүйнөдө чындык да, сүйүү да, сулууулук да бар, алар жеңилгис”. Мисалы, балыкчы жана балык тууралуу жомокту эстесек, кимге баарынан жаман болду? Албетте, сынык тепшиси менен калган кемпирге. Бул үчүн ким күнөөлүү? Кемпирдин өзү, анын алкымы бузук, ач көздүгү, кара ниеттиги. Пушкин дайыма ушундайча болорун – ким жаман иш кылса, ким өзү жөнүндө гана ойлосо, эртеби-кечпи өзүн-өзү жазалаарын, жамандык эч убакта жакшылыкты, адилеттикти жеңе албасын көрсөтөт. Айрыкча, азыркы ааламдашуу доорундагы жаштардын айлана-чөйрөсүнө кайдыгерлик мамилелерин тарбиялоого жардам берет.

Жомок – уламыш, жалган экенин баарыбыз билсек дагы, анын тарбиялык мааниси, көркөм касиети ички дүйнөбүздү өнүктүрүп, жакшылыкка гана үндөөрүн эч ким тана албайт. Ал бизди жашоодогу эң маанилүү нерселерди билүүгө, кайрымдуу, адилеттүү болууга жана жамандыкка каршы турууга үйрөтөт. Жомок жөнүндө Пушкин “Алтын короз жөнүндө жомогунун” акырындагы саптарында мындайча айтылышты калтырган: “Жомок – жалган, бирок анда кайрымдуу азамат үчүн кыйыткы сөз калган”.

Пушкиндин чыгармалары жаш балдардын, өспүрүм курактагылардын жана чыгармачыл адамдардын адабиятка кызыгуусун арттыруу менен эле чектелип, мектеп программаларын гана толуктабастан, кыргыз элинин улуу акын-жазуучулары Пушкиндин адабий талантынан кошумча азык алышкан. Мисал катары улуу акыныбыз А. Осмоновдун “Абылкасым Жанболотов” деген пьесасында Абылкасым акындын сөзү менен өзүнүн Пушкинге болгон оюн мындайча билдирген: “Поэзияга ичи тардыгым бала кезимден бар эле. Мен өтө жаш баштадым. Кандай гана акын болбосун анын кемчилдигин таап,

көңүлүн калтырууну жакшы көрөр элем. Нечен ирет Пушкинди жаман көргүм келди. “Ай бул деле акын го” деп айткым келди, нечен ирет өзүмдүн бир кашык деңизиме чөктүргүм келди”. Муну менен акын өз акындык табиятын улуу Пушкинге салыштыруу менен тарбиялаган.

Төмөнкү ыр саптарынан анын эмгектерине Пушкиндин чыгармаларынын тийгизген таасирин байкоого болот:

Ойлойм да ойго батып бекер турбайм,
Пушкинден, Шота абамдан акыл сурайм,
Жок дешпейт, мындай дешип айтып берет,
Кайрадан көбүн оңдойм, иргейм, ылгайм.

А. Осмоновдун жалт күйүп өчкөн шам сыяктуу өмүрүнүн кыскалыгы, ырларынын бир-эки сабында толук маанини бергендиги Пушкиндин өмүрүнө жана чыгармаларына окшошуп, Алыкул бабабыз кыргыздын Пушкини болуп калган сыяктуу. Анын “Сен жана мен” деген ырында Пушкинди кандай баалагандыгы, ага дилинин канчалык жакын экендигин жазып калтырган:

Мен жаныңда отурам,
Жалдырап сага кол сунам.
Турасың бир кыймылсыз,
Сөз да чыкпайт оозуңдан.
Сенин сүрдүү кабагың,
Элеси бир замандын.
Жулкунган сенин өзүңдөн
Эркинге зар көзүңдүн.
Ойлоп баарын байкадым,
Ушул сенин айтканың.
Бир калыпта турасың,
Канчалык бай мурасың?
Сүйлөшөлү экөөбүз,
Сөзүмдү бир аз угарсың.
Булбулдун үнү булбулга,
Тааныш го дейм угууга.
.....

Ч. Айтматовдун жазуучу катары калыптануусунда жана дүйнөгө таанылуусунда, XIX кылымдагы орус классик жазуучулары Пушкин, Толстой, Тургенев, Чехов, Горькийдин орду өлчөөсүз чоң болгондугун жазуучу бир нече жолу белгилеп кеткен. Ч. Айтматов Пушкин жөнүндө төмөндөгүлөргө токтолгон: “Орус элинин улуттук аң-сезими болбогондо, Пушкин – Пушкин болмок беле” деп улуу акындын чыгармаларынын элдик башатын жогору баалайт. 1987-жылы “Литературная газетага” Пушкиндин дүйнөдөн кайткандыгынын 150 жылдыгына карата “Мекендин улуу уулу” деген макаласын чыгарат. Анда улуу орус акыны Мекенин башкаларга таанытып, XIX кылымдагы орус адабиятынын өлбөс-өчпөс жылдыздарына – Толстойго, Достоевскийге, Тургеневге, Чеховго жол чаап, босогону аттап өткөнүн белгилейт. “Тутумдашуу түйүнү” деп аталган адабиятчы Виктор Левченко менен маегинде (1976): “Биз, албетте, Пушкин сыяктуу гениалдуу жазып жаткан эместирбиз”, - деп акынды гениалдуу чыгармаларды жазган сүрөткер катары баалайт. Жаш кезинде ар бир эле жазган киши Пушкин менен Толстойдой көрүнө берчү деп айтканы бар. Ошол эле кезде жазуучулук столго отуруп жатып Пушкин же Толстой менен атаандашууну каалабасаң, анда баштабай эле койгонуң оң деп, бул эки сүрөткерди чыгармачылыктын туу чокусу, ар бир калем кармаган адамдын идеалы катары баалайт.

Кыргыздын дүйнөлүк классиги Ч. Айтматовдун мындай сөздөрүнө таянып, биздин келечектеги урпактарыбыз Пушкиндин ырларын жаттап, жомокторун окуп таалим-тарбия

алып, анын ички жан дүйнөсүн сезишип, салыштырып, баа бермекчи. Алыкулдун ырында айтылгандай, “Токсон тилге которулган” болсо, токсон өлкө, жүз тилде которулган болсо, жүз өлкөдө элдер Пушкиндин ырларын өчүрбөй урпактан урпакка жандандырып жүрө беришмекчи.

Адабияттар:

1. К. Жусупов. Ыр сабындагы өмүр. – Ф.: Мектеп, 1974.
2. Е. Е. Озмитель, Л. Э. Яковлева. «Русская литература» Учебник для 5 класса школ с русским языком обучения. Бишкек, 2018
3. А.С. Пушкин. “[Сказка о золотом петушке](#)”. 1835
4. Туур.Net
5. sputnik.kg

УДК:388/22 (575/2)

ПУТИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

*Аттокурова А.Т., к.э.н., доцент,
Ысакжанова А.Ы., соискатель
Ошский государственный университет*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК САЯСАТТЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

*Аттокурова А.Т., э.и.к., доцент
Ысакжанова А.Ы., изденүүчү
Ош мамлекеттик университети*

DEVELOPMENT WAYS OF INVESTMENT POLICY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

*Attokurova A.T., c.e.s., docent,
Isakzhanova A. S., applicant, Osh State University*

Аннотация: На современном этапе развития экономики нашей страны многие экономисты ставят вопросы о продуманной экономической политике государства, что является залогом успешного развития страны в целом, немаловажной её составляющей является и инвестиционная политика. Государство здесь выступает во многих ролях: кредитора, гаранта, законодателя, регулятора и многих других.

Анализ проблематики современного состояния экономики Кыргызстана приводит к выводу о совершенствовании инвестиционной политики государства. Важность инвестиционной политики заключена в создании “будущего” экономики: определение приоритетных отраслей, восстановление и совершенствование основных производственных фондов. Одной из немаловажных проблем является политическая неустойчивость, отталкивающая доверие как внешних, так и внутренних инвесторов.

Аннотация: Биздин өлкөнүн экономикалык өнүгүшүнүн ушул этабында көптөгөн экономисттердин мамлекеттин экономикалык саясаты тууралуу суроолору бар. Мамлекеттин бүтүндөй өнүгүүсүндө экономика саясаты негизги этаптарынын бири болуп эсептелинет, анын ичинен маанилүү бир бөлүгү болуп саналган “салым саясаты” жалпы мамлекетти натыйжалуу өнүктүрүүнүн ачкычы болуп эсептелет. Бул жерде мамлекет көптөгөн ролдорду аткарат: ссуда, кепилдик, чыгаруучу, жөнгө салуучу ж.б.

Кыргызстандын экономикасынын азыркы абалынын маселелери талдоодо мамлекеттик салым саясатын өркүндөтүү деген тыянакка алып келет. Салым саясатынын мааниси экономиканын “келечек” түзүм камтылган: артыкчылык багыттар жана секторлор, калыбына келтирүү жана негизги каражаттарды өркүндөтүүнү аныктоо. Ички жана тышкы инвесторлорду тартууда саясий туруксуздук ишенимден чыгуу маанилүү маселелерден болуп саналат.

Abstract: *At the present stage of economic development of our country, many economists raise questions about the sound economic policy of the state. The correct economic policy of the state is the key to the successful development of the country as a whole, an important component of it is the investment policy. Here the state acts in many roles: as a lender, guarantor, legislators, regulators, and many others. The analysis of the problems of the current state of the Kyrgyz economy leads to the conclusion about the improvement of the investment policy of the state. The importance of investment policy lies in the creation of the “future” of the economy: the definition of priority sectors, the restoration and improvement of fixed assets. One of the important problems is political instability, repelling the trust of foreign and domestic investors.*

Ключевые слова: *инвестиционная политика, экономический рост, внешние инвестиции, внутренние инвестиции, либеральный инвестиционный режим.*

Түйүндүү сөздөр: *инвестициялык саясат, экономикалык өсүш, тышкы инвестиция, ички инвестиция, либералдык инвестициялык режим.*

Key words: *investment policy, economic growth, foreign investment, domestic investment, liberal investment regime.*

Введение

С началом перехода на рыночные отношения Кыргызская Республика вошла сразу в список кризисных государств, так как население не было должным образом готово к такому повороту изменений в экономических отношениях, т.е. “каждый выживал сам по себе”. Привлечение производственных капиталов, инвестиций из-за рубежа становится приоритетным направлением государственной политики Кыргызской Республики на нынешнем этапе. Вместе с тем разработка соответствующей политики в отношении иностранных компаний оказывается необходимым, но недостаточным условием для увеличения притока иностранных инвестиций в республику, а проблемы привлечения иностранного капитала и создания благоприятного инвестиционного климата не сводятся лишь к принятию соответствующих законодательных актов. Помимо условий предпринимательской деятельности в принимающих странах существенную роль играют также производственная специфика каждой отрасли, наличие ресурсов, экономическое положение в стране, состояние инфраструктуры и географическое положение рынка сбыта продукции, деятельность национальных предпринимательских кругов. Сумма всех этих факторов, в конечном счете, и определяет инвестиционную стратегию иностранных компаний, объемы и формы притока иностранного капитала, его влияние на экономическое развитие республики.

После перехода на рыночные отношения многие заводы и фабрики были закрыты. Находясь в плачевном состоянии, государство было вынуждено брать кредиторскую задолженность других стран, для развития экономики, улучшения благосостояния страны, для создания нового уровня в производственных отношениях. Но поставленная цель так и не была достигнута, так как политическая нестабильность в республике, частая смена власти, постоянные митинги оттолкнули инвесторов.

Основная проблема в привлечении и улучшении инвестиций - это неэффективное государственное управление. Во-первых, резкий рост коррупции, непрозрачное принятие решений, часто приводящее к проблемам, к неэффективности привлекаемых средств, разрыв между принимаемыми нормативными документами, правовыми документами, законами, в частности и их исполнением. Очень много нормативных актов, которые выпускаются отраслевыми министерствами, а их бесчисленное множество, причем не соответствуют закону.

На сегодняшний день в целях усиления государственной политики в части привлечения и продвижения прямых инвестиций, в соответствии с Указом Президента Кыргызской Республики с 1.09.2006 г. было создано Управление политики прямых инвестиций Министерства экономики и финансов КР (Приказ МЭФ КР за № 418-Л от 4.09.06 г).

В Кыргызской Республике установлен либеральный инвестиционный режим, позволяющий инвесторам получить доступ практически ко всем секторам экономики. Представители иностранных государств имеют право принимать участие в приватизации, покупать акции и ценные бумаги кыргызских компаний. К иностранным инвесторам применяется режим наибольшего благоприятствования. Это правило применяется и в случае, когда инвестор владеет долей предприятия и когда является его полным собственником. Государство гарантирует благоприятную и предсказуемую законодательную среду для внутренних и иностранных инвестиций. Государственным органом, отвечающим за проведение инвестиционной политики страны, является Министерство экономического регулирования КР.

Рассмотрев данные пункты, можно сказать, что реализация правильной инвестиционной политики - сложная задача, и решение многих задач во многом будет зависеть от принимаемых мер со стороны законодательной базы, и его исполнения в практической деятельности.

Итак, сегодня инвестиции и инвестиционная политика являются ключом к выводу нашей экономики из сложившейся кризисной ситуации.

Для решения проблем необходимо качественным образом усилить институты по привлечению прямых инвестиций, отдав приоритет полугосударственным структурам. Большое внимание должно уделяться обучению профессиональных менеджеров в подготовке инвестиционных проектов и проведению их маркетинга. Важным мероприятием станет также создание специального аналитического центра экспертизы и доработки бизнес-проектов. Основной целью подобного центра станет повышение уровня грамотности населения, а также содействие предпринимателям по доработке бизнес-проектов до необходимого уровня и дальнейшего размещения их в сети Интернет. Другой функцией центра станет осуществление текущего анализа нормативно-правовой базы с целью дальнейшего совершенствования законодательства в части инвестиционной деятельности и координации общегосударственных приоритетов с отраслевыми и региональными.

Литература:

1. Андросов В.А, Шушарин А.Л. «Регулирование инвестиционной деятельности: Изд-во. Том.гос.ун-та, 2000.
2. Инвестиции. учебное пособие / под.ред. д.э.н. В.А. Слепова, Москва, 2002.
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики – www.stat.kg
4. Министерство Экономики. Кыргызской Республики minesonom.gov.kg
5. Закон Кыргызской Республики «Об инвестициях в Кыргызской Республике», 2003.
6. Интернет ресурсы

УДК:81.00

ПУШКИН И КЫРГЫЗСКИЕ ПОЭТЫ

*Байтикова Г.С., Дыйканбаева Т.Т.
Ошский государственный университет*

ПУШКИН ЖАНА КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫ

*Байтикова Г.С., Дыйканбаева Т.Т.
Ош мамлекеттик университети*

PUSHKIN AND KYRGYZ POETS

*Baitikova G. S., Dyikanbaeva T.T.
Osh State University*

Аннотация: В статье говорится о поэтах-переводчиках, донесших до кыргызских читателей произведения А. С. Пушкина. В истории восприятия и освоения литературы другого народа начальный этап важен своими накоплениями и воздействием на массовое сознание, формированием отношения к переводным произведениям.

Аннотация: Макалада А. С. Пушкиндин чыгармаларын кыргыз окурмандарына жеткирген акын котормочулар жөнүндө сөз болот. Башка элдин адабиятын кабылдоо жана өздөштүрүү тарыхында баштапкы этап өзүндө топтолгон тажрыйбасы, массалык аң-сезимге тийгизген таасири котормо чыгармаларга карата мамилесинин калыптануусу менен баалуу.

Abstract: The article deals with poet translators who could give possibilities Kyrgyz readers to read A.S. Pushkin's works in Kyrgyz language. In the history of perception and mastering the literature of another people, the initial stage is important for its savings and influence on the mass consciousness, the formation of attitudes towards translated works.

Ключевые слова: красота перевода, литературно-художественные переводы, творческое наследие, художественная простота, кыргызские поэты, перевод.

Түйүндүү сөздөр: котормонун кооздугу, адабий-көркөм котормолор, чыгармачылык мурас, көркөм жөнөкөйлүк, кыргыз акындары, котормо.

Key words: the value of the translation, literary-artistic translation, creative heritage, artistic simplicity, Kyrgyz poets, translation.

В 30-е годы в Кыргызстане Пушкин стал понятным и близким, узанным поэтом и его художественное наследие обогащало новую национальную культуру, активно развивающуюся на основе народного опыта, исконных понятий и традиций, заимствований из мировой сокровищницы. Простота и ясность пушкинских стихов переданы кыргызскими поэтами очень оригинально. Вместе с тем, мы находим в переводах живое звучание именно кыргызской речи, умение передать слова и образы далекого по строю языка чисто кыргызскими средствами.

Переводу стихотворений Пушкина отдали дань известные кыргызские поэты - Алыкул Осмонов, Темиркул Уметалиев, Абдрасул Токтомушев; прозаики Сыдык Карачев, М.Карашев, Суйунтбек Бектурсунов, Ташим Байджиев перевели прозаические произведения - «Дубровского», «Капитанскую дочку», «Повести Белкина». Соревновательность стала приметой переводческого труда. «Узник» в тридцатые годы перевели на кыргызский язык М. Абдыкеримов, У. Абдукаимов. А. Токомбаев, в 1949 году - известный романист Т. Сыдыкбеков, позднее - поэты Э. Турсунов, С. Жусуев, Б. Сабыров. «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях» известна в трех переводах - М. Элебаева, У. Абдукаимова, Т. Уметалиева; «Сказку о попе и его работнике Балде» представили на кыргызском языке (каждый по-своему) А. Осмонов, У. Абдукаимов, С. Шимеев. Известно пять различных переводов «Медного всадника», три перевода «Полтавы», шесть переводческих вариаций «Во глубине сибирских руд...», четыре перевода стихотворений «Зимнее утро» и «Зимний вечер», в нескольких вариантах-другие произведения гениального поэта. А знаменитоеи «К*** (я помню чудное мгновенье ...)» насчитывает с десятков переводов, семь - У. Абдукаимова, Э. Турсунова, С. Урмамбетова, К. Бобулова. О. Султанова, С. Жусуева, С. Эралиева - опубликованы в различных изданиях.

Первый перевод русского литературного текста на кыргызский язык был осуществлен в начале 20-х годов Касымом Тыныстановым. Он напечатал в учебной книге для чтения и в «Сборнике стихов Касыма» (1925 г.) басню И. А. Крылова «Стрекоза и Муравей» в своем переводе. Потом стали публиковаться и другие переводы русской классики и советских писателей. Год от году их становилось все больше и больше, и уже к 80-м годам можно было серьезно говорить о широком представительстве русской литературы на кыргызском языке. Это обогащало практику переводов произведений Пушкина, инструментарий перевода закреплялся в языке и художественном сознании, возникало желание передать глубину и красоту пушкинского слова новыми средствами и

новыми возможностями. Наличие разновременных переводов не было заменой одних на другие по признаку качества или воображаемой адекватности, а обозначало состояние стадийности литературно-художественного переводческого процесса.

Восприятию и популяризации творческого наследия Пушкина в Кыргызстане способствовали юбилейные и знаменательные даты жизни и деятельности великого русского поэта. Замечено, что литературные юбилеи, выражая общественное признание юбиляру, стимулируют процесс межлитературных отношений, создают благоприятные условия для освоения и трансляции его наследия в инонациональную среду.

С каждой юбилейной датой связан повышенный интерес к творчеству Пушкина, переводческая и издательская активность, каскад публикаций в прессе, отражающих народное представление о поэте.

Новый подъем Пушкиниана пережила в 1949 году в связи со 150-летием со дня рождения Пушкина. Юбилей всенародно отмечался в Кыргызстане. Более ста названий на пушкинскую тему значится в библиографическом списке 1949 года. Республиканские газеты и журналы напечатали десятки новых переводов, повсеместно прошли пушкинские вечера, состоялись концерты и театральные постановки по произведениям Пушкина национальной культурой, расширил кыргызское представительство его поэзии.

Не были исключением и другие знаменательные даты. Они вновь и вновь возвращались к Пушкину, популяризировали пушкинскую поэзию в Кыргызстане. К 200-летнему юбилею Пушкина всенародная известность в Кыргызстане, его возвышающий дух поэзии достиг вершины, и голос великого поэта в русском и кыргызском звучании коснулся слуха граждан свободной страны.

Поэзия Пушкина оказала огромное влияние на духовную жизнь Кыргызстана. Сопричастность к ней отразилась в кыргызской литературе, в творчестве известных кыргызских поэтов-творцов современной поэзии, сочетающей национальные традиции с заимствованиями и приобретениями из европейского культурного ареала, из русской литературы. Пушкин открывал кыргызским поэтам новые горизонты литературного творчества, новое представление о средствах и формах поэтического изображения сложнейших переживаний и жизненных коллизий. Роман в стихах и другие нетрадиционные для кыргызской литературы жанры сложились не без пушкинского влияния.

«Перед гением Пушкина я преклоняюсь», - говорил народный акын Алымкул Усенбаев. «Отец поэтов», - называет его Темиркул Уметалиев, «С тобой, поэт, сердца сошлись, твой стих озвучил нашу жизнь! – утверждает Джоомарт Боконбаев. Пожалуй, из стихотворений кыргызских поэтов, посвященных Пушкину, можно составить отдельный сборник. Это тоже существенная черта кыргызской Пушкинианы.

Отец поэтов

Взволнованный, раскрыл в который раз

Я томик твой, души моей святыню.

Чрез полтора столетия для нас

Жива твоя гармония поныне!

Могуч, как твой народ, как он велик,

Отец поэтов ты и друг наш близкий.

И счастлив я, киргиз, твой ученик,

Переливать твой русской стих в киргизский.

Ты – океан, я – малый ручеек,

Нет, капля, что стремится к океану.

Ты – вековой чинар, я – стебелек.

Прижавшийся к чинару-великану.

Я жаворонок маленький степной,
Ты – высоко парящий сокол песни.
Ты даже в сновиденьях надо мной
В не достижимом реешь поднебесье.

И я в себе таю одну мечту,
Одно во мне горит святое рвенье:
Взмыть за тобой хоть раз на высоту,
В своем народе избежав забвенья.

Пушкину

Пред гением Пушкина я преклоняюсь,
Стихи его звучные любит народ,
Со дня его смерти столетье промчалось,
Но слово поэта в народе живет.
Пройдут и века, но бессмертную музу
В сердцах сохранит Ала-Тоо народ.

Лилась его песня рекой полноводной,
Свободно он пел, как поет соловей.
Душа была вольному ветру открыта,
Веселому звону зеленых ветвей.
Был путь его прерван внезапною смертью,-
Последнюю песнь не допел соловей.

Таким образом, поэзия Пушкина вызывает восхищение у деятелей литературы и искусства Кыргызстана. Поэты посвятили Пушкину волнующие строки почитания и признательности. Станут ли эти переводы достоянием вечности? Ответить на этот вопрос так же сложно, как найти одинаковой формы облака на небе. Потому что, у каждой эпохи свой языковой, литературный и эстетический вкусы, хотя, конечно же, понятие истинных духовных ценностей на все времена присутствует всегда во времени и пространстве. Среди переводчиков А. С. Пушкина – родоначальники киргизской профессиональной письменной литературы А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, А. Осмонов и др.

Литература:

1. Джидеева К.Х., Поэтический перевод и историко-литературный процесс: Из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии. – Ф.:Кыргызстан. – 1980.
2. Уметалиев Т., Отец поэтов. / Перевод М. Соболя // Солнце дружбы. – Ф.:Киргосучпедиз. – 1963. – С.98.
3. Усенбаев А., Пушкину. / Перевод Г. Фере. // Солнце дружбы. – Ф.: Киргосучпедиз. – 1963. – С.92-93.
4. Акаев К., Пушкинге // Кыргызстан маданияты, 1974, 6-июнь.
5. Шейман Л.А., Сооронкулов Г.У., Кыргызы, казахи и другие народы Востока в мире Пушкина. – Б.: Айбек, 1997.

УДК. 579.254.2(575.2)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЭТНОСА

*Барынбаева Айнура, преподаватель,
Жолдошева Зулфия, старший преподаватель,
Жээнбекова Барчын, преподаватель
Ошский государственный университет*

КЫРГЫЗ ЭТНОСУНУН ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМИНИН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ

*Барынбаева Айнура, окутуучу,
Жолдошева Зулфия, улук окутуучу, Жээнбекова Барчын, окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

TRANSFORMATION OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS OF THE KYRGYZ ETHNOS

*Barynbaeva Ainura, lecturer, Zholdosheva Zulfiya, senior lecturer,
Zheenbaeva Barchyn, lecturer Osh State University*

Аннотация: В данной статье анализируется трансформация экологического сознания кыргызского этноса. Определены условия и особенности восприятия и взаимоотношений человека с природой. Отмечены причины возникновения и суть коэволюционных принципов кочевой цивилизации. Приведены аргументации характера трансформации экологического сознания, цивилизации и культуры этноса. Была попытка исторически выяснить степень трансформации кыргызской культуры. Анализируются высказывания ученых об уникальности кочевого сознания.

Аннотация: Бул макалада кыргыз этносунун экологиялык аң-сезиминин трансформациялануусу изилденди. Адамдын табият менен болгон мамилесинин жана кабыл алуусунун шарттары жана өзгөчөлүктөрү аныкталган. Көчмөн цивилизациянын коэволюциялык принциптеринин келип чыгуу себептери жана маңызы белгиленди. Цивилизациянын, этностук маданияттын жана экологиялык аң-сезимдин трансформациялануу мүнөзүнө аргументациялар келтирилген. Кыргыз маданиятынын трансформациялануу деңгээлин тарыхый түшүндүрүүгө аракет жасалды. Көчмөн аң-сезимдин уникалдуулугу боюнча окумуштуулардын айткандары талданды.

Abstract: This article analyzes the transformation of the ecological consciousness of the Kyrgyz ethnic group. Conditions and features of perception and relationship of the person with the nature are defined. Noted the causes and the essence of the co-evolution of the principles of nomadic civilization. The above argument of the nature of the transformation of ecological consciousness of civilization and culture of the ethnic group. There was an attempt to historically find out the degree of transformation of Kyrgyz culture. The statements of scientists about the uniqueness of nomadic consciousness are analyzed.

Ключевые слова: этнос, трансформация, экология, природа, кочевник, сознание, история, традиция, культура, государственность.

Түйүндүү сөздөр: этнос, трансформация, экология, жаратылыш, көчмөн, аң-сезим, тарых, салт, маданият, мамлекеттүүлүк.

Key words: ethnos, transformation, ecology, nature, nomad, consciousness, history, tradition, culture, statehood.

В силу кочевого образа жизни, обусловившего существенную зависимость кыргызов-кочевников от природной среды, наши предки в своих взаимоотношениях с природой придерживались, по сути, коэволюционных принципов, которые, однако, носили больше вынужденный, чем сознательный характер. Это была примитивная форма коэволюции, которая с неизбежностью должна была исчезнуть, как только материальные условия жизни претерпели бы коренные изменения, что, собственно, и произошло. И началось это с того, что территория современного Кыргызстана была включена в состав Российской империи. Впервые за всю свою долгую историю кыргызы были не только включены в принципиально иную культуру и цивилизационную систему, но и были лишены возможности возвращения к своим цивилизационным истокам, органически связанным с кочевыми формами жизни [1; С. 45].

Приведем в пользу данного утверждения более подробную и глубокую аргументацию и будем исходить, как принято выражаться в математике, от противоположного.

Предположим, что каким-то образом кыргызам удалось полностью или во всяком случае в значительной мере сохранить собственную цивилизационную специфику, т.е. продолжать по-прежнему кочевой образ жизни и испытывать на себе незначительное по объему и продолжительности воздействие соседних народов и государств иной цивилизационной принадлежности. Очевидно, что в этом случае образ жизни, формы хозяйствования, культура в целом, в том числе, конечно, экологическое сознание, не претерпели каких-либо значительных изменений. Мы уже упоминали ранее, что кочевые цивилизации и культуры, будучи экономически самодостаточными и замкнутыми на самих себе, отличались чрезвычайной статичностью и консерватизмом, из чего следует, в частности, что для того, чтобы изменились радикально экологическое сознание и культура, необходимо испытать кардинальную цивилизационную трансформацию, вплоть для изменения типа цивилизации. Обратное утверждение так же верно, т.е. значительные цивилизационные трансформации, изменение типа цивилизации с необходимостью ведут к коренному изменению экологического сознания и культуры этноса. При этом существует высокая вероятность необратимого характера трансформаций.

Что же касается конкретно кыргызского этноса, то, находясь под влиянием оседлого населения Кокандского ханства, южные кыргызские роды и племена, частично оседая на земле, уже стали испытывать определенные культурные трансформации, которые со временем только усилились бы, однако с включением территории Кыргызстана в состав Российской империи придали трансформационным процессам совершенно новое направление. Именно с этого времени начинается радикальная трансформация не только материальных форм жизни кыргызов, но и их экологического сознания, которое в новых условиях уже не могло оставаться прежним. Возникает вопрос: в какой степени оно было преобразовано? Попытаемся дать подробный и обоснованный ответ. [3; С.19-20].

До вхождения в состав России традиционное многовековое природопользование кыргызов, практически сведенное к возможному минимуму в условиях высокогорья и резко континентального климата, адаптировали их к определенной экологической нише, которой наносился настолько незначительный ущерб, что природа целиком восстанавливалась в кратчайшие возможные сроки. Благодаря тому, что форма хозяйствования и адекватный ему комплекс специфической культуры и быта народа имели предельно консервативный характер, практически исключались любые реформационные процессы в обществе. Материальное производство в традиционном кыргызском обществе выработало ритм жизни, целиком подчиненный естественному ритму, и общественный строй жизни, который также в целом определялся природными условиями, при этом особую роль играли семейно-родственные отношения, которые выступали как доминирующие по отношению к чисто экономическим, а также нормы, регулирующие жизнь внутри кочевой общины, придерживавшейся во взаимоотношениях с природой, землей не производящего, а присваивающего принципа. Ценность земли, как и природы в целом, рассматривалась кыргызами через призму потребления естественных, т.е. без участия человеческого труда, продуктов, что необходимо порождало относительно пассивное отношение к земле с неразвитыми, по сравнению с земледельческими культурами, отношениями и формами собственности. Оседлое население Кокандского ханства, испытывавшее хронический недостаток в плодородных землях, как и его правители, было мало заинтересовано в процессе оседания кыргызов на землях, и по этой причине кыргызам, продолжавшим в основной своей массе вести кочевой образ жизни, удавалось сохранять не только хозяйственную автономию, но и все, что было связано с ней и кочевым бытием. Ассимиляторские процессы мало затрагивали кочевую часть населения ханства и происходили главным образом в системе религиозных представлений и убеждений. Однако с присоединением к государству, а именно к России, имевшей иную цивилизационную основу, все стало в корне меняться.

Внедрение новой культуры в традиционную кыргызскую осуществлялось главным образом двумя способами: установлением жесткого политического, военного и

административного контроля со стороны царской колониальной администрации, которая настойчиво и последовательно устанавливала имперский порядок и государственные законы на новоприобретенных землях, а также переселением части населения из европейской части империи. Ассимиляторскую политику, которую проводил царизм, невозможно было проводить без того, чтобы не внедрять в местные системы «русские» элементы, которые в дальнейшем должны были скреплять государство, что не могло не породить определенные противоречия между коренным и пришлым населением [1; С. 53].

«Приобщение» кыргызов к новой культуре происходило вполне в колониальном духе. Новые политические, экономические, социальные, правовые формы и все, что сопутствовало им, не внедрялись в исконную культурную почву, а просто напросто интенсивно вытесняли всё, что мешало их установлению и господству. Данное обстоятельство красноречиво отражено, в частности, в творениях так называемых заманистов Калыгула (1785–1855 гг.), Арстанбека (1824–1874 гг.) и Молдо Кылыча (1866–1917 гг.) и др. [5; С.66].

Заманисты, по сути, вполне точно определили наступление нового времени как крушение старого, к которому, как покажет дальнейший ход событий, действительно не будет возврата, и поэтому не случайно произведения заманистов назывались «Акыр заман» («Эпоха крушения»), «Тар заман» («Эпоха оскудения»), «Зар заман» («Эпоха страдания») и др. – носили почти апокалипсические названия, близкие к «концу мира». Действительно, прежний традиционный мир уходил в небытие с такой стремительностью, что не заметить этого было уже невозможно и невозможно было противостоять процессу его разрушения. «Впервые, – пишет Р.Д. Стамова, – за всю историю кыргызского народа над традиционным обществом нависла угроза значительных преобразований с дальнейшей перспективой его исчезновения». С появлением русских на территории Кыргызстана кыргызский этнос был «втянут» в новый пространственно-временной континуум, где время текло значительно интенсивнее, чем в традиционной среде, и требовало быстрой выработки новой системы ценностей, на базе которой с необходимостью должна была вырваться новая личность, уже адаптированная к новому ритму жизни» [4; С.111].

Если в традиционной среде и культуре время, по сути, имеет циклический характер, т.е. оно постоянно возвращалось к некоторой исходной точке. При этом менялись конкретные персонажи, но общество не испытывало никаких внутренних трансформаций и традиционное сознание (в том числе, конечно, и экологическое) не претерпевало сколь-нибудь значительных изменений, а ценностный мир казался вечным и неизменным. Но с приходом новых людей и установлением их господства время обретало линейный характер. То есть оно текло от прошлого через настоящее в будущее, и не было уже никакой возможности вернуть его назад. Мы, современники, настолько усвоили такое восприятие и оценку времени, что уже невозможно поверить в его цикличность. Не в смысле отсутствия определенных циклов в природе, к примеру, связанных с постоянной сменой сезонов года, а в связи с возможностью возврата к какой-то исходной абсолютной временной точке. «Время, – справедливо указывает Ж.К. Урманбетова, – понималось своеобразным циклическим образом, отличным от линейного в своей основной тенденции понимания времени у оседлых народов. Цикличность восприятия времени объяснялась существованием природных циклов развития, имеющих свои особенности на фоне общего движения истории жизни, которые находили свое отражение в сознании кочевника, обозначенного нерасторжимостью развития природы и существования человека. При этом время синтезирует в себе все свои ипостаси как проявление единого: прошлое, настоящее и будущее сосуществуют в едином безличном пространстве – то важнейшая характеристика кочевого мышления, проецирующая его неординарность во взаимосвязях между поколениями» [5; С. 42].

«Единство временных модусов, – пишет Ж.К. Урманбетова, – обуславливается уникальной чертой кочевого сознания – самосознание вырабатывается в результате

постижения духа прошедших эпох, прошлых поколений, когда ощущаешь свою сопричастность к настоящему и будущему, это некое внутреннее родство духа, не теряющееся с течением исторического времени, а напротив, усиливающееся ввиду своей постоянной культурной востребованности, – в этом уникальность особого типа мышления кочевников» [6; С. 73].

Однако с переходом от одних – кочевых – форм жизни к другим – оседлым, указанный тип мышления и связанные с ним восприятие и понимание времени с неизбежностью трансформируются в новое состояние, качество. Отметим в данной связи, что совершенно не случайно заманисты, люди наиболее остро и болезненно ощущавшие «смену» времени, определяли новые обстоятельства, новое время как «эпоху крушения», «эпоху оскудения» и «эпоху страдания».

Время, однако, не только изменилось с точки зрения его направленности, но, что не менее важно, и ритма, скорости. Быстро меняющиеся внешние условия при наличии четко выраженной тенденции убыстрения социального времени поставили перед кыргызским этносом острую проблему ускоренной полномасштабной и всесторонней трансформации, затрагивающей не только основы бытия народа, формы его хозяйствования, но и основы его духа, сознания, органической частью которого является экологическое сознание. Однако как бы не были быстры изменения в сознании кыргызского этноса, в их представлениях о природе, они не могли произойти в течение жизни одного-двух поколений людей, во всяком случае на исходе XIX и начале XX веков. Так, известный акын-демократ Барпы Алыкулов (1884–1949 гг.), в целом принявший новый порядок, не обладая необходимыми знаниями, остался приверженцем традиционных взглядов на природу и естественные процессы. Как известно, в основе его взглядов на природу лежал традиционный анимизм. Так, Б. Аманалиев, характеризуя его экологические представления, писал следующее: «В основе убеждений Барпы - лежит тезис о первооснове сущего. Такой первоосновой Земли он считал Воду» [2; С. 13]. «Он воспекает не воду в конкретно чувственном единичном ее проявлении, – писал далее Б. Аманалиев, – а естественную стихию – основу растительного и животного мира, носителя всех изменений и превращений. Вода у Барпы – это не просто вода, а животворящее начало. Он называет воду “вечно живой”; для него она символизирует все “живое, подвижное и активное на Земле” [2; С. 14].

Однако, несмотря на относительную устойчивость традиционных представлений о природе, в которой силой воображения, при отсутствии точных знаний о ее законах, все подвергалось одухотворению, стремительное изменение условий жизни уже нельзя было каким-либо образом проигнорировать, не отвечая на эти изменения глубокими внутренними трансформациями. Знания, интенсивно вносимые извне, настойчиво разрушали прежние представления о природе и месте человека в ней. Упразднение монархии в России, а затем установление Советской власти только интенсифицировали данный процесс. Тоталитарная политическая система, установившаяся в пределах всего огромного государства, не оставляла ни одному из народов страны никакой иной перспективы, кроме поступательного форсированного развития, сопровождавшегося, как известно, множеством социальных, материальных и духовных издержек. Советская хозяйственная система, хотя и стала осуществлять свои радикальные реформы на новой по сравнению с царским периодом политической и социально-экономической основе, свое отношение к природе довела, как мы выяснили, до крайней точки в плане ее эксплуатации, которая если и сдерживалась, то не этическими соображениями, а производственными возможностями населения страны.

Огосударствление средств производства, в том числе земли и ресурсов, привело к окончательному отчуждению работника от природы, что было чревато последствиями для природной среды, особенно если иметь в виду идеологию полного господства человека над природой. Атеистическое государство уже не нуждалось даже в соответствующих санкциях Творца за его отсутствием. На основании одного из первых декретов Советской

власти – Декрета о земле 26 октября (8 ноября) 1917 года «была осуществлена национализация всей земли, а также ее недр, лесов и вод и Советское государство стало единым и единственным собственником всей земли» [6; С. 98]. Будучи «единым и единственным собственником всей земли», Советское государство, не связанное никакими обязательствами по отношению к природе, было целиком сосредоточено на решении текущих задач, связанных с необходимостью интенсивной индустриализации страны. Природе, которой в огромной стране было всегда с «избытком», было отведена безусловно подчиненная роль.

Как указывается в «Юридическом энциклопедическом словаре» 1984 г., «основа социалистических земельных отношений – государственная собственность на землю... Земля – важнейшее богатство советского общества, главное средство производства в сельском хозяйстве и базис размещения и развития всех отраслей в народном хозяйстве» [6, С. 101]. Таким образом, земля, которая по своей природной сути является основой жизни на планете, оценивалась в системе отношений «природа – человек» только как «важнейшее богатство советского общества, главное средство производства в сельском хозяйстве и базис размещения и развития всех отраслей в народном хозяйстве», т.е. ее ценность ограничивалась фактически ее потребительской стоимостью.

Литература:

1. Абрамзон СМ. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1990. -С.45.
2. Аманалиев Б. Общественная психология и религиозные предрассудки. – Фрунзе: Илим, 1970. – С. 15.
3. Очиллов Б.Б. Перспективы развития Центральной Азии в условиях глобализации // Центральная Азия и культура мира. – Бишкек, 2006. – № 1–2 (19–20).
4. Стамова Р.Д. Личность в современном Кыргызстане. – С. 114.
5. Урманбетова Ж. К. Культура кыргызов в проекции философии истории. – Бишкек, 1997. – С. 72.
6. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 98.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Из кн.: Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М., 2000. – С. 101.

УДК 004.42(070)

ОШ МУНУН СТУДЕНТТИК «НУР» ГЕЗИТИНИН САЙТЫН ТҮЗҮҮ

*Бектемир уулу Дүйшөнбек, изденүүчү
Ош мамлекеттик университети*

СОЗДАНИЕ САЙТА СТУДЕНЧЕСКОЙ ГАЗЕТЫ, “НУР” ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

*Бектемир уулу Дүйшөнбек, соискатель
Ошский государственный университет*

THE CREATION OF A SITE OF THE STUDENT NEWSPAPER, NUR OSH STATE UNIVERSITY

Bektemir uulu Dishonbek, applicant, Osh State University

Аннотация: Макалада Ош мамлекеттик университетинин студенттик «Нур» гезитинин сайты талдап иштеп чыгуунун актуалдуулугу, максаттары, сайттын түзүмү жана иштеп чыгуу технологиялары жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье рассмотрены актуальность разработки сайта студенческий газеты “Нур” Ошского государственного университета, цели структура сайта и технологии разработки сайта.

Abstract: The article will consider the relevance of the development of the website of the student newspaper “Nur” Osh state University, the purpose of the structure of the site and the technology of website development.

Түйүндүү сөздөр: гезиттин сайты, сурамжылоо, ыктыярчылар, калемгер, маалымат түзүмү.

Ключевые слова: сайт газеты, опрос, добровольцы, информационная структура.

Key words: newspaper website, survey, volunteers, information structure.

Ош мамлекеттик университетинин студенттик «Нур» гезитинин сайты талдап иштеп чыгуунун актуалдуулугу коомдук-маданий иш чараларды чагылдыруу, ал жерде ыктыярчы топту кенен тааныштыруу, сурамжылоолорду жүргүзүүдө учурда пайдаланылып жаткан сайттын ресурсунун ыңгайлуулук талабына жооп бере албай калышы менен шартталат.

“Нур” гезитинин сайты төмөндөгүдөй максаттарды көздөйт:

- Университеттин коомдук-маданий ишмердиги, иштеп жаткан ыктыярчы топ жөнүндөгү толук маалымат бере ала турган журналистикага, чыгармачылыкка кызыккан жаштардын аянтчасын түзүү;
- бар болгон маалыматтын булактарын бириктирип, маалымат мейкиндигине кенен чагылдырып чыгаруу;
- окутуучу-кызматкерлер менен студенттер өз ара аракет этүүлөрүн уюштуруу;
- болуп жаткан маданий-массалык иш-аракеттерге баа берүү.

Аталган сайтты талдап иштеп чыгууда жаш журналисттер мейкиндиги түшүнүгү пайдаланылган (бул мейкиндиктин башынан аягына чейин билим берүүдөгү бирдиктүүлүк сакталат жана «окутуучу-студент» байланышы бар) [3] жана аны мүнөздөөчү критерийлери иштелип чыккан, алар сайттын түзүмүн талдап иштеп чыгууда негиз салуучу критерийлер болуп эсептелет.

Студенттик “Нур” гезитинин сайты түзүп чыгуу жана аны ЖОЖдун негизги маалымат булагына айландыруу төмөндөгүдөй маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берет:

- 1) гезиттеги ыктыярчы топ тарабынан буга чейин түзүлүп коюлган иш-аракеттерди интернет желесине бириктирүү;
- 2) такай жаңыланып туруучу университеттин ишмердиги жөнүндөгү маалыматтарга студенттер жана окутуучулар үчүн пайдалана алуунун заманбап мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу;
- 3) студенттерге жана окутуучуларга пикир билдирүү үчүн эркин кайрыла алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу;
- 4) студенттерге жана окутуучуларга каалаган убакта университеттин кайсыл бир структурасы тууралуу маалыматтарды кеңири биле ала турган аянтча менен камсыз кылуу;
- 5) студенттер менен окутуучулардын биримдиги менен иш-чараларды уюштуруп, ынтымагын күчөтүү аркылуу көпүрө болуп берүү;
- 6) факультеттер ичиндеги тарбиялык иш-чараларды балл менен эсептеп рейтингин чыгаруу менен атаандаштыкты жаратуу, жаңыланууга үндөө [1].

«Нур» гезитинин сайтынын жалпыга ачык бөлүгүнүн түзүмү төмөндөгүлөрдү өзүнүн ичине камтып турат: аталган гезиттин тарыхы, фотоальбом, гезитте иштегендердин структуралык түзүмү, чыгармачылык ийримдери, ыктыярчы топ жөнүндө маалымат, коомдук-маданий ишмердиги, контакттары. Ал эми жалпыга жабык бөлүгү төмөндөгүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1) *иштеп жаткан ыктыярчынын өздүк карточкасы* – бул жерде ар бир ыктыярчынын жалпы **кайрылымдуу** делген бөлүктүн «гезиттин кызматкерлери» бөлүгүндө көрсөтүлгөн өзү жөнүндөгү маалыматты оңдоп киргизе алат;

2) *университеттеги ар кандай конкурстарга гезитте эмгектенген студенттердин жеңиштери, жетишүүсү* – карап көрүү деп аталган бул бөлүмдө жумушчу топтун ийгиликтери, жетишкендиктери жазылат. Жалпы колдонуучулар мындагы маалыматты бир канча убакытка кана көрүшсө, иштегендер оңдоп жаңылай алат;

3) *макалалар* – бул бөлүмгө гезит бетине жарыяланган макалаларды кененирээк кылып жайгаштырышат, жалпы окурмандар эркин окуп туруучу бөлүм болуп эсептелет;

4) *жадыбал* – эки апталык жадыбалды, иш графигинин нөөмөтүн, жумуш жана эс алуу режимдерин эске алуу менен жасалган жадыбалды кармап турат. Жадыбал аны карап көрүп жаткан адамга ыңгайлаштырылган;

5) *жарыялар* – бул жарыялар үчүн арналган бөлүм. Бул жерде университеттик иш-чаралар, кулактандыруу, тандап алуу сынактары жана окутуучулар өздөрүнүн «глобалдык» да, ошондой эле окутулуп үйрөнүлүүчү ийримдердин жарыяларын жайгаштыра алышат. Ар бир жарыя мөөнөтү бүткөндө өчүрүлөт;

6) *алака* – бул катталган катышуучулар ортосунда билдирүүлөрдү жана файлдарды өз ара алмашуу үчүн арналган сайттын ичиндеги система болуп саналат.

Бөлүмдөрдүн курамы (алардын саны, айкалышы, алардын ар бирине кирген объекттер) пайдалануучунун статусунан жана анын укуктарынан көз каранды түрдө айырмаланат. Максаттарга жана түзүмгө тиешелеш түрдө жабык бөлүктө кайрылууну чектөөнү реализациялоо зарылдыгы жөнүндө чечим кабыл алынган жана пайдалануучулардын мына мындай тайпалары бөлүнүп көрсөтүлгөн: редактор, редактордун орун басары, кабарлар бөлүмүнүн башчысы, каттар бөлүмүнүн башчысы, кабарчы жана конок.

Реализация чөйрөлөрү катары Perl, JavaScript, HTML, CSS технологиясы жана берилиштер базалары менен иштеш үчүн MySQL тили тандалып алынган.

Сайттын кодунун негизги бөлүгү, шаблондор менен иштөө үчүн арналган HTML::Template стандарттык модуль пайдалануу менен Perl тилинде жазылган.

HTML тили сайттын Perl тилиндеги негизги кодунун каражаттары аркылуу беттердин динамикалык түрдө калыптануусу учурунда пайдаланылуучу жана алардын каражаттары аркылуу скрипттен шаблонго динамикалык калыптанган берилиштер бериле алган атайын **тегдер** пайдаланылган, *.tmpl кеңейтирилишиндеги HTML-документтер болуп саналган беттердин шаблондорун түзүү үчүн пайдаланылат. JavaScript тили мына булар үчүн пайдаланылат:

1) берилиштерди серверге жөнөтүүнүн алдында, сайттын формаларынын талааларына киргизилген маанилерди кошумча текшерүү үчүн, ал серверге болгон жүктү азайтат жана пайдалануучунун сайт менен иштөө тездигин жогорулатат, анткени киргизилген информацияда каталар болуп калган учурда беттин кайталанып жүктөлүшү болуп өтпөйт. Маанилерди текшерүү үчүн JavaScript ти гана колдонуу кардардын (клиенттин) программалык камсыздандыруусунан көз каранды болот жана ал кимдир бирөөнүн жаман ою болгон учурда коопсуз болот, ошондуктан киргизилген маанилерди негизги текшерүү сервер тарапта Perl тилинде өткөрүлөт;

2) берилиштер базасына оңдолгус өзгөртүүлөрдү (мисалы, административдик бөлүктө пайдалануучуларды өчүрүп жиберүү) киргизип жибере турган коркунучтуу аракеттерден алдын алган пайдалануучулар менен болгон диалогдордун реализациялары үчүн;

3) форманын активдүү элементтерин (onFocus жана onBlur окуялары) жарыктандыруу үчүн (бардык браузерлер тарабынан колдоого алынган CSS теги focus касиетин кайталайт);

4) ачык жана жабык бөлүктүн менюсу үчүн, биринчи учурда - бул нерсе ыңгайлуулук максатында, экинчи учурда - POST усулу менен форманын берилиштерин берүүнү реализациялоо үчүн коопсуздукту уюштуруу максатында жасалган.

Сайттын жүктөлүшүн жана анын кээ бир элементтерин кэштөө мүмкүнчүлүктөрүн тездетүү үчүн JavaScript деги скрипттер *.js кеңейтилишиндеги өзүнчө файлдарга бөлүнүп коюлган. Perl- скрипттерди түзүү жана редактрилөө үчүн Notepad++ код редактору пайдаланылган, ал кодду анык бир конструкциялар боюнча бөлүп көрсөтүүгө («жарыктандырууга») жана түрүүгө мүмкүнчүлүк берет, бул нерсе аны окумдуу жана редактрилөө үчүн ыңгайлуу кылат. Скрипттерди оңдоп түзөө (отладкалоо) үчүн талдоочунун EasyPHP интегралданган жыйындысы (1.8 жана 5.x версиялары), ал локалдык компьютерде веб-сервер түзүүгө (EasyPHP нин курамына Apache веб-сервери, PHP тилинин интерпретатору, MySQL берилиштердин базасын башкаруу системасы, ошондой эле берилиштер базасын визуалдык редактрилөө үчүн PhpMyAdmin утилитасы кирет) жана Perl тилинин интерпретатору - ActivePerl-5.12.3 пайдаланылган.

Коюлган максатка, чечилүүчү маселелерге, иштелип чыгылган түзүмгө жана тандалып алынган каражаттарга ылайык информациялык технологиялар жана автоматташтырылган системалар кафедрасынын көз каранды эки бөлүктөн турган сайты долбоорлонгон жана реализацияланган: жалпы **кайрылымдуу** жана жабык бөлүктөрдөн турган, мында ачык бөлүк студенттик “Нур” гезити, ыктыярчы топ, ийримдер жана сынактар жөнүндө, коноктор жана дагы башка келип кетүүчүлөр үчүн зарыл болгон негизги маалыматтарды кармап турат, ал эми жабык бөлүк – макалалар, жарыялар, иш-чаралардын пландарына карата түзүлгөн пландар болгон бөлүк болуп саналат.

Талданып иштелип чыгылган сайт жаштардын чыгармачылык жана журналисттик мейкиндигине коюлган талаптарга тиешелеш келет. Гезиттин иштелип чыккан сайты университеттин маалыматтык мейкиндигин колдоо жана жаш журналисттердин өсүп чыгуусу үчүн максатталган.

Адабияттар:

1. Веряева Ю.А., Максимов А. В., Рязанов М.А. Разработка информационной структуры веб-сайта кафедры вуза // Известия Алтайского государственного университета 2011. № 1-1. том 69. АлтГУ. – С. 64-70. [Электронный ресурс]. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/razrabotka-informatsionnoy-struktury-veb-sayta-kafedry-vuza.pdf>
2. Глянченко В.В., Потеев М.И. Сайт кафедры вуза как информационно-образовательный ресурс / Санкт-Петербургский гос. ун-т информ. технологий, механики и оптики // Информационно-коммуникационные технологии в образовании [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ict.edu.ru/vconf/files/9050.pdf>
3. Сугак Д.Б. Роль веб-сайта в научно-образовательной деятельности вуза // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2012. № 3. – С. 77-81. [Электронный ресурс]. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-veb-sayta-v-nauchno-obrazovatelnoy-deyatelnosti-vuza.pdf>

УДК:81'902.01

АТРИБУТИВДИК КАТЫШТЫН “САН АТООЧ+ЗАТ АТООЧ” ТИБИНДЕГИ ТАТААЛ ГИДРОНИМДЕР

*Дарбанов Б.Е. – ф.и.д.
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Караева Н.О. – изденүүчү
Ош мамлекеттик университети*

СЛОЖНЫЕ ГИДРОНИМЫ ТИПА “ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ+ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ” В АТРИБУТИВНОМ УЧАСТИИ

*Дарбанов Б.Е. – д.ф.н.
Жалал-Абадский государственный университет,
Караева Н.О. соискатель
Ошский государственный университет*

ATTRIBUTIVE PHRASES “ADJECTIVE+NOUN” IN COMPOUND HYDRONYMS

*Darbanov B.E. – d.ph.s.
Jalal-Abad State University
Karaeva N.O. – applicant, Osh State University*

Аннотация: Макалада кыргыз жана корей тилдериндеги «сан атооч + зат атооч» тибиндеги татаал гидронимдер изилдөөгө алынып, алардын компоненттеринин морфемалык өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Аннотация: В статье проанализирован морфемный состав компонентов сложных гидронимов типа “имена числительное+ имена существительные” в кыргызском и корейском языках.

Abstract: The article deals with researching of compound hydronyms “numeral + noun” in Kyrgyz and Korean languages.

Түйүндүү сөздөр: салыштырмалуу, зат атооч, сын атооч, татаал гидронимдер, компоненттер.

Ключевые слова: сопоставление, имена существительные, имена числительные, сложные гидронимы, компоненты.

Key words: comparison, nouns, numerals, complex hydronyms, components..

Белгилүү бир жердин, шаардын, айылдын суусунун кайсы тилде аталышынын, анын түпкү тегинин, эмне себептен ошондой аталып калышынын, ал ат эмнени билдире тургандыгынын бир канча маанилери бар. Бир катар элдерде ошол жердин жаратылыш өзгөчөлүктөрүнө жараша ат берүү негизги орунду ээлесе, экинчи бир элдерде ошол жерди ким ээлеп тургандыгына, же алгач ирет ким жашап, ким биринчи болуп отурукташкандыгына жараша ат коюлат

Кыргыз-корей тилдериндеги топонимдер, гидронимдер грамматикалык планда изилденүүгө муктаж жана бүгүнкү күндө котормодо, салыштырмада актуалдуулукка ээ экендигин белгилеп кетебиз. Аталган тилдерде гидронимдерди морфологиялык аспектиде салыштыруу негизги маселелерден болуп саналат.

Сан атоочтор жалпы лингвистикада тил бирдиктери аркылуу реалдуу чындыкты чагылдыруунун, материяны абстракциялоонун тил аркылуу берилиши болуп эсептелет. Сан жана сандык түшүнүк математикада гана эмес, лингвистикада да маанилүү орунду ээлейт. Гидронимдин реалдуу чындык менен болгон катышын аныктап-тактай турган жер-суу аттарынын маанилик компоненттери алардын сандык маанилери болуп саналат. Жогоруда айтып өткөнүбүздөй, гидронимдердин маанилери реалдуу чындык менен байланышы бар болгондо гана жер-суу аттары тарыхый жана социалдык милдет аткара алат.

Лингвистиканын азыркы өнүгүш этабында тигил же бул синтетикалык типтеги гидронимдердеги сөздөрдүн айкашуу же ыңгайлашпоо факторун жөн гана белгилеп койбостон, айкашуучу элементтердин өз ара байланышкан аракетин ачып көрсөтүп, терең механизмдерин үйрөнүү зарыл. Ошондуктан сан атоочтордун гидронимдердин курамында башка сөз түркүмдөрү менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн да карап чыгуу биздин милдетибиз болуп саналмакчы. Сан атоочтун айкашуу мүмкүнчүлүктөрү азыркы лингвистикада ар түрдүү багытта изилденүүдө. Сан атоочтордун ар түрдүү бирдиктерин талдоо семантикалык өңүттөн (позиция) да жүргүзүлөт. Сандык маанидеги лексемалардын семантикалык теориялык жоболору Н.Д.Арутюнова, С.Д.Кацнельсон, Е.В.Падучева ж.б. окумуштуулар тарабынан кеңири жана ар тараптуу иштелип чыккан. Алардын бардыгы сан атоочтордун гидронимдердин составындагы семантикалык

структурасына көп көңүл бөлүшкөн. Ошондуктан сан атоочтун синтетикалык гидронимдердеги лексикалык-семантикалык жана синтаксистик байланыштарынын көп түрдүүлүгү, көптөгөн жоболордун бирдей эмес мааниде чечмелениши көптөгөн терминдердин пайда болушуна шарт түзгөн [2:36]. Баса белгилей кетүүчү нерсе ар кайсы авторлор аталган терминдерге түрдүү маани-мазмун беришкен, же тескерисинче, бирдей эле терминдер менен аташкан. Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө валенттүүлүк жана айкашуу аныктамалары синонимдик көрүнүшкө ээ. Д.Е.Розенталь менен М.А.Теленкованын «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө» сөздүн валенттүүлүгү «сөздүн бөлөк сөздөр менен сөз айкалыштарына кирүү жөндөмдүүлүгү» деп аныкталып, «айкашуу» түшүнүгүнөн айырмаланып турат, ал эми «айкашуу – тил элементтеринин бири-бирине биригүү жөндөмдүүлүгү» деп аныкталат. О.С.Ахманова «айкашуу – тилдеги элементтердин бири-бирине биригүүсү» деп белгилеген. Көптөгөн окумуштуулар татаал сан атоочтук компоненттердин (гидронимдердин) жасалуу табиятын бирдей деңгээлдеги бирдиктердин айкашуусу катары эсептешет [1:36].

Окумуштуу-тилчилер тарабынан татаал гидронимдердин фактысы татаал сан атоочтор жана айкашуу менен бир катар түшүнүк катары каралып келген. Бир катар лингвисттер валенттүүлүк менен айкашууну чектөө зарылчылыгына басым жасашкан. Мындай чектөө тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга өбөлгө түзөт, б.а., бул иш жүзүнө ашырылган форма менен моделдердин гана жыйындысы эмес. Татаал атрибутивдик багыттагы гидронимдер - сөздөр менен сөздүн тандалып айкашуусунун потенциалдуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Айкашуу болсо – ошол жөндөмдүүлүктүн географиялык аталыштардагы актуалдашы.

Алсак, кыргыз гидронимикасында “Алты-Суу” гидроним катарында жолугат. Атрибутивдик катышта келген бул татаал гидронимдин алгачкы компоненти денотаттын санын чагылдыруу менен кыргыз элинин тарыхында кыйла мурда башталган урбанизация маселесин чагылдырат. Ошондой эле байыркы катмардан орун алган Беш-Балык гидроними катарында жолугат. Атрибутивдик компоненти сан атоочтон болгон бул гидроним тарыхый фактыны чагылдыруу менен бирге алгачкы кыргыз мамлекетинин түзүлүшүнөн кабар берет. Ошондой эле беш сан атоочу Кыргызстандын гидронимиясында жана ошондой эле кытайлык кыргыздардын гидронимиясында арбын жолугат. Мисалы, Беш-Белчир, Беш-Ашуу. Дагы бир байыркы гидронимдердин мисалы катарында Жети-Суу гидроними жалпы эле аймактын аталышы катарында колдонулат. Гидронимдин биринчи компоненти болуп саналган жети сан атоочу кыргыз тилиндеги активдүү гидролексема катарында маани бере тургандыгын белгилеп кетишибиз керек. Мына ушундай семантикалык жана менталдык өзгөчөлөгүнүн негизинде жети гидролексемасы активдүү атрибутивдик компоненттерди түзүүчү лингвистикалык бирдик болуп саналат. Мисалы, Жети-Төр, Жети-Өгүз, Жети-Сай ж.б. Бир эле учурда Үч-Каркыра гидронимин да жогоркудай моделдеги гидронимдердин катарына кошууга болот. Албетте, биринчи компоненти объекттин санын көрсөтүү менен гана чектелбестен, бир канча денотаттын ортосундагы географиялык байланышты да чагылдырат. Жалпы эле кыргыз гидронимикасында үч сан атоочу активдүү гидролексемалардын катарына кирет. Биздин пикирибизче, үч сан атоочунун кыргыз элинин аң-сезиминде мааниси тарыхый жана психологиялык кошумча семантикасы менен да мүнөздөлөт. Мисалы, Үч-Арал, Үч-Кууш, Үч-Кошой ж.б. Дагы бир байыркы аталыш болуп саналган Эки-Өрүктү гидронимин келтирүүгө болот. Албетте, эки сан атоочу эки бирдей сапаттагы объектилерди маанилик жактан интеграциялоо менен геосферанын башка сегменттерине салыштырат. Мындай салыштыруулар өз кезегинде гидронимдин географиялык жана лингвистикалык маанисин күчөтөт. Кыргызстандын гидронимиясында жолугуучу эки гидролексемасы, Н.Жапаровдун жана М.Шамшиеванын ою боюнча, денотаттарды горизонталдык деңгээлде салыштыруу максатында колдонулат. Ал эми корей гидронимиясындагы Кымхоган (금호강), Ёнан (영안) гидронимдери жогоркудай моделдеги гидронимдердин катарын толуктайт. Жалгыз-Арча гидроними мааниси боюнча корей тилиндеги заттык

маанидеги сан атоочтор аркылуу жасалган суу аталыштарына жакындашат. Бирок эсептик сан атоочтон сырткары сандык маанидеги жалгыз жана кош лексемаларынын гидронимдердин атрибутивдик компоненти катарында жолугуусу кыргыз тилинин семантикалык типологиясын чагылдырат. Бирок сандык маанидеги жалгыз атрибутивдик компоненти жалаң гана денотаттын санын билдирбестен, объектинин өзгөчө мүнөзүн жана ордун баса белгилөөгө болот. Ошондой эле жалгыз сандык маанидеги лексема басымдуу түрдө препозитивдик абалда жолуга турган атрибутивдик элемент экендигин белгилеп кеткибиз келет. Корей тилиндеги Синчонган, Хёнсанган гидронимдери аталган моделдеги гидронимдердин катарын толуктайт.

Сан атоочтордун тилдик категория катарында гидронимдердин составында жолугуусун мыйзам ченемдүү деп караган Н.Ө.Чечейбаева: «Сан атооч менен зат атоочтун айкашынан географиялык аттар, адамдын, айбандын энчилүү аттары да жасалган: *Тогуз-Булак, Жети-Өгүз, Үч-Дөбө, Кырк-Кайыш, Кырк-Казык, Жети-Суу, Миң-Дөбө, Үч-Арал, Үч-Терек, Жети-Өзөн, Беш-Таи, Он бир-Жылга, Үч-Моюнча, Муз-Бугу тоосу, Муз-Тоо бели, Үч-Капкан* суусу ж.б. Ошондой эле окумуштуу «сан атоочтордун синтаксистик мүнөздөмөсүн» татаал гидролексемалардын составында жолугуучу сан атоочтордун мисалында аныктайт [1: 74].

Д.Исаев Кыргызстандын түндүк аймагында жолугуучу гидронимдердин составында сан атоочтук компоненттердин арбын болуусу менен бир катарда алардын кыргыз гидронимиясынын өнүгүүсүнө тийгизген таасирин көрсөткөн. Ал эми Түштүк Кыргызстандын гидронимдер курамындагы сан атоочтордун татаал гидронимдердин жасалышына тийгизген таасирин К.К.Конкобаев өз изилдөөсүндө бекемдейт.

Корей тилинде жансыз жана жандуу предметтердин сандык классификаторлору айырмалуу болушат. Бирок негизги сандык константаны билдирүүчү сан атоочтор айн тилиндеги сан атоочтордун негизинде түзүлүп, табигый суу объектисинин сандык белгисин көрсөтөт.

Н.Жапаров татаал гидронимдердин составындагы сан атоочтор кыргыз тилиндеги сандык маанини берүүчү жалгыз, кош жана эгиз сыяктуу гидролексемалардын лингвистикалык мааниси олуттуу экендигине басым жасаган.

Ала турган болсок, корей гидронимиясындагы Кам//хам гидроформанттарынын этимологиясы катарында кыргыз тилинин байыркы катмарына тиешелүү болгон Кем, Кемин гидронимдеринин корей гидронимикасындагы формасы катарында Хам/ханган дарыясы Кымгансан тоолорунан башат алган жана түндүк багытында Тедоксан тоолорунан башталган Ханкаң ([한강](#)) дарыяларынын биригүүсүнөн турат. *Эки-Кемин* эки негиздүү татаал гидроним катарында жолугат. Биринчи компонент катарында келүүчү эки сан атоочу аныкталгыч катарында келүүчү кыргыз тилинин байыркы абалынан бери сакталып келген Кемин гидронимин санын көрсөтөт. Кемин гидроними Чоң-Кемин, Кичи-Кемин түрүндө Түндүк Кыргызстандын гидронимиясында да жолугат. Корей гидронимикасында Гымган ([금강](#)), Йоңан ([영안](#)) формасында жолуктурабыз [2: 83].

эсептик сан	загтык мааниде	кытай тилинин таасири
<ul style="list-style-type: none"> • хана ↔ бир; т/дул ↔ эки; сет ↔ уч; нет ↔ торт; тасэст ↔ беш; йэсэм ↔ алты; илгоп ↔ жети; йэдэ(л)оп ↔ сегиз; ахон ↔ тогуз. • йол/р ↔ он; йор + хана, йор//йол + дул, йол + сет, йол + нет ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> • хан ↔ бир; т/дул ↔ эки; сет ↔ уч; нет ↔ торт; тасэст ↔ беш; йэсэм ↔ алты; сымул ↔ жыйырма. • атрибутивдик формасы: хан, ту, се, со, сок, не, нэ, нэк, тэ, тат, йэт, йэсэт, сыму, сымул. 	<ul style="list-style-type: none"> • ил ↔ бир; и ↔ эки; сам ↔ уч; са ↔ торт; о ↔ беш; юк ↔ алты; чхил ↔ жети; пхал ↔ сегиз; ку ↔ тогуз. сымул ↔ жыйырма. • син ↔ он; си + бил, сиб + и, сиб + сам, сиб + са ж.б.

Жогорудагы келтирилген атрибутивдик катыштын «сан атооч + зат атооч» тибиндеги татаал гидронимдерин бир макаланын чегинде изилдөөгө аракет кылдык.

Адабияттар:

1. Джапаров Н.Р., Гидронимия Кыргызстана. – Б.: 2006.
2. Исаев Д., Жер-суу аттарынын сыры. – Ф.:1977
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Ответ. редактор Э.Р.Тенишев. – М.: 1984.

УДК:81'902.01

КЫРГЫЗЧА ЭНЧИЛҮҮ ГИДРОНИМДЕРДИН КОРЕЙ ТИЛИНЕ КОТОРУЛУШУ

Дарбанов Б.Е. – ф.и.д.,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Караева Н.О., изденүүчү,
Ош мамлекеттик университети

ПЕРЕВОД КЫРГЫЗСКИХ СОБСТВЕННЫХ ГИДРОНИМОВ НА КОРЕЙСКИЙ ЯЗЫК

Дарбанов Б.Е. – д.ф.н.,
Жалал-Абадский государственный университет,
Караева Н.О. – соискатель,
Ошский государственный университет

TRANSLATION OF KYRGYZ OWN HYDRONYMS INTO KOREAN LANGUAGE

Darbanov B.E. – d.ph.s.
Jalal-Abad State University
Karaeva N. O. – applicant Osh State University

Аннотация: Макалада “булак”, “булуң”, “баткак”, “камьш” түшүнүктөрүн билдиргензат атоочтор менен жалгашып келген энчилүү гидронимдер корей тилине которулуп, мааниси чечмеленди.

Аннотация: В статье рассмотрены способы перевода на корейский язык собственных гидронимов, образованных сочетанием с существительными, обозначающими понятие “родник”, “залив”, “грязь”, “камыш”.

Abstract: The article deals with the methods of translation into Korean proper hydronyms formed by a combination with nouns denoting the concept of “spring”, “Bay”, “mud”, “reed”.

Түйүндүү сөздөр: булак, булуң, баткак, камыш, гидроним, денотат.

Ключевые слова: родник, залив, грязь, камыш, гидроним, денотат.

Key words: rill, bay, mud, reed, hydronym, denotat.

Энчилүү гидронимдер жер шарын чырмап турат. Булар – булак, өзөн, дарыя, көл, деңиз, океан аттары. Аларга жасалма объекттердин номинанттары да кирет: арык, канал, кудук, суу сактагыч, абыз, ноот/обут “жасалма көлмө, суу топтогуч”, океанариум ж.б. Алардын тизмесин түзүп, талдап, топтоштуруп чыгуу тургай, өтө ирилеринин, белгилүүлөрүнүн, социалдык мааниси чоңдорунун тегин, этимологиясын, кыргызчага жана корейчеге которулушун жана бул тилдерде түшүндүрүлүшүн карап чыгуу деле – көп убакытты, мээнетти талап кыла турган эмгек.

Макалабызда сапаттык сын атооч + зат атооч түзүлүшүндөгү гидронимдерди сөз кылабыз. Булардын биринчи бөлүгүн (түстү: *ак, кызыл, сары, кара* ж.б.; көлөмдү (кичи, ничке, чоң, узун ж.б.) сын атоочтор уюштурат.

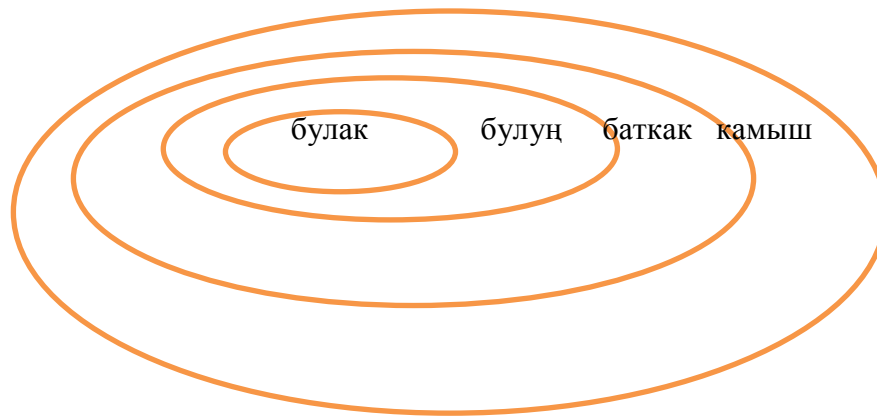
а) түстү билдирүүчү сын атоочтор кирген гидронимдер: *Ак-Сай* – *흰강* – *Хин каң*; *Кызыл-Корум суусу* – *빨은 돌강* – *Ппальгын толь каң* ж.б. Бул гидронимдер – жер-суунун, сууга байланыштуу жерлердин аталыштары. Булардын “аныктоочтору” (өтмө мааниде) – колеронимдер. Колеронимдер деп өң-түс аталыштарын айтышат. Колеронимдер: *ак* – *хин*, *кызыл* – *пальгын*, *кара* – *комын*, *сары* – *норан*, *көк* – *пурын*.

Ал эми бул татаал гидронимдердин аныкталуучусуна кайрылсак, булардын эки түрдүү экендигин көрөбүз.

А. Колеронимдер аныктаган гидронимдер: *Ак-Сай* – *Хин каң/Хин герок*, *Каракол* – *Кын сон*, *Кын гунде*, *Кара-Сай* – *Комын каң*, *Ак-Суу* - *Хин мульт*, *Кара-Суу* – *Комын су*, *Кын су/Комын мульт*, *Кын мульт* ж.б. Мында аныкталчу сөз катары *сай*, *суу*, *кол* жалпы сөздөрү колдонулган. *Кол* сөзү өз алдынча сейрек пайдаланылат: ал “жең”, “куюлуш”, “салаа” деген мааниде, метафоралык жол менен *кол* “дененин бөлүгү” сөзүнөн жасалган болуу керек.

Бир нече мисалдарда колеронимдер *булак*, *булуң*, *баткак*, *камыш* заттары менен жалгашып келген. Бул сөздөр да – гидронимдер: *булак* сөзү концептосферанын борборуна ыктап турат, анткени ал агын суулардын башатын, жерден чыккан чагын атайт; калгандары жака-белдик кызматта, себеби *булак* түздөн-түз суу затын атабайт же суу менен топурак аралашып ылайлуу массаны түзгөн жерди (көбүнчө – жолду, сазды ж.б.) – *баткак*, же дарыянын, көлдүн, деңиздин жээгинде суунун бурулуп, айланып пайда кылган бөлүгүн – *булуң*, же сууга, нымдуу жерге ыктап өскөн өсүмдүктүн – *камыш* аттары колдонулган: *Сары-Камыш* – *Манын гильде/Норан гильде*, *Сары-Булак* – *Норан сем/Хуаң сем*, *Кара-Булуң* – *Комын ман*, *Кара-Баткак* – *Комын кетболь*.

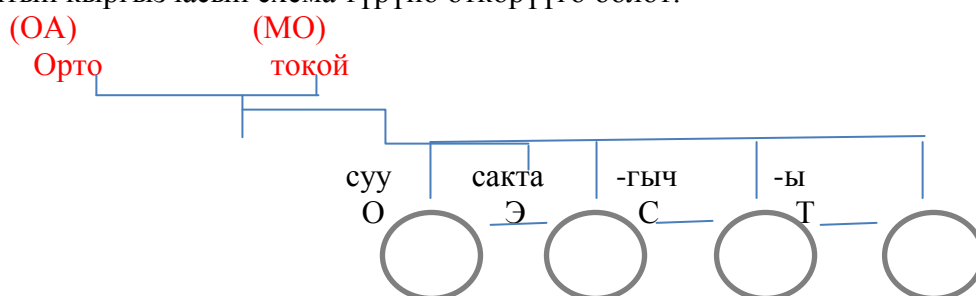
Аныкталчу бул гидронимдердин нагыз суу затына жакын алыстыгын схема түрүндө белгилөөгө болот:

Мындагы гидронимдердин нагыз борборун *булак* сөзүнүн баштапкы семасы түзүп турат. Бул семаны “суу башаты” деп белгилөөгө болот. Анын гидронимдер системасынан алыстаган, бир кыйла оолак турган маанилери да бар: каражат бере турган “мекеме”, “билим, маалымат камтыган зат (мисалы, китеп)” ж.б.у.с. *Булуң* сөзү этимологиялык жактан *булак* сөзүнө, мүмкүн, тектештир [1;597]. Ал дагы агын же токтоп турган суу массасынын обочолонгон бир бөлүгүн атайт. *Баткак* сөзүнүн денотатында суу затынын кошулмасы топуракка теңме-тең эмес, азыраак катышта болот. Ал эми *камыш* сөзү – өсүмдүктүн аты. “Суу” концептине кыйыр гана тиешелүү: ал нымдуу, саздак жерлерде өсөт.

Б. Келтирилген мисалдардын ичинде үч компоненттүү да гидронимдер бар. Булардын өз ара катышы татаалыраак: *Көк-Айгыр суусу – Пурын сутмаль муль, Боз-Айгыр суусу – Хвисексутмаль муль, Сары-Аска суусу – Норан лок муль, Сары-Бээ сайы – Норан аммаль каң, Сары-Булуң суусу – Кын/Норан ман, Орто-Токой суу сактагычы – Чуңгаңы сунхуль чосуди/Чуңгаңы Самним чосуди* ж.б.

Эң акыркы мисалга кайрылып көрсөк, анын түзүлүшү татаал: *суу сактагыч = чосуди* [3;201]. Мында кыргызча гидроним объекттик функцияда жана биринчи позицияда, объектти талап кылчу атоочтук зат атооч экинчи позицияда жайгашса, корейче эквивалент башкача түзүлүштө. Мында *су* уңгусу интерпозицияда жайгашкан, алдына да, артына да көмөкчү уңгулардын орун алынышына шарт түзүп турат. Ал эми *Орто-Токой* компоненти өзүнчө аныктагыч + аныкталгыч формуласына баш иет: *орто* – *чуңгаңы* (аныктагыч) + *токой* – *сунхуль* (аныкталгыч). Ошол эле учурда бул эки сөздөн турган аталыш жалпы сөз айкашынын аныктагычы кызматын аткарып турат. Бул татаал катыштын кыргызчасын схема түрүнө өткөрүүгө болот.

Мындагы шарттуу белгилер: ОА – орунду аныктагыч, МО – мейкиндиктеги орун, О – объект, Э – этиш (*сакта-*), С – субъект (*сакта-* этишке субъекттик, аракеттин ээси катары маани берүүчү аффикс).

Гидронимдик мааниси *суу* сөзүндө берилет. Анын заты – сактоо аракетинин объекти (О), *сакта* – этиш (Э), бул объектке багытталган аракетти белгилейт. Этишке субъекттик *-гыч* (С) жана таандык *-ы* (Т) мүчөлөр жалганган.

Бул төрт сөздөн, алты морфемадан турган топоним-гидронимдин ички курамындагы түзүүчүлүк – семантикалык байланыштарды кашаалуу схема түрүндө

белгилейбиз: ((орто (токой)) ((суу (сактагыч)) ы). Муну төмөнкүдөй көп баскычтуу жол менен жандырууга болот:

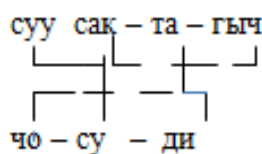
- 1) сакта + гыч
- 2) суу + сактагыч
- 3) орто + токой
- 4) орто + токой + суу сактагычы.

Ар бир кашаада экиден элемент бар. Биринчи деңгээл катары субъектик аффикси бар өтмө этиштин уңгусун, экинчи деңгээл катары объект менен субъекттүү этиштин байланышын алдык. Үчүнчү деңгээлдин түзүүчүлөрү өз алдынча байланышта. Үчүнчү жуп жалпы сөз айкашын бүтүрүп жаткан таандык мүчөгө жол ачты. Ошентип, ар бир жуп өзүнчө кашаа аркылуу жиктелүүгө алынды. *Орто-Токой* татаал сөзүндө аныктагыч – биринчи бөлүк, аныкталуучу – экинчи бөлүк, ал эми *Орто-Токой суу сактагычы* сөз айкашында *Орто-Токой* татаал сөзү – аныктагыч, суу сактагычы сөз айкашы – аныкталгыч. Эгер топоним-гидронимди ТГ деп, аныктагычты А деп, аныкталгычты Ал деп белгилесек, төмөндөгүдөй моделди түзүүгө болот.

аныкталгыч бар. Биринчи аныкталгычты (Ал-1) биринчи аныктагыч (А-1), экинчи аныкталгычты (Ал-2) экинчи аныктагыч (А-2) тейлейт. Булардын биримдиги жалпы топоним-гидронимди уюштурат.

Эми талданып жаткан гидронимге корей тилинин көз карашы менен саресеп салып көрөлү. Татаал сөздүн өзөгүн түзгөн лексемаларды салыштыралы:

Мында алгач эле этимологиялык да, семантикалык-функционалдык да жактан *суу* = *су* дал келүүсүн белгилөөгө болот. Корейче эки илтик *чо...сун* кыргызча ... *сак-та-гыч* үч илтигине туура келет. Булар функционалдык тарабынан өз ара шайкеш. Болгону кыргыз тили сөз башынан орун берди.

Ал эми *Орто-Токой* татаал сөзүн корейче эки түрдүүчө берүүгө болот. Биринчиден, аны калька түрүндө которуп койсок деле жарашат. Биз жогоруда ушул жолду тандап алдык. Экинчиден, муну транслитерацияга өткөрүп көрсөтүү деле мүмкүн. Географиялык аттардын ушундай берилиши – таркалган кубулуш. Мисалдар чексиз эле көп. Транслитерацияласак, анда ири гидронимдин курамындагы бул татаал топоним *орыто токой* деп берилишине да корей тилинин фонетикасы жол коёт. Ошентип, корейче *Орыто токой чосуди* да биздин гидротопонимдин башка тилдеги аты катары каралууга акылуу болот.

Дагы бир мисалга кайрылалы: *Сары-Бээ сайы*. Бул гидроним Кара-Кулжа районунда учурайт. Кээде *сайы* сөзүнүн ордуна суусу сөзү да колдонулат. Аны эмнегедир

Аныкулдун суусу деп да коюшат. Кийинки аталыш адамдын ысымына байланышкандай көрүнөт. Ошондуктан ал баштапкы форма эмес жана биринчи бөлүгүн которуп берүүгө болбойт.

Биз жогоруда *Сары-Бээ* топонимин *Норан аммаль* кылып котордук. Бул транслатациянын жүйөлөрү бар, анткени корейче *норан* “сары” *ам* “ургаачы/ургачы”, *маль* “жылкы”. Бул тилди алып жүрүүчү этносто жылкычылык өнүкпөгөн да, “бээ” түшүнүгү өзүнчө аталышка ээ эмес. Ал эми *маль* “жылкы, ат” сөзү биздеги *мал* “сүт, эт берүүчү үй жаныбарлары; уй” сөзү менен гипонимдик-гиперонимдик же синекдохалык эле катышта. Кыргызча *мал* – гипероним, мааниси кенен, корейче *маль* – гипоним. Мунун мааниси гиперонимдик мааниге батып кетет, анын бөлүгүн түшүндүрөт. Айрым түрк тилдеринде *мал* сөзү кыргызчадан да кенен болуп, өз мазмунуна “товар, кездеме, мүлк ...” сыяктуу семаларды да камтый алат. Аталган гидро-топонимди транслитерациялап берүүгө да мүмкүн.

Ал эми, тетирисинче, корейче “ургачы/ургаачы” маанини туюнтуучу сөз түрк тилдеринде адамдык ургаачылыктын жыныстык белгисин атоочу сөзгө карата гипероним болуп, түрк сөзү тар мааниси менен гипонимдик кызмат аткарып калат. Бул жерде гидроним-гипонимдик катыш эки сөздө кайчылашып келгендигин айта алабыз: кыргызча гидроним корейче гипонимге, кыргызча гипоним корейче гиперонимге дал келип турат.

Макаланын милдетине ылайык, кыргызча энчилүү гидронимдерин корей тилин пайдалануучулардын менталдуулугуна ылайыктап, аларды корей тилине котордук. Ошондой эле кыргызча географиялык гидронимдердин түзүлүшү жалпы түрк тилдерине да мүнөздүү моделдерге баш ийиши далилдөөгө аракет жасадык.

Адабияттар:

1. Зулпукаров, К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. – Бишкек, 2016.
2. Исаев Д., Жер-суу аттарынын сыры. – Ф.:1977
3. 최신 러시아어 – 한국어 사전/ Сост.: Кан Ангелина, Ким Чун Шик. – Сеул, 2013.
4. 러시아어 – 한국어 사전/ Сост.: 저자, 안또니나, 바실리, 김준식 – 김경한. – Сеул, 2013.

УДК:72.014.238

СТИЛЬ АР ДЕКО: ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ XX ВЕКА

*Джапаралиев Шералы Маразакович, преподаватель
Ош технологический университет*

АР ДЕКО СТИЛИН XX КЫЛЫМДАГЫ МАДАНИЯТ КОНТЕКСТЕНДЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛОО МАСЕЛЕЛЕРИ

*Джапаралиев Шералы Маразакович, окутуучу
Ош технологиялык университети*

STYLE AR DECO: THE PROBLEM OF INTERPRETATION IN THE CULTURE CONTEXT OF THE XX CENTURY

*Dzhaparaliev Sheraly Marazakovich, lecturer
Osh Technological University*

Аннотация: В статье анализируются вопросы стилеобразования XX века - эпохи модернизма и постмодернизма, а также вопросы становления и эволюции Ар Деко - художественного стиля, получившего широкое распространение в странах Европы и Америки в 1920-1930 годах. Наиболее ярко Ар Деко проявился в архитектуре, дизайне и декоративно-

прикладном искусстве. Феномен Ар Деко рассматривается как стиль времени и исследуется с точки зрения его стилистического содержания.

Аннотация: Макалада XX кылымдагы модернизм жана постмодернизм доорлорундагы Ар Деко стилин калыптандыруу маселелери, о.э. 1920-1930-жж. Европа менен Америкада кеңири таралган Ар Деко көркөм стилинин калыптанышы жана эволюциясы талдоого алынган. Ар Деко архитектурада, дизайнда жана колдонмо көркөм искусствосунда кеңири жайылган. Ар Деко феномени убакыт стили катары каралат жана анын стилдик мазмуну изилденет.

Abstract: The article analyzes the issues of style formation of the twentieth century - the era of modernism and postmodernism. As well as the formation and evolution of Art Deco - art style, which became widespread in Europe and America in 1920-1930. The most striking art Deco manifested in architecture, design and arts and crafts. The phenomenon of Art Deco is considered as a style of time and is studied in terms of its stylistic content.

Ключевые слова: Ар Деко, феномен, модернизм, постмодернизм, интерпретация, формообразование, стилиобразование.

Түйүндүү сөздөр: Ар Деко, феномен, модернизм, постмодернизм, интерпретация, форма түзүү, стиль түзүү.

Key words: Art Deco, a phenomenon, modernism, postmodernism, interpretation, shape, style formation.

Видоизменения, которые претерпевало мировое искусство XX в., концентрируются в стиливых, идейно-художественных явлениях и процессах, в диалогическом мышлении, часто в компромиссной точке зрения на интерпретацию современности, различных позиций ее выразителей, которые то обращаются к «классическим» системам художественного языка и образам прошлого, то активно отторгают его наследие, ища опору в современности и будущем.

Рассмотрение различных аспектов возрождения интереса к Ар Деко является частью истории стиля. С середины 1960-х гг., когда в пестром калейдоскопе художественных идей, социологических теорий и философских концепций стали вырисовываться черты постмодернизма, началась переоценка прошлого опыта. В это же время «декоративный стиль» сделался предметом внимания специалистов, его стали равноправно представлять на выставках, в музейных экспозициях наряду с другими художественными течениями модернизма. При этом, пожалуй, ни одно художественное явление XX в. не вызывало столь разноречивых толкований, не претерпевало таких изменений в оценках, как Ар Деко. Особенности эволюции и невероятные метаморфозы этого стиля заставляли исследователей не раз пересматривать свое отношение к нему.

«Ар Деко» - один из вариантов написания термина «декоративное искусство» (ср.: «Art Deco», «Ар Деко», «ар-деко», «ар деко»), представляющийся наиболее предпочтительным. В случае цитирования сохраняются авторские формы написания термина.

Немногим меньше столетия отделяет нас от Международной выставки декоративных искусств и художественной промышленности 1925 г., состоявшейся в Париже, где впервые было замечено появление нового стиля, который позже получил название Ар Деко. Впервые же выражение «Ар Деко» было использовано в качестве названия стиля в 1966 г., во время возрождения выставки в парижском Musee des Arts Decoratifs (Музее декоративных искусств), когда понадобилось обозначить отличие французского декоративного искусства 1910-1920-х гг. от представителей других художественных направлений и стран. На этой выставке впервые были равноправно представлены разные художественные течения 1920-х гг., о чем свидетельствовал заголовок ее каталога (25-е годы: Ар Деко. Баухауз. Стиль. Эспри Нуво) [9]. Эта выставка была не только триумфом декоративных искусств, она также стала воплощением и авангардной архитектурой эстетики - речь идет прежде всего о выставочных павильонах Ле Корбюзье и К. Мельникова. «Изобразительность, декоративность и конструктивность» (И. Азизян) стали его стилиобразующими началами и основными принципами. Хотя

расцвет Ар Деко нередко характеризуют как краткий «период легкомыслия» (Б. Хилльер), между двумя мировыми войнами, история этого стиля охватывает весь XX век. И действительно, благодаря своему возрождению во второй половине 1960-х гг., Ар Деко получил название, под которым известен до сих пор. Описание разнообразных граней возрождения Ар Деко в наше время - это и часть его истории, и исследование его оригинальных проявлений.

Историкам культуры нередко приходится самостоятельно решать методологические и теоретические задачи в ходе исследования, адаптировать классическую категорию «стиль» к сложной и многообразной художественной реальности XXI столетия. Современный исследователь вполне осознанно стремится к обновлению категории стиля. Ответы на возникающие вопросы он находит не столько в теории стилей, сколько в методах новой философской мысли. Анализ вхождения стиля в искусствоведение, философию культуры, культурологию и другие дисциплины позволяет усмотреть некую закономерность в его смысловой эволюции. Каждая из дисциплин обращается к нему на той стадии своего развития, когда происходит переход от этапа накопления эмпирического материала к его первичному осмыслению, т.е. дифференцированию и классификационным обобщениям.

Возвращение Ар Деко, актуальность его проблематики последних лет обусловлены объективными сложностями последовавшей за Ар Нуво эпохи, многообразные художественные события которой объединяются общепринятым широким понятием «модернизм». Пестрая картина художественных течений эпохи модернизма, их разнохарактерность и изменчивость отражались в той же «мозаичности» локальных научных исследований «по школам», «по направлениям», «по регионам». Лишь к концу XX в. чаще стали предприниматься попытки различить в этом «многоголосье» некую новую целостность. Внимание историков сосредоточилось на прослеживании «сквозных тенденций» (Т.Г. Малинина), проходивших через все столетие, выявлении интегрирующих механизмов художественного развития. В связи с этим возникли новые вопросы, касающиеся Ар Деко, и актуализировалась стилевая проблематика в целом.

Что касается Ар Деко, то, в сущности, с момента возникновения стиля начинается его историография. Художественная критика не могла не откликнуться на те новшества, которые внесли в искусство мастера нового поколения в момент рождения и утверждения Ар Деко как стиля. В зарубежной литературе к настоящему времени сформировалась солидная историография, которая отражает ход собирания, классификации художественного материала, его публикаций и постепенного осмысления. Стилевая концепция Ар Деко отмечается американскими, европейскими (Бивис Хилльер, Стивен Эскритт, А. Виктор, Сюзанна А. Стерноу, Веронези) и уже уверенно поддерживается русскими исследователями (В.М. Полевой, А.В. Иконников, В.Л. Хайт, М.В. Нащокина, Т.Э. Моженок и некоторые др.). Но стилевой аспект развития искусства Ар Деко наиболее обстоятельно разработан и по-новому осмыслен в монографиях, книгах и статьях Т.Г. Малининой, И.А. Азизян, Д.В. Сарабьянова, С.О. Хан-Магомедова, автором данной статьи в диссертации «Процессы образования художественного стиля в культуре 1900-1930-х годов» (2001).

Опыт изучения Ар Деко в России невелик. Впервые в современном российском искусствознании о феномене Ар Деко было заявлено его постоянным исследователем Т.Г. Малининой в рамках научной конференции «Судьбы неоклассицизма в XX веке» (1993). На протяжении многих лет автор последовательно и всесторонне изучал художественные проблемы архитектуры и монументально-декоративного искусства, издав целый ряд интересных исследований по феномену Ар Деко. В 2005 г. появился первый серьезный обобщающий труд, и пока единственный, - фундаментальная монография Т.Г. Малининой, посвященная названному стилю, где автором воссоздана картина появления международного стиля, тщательно изучена методология, дан анализ изучения проблем стиле- и формообразования и обоснования роли Ар Деко как важной

структурообразующей компоненты сложной художественной системы модернизма. Посвятив свою работу стилю Ар Деко, автор без оговорок принимает это определение и утверждает, что «мы признаем за данным художественным явлением право называться стилем» [3; с. 16].

Глубокий анализ диалога культур XX в., стилеобразующих влияний Ар Деко в отечественной художественной культуре 1920-1960 гг. дан также в работе И.А. Азизян «Диалог искусств Серебряного века» (2001) и в очерках взаимодействия искусств в культуре - «Диалог искусств XX века» (2008). Анализируя художественную культуру XX в. и Ар Деко в ее сущностных аспектах, обращенных в третье тысячелетие - «аспектах диалогичности архитектурной, скульптурной и живописной форм», И.А. Азизян пишет о диалоге культур XX в., выявляя сближения и расхождения, компромиссы, влияния и пересечение культур, т. е. «диалога - сочетания, со-бытия, сопряжения и взаимоосвещения искусств, диалога культур» [1; с. 5].

Теоретик и историк зарубежной архитектуры А.В. Иконников в своих монографиях «Архитектура и история» (1993), «Историзм архитектуры» (1996) и в своей фундаментальной монографии «Архитектура XX века. Утопии и реальность» (2001) уделяет Ар Деко некоторое «скромное место», упоминая выставку 1925 г. в Париже, павильон туризма Р. Малле-Стевенса и главные американские небоскребы 1930-х гг. - Крайслер-билдинг и Рокфеллер-центр. А.В. Иконников пишет о приемах Ар Деко, уделяя в основном внимание декору, монументальной скульптурной пластике, рельефу и другим формам декорирования.

Опираясь на все проводимые с конца 1960-х гг. зарубежные исследования стилового феномена Ар Деко, Т.Г. Малинина дает его основательное определение:

Ар деко - это художественное направление, возникшее после окончания Первой мировой войны и занявшее промежуточное положение между последовательно традиционалистскими и модернистскими, а позднее авангардными течениями. ... Стиль стал не целью, а средством выработки универсальных принципов адаптации и интеграции. Внутренней интенцией ар деко является упорядочение впечатлений, смягчение резких контрастов, характерных для эпохи новаций, создание уравновешенного, гармоничного, отмеченного основательностью и постоянством стиля. Ориентация на создание шедевров, нетленных музейных ценностей в глазах творцов Ар деко не противоречила намерениям удовлетворять потребности широкой публики, что свидетельствует о сохранении влияния позднего ар нуво. Ар деко представлял собой систему, открытую как для исторических реминисценций, так и для новых веяний. Этот компромисс и обеспечил ему статус «стиля современности» [1; с. 152].

И.А. Азизян отмечает обстоятельный историографический обзор Т.Г. Малининой изучения этого феномена в науке, его распространения в культуре Европы и США, а также в отечественной культуре, которое «исследователь усматривает не только в межвоенные и первое послевоенное десятилетия, но и далее, при изменении художественной направленности в архитектуре и восторжествовании принципов индустриально-строительного детерминизма» [1; с. 152].

В исследованиях известных специалистов по российской и зарубежной архитектуре, а также проблеме стиля М.В. Нащокиной и В.Л. Хайта «Архитектура ар-деко» [4] и «Взаимодействие авангарда и ар-деко в мировом процессе развития стиля» [5] феномен стиля Ар Деко получил фундаментальную разработку в отношении архитектуры. Авторы провели сравнительный анализ Ар Деко со всеми его истоками: эклектикой, Ар Нуво, интернациональным стилем, или поздним модернизмом, различными ретроспективистскими и неоклассическими версиями.

Необходимо отметить, что сокращение словосочетания «декоративные искусства» впервые ввел Ле Корбюзье в заглавие серии статей, придав ему иронический оттенок. Утверждению названия «Ар Деко» в Европе во многом способствовали публикации и исследования английских историков искусства, которые предпочли его множеству других:

«джаз-модерн», «зигзаг-модерн», «модернистик» и пр. В англоязычной литературе первым употребил термин «ар деко» Осберт Ланкастер в книге («Взгляд в будущее», 1967) [8], а после выхода в свет книги Бивиса Хилльера «Ар Деко 1920-1930-х годов», вышедшей в Лондоне (1968) [7], термин «ар деко» уже занял свое законное место в Оксфордском словаре.

Таким образом, в Европе начиная с Парижской выставки 1966 г. за стилем закрепилось название «Art Deco», в США битву названий выиграл «стиль модернистик», в СССР - «сталинский ампир». Понимая абсурдность произведенного на свет искусствоведческой наукой немыслимого количества «стилей», историки предпочли придерживаться варианта «Ар Деко».

В настоящее время, когда в оценках ученых Ар Деко отводится роль «глобального стилового феномена» (С. Эскрит, Т.Г. Малинина), его название становится еще более условным. Наши знания о Ар Деко сегодня, открывшиеся в исторической перспективе, явные признаки всеобщего стиля, устойчивые тенденции его развития на обширном пространственном и временном поле модернизма требуют углубленного и всестороннего изучения формальных, стадийных, общих и региональных черт стилообразования, большей основательности в определении дефиниций статуса стиля, а также ставят перед историками новые вопросы, связанные с общими закономерностями развития искусства XX в. и выработкой новых подходов к его изучению.

Б. Хилльер называет Ар Деко «тотальным» стилем, так как сфера его действия не ограничивалась «изобразительным и декоративным искусством», «упаковкой или плакатами». Он охватывал дизайн, моду, интерьеры и архитектуру. Ар Деко, основанный на геометрических и стилизованных природных формах, использующий дорогие материалы, выглядел экзотическим и ярким, а порой даже, по мнению Б. Хилльера, «кричащим и вульгарным». Но он покорила весь мир и до сих пор остается источником вдохновения для дизайнеров, модельеров, мастеров декоративно-прикладного искусства и особенно архитекторов. Для многих исследователей «Ар Деко» стал термином, синонимичным дизайну и архитектуре 1920-1930-х гг. Ясно, что далеко не все, производившееся между двумя войнами, может претендовать на принадлежность к этой категории произведений искусства; однако этот ярлык как раз и пристал к тем предметам, которые публика выделяет как стилистически типичные для того времени. Б. Хилльер называет «Ар Деко - обобщением», а если «Ар Деко - это обобщение, помогающее нам понять историю изобразительного искусства» [7; с. 21], то остаются вопросы, все же требующие ответа. Какое определение можно дать стилю Ар Деко? Как он эволюционировал и приобрел «транснациональные черты»? Что выражал в свое время и что означает для нас сегодня? Каковы взаимоотношения Ар Деко и модернизма? На эти вопросы дали или пытались дать ответы Б. Хилльер, Т. Малинина, И. Азизян, автор данной статьи и др. исследователи Ар Деко.

Америка и Европа вступили в XX век с желанием сломать традиционные стандарты. Успехи научно-технического прогресса очаровывали; индустрия роскоши торжествовала над искусством. Выставка 1925 г. стала витриной нового стиля жизни, манифестацией «эпохи благосостояния».

Ар Деко, как и модернизм, вступал в «союз с машиной», но его машинная эстетика не была минималистской или чисто функциональной, Ар Деко полагался не на чистоту формы, линии и объема, но скорее на декоративность и стилизацию образа. Ар Деко был стилем, который смог объединить архитектуру, декоративное искусство и производство недорогих товаров широкого спроса. В значительной части коммерческой продукции нашла свое выражение современная эстетика, определяющим мотивом которой был лаконизм линий (так называемые «скоростные линии»). Б. Хилльер определяет Ар Деко как «ответ декоративного искусства на требования современности. Такое определение признает две тенденции внутри ар деко: желание быть современным и желание быть декоративным» [7, с. 22]. В Ар Деко не угасало стремление выразить современность через

образ и декор. Далее в своем исследовании Б. Хилльер рассуждает о «трудной и противоречивой судьбе ар деко как стиля», утверждая, что «он мог быть роскошным и аскетичным, архаичным и современным, буржуазным и массовым, реакционным и радикальным. Стиль сугубо эклектичный, он отражал самые разнообразные аспекты социальной, экономической, политической и эстетической жизни Европы между мировыми войнами» [7; с. 112].

Ар Деко не строил новый и справедливый мир будущего, как это делали конструктивисты, он давал возможность наслаждаться жизнью здесь и сейчас, соединяя все, что нравилось его авторам.

В этом стиле выразилось стремление зарождающейся массовой культуры определиться в своих основаниях, приспособив роскошь и традицию к потребности «человека-массы» пользоваться всем тем, что никогда не соответствовало его статусу, но всегда привлекало к себе, и в силу самой массовости требовало не столько элитарной эксклюзивности в развитии традиции, сколько абриса разнообразных форм в их сочетаниях, представленных декорированием и стилизацией, интегрирующими замысел.

Советский Ар Деко, сформировавшийся в конце 1920-х гг., явился сложным конгломератом форм, включающих мотивы позднего русского модерна, архитектуры американских небоскребов, перефразируя Ж. Бод-Рийяра, выражающих «диаграмму конкурирующих по высоте благополучий» и приемы отечественного конструктивизма. Сами советские мастера Ар Деко этот термин почти не применяли (возможно, по идеологическим соображениям), а теоретики изобретали иные наименования, например, «сталинский ампир», «тоталитарный стиль», «сталинская неоклассика», «стиль монументальной конструктивной классики» или «пролетарская классика», подчеркивая отличия советской и западной архитектуры.

Ни одно из данных определений не стало общепринятым отчасти потому, что каждому из них не хватает какого-то важного стиливого ингредиента, но главным образом потому, что «внимание акцентируется на составляющих, а не на принципах формообразования и синтеза» (Т. Малинина). О проблемах художественной формы в советской архитектуре 1920-х гг. написано много. Правда, следует подчеркнуть, что речь идет обычно не обо всех творческих направлениях, а в основном о тех, которые находились в русле международных поисков новой архитектуры. Здесь легче обнаруживаются новаторство, преемственность идей, формирование новых эстетических концепций. Новая архитектура развивалась и рождалась в совокупности творческих поисков, во взаимодействии различных творческих направлений. При этом ведущими оставались поиски новой архитектуры, новой эстетики пространства и формы, которые вели зодчие-новаторы. Свои находки и открытия имел модерн начала века, мощный импульс идей дали архитектуре XX в. советский конструктивизм, рационализм и другие направления.

Анализируя российскую версию Ар Деко 1930-х гг., следует отметить, что характерной чертой Ар Деко, развивающегося до начала Великой Отечественной войны, было сочетание ясных геометрических крупномасштабных объемов (своеобразное наследие конструктивизма) с сильно трансформированными ордерными элементами и скульптурным декором.

Во второй половине XX в. стала утверждаться новая картина мира, мир уже трактуется как общее пространство людей. В обозначенной парадигме миропонимания проблема стиля приобретает особую значимость. Современные теоретики, исследователи стиля ограничивали сферу применения стиливых критериев, заявляя, что «стиль как понятие и явление относится к категории историко-теоретических проблем, а не творчески-практических задач» (С.О. Хан-Магомедов) и, с другой стороны, «стиль - это категория формы» (Д.В. Сарабьянов) [4; с. 35]. Последующие исследования в области архитектуры, градостроительства, дизайна, где особое внимание уделялось анализу

современной художественной формы, процессам формообразования, стали существенным вкладом в разработку методов изучения искусства XX в.

Переход на новую стадию изучения стиля происходит тогда, когда становится ясно, что это понятие может быть использовано в качестве инструментального средства познания реальности лишь постольку, поскольку оно действительно отражает некий «культурный феномен» (Е.Н. Устюгова). При этом инструментальная трактовка стиля сохраняет свое значение и продуктивна для решения классификационных задач, встающих перед любой наукой.

Явление Ар Деко нами рассматривается как стиль времени, анализируется с точки зрения его стилового содержания, исследуется влияние его принципов на процессы как художественно-эстетического, так и историко-культурного характера, проходившие в это время в мировой культуре весьма различных в общественно-политическом отношении регионов мира.

Ар Деко мы характеризуем как стиль интернационального типа, построенный на компромиссах, полистилистика, в рамках отдельного произведения, стиль не полемический, а утвердительный, оптимистический, не претендующий на изменение мира, стиль, который живет в мире с традициями; его важнейший инструмент - аранжировка, его конечный эффект - полнота чувств и гармонии жизни; он не живет в безвоздушном пространстве эксперимента, он связан с местом, где он формируется. Он влиятелен и неизживаем. Это гибкий, приспособляемый стиль-универсум, создающий атмосферу комфорта и праздника. Стиль, который основан на диалоге авангарда и классики.

Широко распространенный в свое время стиль Ар Деко подтверждает свою жизнеспособность. Все чаще современные архитекторы, желающие усилить символизм своих проектов, возвращаются к испытанным временем принципам Ар Деко, в то время как дизайнеры использовали и продолжают использовать идеи и средства Ар Деко в своем творческом репертуаре.

Мировоззренческой основой нового стиля послужили «романтические идеи всемирного единства», «визионерский просветительский пафос», что нашло выражение в стремлении объединить в нерасторжимое целое культуры разных времен и народов и послужило почвой для формирования «концепции глобального синтеза» [4; с. 167]. С того момента, как стиль был назван «глобальным», «всеобъемлющим», стало очевидным, что метод стилистических характеристик искусства эпохи модернизма на данный момент себя исчерпал, принесены положительные результаты.

Будем основываться на подробном анализе и точных наблюдениях Т.Г.Малининой, которая убедительно доказала, что в художественной культуре первой трети XX в. происходили множественные контакты, сходные процессы стилиобразования, решались аналогичные задачи в архитектуре и дизайне разных стран. Настоящее время - это время «авангардных измерений интеграционных процессов модернизма». И при объединении исследовательского опыта авангардного и стилового направлений художественных процессов уже первой половины XX в., и при сопоставлении наработанного, как считает Т.Г. Малинина, «вполне возможно подняться на качественно новую ступень осмысления, описания, интерпретации феномена модернизма, для того чтобы по достоинству оценить его богатое и ценное наследие» [2; с. 29].

Ключом к адекватному пониманию времени между двумя мировыми войнами, давшему отдохновение и передышку перед серьезными испытаниями, может быть рассмотрение такого явления, как Ар Деко, складывающегося как стиль времени, что подтверждается историческими и теоретическими работами, опубликованными в последний период.

Литература:

1. Азизян И.А. Диалог искусств XX века: Очерки взаимодействия искусств в культуре. - М., 2008. - С. 5-152.
2. Искусство эпохи модернизма: Стил Ар Деко. 1910-1940-е годы: сб. ст. / отв. ред. Т.Г. Малинина. - М.: Пинакотека, 2009.
3. Малинина Т.Г. Формула стиля. Ар Деко: истоки, региональные варианты, особенности эволюции. - М.: Пинакотека, 2005. - С. 16-167.
4. Нащокина М.В., Хайт В.Л. Архитектура ар деко // Искусствознание. -1999. - № 2. - С. 537-546.
5. Хайт В.Л., Нащокина М.В. Взаимодействие авангарда и ар деко в мировом процессе развития стиля. Русский авангард 1910-1920-х годов в европейском контексте. - М., 2000. - С. 195-204.
6. Хилльер Б., Эскритт С. Ар Деко/ пер. с англ. В.И.Самошкина. - М.: Искусство - XXI век. 2005.
7. Hillier Bevis. Art Deco of the Twenties and Thirties. - London: Studio Vista. 1968.
8. Lankaster Osbert. With an Eye to the Future. - London: John Murray, 1967.
9. Matheyz F. Les An^es 25: Art Deco / Bauhaus / Stijl / Esprit Nouveau. -Paris: Musee des Arts Decoratifs, 1966.

УДК 81-114.4

РУССКАЯ ОНОМАСТИКА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ: СТАТИКА И ДИНАМИКА (ПО МАТЕРИАЛАМ «ТОПОНИМИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ АЛТАЯ»)

*Дмитриева Лидия Михайловна, д-р филол. н., профессор,
Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия*

АЗЫРКЫ РОССИЯДАГЫ ОРУС ОНОМАСТИКАСЫ: СТАТИКА ЖАНА ДИНАМИКА (“АЛТАЙ ТОПОНИМИКАЛЫК СӨЗДҮГҮНҮН” МАТЕРИАЛДАРЫ БОЮНЧА)

*Дмитриева Лидия Михайловна, ф.и.д., профессор,
Алтай мамлекеттик университети университет, Барнаул, Россия*

RUSSIAN ONOMASTICS IN MODERN RUSSIA: STATICS AND DYNAMICS (BASED ON THE “TOPONYMIC DICTIONARY OF ALTAI”)

*Lidiya Mikhailovna Dmitrieva, Chair of the Department of Russian as Foreign Language
Professor of Philology, Altai State University, Barnaul, Russia*

Аннотация: В статье на материале авторского «Топонимического словаря Алтая» рассматриваются тенденции формирования и динамики топонимической системы Алтая конца XX – начала XXI вв. Представлен значительный корпус топонимов, функционирующих в регионе. Социально-политические условия жизни общества влияют на ойконимию, являются наиболее важными “регуляторами”, именно общественно-экономической уклад регулирует и определяет основные закономерности номинации населенных пунктов.

Аннотация: Макалада Алтайдын топонимикалык системасынын XX к. аягы-XXI к. башындагы калыптануу тенденциясы менен динамикасы автордун “Алтай топонимикалык сөздүгүнүн” материалында каралган. Аймакта колдонулуп жаткан топонимдердин ири корпусу берилген. Коомдук турмуштун социалдык-саясий шарттары ойконимияга таасир этип, бир топ маанилүү “жөнгө салуучулар” болуп саналат, коомдук-экономикалык түзүм элдүү пункттардын аталуу негизги закон ченемдүүлүктөрдүн жөнгө салып, аныктап турат.

Abstract: The article on the material of the author's "Toponymic dictionary of the Altai Republic" examines trends and dynamics of formation of the toponymic system of the Altai in the end of XX – beginning of XXI century shows a considerable body of names operating in the region. Socio-

political conditions of society affect the oikonomy, are the most important "regulators", it is the socio-economic way of life that regulates and determines the basic laws of the nomination of settlements.

Ключевые слова: *топоним, ойконимическая система, Алтай, динамика, топонимический словарь*

Түйүндүү сөздөр: *топоним, ойконимикалык система, Алтай, динамика, топонимикалык сөздүк*

Key words: *toponym, the oikonymic system, Altay, dynamics, toponymic dictionary*

Одной из основных задач науки является исследование принципов становления систем различного рода. Термин «динамика» нами используется для обозначения процессов, которые в современной науке чаще обозначаются как процессы «самоорганизации», процессы органичного, уравнивающего взаимодействия между сторонами объекта, сложного целого, ведущие к установлению равновесных режимов взаимодействия в нем и его как целого со средой существования. «Процесс развития-приспособления объекта как целого к среде своего существования и частей объекта друг к другу безостановочен, так же как бесконечна изменчивость того мира, в котором существует любой объект. Одной из основных задач науки является исследование принципов становления систем различного рода», - отмечает А.А. Поликарпов [1;С.1].

Познание закономерностей развития топонимической системы представляется теоретически важным не только само по себе не только потому, что она есть одна из наиболее обширных подсистем языка, но и потому, что ее исследование является, на наш взгляд, ключевым моментом для системного познания языка в целом.

С точки зрения того варианта системного подхода в науке, которому мы следуем [2], любая система находится в состоянии относительного равновесного покоя, внутреннего взаимодействия системы как целого со своей средой. Становление топонимической системы определяется рядом предпосылок, к которым, в первую очередь, можно отнести экстралингвистические, интерлингвистические и интралингвистические. Экстралингвистические составляются психическими, социальными, экономическими, политическими, географическими, геоморфологическими условиями жизни человека. По мнению О.Т. Молчановой, здесь также может присутствовать «отношение говорящего к своему собственному топонимикону и к топонимиконам других народов; в них могут быть представлены и такие компоненты, как профессия, занятие, пол, образование, грамотность, физический возраст человека, культурный, экономический, политический уровень общества, религия, интенсивность контактов с другими этническими группами, степень компактности поселения этноса, количественное соотношение двух или более этнических сообществ, находящихся в контакте» [3; С. 225].

На территории Алтайского края функционирует большое количество разных по своему происхождению географических названий. Все названия образуют единую русскую топонимическую систему, которая в настоящее время представляет собой живой развивающийся организм. Эта топонимическая система в определенной степени изучена топонимистами Алтая. В настоящее время изданы два тома «Топонимического словаря Алтая» [4].

Списки населенных мест Алтая различных периодов свидетельствуют о значительной устойчивости топонимов. Обобщая материал, представленный в «Топонимическом словаре Алтая: названия населенных мест» [4], мы пришли к выводу, что сохранению названий сел, в частности, способствуют:

- 1) устойчивость и длительность существования самого топонимического объекта;
- 2) общественная значимость объекта;
- 3) связь топонимов с историческими событиями, именами конкретных лиц;
- 4) широкое употребление названия в живой речи;
- 5) ассоциативные связи с явлениями жизненной практики;
- 6) распространение названия на смежные объекты;

- 7) соответствие топонима основным словообразовательным моделям в русском языке;
- 8) закрепление названия в деловых бумагах, на картах;
- 9) отражение названия в народных преданиях, легендах и др.

В то же время получение совокупности данных о наименованиях и переименованиях на Алтае в течение трех столетий позволяет говорить об изменениях в системе топонимов. Базовыми данными для настоящей статьи послужили данные «Топонимического словаря Алтая», а также Списки населенных мест 1782, 1893, 1896, 1907, 1910, 1911, 1914, 1920, 1926, 1956, 1995, 1997, 2002 гг. (см. Список источников). Достоверность информации обеспечивается использованием архивных документов (прежде всего Государственного фонда хранения Алтайского края, далее ЦХАФАК), сведений отдела краевой статистики разных лет фиксации.

В процессе работы над перечисленными источниками выявлено, что в настоящее время на Алтае существует более полутора тысяч населенных пунктов, наименования которых и составляют базовый топонимикон. Сопоставление Списков населенных мест разных периодов позволило зафиксировать их динамику, все изменения, которые претерпела система наименований региона за период своего существования. Уже к началу XIX в. она представляла собой цельную систему, на формирование которой большое влияние оказал фактор исторический.

В начале XX в. топонимическая система Алтая характеризуется следующими, обусловленными историей освоения региона, признаками:

- преобладающее количество населенных пунктов является новосельческими;
- большое количество ойконимов составляют перенесенные русские, немецкие и украинские названия;
- обилие параллельных названий населенных пунктов [5].

Ойконимическая система, как фрагмент топонимической системы в целом, динамична, то есть претерпевает организационные и функциональные изменения во времени под воздействием общезыковых законов развития, с одной стороны, и внеязыковых факторов, с другой стороны.

Д связи с ограниченностью объема статьи, в данном исследовании представим только результат сопоставления ойконимов, функционирующих в начале XX в. и на современном этапе. Актуализация общих параметров динамики ойконимической системы предполагает использование элементов статистического анализа при сопоставлении указанных синхронных срезов.

Количество ойконимов, отмеченных в начале XX в. и функционирующих в настоящее время, составляет около 850 наименований. Следовательно, ойконимическая система начала XXI в. содержит 53% общей ойконимии в сравнении с системой начала XX века. 47% наименований (система начала XXI в.) являются новыми, полученными в результате образования новых населенных пунктов. Таким образом, результат сопоставления ойконимии Алтая различных периодов свидетельствует о том, что современная ойконимическая система наполовину состоит из новых названий. Обновление системы на 47% привело к ее значительным изменениям. Данные изменения отражаются, в первую очередь, на структуре и соотношении функциональных единиц, составляющих систему. Такими функциональными единицами могут быть признаны, в частности, семантические поля, или, в принятой нами терминологии, – «смысловые поля», которые членят региональное топонимическое пространство на отдельные сегменты, объединяющие в своем составе ойконимы с одной гиперсемой и различным структурно-грамматическим оформлением, объединяют разнородные топонимические средства вокруг компонента–доминанты.

В ойконимической системе Алтая мы выделяем 10 «смысловых полей»: *флора, фауна, размер объекта, расположение объекта, хозяйственная деятельность, субъектная принадлежность, идеология, эмоциональное отношение, религия, прежнее место жительства.*

Общеизвестно, что ойконимия наиболее ярко отражает особенности жизни человеческого коллектива. Изменения, происходящие в общественно-политической жизни страны, неизбежно должны были отразиться на функционировании ойконимической системы. Рассмотрение «смысловых полей» современной ойконимии в сопоставлении с периодом начала XX в. показывает динамику системы. Сопоставительные данные ойконимической системы разных синхронных представим в таблице.

Смысловое поле	Период	
	начало XX в.	начало XXI в.
Флора	4%	4%
Фауна	2%	2%
Размеробъекта	2%	1%
Расположениеобъекта	32%	39,5%
Хозяйственная деятельность	0,5%	2,5%
Субъектная принадлежность	52%	30%
Эмоциональное отношение	2%	4%
Религия	5%	2,5%
Прежнее место жительства	2%	4,5%
Идеология	0%	10%

Данные таблицы отражают основные изменения. «Смысловые поля» *флора*, *фауна*, *размер объекта*, *расположение объекта* характеризуются стабильностью в течение всего периода.

«Смысловое поле» *флора* объединяет ойконимы по принадлежности к растительному миру: Осинники, Пихтовка, Ракиты, Сосновка, Топольное, Травное, Цветочное, Кедровка и др. Причем, многие из этих названий вошли в ойконимию через посредство гидрообъекта. Подобные названия основывались либо на самом распространенном признаке местности, либо, наоборот, на редком, выделяющем данный объект из окружающей среды. Так, в начале века восемь названий Березовка, одно – Березовский, два – Березовское имеют населенные пункты, находящиеся в разных волостях.

Пути появления ойконимов в смысловом блоке *фауна* различны: они могут быть перенесены с названий рек, озер, возвышенностей или отражать характер животного мира данной местности. Столь разнообразные способы появления свидетельствует в пользу того, что, вероятно, данная группа является значительным элементом системы, отражающим объективные свойства именуемых реалий.

В блок *субъектная принадлежность* входят ойконимы, образованные от имен первопоселенцев и основателей села: Акимовка, Абрамовка, Алексеевка, Зудилова, Ивановское и др. Принадлежность тому или иному субъекту являлась определяющей для образования названий населенных пунктов. Происхождение подобных ойконимов по первому жителю–основателю села или заимки подтверждают исторические сведения. Данный блок является наиболее четким отражением связи *человек – объект*, подтверждая *антрополокальную* направленность ойконимии. В течение века значительно снизилось количество ойконимов в поле *субъектная принадлежность*. Причина изменения заключается в том, что указание на владельца или первопоселенца утрачивает актуальность, так как исчез сам факт принадлежности объекта какому-либо лицу.

В связи с развитием промышленности приобретает большое значение «смысловое поле» *хозяйственная деятельность*, что приводит к появлению названий типа Свекловичный, Зерновой, Селекционное, Хлеборобное. Данные названия часто указывали на род занятий и были зачастую перенесены с названий колхозов и совхозов.

Здесь отразилась общесибирская тенденция переносить на населенные пункты общее наименование главной производительной единицы.

Большое количество названий в составе смыслового поля *религия* говорит о важном значении религии в мировоззрении русского населения Алтая в XVIII-XIX вв. Религиозное мировоззрение четко отражено в ойконимической системе Алтая, в связи с чем религию можно считать одним из экстраимпульсов, воздействующих на систему на начальном этапе ее формирования. Данные названия образованы от имен святых, апостолов: Михайло-Архангельская, Николаевка, от названий церковных праздников: Троицкое, Покровка, Рождественское, Воскресенка, Благовещенка, Воздвиженка, Знаменка, Успенка и др. Количество ойконимов *религия* в течение столетия сократилось вдвое, что обусловлено сменой идеологии.

Увеличение наименований в «смысловом поле» *расположение объекта* объясняется, во-первых, устойчивостью подобных названий, во-вторых, их нейтральностью. Новые ойконимы данного блока являются по большей части обусловленными уже сложившимися ранее моделями. *Размер объекта* включает в себя названия типа Больше-Луковский, Больше-Угреневский, Мало-Бутырское, Мало-Ирменская. Появление подобных названий обусловлено действием топонимической системы, разграничивающей одноименный материал при помощи дифференцирующих прилагательных *большой, малый*. Признак размера объекта определяет появление бинарных оппозиций: Большой Калтай – Малый Калтай, Больше-Угреневское – Мало-Угренева. Указание на размер может быть только в одном из членов бинарных оппозиций: Бутырское – Мало-Бутырское, Романовское – Мало-Романовское, Панюшево – Мало-Панюшево.

«Смысловой блок» *расположение объекта* вычленяется на основании расположения населенного пункта, составляя 9% ойконимии начала XX в. В названиях типа Береговая, Логовая, Луговая, Северный, Нагорный, Яровое отражаются основные физико-географические признаки территории. На расположение населенного пункта относительно реки указывают прилагательные (в полной или усеченной форме) верхний, нижний и существительное *устье* в усеченной форме. В этот блок входят также ойконимы по связи со смежным природным объектом: Малиновая Грива, Ключи, Коловый Мыс, Косой Порог, Костин Лог, Озерное, Ярки, Кочки, Елбань. Данные ойконимы являются по большей части переносом с гидрообъектов и возвышенностей.

Более чем в два раза возросло количество ойконимов смыслового блока *перенесенные названия*. Основное количество составили ойконимы, обозначающие место прежнего жительства переселенцев: Тамбовское, Саратовское, Кронштадт, Воронежский, Харьковский, Московский, Украинский, Эстонский и др. Напомним, что перенесенные названия играли важную роль при номинации в конце XIX– начале XX в., когда происходили наиболее массовые переселенческие движения на Алтай. Чтобы как-то обозначить поселение, присвоив ему статус “своего”, переселенцы именовали его названием своего прежнего места жительства. Таким образом, действие экстраимпульса (миграционные процессы) органично отображено в ойконимической системе, создавая «смысловое поле» *перенесенные названия*.

Данные ойконимы связаны как с территорией прежнего места жительства, так и с названиями совхозов и колхозов, созданных на Алтае в период освоения целинных земель: Волга, Воронеж, Московка, Тюмень. Название колхоза переносилось на возникший одновременно с ним населенный пункт.

Особое значение в течение XX в. приобрели «эмоционально-экспрессивные» ойконимы. Данные названия отличаются значительной стилистической окрашенностью, большой экспрессивностью. Экспрессивный апеллатив переносится на название населенного пункта, подчеркивая положительное или отрицательное (гораздо реже для Алтая) отношение субъекта к объекту: Радостный, Добрый, Веселенький, Красное. В это поле входят названия, образованные от имен нарицательных, имеющих положительную

коннотацию: Светлая Заря, Добрая Воля, Дружба, Восход, а также от прилагательных с положительным значением: Отрадное, Радостный, Раздольное. Характерная особенность семантики этих наименований заключается в их яркой социальной направленности.

Социально-политические условия жизни общества влияют на ойконимию, являются наиболее важными «регуляторами», именно общественно-экономический уклад регулирует и определяет основные закономерности номинации населенных пунктов. Воздействием экстралингвистических факторов объясняется появление ойконимов идеологического характера, составляющих 10% ойконимов начала XXI в. Появление в ойконимической системе названий, обозначающих идеологические понятия, частично опосредовано названиями коммун и колхозов: Факел Социализма, Парижская Коммуна, Серп и Молот, Новая Жизнь. В «смысловое поле» *идеология* входят также названия–посвящения деятелям революции: Мамонтово, им.Фрунзе, пос.Ильича, Ленинское.

Сопоставление ойконимических систем разных периодов по смысловым блокам дает возможность осмыслить понятие “динамика топонимической системы”. С момента ее зарождения и становления, в разные периоды функционирования, она подвержена воздействию экстралингвистических факторов, изменяющих соотношение ее базовых характеристик. Ойконимическая система на каждом этапе своего развития отличается от предшествующего состояния не только различием в продуктивности тех или иных смысловых блоков, но и в их смысловом наполнении (ярко выраженная социальная направленность ойконимов в середине XX в.).

Динамической система признается потому, что, во-первых, развивается по своим внутренним законам, во-вторых, потому что остро воспринимает внеязыковые динамизирующие импульсы, а, в-третьих, еще и потому, что непосредственно связана с деятельностью человека, способствующей ее непрерывному развитию.

Таким образом, две существующие топонимические системы могут быть сопоставлены по совокупности общих характеристик. Сопоставление единиц разного хронологического уровня позволяет нам вычлениить обобщенные единицы и охарактеризовать их. Результатом сопоставления является коэффициент стабильности. «Смысловые поля» в топонимической системе Алтая можно рассматривать как *стабильные*, изменение системы произошло по совпадающим блокам всего лишь на 5%. Основное содержательное изменение заключается в появлении нового смыслового блока “идеология”.

Литература:

1. Поликарпов А.А. Циклические процессы в становлении лексической системы языка: моделирование/эксперимент: Автореф. дис. ... д-ра философ. н. М., 1998.
2. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая). Барнаул, 2002.
3. Молчанова О.Т. Роль этнопсихологии при выборе ономаσιологических признаков мотивации в процессе наименования объектов Среды обитания // *Studia z Filologii Polskiej i Slowianskiej*. Warszawa, 1998.
4. Дмитриева Л.М. Топонимический словарь Алтая: названия населенных мест. Барнаул, 2013.
5. Дмитриева Л.М. Историко-лингвистические особенности формирования и функционирования ойконимии Алтая (к проблеме составления Топонимического словаря) // *Известия АГУ*.

Список источников материала (ЦХАФАК):

1. Алфавитные списки переселенцев, ходатайствующих о разрешении переселиться в Алтайский округ. 1907 г.– Ф.4.– Оп.1.– Д.2929.– Л.43.
2. Алфавитный список волостей и селений Алтайского ГО 1886. Ф.3. Оп.1. Д.674.
3. Алфавитный список селений округа 1900-1915 гг.– Ф.4.– Д.2571.– 138 л.

УДК:517.911(811.111)

**АНГЛИС ТИЛИНИН ПРАКТИКАЛЫК КУРСУН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН
ӨЗ АЛДЫНЧА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ДИФФЕРЕНЦИЯЛОО ЫКМАЛАРЫ**

*Дуванаева К.Т., окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

**ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ
РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРАКТИЧЕСКОМУ КУРСУ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

*К.Т.Дуванаева, преподаватель
Ошский государственный университет*

**DIFFERENTIATED APPROACH TO THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT
WORK OF STUDENTS IN TEACHING OF PRACTICAL ENGLISH COURSE**

*Duvanaeva K.T., lecturer
Osh State University*

Аннотация: Бул макалада англис тилинин практикалык курсу сабагында студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүн дифференциялоонун бир нече ыкмалары каралган.

Аннотация: В данной статье рассмотрены методы дифференцированного подхода в организации самостоятельной работы студентов при обучении практическому курсу английского языка.

Abstract: This article deals the methods of differentiated approach in the organization of students' independent work in teaching practical course of English.

Түйүндүү сөздөр: дифференцирлештирүү, жөндөм, практикалык сабактар, көндүмдөр, ишмердүүлүк, система

Ключевые слова: дифференциация, способность, практические занятие, навыки, деятельность, система.

Key words: differentiation, ability, practical knowledge, skills, activities, system.

Жогорку окуу жайларда студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүн дифференциялап жана жекелештирип окутууну уюштуруу - эң башкы дидактикалык маселелердин бири. Ал окуу процессинин бардык тараптарын өз кучагына кеңири камтыйт: окутуу процессинин мазмуну, формасы жана методдору, студенттердин билимди өздөштүрүүсү, аны терең жана ар тараптуу изилдөөнү да талап кылат.

Дифференцияланган тапшырмаларды өз алдынча түзүү - окутуучунун ишмердүүлүгүнүн критерийлеринин бири. Дифференциялоо жолдорунун бири болуп, анын мазмунун ар кандай тапшырманы чечүүнүн жалпы структурасын анализдөөнүн негизинде конструкциялоо эсептелип, ал жалпы структура тапшырманын шарты, аны чечүүнүн жолу жана бул жол боюнча натыйжаны аныктоодон турат. Мындай тапшырманы биз көп татаал эместердин катарына кошобуз. Эгерде тапшырма аныкталып, бирок аны чечүү жолу белгисиз болсо, анда бул тапшырманы орточо кыйынчылыктын деңгээлине таандык дешке болот. Студенттерден өнүмдүү иш-аракетти талап кылган оор тапшырма студент өзү көрүп жана өз алдынча тапшырманы аныктап, чечүүнүн жолдорун конструкциялаштырып, өз чечиминин натыйжасына жетишип жана аны өз алдынча баалаган моделди билдирет. (таблицаны караңыз)

Дифференциялоонун жүрүшүндө биз тараптан студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн атайын тапшырмалар жана адабияттын (негизги жана кошумча) тизмеси, ошондой эле тема боюнча окуу сабактрынын циклинин аягында өзүн өзү көзөмөлдөө үчүн бериле турган суроолор түзүлдү.

Таблица -1.

Тапшырманын мүнөзү	Тапшырманы чечүүнүн структурасы	Шарттуу тапшырма	Чечүү жолу	Чечимди аткаруу
Жеңил Орто оор Кыйын	-	+ + -	+ - -	- - -

Кыйын жана теоретикалык жактан маанилүү маселелер боюнча тапшырмалар системасына өз алдынча доклад жана рефераттарды даярдоо үчүн темалар киргизилди. Бул докладдарды жана рефераттарды даярдоонун максаты студенттердин берилген тапшырма же айрым тема боюнча керектүү маалыматты тандай билүүчүлүк баштапкы булактарды сын көз караш менен анализдеп, алардагы керектүү маалыматтарды бөлүп көрсөтүү, окулгандарды системалаштыруу жана чакан доклад же реферат түрүндө тариздөө, ошондой эле аудиториянын алдында чыгып сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү.

Англис тил боюнча үй тапшырмасын изилдөө чыгармачылык мүнөздө болууга тийиш. ЖОЖдордун тилдик эмес факультеттеринде иштөөнүн көп жылдык тажрыйбасы көрсөткөндөй, мындай түрдөгү тапшырмаларга биринчи кезекте студенттердин чакан (5-8 минуталарга эсептелген) докладдары жана рефераттарды даярдоосу кирет.

Доклад - студенттердин материалды түшүнүү жана маанисине жетүү денгээлинде жалпыланган репродуктивдүү билдирүүсү болуп, анда билим жана жөндөмдүүлүктү стандарттык кырдаалда колдоно берүүгө багытталган программалардын мурда иштелген маселелер боюнча жыйынтыктары чыгарылат.

Реферат – бул билим жана жөндөмдүүлүктү стандарттык эмес кырдаалдарда колдонууга багытталган программалардын биринчи жолу коюлуп жаткан маселелери боюнча студенттин жалпылаштырган билдирүүсү.

Докладдар жана рефераттар үчүн төмөнкүдөй тариздеги темаларды тандап алууга аракет кылуу маанилүү:

- а) табиятка кызыктуу жана «назык» байкоо жүргүзүүдөн алынган, экологиянын азыркы учурдагы проблемалары боюнча, келечектеги кесиптик ишмердүүлүккө байланыштуу;
- б) адамдын турмушунда, илим техникада, азыркы өндүрүштө маанилүү орунда турган;
- в) студенттерди байкоого жана пайда болгон суроолорго жооп издеп табиятка жана өндүрүштүк- техникалык чөйрөгө көбүрөөк кайрылууга үйрөткөн;
- г) изилдөө үчүн татаал приборлорду жана жабдыктарды талап кылбаган;
- д) көп эле талашсыз, тривиалдуу эмес,
- е) бир канча көз караштарды, өзүндүн негиздүү божомолунду айтууну, жумушчу гипотеза, текшерүүлөрдү сунуштап көрүүнү талап кылган;
- ж) көптөгөн түшүнүктөрдү башка илимдерде орногон мыйзам ченемдүүлүктөр менен болгон байланышын, өз ара мамилесин жокко чыгарбайт;
- з) студенттерге орто мектептердин окуу курсунан мурда эле белгилүү болгон маалыматтарга таянган;
- и) студенттерди окмуштуулар жана ойлоп табуучулардын өмүрү жана чыгармачылык ишмердүүлүгү, улуу ачылыштардын тарыхы менен тааныштырууга багытталган;
- к) азыркы учурдагы илимдин дүйнө таанымдык жана методологиялык проблемаларын чагылдырган.

Мындай мамилени негизинде окутуучу окуу жылынын башталышында доклад жана рефераттардын тематикасын аларды болочок кесип үчүн керектүүлүгүн эсепке алган ЖОЖдун окуу предмети менен байланыштырып түзүп чыгат. Мисалы, МИТ факультетинин спецификалык өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен биз тараптан студенттерге: «Математика-бардык илимдердин падышасы», «Геометриянын түрлөрү»,

«Математикалык амалдардын белгилери», «Компьютердик машина», «Жаңы технологиялар» деген темалар сунуш кылынды.

Искусство факультетинин студенттерине «Менин сүйүктүү композиторум», «Пейзаж», «Фольклордук музыка», «Мода дүйнөсүндө», медицина факультетинин студенттерине: «Кыргыз Республикасындагы медициналык тейлөө», «Экологиянын адамдын ден соолугуна тийгизген таасири», «Ооруканада» «Поликлиникада» жана башка темаларды сунуш кылдык.

Реферативдик ишмердин бул сыяктуу тематикасы эреже катары көптөгөн студенттерди кызыктырып көңүлсүз калтырбай, өзүлөрүн «микро изилдөөчүлөр» катары сезишет. Анын үстүнө, ар түрдүү адабий булактар менен таанышуу жана башка жолдор, каражаттар менен жыйноо жөнөкөй эле бир ойго жетелейт: «Көбүрөөк ойлонуу жана акыл жүгүртүү өзүмө керек», анткени:

а) чечиле турган проблемага жооп табуу адатынча ишке ашпады;

б) аракеттенүүнүн жолдору жана аларды пайдалана билүү жөнүндө жалпыланган билим менен байланышкан айрым таанып-билүүчүлүк аракетин билдирүүлөрү, бул учурда акылдык операциялардын керектүү ырааттуулугун тандап алуу үчүн алгоритмдик көрсөтмө менен эмес, өз компоненттеринин варианттивдүүлүгү жана динамикалуулугу менен мүнөздөлөт.

Докладдарды жана рефераттарды шарттуу түрдө эки түргө: тематикалык жана обзордук деп бөлүүгө болот.

Практикада апробациядан өткөрүлгөн тематикалык докладдардын жана рефераттардын багыттамалык тизмесин келтиребиз.

Адистиктердин спецификалык өзгөчөлүктөрү эсепке алынуу менен, ар түрдүү факультеттер үчүн докладдардын жана рефераттардын түрдүүчө тематикасы сунуш кылынды.

Искусство факультетинин студенттери үчүн төмөнкү темалар сунушталды:

1. Гапар Айтиевдин өмүрү жана чыгармачылыгы
2. Кыргызстандагы белгилүү сүрөтчүлөр
3. Элдик музыка
4. Р.Абдыкадыровдун өмүрү жана чыгармачылыгы
5. Менин сүйүктүү ырым
6. С.Чуйков- Кыргыз искусствосунун баштоочусу
7. Мен саркеч болгум келет.
8. Леонарде де Винчи
9. Тарыхый музейлер
10. Дизайн

II. Математика жана информациялык технологиялар факультетинин студенттери үчүн төмөнкү темалар сунушталды:

- 1.Математиканын негизги жана кошумча булактары.
2. Универсалдуу окумуштуу - М.Ломоносов.
3. Компьютерлердин түрлөрү.
4. Геометриялык фигуралар.
5. Алгебранын тарыхы.
6. Биринчи компьютер
7. Компьютердик система
8. Интернет жана электрондук почта
9. Компьютердик технология
10. Соцтармактар

III. Медицина факультетинин студенттери үчүн темалар:

1. Ден соолук.
2. Менин болочок кесибибим-дарыгер.

3. Менин досум-балдар дарыгери.
4. Операциялык бөлмөдө.
5. Пирогов-биринчи орус хирургу.
6. Гиппократтын керээзи.
7. Кыргыз Республикасындагы медициналык билим берүү.
8. Биздин шаардагы медициналык тейлөө.
9. Кыргызстандын улуттук кардиологиялык борбору.
10. Профессор Ахунбаев Иса Коноевич - биринчи кыргыз хирургу

Даярдалган докладдардын жана рефераттардын баары төмөнкүдөй критерийлердин негизинде анализделүүгө тийиш:

- 1) теманын ачылышынын тереңдиги жана толуктугу;
- 2) темадан четтөө;
- 3) текстке байлануучулук;
- 4) колдонулган адабияттан башкы нерсени бөлүп алуу;
- 5) ар түрдүү булактардагы билимди байланыштыра билүүчүлүк;
- 6) ар түрдүү булактарды анализдей билүүчүлүк: адабият булактарынан жүргүзүлгөн байкоолордон жасалган эксперименттерден туура жыйынтыктарды чыгара билүү;
- 7) пайдаланылган адабияттардын тизмесинин бар экендиги;
- 8) мазмундун компакттуулугу жана кыскалыгы;

Жумушту аткарууда студенттер өздөрүнүн кызыгууларын көрсөтө алышат, бирок докладдардын жана рефераттардын тыкыр анализи көрсөткөндөй, өзүлөрүнүн алгачкы эмгектеринде алар өз алдынча ой жүгүртүүнүн жетишсиздигин байкашат:

- а) ойдун эркин болбоосу;
- б) тексттен четтеп кетүүдөн коркуу;
- в) ойду кыска же тескерисинче кеңейтип бере албоочулук;
- г) анализдөө, салыштыруу, ой жүгүртүү, далилдөө жөндөмүнүн жоктугу.

Чет тилди окутууда реферативдик ишти аң-сезимдүү жана системалуу колдонуу картинаны кескин өзгөртөт: студенттер докладдарды жана рефераттарды даярдоодо активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун көрсөтө баштады. Дискуссия менен полемиканын мүмкүндүгү жана зарылдыгы, өз алдынча жыйынтыктарды жана жалпылоолорду талкуулоо жана сын көз караш менен ой жүгүртүүнү жана илимий дүйнө таанымды калыптандырып, ал эми анализ, синтез, салыштыруу, конкреттештирүү жана башка ой жүгүртүү операцияларына машыгуулар, студенттердин логикалык ой жүгүртүшүнүн өнүгүүсүнө көмөк көрсөтөт. Ошол себептен доклад жана реферат түрүндөгү тапшырмалар изденүүчүлүк, чыгармачылык мүнөздү алып жүргөн деген мыйзам ченемдүү жыйынтыкты чыгарууга мүмкүн.

Студенттер алгачкы докладдарды жана рефераттарды даярдоодо сунуш кылынган адабияттарды гана колдонушса, андан ары зарыл адабияттарды өздөрү тандашып, мындан сырткары айрымдары өзүнүн ишин даярдоо менен кошо, жолдошторунун жазма иштерин (доклад, реферат) рецензиялап да беришет.

Рефераттарды темасы боюнча салыштырганда семестрдин башталышындагыларга караганда, семестрдин аягында даярдалгандарында ой тереңирээк жана тагыраак берилип, өз алдынчалуулук кошумча адабияттарды көбүрөөк пайдалануу аркылуу жалпылоонун негиздүүлүгү даанараак байкалат.

Ар бир доклад жана реферат төмөнкү негизги талаптарга жооп берүүгө тийиш: 1) окуу материалындагы эң эле маанилүүсүн өздөштүрүүгө жана окуу иштеринин тигил же бул ыкмасын өркүндөтүүгө багытталышы; 2) өзүнүн проблематикасы жана болочок адистиги, окуу иштеринин мазмуну жана ыкмалары; 3) студенттер үчүн эмгек өтө эле көп талап кылынган; 4) студенттердин жалпы өнүгүүсүнө көмөк көрсөткөн; 5) болочок кесипти эсепке алуу мүмкүнчүлүгү.

Баяндоо формасын студенттер өзүлөрү тандашат, бирок алардан фактылардын кургак баяндамасын талап кылбастан, доклад же рефераттан ички өз ара байланыштары

аркылуу бир бүтүнгө бириктирилген экологиялык жана жаратылыштык мыйзам ченемдүүлүктөрдү издеп көрүү керек. Алгачкы мезгилдерде сандын артынан сая түшпөстөн өзгөчө көңүлдү иштин сапатына бөлүш керек. Студенттер белгилүү бир тажрыйбага ээ болгондон кийин, алардын докладдары жана рефераттары толугураак, ар түрдүүрөөк жана кызыктуураак боло баштайт.

Адабияттар:

1. Антропова М.В., Дифференцированное обучение: педагогическая и физиологическая оценка. [Текст] / [Г.Г. Манка, Л.М. Кузнецова, Г.В. Бородкина.] - Сов.педагогика, 1992. - № 9-10.
2. Акимова М.К. Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход [Текст] / М.К. Акимова, В.Т. Козлова. – М.: Знание, 1992.
3. Гончаров Н.К. Дифференциация и индивидуализация образования и воспитания в современных условиях 'Материалы научн.конф. ученых-педагогов соцстран. - М.: АПН СССР, 1971.
4. Ковалева Г.Е. Организация самостоятельной работы студентов на основе деятельностной теории учения [Текст] / – СПб, 1995.

УДК:81.00

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ А.С.ПУШКИНА В ПЕРЕВОДЕ НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

*Дыйканбаева Т.Т., Алимбаева С.А.,
Ошский государственный университет*

А.С. ПУШКИНДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК МУРАСЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ

*Дыйканбаева Т.Т., Алимбаева С.А.,
Ош мамлекеттик университети*

THE ARTISTIC HERITAGE OF A. S. PUSHKIN IN THE KYRGYZ LANGUAGE

*Dyikanbaeva T. T., Alimbaeva S.A.,
Osh State University*

Аннотация: В искусстве перевода вклад каждого писателя, поэта, литературного деятеля считается специфическим феноменом. По этой причине рассмотрение каждого явления с разных позиций – это основная задача научного исследования. Статья затрагивает творческое наследие А. С. Пушкина на кыргызском языке в переводах А. Осмонова.

Аннотация: Котормо искусствосунда ар бир жазуучу, акындын же адабий ишмердин салымы бөтөнчө феномен болуп эсептелет. Ошол себептен ар бир кубулушту ар тараптуу кароо – бул илимий изилдөөнүн негизги максаты. Макалада А.С. Пушкиндин чыгармаларынын кыргыз тилине которулушунда А. Осмоновдун ээлеген орду талдоого алынат.

Abstract: In the art of translation, the contribution of each writer, poet, literary figure is considered a specific phenomenon. For this reason, the consideration of each phenomenon is the main task of scientific research. The article touches upon the creative heritage of A. S. Pushkin in Kyrgyz language in the translation of A. Osmonov.

Ключевые слова: поэтическая форма перевода, культура русского народа, исторические судьбы.

Түйүндүү сөздөр: котормонун поэтикалык формасы, орус элинин маданияты, тарыхый тагдырлар.

Key words: poetic form of translation, Russian people's culture, historical fates.

Кыргызы испокон веков считали красноречие первейшим искусством, что в переводе на кыргызский язык звучит так: «Өнөр алды – кызыл тил». Потому русские

туркологи и отмечали, что нет кыргыза, не умеющего сочинить четверостишие на родном языке.

А. С. Пушкин рано вошел в семьи и быт передовых людей кыргызской земли. Великий Пушкин стал близким, понятным и дорогим для сердца каждого кыргыза, он стал членом каждой кыргызской семьи. Без Пушкина трудно было бы представить творческий взлет Алыкула Осмонова, Аалы Токомбаева, Тугельбая Сыдыкбекова и многих других кыргызских поэтов и писателей. А замечательные произведения Чингиза Айтматова стали образцом творческого синтеза литературных и культурных традиций Кыргызстана и России.

В прошлом веке наши предки заложили прекрасный фундамент отношений с Россией. А XX век принес небывалый взлет во взаимоотношениях Кыргызстана с Россией. Об этом в своих стихах писал Алыкул Осмонов:

*Ты, Россия, мне матерью стала родной,
Словно беркута, гладила доброй рукой.
Всей душой благодарной тебе говорю:
Наш народ будет сильным, пока он с тобой.*

Прежде всего, внимание читателя привлекает тот факт, что прозаическое произведение А. С. Пушкина переведено в стихотворной форме, это, на наш взгляд, объясняется тем, что такая форма художественного повествования исконно присуща, характерно для кыргызского народного литературного творчества и, следовательно, вполне понятно, что переводчик при выборе поэтической формы перевода руководствовался фактором лучшего восприятия произведения кыргызским народом. Таким образом, подобный творческий подход к переводу был оправдан тем, что оригинальное произведение Пушкина стало достоянием кыргызского читателя.

В творческой деятельности известного кыргызского поэта А. Осмонова художественный перевод занимал важное место. Благодаря ему кыргызские читатели получили возможность прочитать на родном языке «Витязя в тигровой шкуре» Ш. Руставели. Этот перевод стал ярким образцом высокохудожественного перевода в кыргызской литературе.

Роман «Евгений Онегин» является одним из последних работ в переводческой деятельности А. Осмонова. Перевод датируется 1948 годом. В одной из незавершенных рукописей (Пушкин А.С. «Евгений Онегин» А. Осмоновдун котормосу. Кол жазма) уточняется, что работа закончена 4 января 1948 года. Судя по скудным записям, сделанным самим переводчиком, можно предположить, что работа началась осенью 1947 г. и продолжалась в течении 4-5 месяцев. По всей вероятности, эти сроки определялись предстоящей юбилейной датой – 150-летием со дня рождения А. С. Пушкина в 1949 г.

Алыкул приобщился к Пушкину очень рано, когда воспитывался в детском доме, затем учился в интернате. Не случайно свое поэтическое творчество он начинает с переводов стихов Пушкина. Пушкинская «Зимняя дорога» явилась тем произведением, по мотивам которого создавалось стихотворение «Красный обоз».

Чтобы воспроизвести «Онегина» на кыргызском языке, переводчик выполнил большую работу: изучил внимательно русский текст, ознакомился с традицией, обстановкой и условиями жизни общества, с нравами и культурой русского народа пушкинской поры. Он воспроизвел мельчайшие оттенки чувств и движение мыслей автора оригинала в различных нюансах.

Пушкин как творец произведения посвящает читателей в секреты построения романа, в развитие сюжетной линии. Вот как это передано Осмоновым:

Кыргызский перевод:

Оюм жок, ак сөөк коомдун жарпын жазмак
Жактырып чын достуктун сыйын сыйлап,
Максатым: өз алдыңа тартуу кылмак,
Татыгын сага ылайык жандай кымбат,

Урматтуу ызатына жетсе экен деп,
Болсо деп айтканымдай ыйык милдет,
Ырларым, ачык жандуу тереңирээк.
Кең ойлуу, так чыкса деп жүрдүм тилеп...

Оригинал.

Не мысля гордый свет забавить,
Вниманье дружбы возлюбя,
Хотел бы я к тебе представить,
Залог достойнее тебя,
Достойнее души прекрасной,
Святой исполненной мечты,
Поэзии живой и ясной.

Алыкулу как переводчику пришлось воссоздавать сложный образ автора. Для этого он использует несобственно-прямую речь:

Ушул Тая, баягы эле Таябы,
Бир кезекте кыйын жерде кездешкен?
Бул романдын башын эске алалы,
Түнт токойдо ыраак жерде термелген,
Жакшы жүр деп, жакшылыкка жол ачып,
Акыл айткан ак тилекти самашып,
Ошол эле жазган каттын ээсиби?
Бек катылган ошол күндүн мезгили,
Ачык сырлуу, эркиндикти эңсеген
Ошол эле ак көңүлдүү кыз бекен ...?

Оригинал

Ужель та самая Татьяна,
Которой он наедине,
В начале нашего романа,
В глухой, далекой стороне,
В благом пылу нравоученья
Читал когда-то наставленья,
Та, от которой он хранит
Письмо, где сердце говорит,
Где все наруже, все на воле,
Та девочка... иль это сон? ...

Первые переводы формировали представления об особенностях творчества поэтов в целом, давали возможность осмысливать исторические судьбы и идеалы другого народа, соотносить, сопоставлять их со своими национальными представлениями, способствовали более глубокому и широкому постижению смысла жизни и предназначения человека в ней.

Поэзия Пушкина – великий учитель в воспитании эстетического отношения к языку. Одна из стержневых задач современных переводчиков – развернуть перед читателями такое чудо ювелирного словесного искусства, которое не только перекликалось бы с недостижимой речевой культурой Пушкина, но и открывало неизведанные горизонты кыргызского поэтического слова.

Литература:

1. Шейман Л.А., Сооронкулов Г.У. Кыргызы, казахи и другие народы Востока в мире Пушкина. – Б.: Айбек. – 1997.
2. Боконбаев Дж. Друг. // Перевод В. Цыбина // Солнечная высота. Антология киргизской поэзии. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – С.86.

3. Осташев А. Пушкинская улица; Сизиф // Литературный Киргизстан, 1986, №4. – С. 64-69.
4. Токомбаев А. Воспоминание о «Пушкинских днях». / Перевод С. Токомбаевой (С.Сусловой) // Литературный Киргизстан, - 1986, №4 – С.10-73.
5. Койчуев Б.Т., Давлетбакова Д.Т., Пушкиниана в Кыргызстане: Информационно-аналитический очерк. – Б. – 1999. – С.135
6. Гений русской словесности. Сборник статей международной научно-практической конференции, посвященной 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина. – Бишкек, 2000. – С.248

УДК 81-114.4

МЕСТО РУССКОГО ЯЗЫКА В ЗАПАДНОЙ МОНГОЛИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

*Дэлэгням Нямаа, к.филол.н., доцент,
Дмитриева Лидия Михайловна, д.фил.н., профессор
Алтайский государственный университет, Барнаул-Ховд, Россия-Монголия*

ОРУС ТИЛИНИН БАТЫШ МОНГОЛИЯДАГЫ ОРДУ: ИШТӨӨ КЕЛЕЧЕГИ

*Дэлэгням Нямаа, ф.и.к. доцент,
Дмитриева Лидия Михайловна, ф.и.д., профессор
Алтай мамлекеттик университети, Барнаул-Ховд, Россия-Монголия*

THE PLACE OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN WESTERN MONGOLIA: THE PROSPECTS OF FUNCTIONING

*Nyamaa Delegnyam, Assistant Professor of the Department of Russian as Foreign Language,
Lidiya Mikhailovna Dmitrieva, Chair of the Department of Russian as Foreign Language,
Professor of Philology,
Altai State University, Barnaul-Khovd, Russia-Mongolia*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности функционирования русского языка в Западной Монголии. Подробно представлено описание языковой ситуации в г.Ховд на материале анкетирования и устных опросов жителей региона.

Аннотация: Макалада Батыш Монголиада орус тилинин иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Ховд шаарындагы тилдик кырдаал аймактын жашоочуларына жүргүзүлгөн анкетанын жана сурамжылоонун материалында кеңири сүрөттөлдү.

Abstract: The article discusses the specifics of functioning of the Russian language in Western Mongolia. The description of the language situation in Khovd, based on the results of polls and oral interviewing, is presented.

Ключевые слова: русский язык, языковая ситуация, Монголия, Ховд, анкетирование, функционирование.

Түйүндүү сөздөр: орус тили, тилдик кырдаал, Монголия, Ховд, анкета жүргүзүү, тилдин иштөөсү.

Key words: the Russian Language, the language situation, Mongolia, Khovd, polls, functioning.

На сегодняшний день сложилась ситуация налаживания, оптимизации международных связей России со странами Востока. Подобное развитие не должно ограничиваться ростом торгово-экономических взаимоотношений. Необходимо уделять должное внимание сфере культурно-образовательной.

Алтайский край имеет важное геополитическое положение, поскольку располагается в приграничной зоне и активно развивает торгово-экономические и социально-культурные связи с Казахстаном, Монголией, Китайской Народной Республикой, а также соседними регионами: Тывой, Горным Алтаем и т.д. Постоянно

расширяющиеся контакты Алтайского края способствуют повышению интереса у населения региона к истории, языку, культуре, религии соседних государств, и, напротив, поддерживают интерес жителей приграничных регионов к русскому языку и русской культуре.

Монголия – одна из ближайших стран-соседей России. Однако, несмотря на территориальную близость, культурные контакты между странами, по сравнению с советским периодом, значительно сократились. Как показывают результаты проведенного в начале 90-х годов исследования, которое охватило территориальное большинство городов и аймаков Монголии, в «советский» период – 67,5% опрошенных читали и понимали по-русски, 45% – писали, 44,8% – понимали и 33,7% – говорили на русском языке. 74% опрошенных утвердительно ответили на вопрос: «Используете ли Вы русский язык?». Причём, 20% использовали русский язык ежедневно, 22% – несколько раз в неделю, 17,2% – несколько раз в месяц, остальные – с иной периодичностью. В те годы русский язык прочно занимал свои позиции в монгольском обществе. Он, действительно, служил единственным «окном в мир». Именно благодаря русскому языку, в Монголии за исторически короткий срок сформировалась национальная интеллигенция. Благодаря русскому языку Монголия приобщилась к русской, а через нее – и к европейской цивилизации. Монголия сегодня является почти единственной азиатской страной, где национальная культура развивается в тесном контакте с европейской культурой. Однако с начала 90-х годов сократилось количество жителей, владеющих русским языком. Существует некоторая односторонность информации о России. Чаще молодежь Монголии знает больше о негативной стороне жизни в России, нежели о ее культуре, истории, традиции взаимоотношений с Монголией.

Стало уже прописной истиной, получившей обширную доказательную базу за последние десятилетия, что различия в менталитете и культуре жителей соседних регионов, и прежде всего исторически пересекающихся и территориально близких, всегда отчетливо прослеживаются в языке. На разных этапах и стадиях изучения языковой ситуации могут быть задействованы и использованы самые различные подходы и методы, дополняющие и корректирующие друг друга. В настоящее время изучение степени владения русским языком за пределами России немислимо без использования анкетирования, тестирования, наблюдения, опроса и других социометрических методов выявления фактического материала.

С целью ретроспективного этнокультурного описания межрегионального взаимодействия нами была проведена запись и анализ рассказов старожилов Монголии об истории, языке и традициях, был проведен анализ и обработка собранного материала. Особое внимание при сборе материала было уделено интеллигенции, представителям российской и монгольской духовной культуры. Респондентами выступили жители г. Ховд (25 – 60 лет); студенты, преподаватели Ховдского государственного университета (19 – 40 лет); жители сомонов Ховдского аймака (20 – 70 лет); учителя, школьники сомонов Ховдского аймака (14 – 55 лет).

Ховдский аймак – административно-территориальная единица Монголии, центр Западно-Монгольского округа, объединяющего пять прилегающих аймаков. Город Ховд является самым старым городом Монголии. Это административный, экономический, культурный центр аймака. По данным 2014 года население Ховдского аймака составляет около 90 тысяч жителей. Ховдский аймак является единственным во всей Монголии, где проживают представители более 19 этнических групп. Город Ховд является одним из опорных центров, которые должны осуществлять социально-экономическую и научно-образовательную политику в западном регионе.

Следует отметить, что уровень владения русским языком у жителей города Ховда значительно различается. Речь некоторых жителей представляет собой синтез монгольского, английского и русского языков, что получило отражение в результатах, полученных при анкетировании. Например, при определении значения слова *балет* был

дан следующий ответ: это *classical жанр*; к слову *студень* было приведено слово *cook* (произошло соединение английского и русского слов при трактовке). Слово *пельмени* монголы определили как название блюда «маленький *бууз*, обычно готовится из говядины и баранины»; «мы делаем их на *цагаансаге*» (в данном случае соединились русские и монгольские слова, реалии).

Нами разработана и была предложена научной общественности методика комплексного лингвокультурологического описания межрегионального пространства Россия – Монголия. Разработана методика и методология изучения языковой ситуации в трансграничном регионе, подтвержденная и зарегистрированная в свидетельстве о государственной регистрации базы данных № 2014620157 «Национально-культурные реалии трансграничного региона Россия-Монголия» (дата государственной регистрации в Реестре баз данных РФ 21 января 2014 г.). Методика подробно описана в коллективной монографии [1].

Эти наработки реализуются в совместных научных проектах, прежде всего начавшаяся несколько лет назад и продолжающаяся исследовательская работа «Национально-культурные реалии русской и монгольской культуры в языковом сознании жителей Западной Монголии». Материалы работы в дальнейшем были использованы для создания «Энциклопедии национально-культурных реалий русской и монгольской культур» [2]. Это первое энциклопедическое издание такого рода имеет прикладное значение для преподавателей и студентов гуманитарных специальностей вузов России и Монголии, средних школ, материал может быть использован писателями, журналистами. Кроме того, данные могут быть использованы в качестве иллюстративного материала для преподавания русского, монгольского языков.

Остановимся подробнее на результатах, полученных нами при анкетировании. Респондентам был предложен список из 199 культурно-значимых слов. Задание формулировалось устно, звучало следующим образом: «напишите, как вы понимаете данные слова»; «объясните значение приведенных слов»; «что приходит вам в голову, когда вы слышите указанные слова». Цель анкетирования – понять уровень знания монголами русских слов, выявить реакции респондентов на известные монголам культурно-значимые русские слова.

Отбор слов осуществлялся экспериментальным путем – путем анкетирования. Носители русского языка назвали указанные выше слова культурно-значимыми.

В результате экспедиционного анкетирования собрано 166 заполненных анкет, содержащих реакции монголов на русские слова: 115 заполнены по-русски, 51 – по-монгольски. Нужно отметить, что в анкетах, заполненных по-монгольски, в большинстве случаев монголы просто дали перевод русских слов на монгольский язык без приведения толкования или ассоциаций.

По результатам анкетирования, были выявлены как совсем незнакомые монголам слова (*бублик, ведро, веретено, говор, заплатка, кафтан, кокошник*), так и слова, вызвавшие затруднения: *ватрушка, горница, гусли, долг, истина, кипяток, лампада, лапти, олады, перст, полено, приданое, рать, сотник, холить, червонец* и т.д. К примеру, слово *гусли* – было определено как «птицы» (вероятное влияние - фонетические ассоциации со словом гуси); *заплата* – «платить за что-нибудь» (ассоциация со словом плата); *ладан* – «ладана я сделаю эту работу» (ладан – ладно – отождествление); *лампада* – «это танец; лампа» (ассоциации: лампада/ламбада; лампада/ лампа); *студень* – «который учится в университете; студенческий день; студент». В энциклопедии отражаются особенности русской и монгольской культуры, образ жизни людей, духовное наследие и язык; дается обобщающая картина истории, современного состояния и тенденций развития русской языковой культуры в Западной Монголии; впервые зафиксирован региональный и межрегиональный культурный компонент. В научный оборот вовлечены новые, ранее не использовавшиеся для описания языковой ситуации источники, в том числе текстовые фрагменты исторических, историко-археологических, а также архивных документов.

Существуют различные критерии в определении содержания «языковой ситуации». Нам представляется, что языковую ситуацию следует рассматривать как совокупность языковых образований, то есть языков и вариантов языков (диалектов, жаргонов, функциональных стилей и других форм существования языка), обслуживающих некоторый социум (этнос и полиэтническую общность) в границах определенного региона, политико-территориального объединения или государства. Языковая ситуация как один из предметов социолингвистики - явление многоаспектное и многопризнаковое, при этом признаки, значимые для характеристики языковых ситуаций, разнонаправлены и многообразны.

Важным материалом для изучения языковой ситуации жителей Монголии могут послужить тексты бесед с людьми разных возрастных категорий, с различным уровнем владения русским языком, а также данные, полученные при анкетировании. Представим языковую ситуацию в городе Ховд – центральном и старейшем городе Западной Монголии.

Анкеты, предложенные респондентам, содержали в себе вопросы, касающиеся русской, монгольской культур, русского языка в Монголии, его восприятия монголами. Вопросы были сформулированы на русском и на монгольском языках. В зависимости от уровня владения русским языком, предлагался тот или иной вариант анкеты. Примеры вопросов (полный текст представлен в монографии): С чем у вас ассоциируется Монголия? Что связано у Вас с Монголией? С чем у вас ассоциируется Россия? Какие монгольские ценности Вы можете назвать? Какие русские ценности Вы можете назвать? Как сегодня общаются русские и монгольские люди? Как они общались раньше? Насколько велико значение русского языка в Монголии? Чем для вас является русский язык? Откуда вы знаете русский язык? Как долго вы изучаете русский язык? Когда у Вас появился интерес к изучению русского языка? Кто-то учил из Вашей семьи русский язык? Вы сами самостоятельно выбрали русский язык или на Вас кто-то/ что-то оказал/о влияние? Что привело Вас к изучению русского языка?

Главная цель опроса – выявить отношение монголов к русскому языку, русской культуре, понять, как монголы оценивают взаимоотношение наших языков, народов.

Остановимся подробнее на результатах анкетирования **старшего поколения** жителей Западной Монголии. Для начала необходимо отметить, что отношение к России, к русскому языку у старшего поколения значительно отличается от восприятия нашей страны молодежью. Воспоминания старшего поколения касаются студенческих лет, дружбы с русскими людьми, поездок по городам России. Многие жители г. Ховда получали образование в Советском Союзе (в Иркутске, Красноярске, Москве). Вот как монголы вспоминают годы учебы в России: «Самые хорошие впечатления – когда мы были студентами. Это озеро Байкал, бурятская деревня. Я знакомился с местными людьми» (респондент окончил Иркутский политехнический институт); «В России прекрасные добрые души русских людей. Когда мы учились, нас добродушно принимали». «Люди моего возраста очень любят хорошие отношения с русскими. Общения не хватает. Русский язык у меня очень ухудшается». Все люди старшего поколения сходятся в том, что «Русский язык очень замечательный». Значение русского языка в Монголии жители г. Ховда определяют следующим образом: «Велико очень, потому что Россия наш вечный сосед»; «Очень велико»; «Имеет важное значение»; «Огромное значение»; «Чтобы крепить дружбу». Как видно из примеров, старшее поколение единодушно подчеркивает важность и нужность изучения русского языка.

Для сравнения, приведем **ответы монгольских студентов** на тот же вопрос. Первая группа ответов: «Велико значение, потому что граница у нас есть»; «Очень велико, особенно через область образования»; «Очень важна в современном мире, сегодня каждый монгол должен знать три языка»; «Это мост, который связывает Монголию с миром»; «Творит взаимоотношение между двумя странами»; «Мы же братья, поэтому нам нужен русский язык». Итог: значение русского языка неоспоримо значимо и в настоящее время.

Другая группа ответов: «В средней мере» «Не очень важно»; «Имеет значение, чтобы читать какие-нибудь произведения»; «Уменьшилось время изучения этого языка»; «Английский язык 60%, русский язык 40%»; «Имеет значение, но значение относительно слабое»; «Не могу сказать, что Россия влияет на 100% , но на 40-45% влияет». Возникает оппозиция русский/английский языки. В средней школе английский язык школьники начинают изучать с 4 класса, а русский только с 7 класса. Количество часов, отводимых на изучение английского языка, значительно больше. В такой ситуации русский язык отходит на второй план (возможно, и на третий), уступая место английскому языку, во-первых, китайскому, японскому, турецкому – во-вторых. Подтверждением этой неутешительной тенденции является ответ на вопрос «Чем для вас является русский язык?»: «Русский – наш третий язык» (после монгольского, английского).

Однако все-таки, среди ответов **школьников** на поставленный вопрос доминирующую позицию занимают следующие высказывания: «Перспектива»; «Очень красивый, трудно изучать»; «Я думаю очень хороший язык»; «Очень необходимый язык, важный»; «Окно мира»; «Самый потребительный язык»; «Для меня это образование»; «Это язык, который я хотел учить»; «Для меня – часть моей жизни»; «Для меня богатство»; «Цель моей жизни»; «Источник знания»; «Очень мелодичный язык»; «Желание и мечта»; «Знание и умение»; «Ценность». На вопрос «Что привело вас к изучению русского языка?» самым распространенным ответом у монголов всех возрастов стал ответ – учительница: «Моя школьная учительница привела меня к изучению русского языка»; «Моя учительница Отгондалай, мне дала большие знания». Другие варианты ответов оказались весьма разнообразными: «Мне очень нравится русский народ»; «Русское кино, русские мультфильмы»; «Русские каналы: 1, РТР, ОРТ и песни»; «Мне нравится русский язык, культура, природа и т.д.»; «Учебная программа и нужда общения с россиянами»; «Интонация языка мне понравилась»; «Русский язык привлекал мелодией употребления»; «Торговля, бизнес»; «Мировая культура» и т.д.

Приведем фрагменты бесед с информантами:

Энхтор (муж.), 42 года, житель г. Ховд (беседа на русском языке)

«Я уже забыл русский язык, с 1986 года знаю. Учился я в Иркутске, горняк по профессии. Когда мы были студентами, интересовались музыкой, спортом, а сейчас... Я много где был... Когда мы были студентами, 8 лет там – жил – подготовительный факультет был, и 6 лет учился в политехе. Когда мы были студентами, мало было времени, но много говорили на русском языке»

Самые хорошие впечатления, когда мы были студентами, - это озеро Байкал, бурятская деревня. Я знакомился с местными людьми».

Жаргалсайхан (жен.), 42 года, работник паспортного стола в г. Ховде (беседа на монгольском языке, с переводом):

«С 4 класса изучала русский язык. Училась в Иркутске – Сейчас забываю русский, все время не говорю, очень редко говорю. В студенческие годы мы ходили в музеи, на концерты. В России прекрасные добрые души русских людей. Когда мы учились, добродушно принимали нас. Русский язык сегодня изучают с 7 класса, дети не говорят по-русски. Английский – язык мира, русский – язык соседей. Русский язык мне помогал, когда училась, потому что там жили (в России т.е.). Если дети будут изучать, буду помогать по-русски».

Оюнболд (муж.), 50 лет, житель г. Ховда (беседа на русском языке):

«Я закончил профтехучилище на территории Казахстана. В средней школе учил русский язык. Когда я был в средней школе, учителя, коллеги, ученики в училище были русскими. Золотые годы – годы учебы! Очень дружные все. Я был спортсменом, участвовал в соревнованиях. Русские специалисты работали, русские люди помогали везде. В школах детям преподают русский язык, английский. Русский преподается короче. Английский больше. Русский изучали с 4 класса. У меня есть желание – очень стараюсь послать своих детей в Россию. Потому что люди там высококвалифицированные. Люди моего

возраста очень любят хорошие отношения с русскими. Общения не хватает. Русский язык у меня очень ухудшается. Прошлой весной я был в России – в Красноярске, 30 дней был, старался общаться с русскими людьми в России».

Оюнчимэг, (жен), 57 лет, житель Ховда (беседа на русском языке):

«Я в 1983 году закончила Бакинский университет. У кого была лучшая успеваемость – отправляли за границу, в том числе и в СССР. Русский с детства учила – когда в техникуме была. Песенки, стихи... Когда в техникуме была – в 1975 – 76 – 77 гг. – возник интерес, начала переводить рассказы на монгольский. На русский переводила монгольские рассказы. Шукшина перевела. Русский язык очень замечательный. Братья, сестры изучали русский язык – в школе как язык иностранный только был русский, в 4 – 6 только изучали английский, немецкий. Отец хорошо знал, иногда говорил по-русски, он и повлиял на меня. Лекции его были на русском и монгольском языках. Русский язык очень хороший, могучий...

Стараюсь говорить, трудно – 27 лет общения нет. 20 лет назад русских было много... Мои дети не изучают русский язык. Нет русских каналов ТВ. Я смотрю русские каналы ТВ, поэтому 27 лет помню язык. Некоторые учились в российских ВУЗах, сейчас нету никакой связи...».

Подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод, что русский язык сохраняет свою актуальность в жизни монгольского общества, оставаясь источником информации для монгольского народа.

Литература:

1. Дмитриева Л.М., Солошенко К.В. Филология и культура в трансграничном регионе «Алтай-Монголия»: полевые и лингвокультурологические исследования: монография. – Барнаул, 2012.
2. Дмитриева Л.М., Боечко И.А., Солошенко К.В. Национально-культурные реалии трансграничного региона. Энциклопедия. Часть 1 - 6. – Барнаул, 2014.

УДК 37: 378.1: 53

ТҮЗ СЫЗЫКТУУ БИР КАЛЫПТА ЫЛДАМДАТЫЛГАН КҮЙМҮЛДЫ СТРОБОСКОПТУК МЕТОД МЕНЕН ОКУП-ҮЙРӨНҮҮ

*Жуманова М. М., п.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети*

ИЗУЧЕНИЕ ПРЯМОЛИНЕЙНОГО РАВНОУСКОРЕННОГО ДВИЖЕНИЯ СТРОБОСКОПИЧЕСКИМ МЕТОДОМ

*Жуманова М. М., к.п.н., доцент
Ошский государственный университет*

STUDY THE RECTILINEAR EQUAL ACCELERATION MOTION BY STROBOSCOPIC METHOD

*Zhumanova M. M., c.p.s., docent
Osh State University*

Аннотация: Макалада жогорку окуу жайында болочок физика мугалимдери окуп үйрөнүүчү физиканын жалпы курсу боюнча лабораториялык иштер окутуунун негизги натыйжаларынын бирин – студенттердин физика боюнча эксперименттик билгичтиктерге ээ болушун камсыздай тургандыгы белгиленген. Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган күймүл окуп үйрөнүлүүчү лабораториялык иштин стробоскоптук метод пайдаланылган жаңы варианты сунушталган. Ал студенттерде бир калыпта ылдамдатылган күймүл жана эркин түшүү жөнүндө элестөөлөрдү калыптандыруу мүмкүнчүлүгү боюнча ушул эле лабораториялык иштин башка методдор колдонулган варианттары менен салыштырылган жана анын артыкчылыктары көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье отмечено, что лабораторные работы по курсу общей физики, изучаемой будущими учителями физики в вузе, обеспечивают один из основных результатов обучения – овладение студентами экспериментальными умениями по физике. Предложен новый вариант лабораторной работы по изучению прямолинейного равноускоренного движения, который предполагает использование стробоскопического метода. Осуществлено сравнение возможностей и преимущества вновь предложенного варианта лабораторной работы по формированию представлений у студентов о прямолинейном равноускоренном движении и свободном падении с вариантами этой же работы с использованием других методов.

Abstract: In the paper records, what the general physics course laboratory works, that learned by future physics teachers at university, assureds one of the base educational results to become proficient by students the experimental competences on physics. Was offering a new variant of laboratory works of study the rectilinear equal acceleration motion. on that was using the stroboscopes method. Realize comparidon the new variant and other variants of named laboratory work on forming imagine at students about a rectilinear equal acceleration motion and a free down motion, show preferences of new variant of named laboratory work.

Түйүндүү сөздөр: физиканын жалпы курсу боюнча лабораториялык иштер; окутуунун натыйжалары; студенттердин физика боюнча эксперименттик билгичтиктерге ээ болушу; түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл окуп үйрөнүлүүчү лабораториялык иш; стробоскоптук метод; студенттерде түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл жана эркин түшүү жөнүндө элестөөлөрдү калыптандыруу.

Ключевые слова: лабораторные работы по курсу общей физики; результаты обучения; овладение студентами экспериментальными умениями по физике; лабораторная работа по изучению прямолинейного равноускоренного движения; стробоскопический метод; формирование представлений у студентов о прямолинейном равноускоренном движении и свободном падении.

Key words: the general physics course laboratory works; an educational results; become proficient by students the experimental competences on physics; the laboratory work of study the rectilinear equal acceleration motion; the stroboscopes method; forming imagine at students about a rectilinear equal acceleration motion and a free down motion.

Жогорку окуу жайында физиканын жалпы курсун окуп үйрөнүүдө болочок физика мугалимдери физикалык эксперимент жүргүзүү билгичтиктерине ээ болууга тийиш [1;3], окутуунун бул натыйжасы студенттердин лабораториялык иштерди аткаруусу аркылуу жетишилет.

Жалпы физика курсунун механика бөлүмү боюнча аткарылуучу лабораториялык иштердин бири – түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылды окуп үйрөнүү. Бул иште адатта универсалдык маятник же Атвуддун электрлештирилген машинасы пайдаланылат жана эркин түшүүнүн ылдамдануусу аныкталат [4;7–9]. (Мында жалпы физика курсунун механика бөлүмү боюнча лабораториялык иштердин кыргыз тилиндеги жыйнагы азырынча өзүнчө китеп түрүндө басмадан басылып чыга электигин белгилеп коюубуз зарыл). Бирок аталган приборлорду колдонууда иш жүзүндө телонун эркин түшүү кыймылына байкоо жүргүзүлбөйт. Алардан айырмаланып, ошол эле лабораториялык иштин биз иштеп чыккан варианты эркин түшүүнүн ылдамдануусун аныктоодо бул кыймылдын өзүнө тике байкоо жүргүзүүгө да мүмкүндүк берет жана студенттерде телонун түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл кезинде бирдей убакыт аралыктарында өткөн жолдору ар башка экендиги жөнүндө, андан тышкары, кыймылды окуп үйрөнүүдө колдонулуучу мыкты методдордун бири – **стробоскоптук метод** жөнүндө көргөзмөлүү элестөөлөрдүн калыптанышына өбөлгө түзөт.

Бул лабораториялык иштин көрсөтмө баянын биз СШ-2 стробоскобун эксплуатациялоо боюнча прибордун техникалык паспортуна [5] жана [6;9] адабияттарына таянып иштеп чыктык. Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылды окуп үйрөнүүгө арналган лабораториялык иштин биз сунуштап жаткан варианты жалпы физика боюнча практикумдук иштердин жыйнактарында [4;7–9] кездешпейт. Төмөндө ушул лабораториялык иштин иштелмесин – көрсөтмө баянын толук келтиребиз.

Лабораториялык иш

Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылды стробоскоптук метод менен окуп үйрөнүү

Максаты: Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылды эркин түшүүнүн ылдамдануусун стробоскопту пайдаланып аныктоо жолу менен окуп үйрөнүү.

Иштин жабдылышы: 1) СШ-2 стробоскобу; 2) суу куюлган идиш; 3) тамчылаткыч; 4) тамган тамчылар түшүүчү идиш (мындай идиш катары анчалык чоң эмес колбаны алуу максатка ылайыктуу – бул учурда тамчы идишке тамганда андагы боёлгон суу чачырабайт); 5) марганцовканын кристаллчалары; 6) көтөргүч столчо; 7) универсалдык штатив; 8) бийиктиги 50 – 60 см болгон жана миллиметрдик кагаз (же ак кагаз) жабыштырылган экран; 9) миллиметрдик шкалалуу, узундугу 30–50 см сызгыч.

Көңүл бургула! Лабораториялык иштин курулмасын каананын салыштырмалуу күнүрт жарыктанган бөлүгүнө жайгаштыруу абзел (же тажрыйбаны аткаруу учурунда каананы жарым-жартылай караңгылатуу максатка ылайыктуу).

Иштин кыскача теориясы

Механикалык кыймыл деп телолордун же алардын бөлүктөрүнүн мейкиндикте жайгашуу абалынын убакыттын өтүшү менен бири-бирине салыштырмалуу өзгөрүшүн айтабыз. Тело мейкиндикте кыймылдаган кезде сызган сызык (б. а. кыймылдын изи) телонун кыймылынын **траекториясы** (же жөн эле – **траектория**) деп аталат.

Каалаган кыймылдын негизги мүнөздөмөсү болуп телонун убакыт бирдигинде басып өткөн жолу эсептелет. **Өтүлгөн жол** – телонун кыймылынын кандайдыр бир убакыт ичиндеги траекториясынын узундугуна барабар болгон скалярдык физикалык чоңдук, ал s тамгасы менен белгиленет. Ал эми **каторулуш** \vec{s} деп телонун баштапкы жана акыркы абалдарын туташтыруучу түз сызыктын кесиндисин түшүнөбүз. Которулуш вектордук чоңдук, ал сан мааниге жана багытка ээ. Которулуш вектору телонун баштапкы абалынан акыркы абалын көздөй багытталган. СИ системасында өтүлгөн жол жана которулуш m менен ченелишет.

Траекториянын формасын жараша **түз сызыктуу кыймылды** жана **ийри сызыктуу кыймылды** ажыратып кароого болот. Түз сызыктуу кыймыл учурунда телонун которулуш векторунун модулу менен басып өткөн жолу бирдей сан мааниге ээ.

Жалпы учурда телонун мейкиндиктеги абалы убакыттын өтүшү менен өзгөрөт. Ошондуктан телонун мейкиндиктеги абалынын өзгөрүү тездигин, б.а. кыймылдын тездигин мүнөздөөчү физикалык чоңдук киргизилет. Бул физикалык чоңдук **ылдамдык** деп аталат жана v тамгасы менен белгиленет. Ылдамдык – вектордук чоңдук, ылдамдык вектору телонун кыймылынын траекториясына жаныма боюнча багытталат, анын багыты которулуш векторунун багыты менен дал келет. СИ системасында ылдамдык m/c менен ченелет.

Эгер кандайдыр бир тело түз сызыктуу кыймылдап, Δt убакыты ичинде Δs жолун басып өткөн болсо, анда кыймылдын **орточо ылдамдыгы** төмөнкүгө барабар:

$$v_{opt} = \frac{\Delta s}{\Delta t}. \quad (1)$$

Эгер тело барабар убакыт аралыктарында бирдей жолдорду басып өтсө, анда мындай кыймыл **бир калыптагы кыймыл** деп аталат. Бир калыптагы кыймылдын ылдамдыгы убакыттын каалаган моменттеринде бирдей болот.

Бир калыпта эмес кыймыл кезинде, б. а., телонун ылдамдыгы убакыттын өтүшү менен өзгөргөн учурларды караган кезде кирпич каккычакты ылдамдык түшүнүгү киргизилет. **Кирчик каккычакты ылдамдык** – телонун траекториянын берилген чекитиндеги, убакыттын берилген моментиндеги ылдамдыгы, ал төмөнкүдөй аныкталат:

$$\vec{v} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \vec{s}}{\Delta t} = \frac{d\vec{s}}{dt}. \quad (2)$$

Жалпы учурда, телонун кыймылынын ылдамдыгы да убакыттын өтүшү менен өзгөрөт. Телонун кыймылынын ылдамдыгынын өзгөрүү тездигин мүнөздөөчү физикалык чоңдук **ылдамдануу** деп аталат. (2)-чи туюнтманы пределдик өтүү менен убакыт боюнча туундулап, ылдамданууну аныктоочу формуланы алабыз:

$$\vec{a} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \vec{v}}{\Delta t} = \frac{d\vec{v}}{dt}. \quad (3)$$

Ылдамдануу да ылдамдык сыяктуу эле вектордук чоңдук. Бирок ылдамдык векторунан айырмаланып, ылдамдануу вектору телонун кыймылынын траекториясына каалагандай багытталышы мүмкүн. Ылдамдануунун СИ системасындагы чен бирдиги – m/c^2 .

Түз сызыктуу кыймылдын өзгөчө учуру болуп **бир калыпта ылдамдатылган кыймыл** саналат. Мында эгер ылдамдануу векторунун багыты которулуш жана ылдамдык векторлорунун багыты менен дал келсе, кыймыл **бир калыпта ылдамдатылган кыймыл** деп, ал эми ылдамдануу вектору которулуш жана ылдамдык векторлоруна карама-каршы багытталса, кыймыл **бир калыпта акырындатылган кыймыл** деп аталат.

(3)-формулага ылайык, ылдамдануу векторунун модулу

$$a = \frac{dv}{dt}, \quad \text{мындан} \quad dv = a dt. \quad \text{Бул туюнтманы } 0 \text{ дөн } t \text{ га чейинки убакыт}$$

аралыгында интегралдайлы:

$$\int_{v_0}^v dv = \int_0^t a dt,$$

мында v_0 – телонун $t_0 = 0$ убакыт моментиндеги баштапкы ылдамдыгы, ал эми v – анын t убакыт моментиндеги ылдамдыгы.

Интегралдоонун натыйжасында $v - v_0 = at$ туюнтмасы алынат. Мындан

$$v = v_0 + at. \quad (4)$$

(4) – **бир калыпта ылдамдатылган кыймылдын ылдамдыгынын** формуласы.

Ылдамдыктын формуласынан [(2)-формула] $ds = v dt$ туюнтмасы алынат, аны (4)-формуланы эске алуу менен $ds = (v_0 + at) dt$ түрүндө жазууга болот. Соңку туюнтманы $t_0 = 0$ жана $s_0 = 0$ шарттарында жогорудагыдай эле жол менен интегралдап, түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл кезиндеги которулуштун формуласын алабыз.

$$s = v_0 t + \frac{at^2}{2}. \quad (5)$$

Буд теңдемени **кинематиканын негизги теңдемеси** деп да аташат.

Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймылдын мисалы болуп **эркин түшүү кыймылы** саналат. Бул учурда **кинематиканын негизги теңдемеси** төмөнкүдөй жазылат:

$$h = v_0 t + \frac{gt^2}{2} \quad (6)$$

мында h – телонун түшүү бийиктиги, ал эми g – эркин түшүүнүн ылдамдануусу.

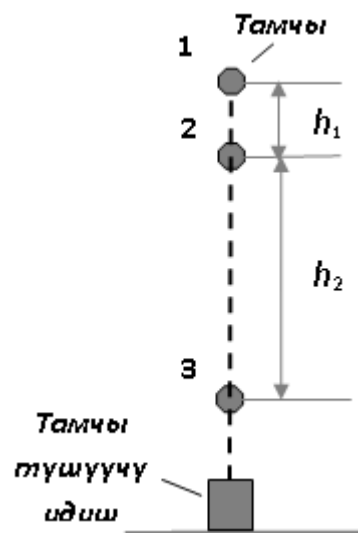
Иште колдонулган методдун теориясы жана эксперименттик курулма

Ылдамданууну ченөөнүн бир кыйла тагыраак жолу – **стробоскоптук методду** колдонуу. Бул учурда караңгыда кыймылдаган телону ар бир бирдей убакыт аралыгында жарк деп күйгөн жарык, б.а., стробоскоптук жарык менен жарыктандырып турушат. Мында тело жарыктандырылган абалдарда гана көрүнөт.

Эгерде кыймылдагы тело стробоскоптук жол менен сүрөткө тартылса, анда анын ар бир барабар убакыт аралыктары өткөн сайын мейкиндикте ээлеген абалдардагы сүрөттөрү гана алынат. Стробоскоптук сүрөт боюнча телонун жарык удаалаш жарк эткен учурлардагы абалдарынын ортосундагы аралыктарды ченеп жана жарык импульстарынын жыштыгын стробоскоптун шкаласы боюнча аныктап, каралып жаткан телонун кыймылынын ылдамдануусун табууга болот.

Берилген тажрыйбада түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл боёлгон суу куюлган тамчылаткычтан бир калыпта тамуучу тамчылардын кыймылынын мисалында окуп үйрөнүлөт. Мында төмөн түшүп бараткан тамчыларга аба тарабынан аракет этүүчү каршылык күчү кичине, ошондуктан аны эске бай коюуга болот жана ошондуктан, тамчылар абада g ылдамдануусу менен эркин түшөт деп эсептей алабыз.

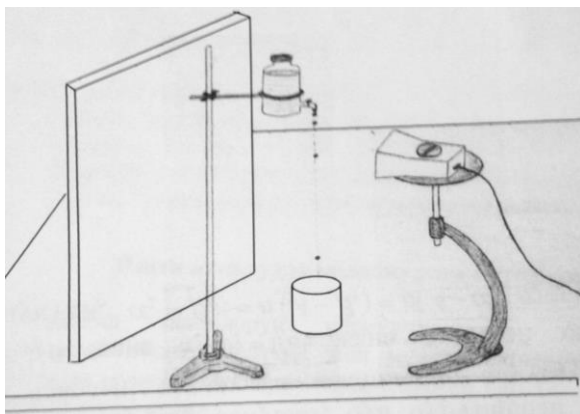
Эгер стробоскоптук жарыктандырылган тамчылардын артына ак экранды жакын жайгаштырсак жана жарк этүүлөрдүн жыштыгын тамчылар экранда кыймылсыз абалда тургандай болуп көрүнгөн мааниде тандап алсак, анда эркин түшүүнүн ылдамдануусун тамчыларды сүрөткө тартпай туруп эле аныктоого болот. Бул үчүн үч тамчынын экрандагы көлөкөлөрүнүн абалдарын белгилеп алуу жетиштүү.

1-сүрөт

2-сүрөт

3-сүрөт

Удаалаш үч жарк этүүлөрдүн ортосунда тамчы h_1 жана h_2 аралыктарын тиешелүү түрдө t_1 жана t_2 убакыттарда басып өтөт (1-сүрөт). Бул аралыктар – тамчынын түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл кезинде жасаган которулуштары

төмөнкүдөй аныкталат: $h_1 = v_0 t_1 + \frac{gt_1^2}{2}$ жана $h_2 = v_0 t_2 + \frac{gt_2^2}{2}$.

Тамчынын баштапкы, б.а., 1-абалдагы ылдамдыгы $v_0 = 0$ болгондуктан

$$h_1 = \frac{gt_1^2}{2}. \quad (7)$$

Ал эми 2-абалда тамчынын баштапкы ылдамдыгы v_1 нөлдөн айырмалуу, ал $v_1 = v_0 + gt_1 = gt_1$ формуласы боюнча аныкталат, ошондуктан

$$h_2 = gt_1 t_2 + \frac{gt_2^2}{2}. \quad (8)$$

Тамчы h_1 жана h_2 аралыктарынын ар бирин удаалаш эки жарк этүүсүнүн ортосундагы $t_1 = t_2 = T$ убакыты ичинде басып өтөт, мында T жарык импульстарынын v жыштыгы аркылуу аныкталат:

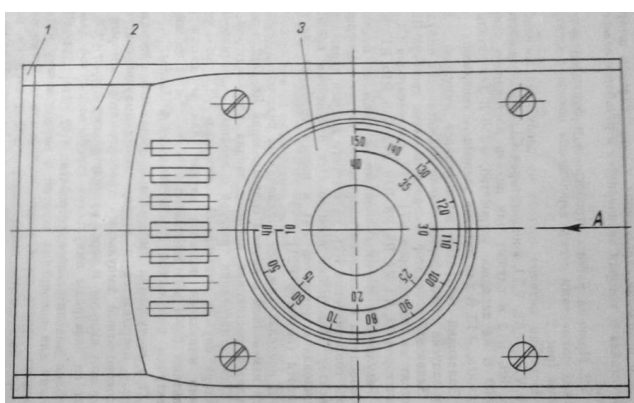
$$T = \frac{1}{v}. \quad (9)$$

Жогоруда айтылгандардын негизинде (3)-чү жана (4)-чү теңдемелерди биргеликте чечип, эркин түшүүнүн ылдамдануусу g үчүн төмөнкү формуланы алабыз:

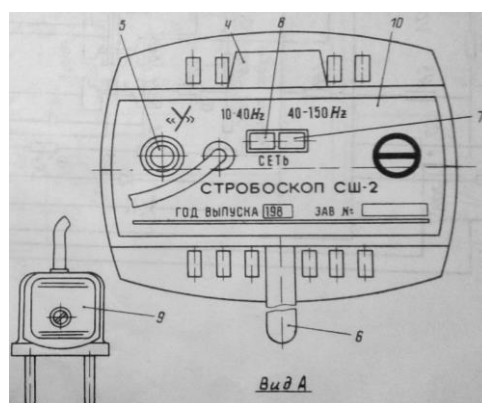
$$g = \frac{h_2 - h_1}{T^2} = \frac{\Delta h}{T^2}. \quad (10)$$

Эркин түшүүнүн ылдамдануусун стробоскоптук жол менен аныктоодо колдонулган эксперименттик курулма тажрыйба жүргүзүүгө даяр абалда 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

Курулманын негизги элементи болуп **СШ-2 стробоскобу** саналат (3-сүрөт). Стробоскоп жалпы билим берүүчү мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында физикалык процесстерди демонстрациялоодо жана ошондой эле, бул процесстердин закон ченемдиктерин стробоскоптук жол менен окуп үйрөнүүдө пайдаланылат. Ал лабораториялык бөлмөдөгү абанын температурасы $+10\text{ }^\circ\text{C}$ ден $+30\text{ }^\circ\text{C}$ ге чейинки жана салыштырма нымдуулугу 80% дан ашпаган шарттарда колдонууга эсептелген. Стробоскоп электр тармагына туташтырылгандан кийин 25 мин үзгүлтүксүз иштей алат. Андан соң приборду 15 мин дан кем эмес убакытка өчүрүп, тыныктыруу зарыл. Ошондон кийин гана аны тармакка кайра кошууга болот.

а

б

4-сүрөт

Стробоскоп көтөрүп жүрмө прибор болуп саналат.

4-чү *a* жана *б* сүрөттөрдө бул прибордун түзүлүшү чагылдырылган: стробоскоптук лампаны тосуучу айнек карматылган кыргакча (1), корпус (2), прибор нурдантуучу жарык импульстарынын, б. а., жарк этүүлөрдүн жыштыгын жылмакай жөнгө салуу үчүн кызмат кылуучу туткалуу шкала (3–4), электрдик сактагыч (5), мамыча катары кызмат кылуучу өзөк (6), жарк этүүлөрдүн жыштыгынын кичи диапазондорун алмаштырып туташтыргыч клавишалар (7–8), лампа (9), панель (10), айнектүү кыргакча корпустун алдыңкы бетиндеги лампанын нурун чагылдыруучу жалтырак иймек пластинага төрт винтин жардамында бекитилген. Ал эми корпустун ичинде прибордун электрдик схемасы монтаждалган печаттык плата жайгашкан, Стробоскопту универсалдык штативге бир учунда бурамасы бар мамыча өзөктүн жардамында бекитүүгө болот, бул үчүн өзөктү стробоскоптун түбүндөгү бурама сайы бар оюкчага салып, бурап катыруу керек. Эгер мындай өзөкчө кайсы бир себептер менен жок болуп чыкса, стробоскопту тажрыйба учурунда көтөрмө столчого жайгаштырууга болот (1-сүрөт).

Стробоскоп иштеп жатканда анын лампасы тандалган жыштыктагы жарык импульстарын нурдантат.

Приборду ишке даярдоонун тартиби:

1. Эгер стробоскопту муздак жайдан жылуу бөлмөгө алып киришкен болсо, анда аны төрт саатка чейин электр тармагына туташтырууга болбойт.
2. Стробоскоптун вилкасын электр тармагына бириктиргиле.
3. Жыштыктын керектүү кичи диапазонунун клавишасын баскыла. Бул аракеттен кийин, стробоскоп белгилүү бир жыштыктагы жарык импульстарын нурданта баштайт.
4. Жыштыкты жылмакай жөнгө салгычтын туткасын айландыруу аркылуу жарк этүүлөрдүн жыштыгын ар бир кичи диапазондун чектеринде өзгөртүүгө болорун текшергиле.
5. **Көңүл бургула!** Импульстук стробоскоптук лампаны жумушчу абалдан бүлбүлдөк разряд абалына өткөрүүдө кызыган лампанын температурасы төмөндөп муздасын үчүн стробоскопту тармактан бир аз убакытка (3–5 мин) ажыратып коюу зарыл.

Ишти аткаруунун тартиби

1. Суусу бар идишке марганцовканын бир нече кристаллчаларын салып эритип, кочкул кызгылт-көк түстөгү алынган аралашманы краны жабылган тамчылаткычка куйгула. Боёлгон суу куюлган тамчылаткычты миллиметрдик кагаз же ак барак жабыштырылган экрандын алдына жайгаштыргыла (2-сүрөт). Тамчылаткычтын кранын бурап, тамчылардын тамуу тездигин жөнгө салгыла (тамчылар өтө тез же өтө сейрек тамчылабоого тийиш).
2. Стробоскопту электр тармагына туташтырып, жарык импульстарынын жыштыгынын белгилүү бир кичи диапазонун тандагыла (керектүү клавишаны баскыла). Лампадан нурданган жарык агымын тамчыларды көздөй багыттагыла. Стробоскопту вертикалдык октун айланасында бир аз буруп, экрандын салыштырмалуу күнүрт жарыктанышына жетишкиле. (Мында стробоскоп менен тамчылаткычтын ортосундагы аралык кеминде 50 – 60 см, мүмкүн болсо – 1 м ге жакын болууга тийиш. Анткени стробоскоптук жарык тамчылаткычтын артындагы экранга жакын аралыктан түшчү болсо, тажрыйба жүргүзүү учурунда экрандан чагылган кубаттуу жарыктан адамдын көзү бат чарчайт.)
3. Жарк этүүлөрдүн жыштыгын жылмакай жөнгө салуу үчүн кызмат кылуучу туткалуу шкаланы акырын айландырып, тамчылар экранда кыймылсыз абалда көрүнгөндөй мааниде тандап алгыла (3–4 тамчыны байкоо жетиштүү) .
4. Жылдырма экранды тамчыларга жакындаткыла жана тамчылардын экрандагы көлөкөлөрүнүн абалдарын белгилегиле.
5. Стробоскоптун шкаласы боюнча жарк этүүлөрдүн ν жыштыгын аныктагыла. Стробоскопту электр тармагынан ажыраткыла. Тамчылаткычтын кранын жапкыла.

6. Удаалаш жарк этүүлөрдүн ортосунда өткөн убакытын (9)-формула боюнча тапкыла. Тамчылардын экранга жабыштырылган кагазда белгиленген абалдарынын ортосундагы h_1 жана h_2 аралыктарын ченегиле.
7. Эркин түшүүнүн ылдамдануусун (10)-формула боюнча эсептегиле.
8. Тамчылардын тамуусун бир тездетип жана акырындатып, ар бир учур үчүн буга чейинки 1 – 7 -аракеттерди кайталап аткаргыла. Эркин түшүү ылдамдануусунун орточо маанисин тапкыла.
9. Ченөөлөрдүн абсолюттук жана салыштырма каталыктарын эсептегиле. Бардык ченөөлөрдүн жана эсептөөлөрдүн натыйжаларын таблицкага түшүргүлө. Билимди текшерүүчү суроолорго жооп бергиле.

Суроолор:

1. Механикалык кыймыл, траектория, жол, которулуш деген эмнелер?
2. Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл деп кандай кыймылды айтышат? Мисал келтиргиле.
3. Түз сызыктуу бир калыпта ылдамдатылган кыймыл кезиндеги которулушту аныктоочу формуланы жазгыла жана ага кирген бардык физикалык чоңдуктарды, алардын СИ системасындагы чен бирдиктерин атагыла. Бул формула бир калыпта акырындатылган кыймыл кезинде кандай түрдө жазылат? Эмне үчүн?
4. Эркин түшүү деп эмнени түшүнөбүз? Эмне үчүн абада түшкөн телолордун кыймылын эркин түшүү кыймылы катары кароого болот?
5. Эмне үчүн эркин түшүү ылдамдануусу берилген географиялык орунунда турактуу болот? Анын мааниси эмнелерден көз каранды?
6. Берилген тажрыйбада эркин түшүү ылдамдануусу кандайча аныкталгандыгы жөнүндө айтып бергиле.
7. Өзүнөр тажрыйбада алган сүрөт боюнча тамчылардын көлөкөлөрү бир түз сызыкта жаткандыгын сызгычтын жардамында көрсөткүлө. Тамчылардын ортосундагы аралыктарды салыштыргыла. Тамчы бир калыпта ылдамдап кыймылдай тургандыгын негиздеп түшүндүргүлө.
8. Берилген тажрыйбада эркин түшүү ылдамдануусу үчүн алынган (10)-формуланы (7) – (9)-формулалардан келтирип чыгаргыла.
9. Стробоскоп деген эмне жана ал кандай максаттарда пайдаланылат? Стробоскоптук методдун маңызы эмнеде?

Биз жогоруда сөз кылган лабораториялык иш ушул 2018-2019-окуу жылында «Физиканын жалпы курсу» дисциплинасы боюнча лабораториялык иштердин [2] бири катары жаңыдан коюлду жана анын жардамында эркин түшүүнүн ылдамдануусун аныктоонун тактыгы бул турактууну аныктоонун башка жолдорун пайдаланган кездегидей эле болуп чыкты, б.а., эркин түшүүнүн ылдамдануусунун таблицалык маанисинен ($g = 9,8 \text{ м/с}^2$) маңыздуу айырмаланган жок. Демек, лабораториялык иштин тажрыйбасын аткарууда колдонулган метод жана эксперименттик курулма ишеничтүү деген тыянак чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по направлению «Педагогическое образование» - бакалавриат и магистратура. — Б., 2015. – С. 48-70.
2. Жуманова М. М. Физиканын жалпы курсу боюнча лабораториялык практикум. – Ош: 2018. – (кол жазма укугунда).
3. Жуманова М.М. 550200 “Физика-математикалык билим берүү багытынын “Физика” профиллинде бакалавриатта күндүзгү окуу бөлүмүндө окуган студенттер үчүн “Физиканын жалпы курсу” дисциплинасы боюнча жумушчу программа. – Ош, 2018. – (кол жазма укугунда).
4. Мойсова Н. Н. Практикум по курсу общей физики: Учебное пособие. – Минск, 1970.

5. Стробоскоп школьный СШ-2, Руководство по эксплуатации. – М., 1989.
6. Трофимова Т. И. Курс физики: Учебное пособие для вузов. – 7-е изд., стер. – М.: Высшая школа, 2001.
7. Уродов В. И., Стрижнев В. С. Практикум по физике: Учебное пособие. – М., 1973.
8. Физический практикум : Учебное пособие / Под редакцией проф. В. И. Ивероновой. – М., 1967.
9. Черненко В. П. Лабораторные работы по механике. Ч. 1. Учебно-методическое пособие. – Ош: 1989.

УДК 37: 378.1: 53

«ФИЗИКАНЫ ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫ» ДИСЦИПЛИНАСЫ БОЮНЧА ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАР СИСТЕМАСЫНЫН ОКУУ МАТЕРИАЛЫНЫН МАЗМУНУ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ (ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕМЕ)

*Жуманова М. М., п.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети*

СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА СИСТЕМЫ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ» (ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ)

*Жуманова М. М., к.п.н., доцент
Ошский государственный университет*

THE CONTAIN AND STRUCTURE OF THE SCHOOL MATERIALS OF THE PRACTICAL LESSONS SYSTEM OF “THE METHODOLOGY OF PHYSICS” DISCIPLINES (THE THEORETICAL SUBSTANTION)

*Zhumanova M. M., c.p.s., docent
Osh State University*

Аннотация: Макалада университетте болочок физика мугалимдери окуп үйрөнүүчү «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасы боюнча практикалык сабактардын системасынын окуу материалынын мазмуну менен структурасынын теориялык негиздемесинин базалык бөлүгү берилген, бул негиздеме пайдаланылган формалдаштырып анализдөө методикасы баяндалган. Мындай анализдин негизинде каралып жаткан окуу материалындагы жетектөөчү, негизги окуу элементтери бөлүп көрсөтүлгөн. Аталган практикалык сабактардын системасынын эффективдүү экендиги белгиленип, бул натыйжа анын теориялык негиздемесинин жетишерлик жогору деңгээли менен шартталгандыгы жөнүндө пикир айтылган.

Аннотация: В статье представлена базовая часть теоретического обоснования содержания и структуры учебного материала системы практических занятий по дисциплине «Методика преподавания физики», изучаемого будущими учителями физики в университете, описана методика формализованного анализа, которая была использована при данном теоретическом обосновании. На основе такого анализа были выделены ведущие, основные учебные элементы в рассматриваемом учебном материале. Отмечена эффективность названной системы практических занятий и высказано мнение об обусловленности данного результата достаточно высоким уровнем ее теоретического обоснования.

Abstract: In the paper lets the base part of the theoretical substantion of contain and structure of the school materials of the “The methodology of physics” disciplines practical lessons system, whats learned by future physics teachers at university, describes the formal analytic method, whats was using at this substantion. On base this analyses was defined the schools materials basic elements. Mentioned about effectivity of named practical lessons system and tells opinion about condition this result by enough high levels of its theoretical substantion.

Түйүндүү сөздөр: «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасы боюнча практикалык сабактардын системасы; окуу материалынын мазмуну; окуу материалынын структурасы;

теориялык негиздеме; окуу материалын формалдаштырып анализдөө; негизги окуу элементтери; окутуунун натыйжалуулугунун теориялык негиздемеден көз карандылыгы.

Ключевые слова: система практических занятий, «методика преподавания физики»; содержание учебного материала; структура учебного материала; теоретическое обоснование; формализованный анализ учебного материала; основные учебные элементы; зависимость результативности обучения от теоретического обоснования.

Key words: the practical lessons system of discipline “The methodology of physics; the contain of the school materials; the structure of the school materials; the theoretical substantion; the formal analyse of school materials; the basic elements of schools materials; the dependence of educational results from theoretical substantion.

Биз «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын жаңыланган системасын иштеп чыгып, анын жогорку окуу жайында физика мугалимдерин даярдоодогу эффективдүүлүгүн мындан бир нече жыл мурда эле тастыктаган элек [6]. Ошол убактан бүгүнкү күнгө чейин бул практикалык курс окутуунун натыйжасына багыттуулугу менен айырмаланып, өзүнүн заманбаптыгын туруктуу далилдеп келатат. Демек, бул сабактардын окуу материалынын мазмунун тандоо жана структуралоо теориялык жактан жакшы негизделген деп айтууга болот. Ушул себептүү, ар кандай башка предметтерди окутуу методикасы боюнча практикалык сабактардын системасын иштеп чыгууну максат кылган кесиптеш изилдөөчүлөргө белгилүү даражада пайдалуу боло алат деген көш караштан чыгып, бул макалабызда «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын өзүбүз иштеп чыккан системасынын окуу материалынын мазмунун тандоонун теориялык негиздемесин кандайча түзгөнүбүздүн маңызын [6] булагына жана анда шилтеме жасалган тиешелүү башка булактарга таянып ачып көрсөтөбүз.

Каалаган окуу материалынын (ОМнын) мазмунунун түзүлүшү оптималдуу тандалгандыгын аныктоодогу биринчи кадам болуп аны формалдаштырып анализдөө саналат. Бул үчүн ОМнын элементтерин бөлүп көрсөтүп жана аларды белгилеп коюу керек [1, 113-119-б.; 5, 16-28-б.; 9, 54-55-бб.].

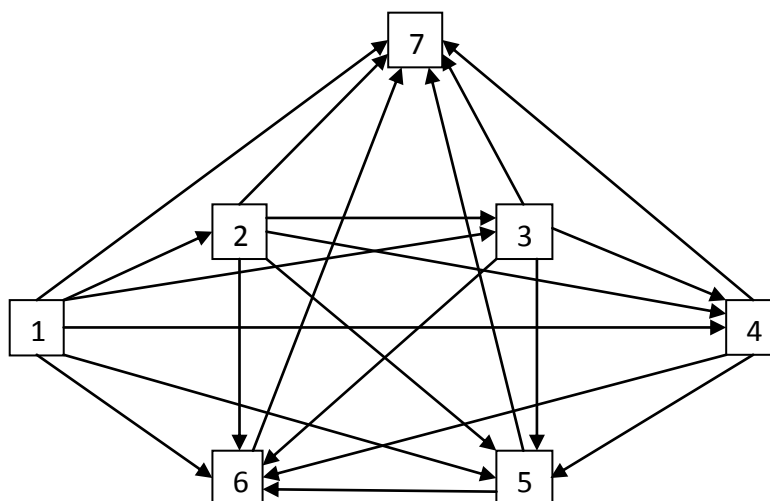
Биз каралып жаткан ОМнын элементтери катары анын кыйла ири, шарттуу түрдө «тема» деп атоого мүмкүн болгон маани-мазмундук бүтүн бөлүктөрүн алууну туура таптык, ар бир «тема» методикалык билимдин белгилүү бир сандагы мазмундук элементтерин (илимий фактылар, түшүнүктөр ж.б.) камтып турат. Бул ОМнын оптималдуу структурасын тандап алуу менен бирге ошол эле убакта берилген мазмунду ачуунун удаалаштыгын да көрсөтүүгө тийиш болгондуктан улам туура деп эсептейбиз. Биздин учурда «темалар» «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын ОМнын темаларын жана аларды өтүү удаалаштыгын аныктап турушат, ар бир темага өзүнө гана тиешелүү катар номер ыйгарылып, бул номерлер материалды мындан аркы талдоодо пайдаланылышат. «Темалардын» катар номерлеринин удаалаштыгы аталган ОМнын мазмунун окуу процессинде – сабактарда ачуунун удаалаштыгын көрсөтөт.

Биздин учурда сөз болуп жаткан практикалык сабактардын мазмунунун негизги темалары жана аларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгы төмөндөгүдөй болууга тийиш деп таптык:

1. Физика боюнча жылдык план түзүү методикалык ишмердиги;
2. Физика боюнча календардык-темалык план түзүү методикалык ишмердиги;
3. Физика сабагын пландаштыруу методикалык ишмердиги;
4. Физика сабагын өтүү жана анализдөө методикалык ишмердиги;
5. Физикадан класстан тышкары иш-чараны пландаштыруу методикалык ишмердиги;
6. Физика боюнча окуу процессинде физиканы окутуу методикасы илиминин изилдөө методдорун колдонуу методикалык ишмердиги;
7. Физика мугалиминин методикалык билгичтиктерин өркүндөтүү жолдору.

Негизги темалар жана аларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгы аныкталгандан кийин, бул темаларды өз ара байланышында кароо аркылуу атайын граф-схема – структуралык-логикалык схема түзүү зарыл.

«Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын ОМнын темаларын өз ара байланыштарын чагылдырган структуралык-логикалык схема – жөнөкөйлөштүрүлгөн граф 7 чокуга ээ. Анын ар бир элементи тегерекче түрүндө көрсөтүлүп, элементтин номери тегерекченин ичинде жазылат, мында бул номер «темалардын» тизмесине ылайык кабыл алынган. Элементтердин байланыштары таяныч элементтерден чыккан жебелүү сызыктар менен көрсөтүлөт.

1-сүрөт. «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын окуу материалынын структуралык-логикалык схемасы [6, 78-б.]

Биз ОМнын тандалып алынган структурасын мейкиндиктик граф түрүндө (1-сүрөт) чагылдырдык, бул структура ориентацияланган граф түрүндө берилген жана ал темалардын ортосундагы логикалык байланыштарды, темаларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгын сүрөттөгөндүгү көрүнүп турат. Сүрөттөн улам кийинки номерлүү окуу элементтери үчүн алардан мурда келүүчү номерге ээ окуу элементтери таяныч элементтер болуп саналарын, ошондой эле окуу элементтерин окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгын байкай алабыз.

Алынган структураны талдоо ыңгайлуу болсун үчүн окуу элементин номерлөөдө ОЭ деп белгилеп, талдообузду уланталы.

Мында биринчи окуу элементи ОЭ-1 калган башка окуу элементтерине (ОЭ-2 – ОЭ-7) таяныч катары кызмат өтөй тургандыгы, ал эми ОЭ-7 элементи болсо, ага чейин окуп үйрөнүлгөн бардык окуу элементтерине (ОЭ-1 – ОЭ-6) таянары көрүнүп турат. ОЭ-1 ден тышкары, ОЭ-2 элементи да өзүнөн кийинки номерлүү бардык башка окуу элементтери үчүн таяныч элемент болуп эсептелет. Башка окуу элементтери үчүн таянычтын милдетин аткаруу байланыштарынын көптүгү боюнча ОЭ-3 элементин да көрсөтө алабыз.

Демек, ОЭ-1 – ОЭ-3 элементтерин каралып жаткан практикалык сабактардын мазмунун түшүнүп өздөштүрүү үчүн өзгөчө мааниге ээ негизги окуу элементтери деп айтууга болот, бул элементтерди аталган сабактардын системасы үчүн фундаменталдык окуу элементтери катары кароого болот – бул айтылгандар берилген ОМнын мазмунун генералдаштырууда өзөктүк идеялардын туура тандалганын ырастап турушат.

Эми акыркы тыянак пикирибиздин тууралыгын башка жол – матрицалык жол менен текшерүү керек. Бул үчүн курстун ОМнын элементтеринин өз ара байланыштарын жана аларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгын матрицанын жардамында көрсөтөбүз. Бул матрицанын тартиби $n = 7$. Тиешелүү ОМнын анализдөөнүн негизинде бул матрица 1-

таблицада чагылдырылган. Көрүнүп тургандай, аталган матрица саптарынын жана мамычаларынын саны окуп үйрөнүлүүчү темалардын санына барабар квадраттык таблица, анын нөлүнчү сабына жана мамычасына ОМнын мазмунунун окуу элементтеринин катар номерлери ирети менен жазылышат. Матрицанын оң жагында окуу элементтерин окуп үйрөнүүнүн оптималдуу удаалаштыгын аныктоого мүмкүндүк берүүчү эсептик-графиктик түзүүлөрдүн таблицасы жайгашкан [5; 27-б.].

Эгер матрицанын сабындагы элемент анын мамычасында турган элементтин мазмунун ачуу үчүн таяныч катары пайдаланылса, анда сап менен мамыча кесилишкен чакмакта «1» саны коюлат, мында мазмундун эки элементинин өз ара байланышын көрсөткөн «1» саны сап менен мамычанын кесилишүү чакмагына бир гана жолу жазылат.

Анализденип жаткан практикалык сабактардын ОМнын мазмунунун элементтеринин ушундайча түзүлгөн матрицасы жетишерлик негиздүү түрдө бул мазмунда камтылган негизги билимдердин системасын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет – «1» цифрасы жазылган чакмактарынын саны эң көп болгон саптар практикалык сабактардын бардыгынын мазмунун түшүнүп өздөштүрүү үчүн өзгөчө мааниге ээ окуу

1-таблица

«Физиканы окутуунун теориясы жана методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын окуу материалынын элементтеринин өз ара байланыштарын, аларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгы чагылдырылган матрица [6;80-б.]

Темалар	1	2	3	4	5	6	7	Окуу элементтеринин блоктору						
								А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
1	1	1	1	1	1	1	1	6	5	4	3	2	1	0
2		1	1	1	1	1	1	5	4	3	2	1	0	X
3			1	1	1	1	1	4	3	2	1	0	X	X
4				1	1	1	1	3	2	1	0	X	X	X
5					1	1	1	2	1	0	X	X	X	X
6						1	1	1	0	X	X	X	X	X
7							1	0	X	X	X	X	X	X
								7	6	5	4	3	2	1
								VII	VI	V	IV	III	II	I

←
Программалык суроолорду окуп үйрөнүүнүн
удаалаштыгы
(жебенин багыты боюнча)

элементтерине тиешелүү болот. Ошондуктан мындай элементтерди ушул практикалык сабактардын жетектөөчү билимдер системасына толук негиздүү түрдө кошууга болот [9;55-б.]. Демек, матрицадан көрүнүп тургандай, аталган практикалык сабактардын жетектөөчү, пайдубалдык, негизги окуу элементтери болуп ОЭ-1 – ОЭ-3 саналышат, себеби алардын башка окуу элементтеринин мазмунун ачууда таяныч болорун көрсөткөн байланыштары эң эле көп. Практикалык сабактардын матрицасынын тең капталдуу үч бурчтук түрүндө алынгандыгы анын мазмунун ачуунун удаалаштыгы оптималдуу тандалгандыгынан кабар берет [1;117-б.] жана ОМнын структуралык-логикалык схемасына (1-сүрөт) таянып жасалган тыянак пикирлерди толук ырастап турат – ал пикирлердин негиздүүлүгү матрицанын оң жагындагы, берилген ОМдын окуп үйрөнүүнүн оптималдуу удаалаштыгын аныктоого мүмкүндүк берүүчү эсептик-графиктик түзүүлөрдүн таблицасынан көрүнүп турат. Бул таблицадага таянып, практикалык сабактардын ОМдын окуп үйрөнүүнүн тандалган удаалаштыгы чындыгында эле кыйла

эффективдүү жана аны студенттердин өздөштүрүүсү үчүн эң ыңгайлуу түрдө тандалып алынган деп эсептөө негиздүү деген тыянакты ишенимдүү чыгарууга болот.

Биз каралып жаткан практикалык сабактардын ОМнын структуралык-логикалык схемасын жана матрицасын анализдөөбүздүн жыйынтыктарына таянып, жетектөөчү, пайдубалдык, негизги окуу элементтери болуп саналган ОЭ-1 – ОЭ-3 элементтерине туура келген темаларды студенттер «билгичтиктер жана көндүмдөр денгээлинде» [5;8-б.] (өзүбүз тургузган шкала [6;133-б.] боюнча – «жетиштүү денгээлде») өздөштүрүүгө тийиш деп эсептейбиз.

Андан ары билгичтиктер жана көндүмдөр денгээлинде өздөштүрүлүшү зарыл деп табылган темалардын мазмунун аныктоо зарыл. Мында каалаган методикалык маселени чечүү ишмердигинин схемасы ага адекваттуу методикалык ишмердиктин жалпыланган схемасына дал келгендиктен, биз мазмунга киргизилген методикалык ишмердиктер студенттер тарабынан тиешелүү конкреттүү методикалык маселелерди чечүү процессинде өздөштүрүлүүгө тийиш деп айта алабыз.

Ошондуктан биз аталган методикалык ишмердиктерге адекваттуу, конкреттүү методикалык маселелердин системасын түздүк (6, 2.7-тиркеме). Ошондой эле ушул системага кирген методикалык маселелерди чечүү ишмердиктеринин жалпыланган схемаларын – аракеттик курамдарын тастыктадык, алар атайын окуу-методикалык куралыбызда [7] тиешелүү методикалык маселелерди чечүүнүн кыскача (эвристикалык) жана толук (алгоритмдик) эрежелери түрүндө берилди. Бул эрежелерди иштеп чыгууда адамдын эсте тутуусунун өзгөчөлүктөрү [4, 96-б.] эсепке алынып, ар бир ушундай эрежеде 7 ± 2 ден ашпаган сандагы негизги аракет бөлүп көрсөтүлдү, ушул шарт татаал аракеттердин ички курамын аныктоодо да сакталды. (Эвристикалык жана алгоритмдик эрежелер тууралуу Л.Н.Ланданын ж.б. [8, ж.б.] пикирлерин караңыз.)

Ошентип, жогоруда биз «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын өзүбүз иштеп чыккан системасынын окуу материалынын мазмунунун темалары менен аларды окуп үйрөнүүнүн удаалаштыгы оптималдуу тандалгандыгын формалдаштырып анализдөөнүн жардамында теориялык жактан негиздедик.

Ушул иш аткарылгандан кийин, теориялык негиздөө аталган мазмундун жетектөөчү, негизги окуу элементтерине (ОЭ-1 – ОЭ-3 элементтери) туура келген «Физика боюнча жылдык план түзүү методикалык ишмердиги», «Физика боюнча календардык-темалык план түзүү методикалык ишмердиги», «Физика сабагын пландоо методикалык ишмердиги» темаларынын мазмундарын иргеп алуу жана структуралоо багытында улантылат. Ошондой эле ушул методикалык ишмердиктерди аткарууда алынуучу методикалык объекттердин формасы кандай болууга тийиштиги да тастыкталат. Мында, аталган методикалык ишмердиктерди аткарууда алынуучу методикалык объекттер болуп физика боюнча жылдык жана календардык-темалык пландар, сабактын план-конспекти жана план-сценарийи саналары, бул пландардын формаларын тандоодо алар бирдиктүү системаны түзөрүн болочок мугалимдер баамдоого тийиштиги, алар ушундай пландарды иштеп чыгууну алгачкы жолу «Физиканы окутуу методикасы» боюнча практикалык сабактарда үйрөнүшү эске алынат.

Аталган негизги окуу элементтерине (ОЭ-1 – ОЭ-3 элементтери) туура келген темалардын мазмундарын иргеп алуу жана структуралоо маселеси өзүнчө кароону талап кылат.

Макалабызды жыйынтыктап жатып, «Физиканы окутуу методикасы» дисциплинасынын практикалык сабактарынын системасынын буга чейин өзүбүз иштеп чыккан ОМнын мазмуну, анын структурасы физиканы окутуу методикасы боюнча мурдагы программага [10], КРнын «Физика» адистиги, «Физика мугалими» квалификациясы боюнча жогорку билимдүү адистерди даярдоонун мамлекеттик стандартына [2] эле эмес, соңку мезгилде ишке ашырылып келаткан 550200 «Физика-математикалык билим берүү» багытынын «Физика» профили үчүн Мамлекеттик

Стандартка [3] да толук адекваттуу болуп чыккандыгын канааттануу менен белгилейбиз. Биздин пикирибизче, мындай мыкты көрсөткүч баарыдан мурда аталган окуу материалынын мазмунунун теориялык жактан туура, жетишерлик жогору деңгээлде негизделгендиги менен шартталган.

Адабияттар:

1. Аллахунов Б. Генерализация учебного материала по молекулярной физике в средней школе на основе идей статистической физики: – Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Ташкент, 1988. – С. 198.
2. Временный государственный образовательный стандарт по специальности 540202 Физика. Квалификация – учитель физики // Сб. гос. образ. станд. высш. профес. образования: – Ч.2. – Б.: 2004. – 388 с.) – С. 76-131.
3. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по направлению «Педагогическое образование» - бакалавриат и магистратура. — Б., 2015. – С. 48-70.
4. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – 2-е изд. – Л.:Изд. Ленинград. Ун-та, 1988. – С.560.
5. Ерецкий М.И., Пороцкий Э.С. Проверка знаний, умений и навыков учащихся техникумов: Учеб. Пособие. – М.: «Высшая школа», 1978. – С.175.
6. Жуманова М.М. Болочок физика мугалиминин методикалык билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу: Пед. ил. канд. ... дис.: 13.00.02. – Б., 2009. – б.156
7. Жуманова М.М. Физиканы окутуунун практикалык методикасы: физиканы окутуу боюнча методикалык маселелер жана аларды чечүү жолдору: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-методикалык курал. – Ош: ОшМУнун Басма борбору, 2007. – б. 92
8. Ланда Л.Н. Умение думать. Как ему учить? – М.: «Знание», 1975. – С.61
9. Околелов О.П. Системный подход к созданию электронного курса для дистантного обучения // Педагогика. – 1999. – №6. – С. 50-56.
10. Программа дисциплины «Методика преподавания физики, информатики и вычислительной техники» // Сб. «Программы дисциплин по тип. учеб. планам. Спец.: 01.04. Физика; 01.05. Физика твердого тела; 01.06. Геофизика и др.» для госуд. ун-тов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 4-10.

УДК:398.223

ИМПЕРАТИВЫ ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ДЕЛЕ СОХРАНЕНИЯ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

*Захарова А.Е., с.н.с. отдела историко-культурного наследия
Института гуманитарных и региональных исследований
ЮО НАН КР, к.и.н. Заслуженный работник НАН КР*

ТАРЫХЫЙ-МАДАНИЙ МУРАС ОБЪЕКТИЛЕРИН САКТОО ИШИНДЕ СОЦИАЛДЫК ЖООПКЕРЧИЛИКТИ ОПТИМАЛАШТЫРУУНУН ИМПЕРАТИВДЕРИ

*Захарова А.Е., КР УИА Түштүк бөлүмүндөгү гуманитардык жана аймактык изилдөөлөр
институтунун тарыхый-маданий мурастар бөлүмүнүн улук илимий кызматкери*

OPTIMIZATION IMPERATIVES OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN PRESERVATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OBJECTS

*Zakharova A. E., S. S. of the Department of historical and cultural heritage
Institute for humanitarian and regional studies*

Аннотация: В статье показана роль органов местного самоуправления в деле сохранения историко-культурного наследия и даны рекомендации. Органы местного самоуправления должны действовать в тесной связи с научными учреждениями и СМИ. СМИ – самая действенная сила по формированию общественного сознания и общественного мнения.

Аннотация: Макалада тарыхый-маданий мурастарды сактоо ишинде жергиликтүү бийлик органдарынын ролу көрсөтүлүп, сунуштар берилет. Жергиликтүү бийлик органдары илимий мекемелер жана ММК менен тыгыз байланышта иштөөгө тийиш. ММК – коомдук аң-сезимди, коомдук пикирди калыптандыруудагы эбегейсиз күч.

Abstract: The article shows the role of local governments in the preservation of historical and cultural heritage and provides recommendations. Local governments should act in close connection with scientific institutions and the media. The media is the most effective force for the formation of public consciousness and public opinion.

Ключевые слова: история, исторические памятники, культура, древнее наследие, органы местного самоуправления, СМИ.

Түйүндүү сөздөр: тарых, тарыхый эстеликтер, маданият, байыркы мурас, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, ММК.

Key words: history, isoric monuments, culture, ancient heritage, local authorities, media.

• Историко-культурное наследие включает в себя общественно признанные материальные и духовные ценности, сохраняемые обществом для передачи последующим поколениям. Каждый памятник материального наследия несет в себе конкретную историческую, научную, эстетическую, мемориальную, художественную или иную культурную ценность.

Памятники истории и культуры города Ош являются бесценным достоянием Отечества. Они чрезвычайно значимы для исследования исторического прошлого древнейшего города Кыргызстана. Политические, экономические, социальные, культурные и духовные аспекты истории Оша отражает материальное и нематериальное наследие, включающее в себя предметы народного искусства и быта, памятники жилой и культовой архитектуры, древние ирригационные каналы и историческую микротопонику, эпические произведения и легенды. К историко-культурному наследию относятся и архивные материалы: исторические фотографии и документы XIX – начала XX вв. Это важнейший источниковый материал для выявления достоверных исторических данных. В частности, большое значение имеют такие документы, как вакф-наме (документы, отражающие имущественные владения мусульманских культовых учреждений), инаят-наме (ханские грамоты об освобождении от налоговых сборов) и делопроизводственная документация государственных структур. Глубокое и всестороннее их изучение дает возможность получить документально подтвержденные сведения по ряду весьма важных аспектов истории. Таких, как роль отдельных личностей в историческом развитии города, историческая топография и микротопонимика объектов городской застройки.

Миссия историко-культурного наследия состоит в воспитании преданных отечеству патриотов посредством глубокого изучения исторического опыта предков, во многом определившего позитивные перспективы формирования единого народа Кыргызской Республики. Каждая эпоха богатой истории Кыргызстана, оставляла множество артефактов, памятников материального и духовного наследия. Сегодня это наследие является бесценным достоянием страны.

Для социума древней земли Кыргызстана, обладающего несметным богатством исторического и культурного наследия, чрезвычайно важно относиться к нему бережно, воспитывая молодежь на этих ценностях наследия предков и сохраняя его для новых поколений.

Ретроспективный анализ исторического прошлого Кыргызстана показывает, что история нашего края уходит своими корнями в глубокую древность. В частности, южная часть Кыргызстана, как показали исследования археологов, является зоной расселения первобытного человека периода раннего палеолита, около 500 тысяч лет назад. Горные долины юга Кыргызстана были широко освоены человеком в мустьерскую эпоху (средний палеолит – 100 – 40 тыс. лет назад). Позднее, в эпоху мезолита и неолита (7 – 4-е тысячелетия до н. э.), здесь зарождаются основы производящего хозяйства и самобытности культуры, ярко проявившейся в эпоху поздней бронзы (конец 2-го тысячелетия до н. э.) – чувтская, шоробашатская культуры. По сведениям, опубликованным в научных трудах известного ученого Заднепровского Ю.А., на территории Ферганы обнаружено 80 древних поселений чувтской культуры эпохи поздней бронзы. Половина из них располагается на территории юга Кыргызстана [1]. К этому периоду относится Ошское поселение на южном склоне Сулайман-Тоо.

С первого тысячелетия до нашей эры тесные торговые связи Средней Азии с Китаем, Индией, Передней Азией, восточными провинциями Римской Империи стимулировали позитивное взаимодействие разнообразных культур. Шел процесс формирования системы Великого Шелкового пути, торгово-экономической артерии древности и средневековья, которая связывала Запад с Востоком. По Шелковому пути осуществлялись не только экономические, но и культурные связи, распространялись научные знания, философские воззрения, религиозные убеждения. Это был путь диалога народов. На основе процессов позитивного взаимодействия народов складывалась история городских центров сердцевины большой культурной зоны – Ферганы, том числе и юга современного Кыргызстана, занимающего значительную часть Ферганской долины. Первые известия о 70 больших и малых городах этой древней области принадлежат китайскому послу Чжань Цаню (128 г. до нашей эры) и относятся к периоду существования в Фергане Даваньского государства в конце 1-го тысячелетия до нашей эры и первые века нашей эры. Артефактами этого периода являются петроглифы даваньских лошадей в урочище Айрымач-Тоо Карасуйского района, Араванском, Наукатском районах и на Сулайман-Тоо.

Яркие описания городских центров Ферганы, в том числе и города Ош, оставили средневековые арабские авторы IX-XI вв.: Ибн Хордадбех, Ал Истахри, Ибн Хаукаль, Ал Мукаддаси, Ибн Факих и др [2].

Каждая историческая эпоха оставляла свой пласт культурного наследия, систематическое изучение которого начинается в период нового времени – конца XIX – начала XX вв. Востоковеды и географы, археологи и антропологи, этнографы и геологи России и стран дальнего зарубежья организовывали научные экспедиции в Фергану и Восточное Приферганье. Их научную деятельность продолжили отечественные ученые, наши современники. На основе опубликованных исследователями работ ученые Института истории НАН КР разработали и опубликовали карту «Археологические памятники юга Кыргызстана». Согласно этой карте на юге Кыргызстана находится свыше 250 археологических и архитектурных памятников. Особое место в этом списке занимает памятник всемирного наследия гора Сулайман-Тоо, находящаяся в центре города Ош. По мнению Ю.А. Заднепровского, Сулайман-Тоо как культовый центр, функционировала с начала чувтской культуры до эпохи Саманидов и пользуется большим почитанием до настоящего времени [3]. Первые краткие упоминания о горе в г. Ош мы находим в средневековых арабских письменных источниках. Среднеазиатские авторы Джемаль Карши (XIII в.) и Мухаммад Захиритдин Бабур (конец XV – начало XVI вв.) сообщают более подробную информацию. В частности, Джемаль Карши приводит одно из первых, известных в истории, названий горы – Барака [4], со временем трансформировавшееся в Бара-Кух. Второе название упоминается в «Бабур-наме» [5]. В работах исследователей XIX – XX вв. гора носит другие названия, и все они связаны с именем Сулеймана Пайгамбара (библейского царя Соломона, почитаемого и мусульманами). С незапамятных времен легенды и предания наделяют Сулайман-Тоо священной силой, способной исцелить любые

недуги паломника. Тысячи паломников Ферганской долины на протяжении нескольких столетий посещают Сулайман-Тоо. Историческая и духовная значимость Сулайман-Тоо признана на международном уровне: в 2009 г. Сулайман-Тоо в номинации «Священная гора» внесена в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

В списке объектов историко-культурного наследия г. Ош и древние наскальные изображения даваньских лошадей в буферной зоне Сулайман-Тоо, в урочище Айрымач-Тоо (Сурот-Таш) [6].

Часть памятников, как места поклонения многочисленных паломников-мусульман всей Ферганской долины, на протяжении многовековой истории своего существования играли значительную роль в духовной жизни коренных народов Ферганы. Вместе с тем, проведенные практические исследования современного состояния важнейших объектов историко-культурного наследия края, показали, что часть из них несет значительный урон. Так, мониторинг сохранности древних наскальных изображений Сулайман-Тоо показал, что часть петроглифов нижнего яруса галереи наскальных изображений пострадали в той или иной степени от действий современных «граффити». Сегодня вместо исторических артефактов культурного наследия, подтверждающих историческую связь времен в разрезе более четырех тысячелетий, мы вынуждены читать нанесенные несмываемой краской современные имена, а ведь под ними находятся ценнейшие артефакты – древние магические знаки.

Что же порождает подобные явления? Прежде всего, большинство из тех, кто наносит вред наскальным изображениям, делают это по незнанию, т.к. научные публикации специальной литературы многим недоступны. Следовательно, одной из ключевых причин создавшегося положения – это слабое присутствие в широкой прессе публикаций об уникальных объектах наследия предков. Как решить эту сложную проблему? Кто может взять на себя роль просветителей социума и вести систематическую работу по сохранению памятников истории и культуры, которыми так богата наша древняя земля? Сегодня это под силу только органам местного самоуправления в кооперации с научными учреждениями и средствами массовой информации, в том числе печатными и электронными изданиями, а также ТВ программами. Средства массовой информации – самая действенная сила по формированию общественного сознания, общественного мнения. А сегодня – и главный просветитель. Через СМИ можно инициировать организацию молодежных движений и клубов по сохранению историко-культурного наследия. Такие меры помогут устранить дефицит информации о местных памятниках культурного и исторического наследия предков в информационно-коммуникативном пространстве региона. СМИ могут выступить инициаторами в организации социального диалога и активного взаимодействия административных структур и всего социума по вопросам сохранения наследия предков.

Основные аспекты государственной стратегии по сохранению и бережному использованию историко-культурного наследия в Кыргызстане сформулированы в рамках специального Закона «Об охране и использовании историко-культурного наследия», принятого Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 29 июня 1999 года. В настоящее время действует этот Закон в редакции от 13 февраля 2006 года за №38.

В рамках данного Закона императивы в области сохранения культурного наследия сводятся к следующему:

- выявление и систематизация объектов культурного наследия;
- информационное обеспечение и мониторинг выявленных объектов;
- усиление взаимодействия государственных и научных структур в изучении и охране объектов наследия;
- включение историко-культурного потенциала в основные программы развития города;
- привлечение местного населения к работе по указанным выше задачам, так как историко-культурные ценности создаются людьми и для людей.

Вместе с тем бережное отношение к наследию предков – это забота каждого жителя нашего края, независимо от его возраста, профессии, национальности. Ведь историко-культурное наследие представляет собой национальное достояние нашей страны и имеет историческую значимость для мирового культурогенеза. Сохранить его для будущих поколений – наша общая задача.

Литература:

1. Заднепровский Ю.А. Ошское поселение: К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. – Бишкек, 1997. – С. 85
2. Buang A. (2014) Geography in the Islamic World. In: Selin H. (eds) Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures. Springer, Dordrecht, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-3934-5>
3. Заднепровский Ю.А. Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. – Бишкек: Мурас, 1997. – С. 113
4. Tastanbekov M.M., Dinashva L.S., Orazkhan N.O., Ospanova A., Pilgrimage of Turkestan Muslims after joining to Russia, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 89, 2013, Pages 667-675, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.913>
5. Kidwai S. (2000) Baburnama (*Turkish*). In: Vanita R., Kidwai S. (eds) Same-Sex Love in India. Palgrave Macmillan, New York, https://doi.org/10.1007/978-1-349-62183-5_17
6. Ошская область. Энциклопедия. – Фрунзе, 1987. – С. 190, 318, 391

УДК:630.673(575.2)

АЗЫРКЫ УЧУРДА НЕГИЗГИ КАРАЖАТТАРДЫН ЭСЕБИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨГҮ АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕР

*Исаков К.А., улук окутуучу,
Маликов А.А., улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УЧЕТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

*Исаков К.А., старший преподаватель,
Маликов А.А., старший преподаватель
Ошский государственный университет*

MODERN ACCOUNTING ISSUES OF FIXED ASSETS

*Isakov K.A., senior lecturer,
Malikov A.A., senior lecturer
Osh State University*

Аннотация: Бул макалада негизги каражаттардын эсебин уюштуруудагы айрым көйгөйлөр: теориялык билимдердин практика менен болгон айырмачылыктары жана кээ бир жаңы заманбап финансылык инструменттердин жана механизмдердин колдонбой жатуусу, укуктук-нормативдик документтердин түрдүү ишканалар жана бизнес тармактар үчүн жалпылыгы, ФОЭСтин талаптарын аткаруудагы чабалдык жана азыркы учурдагы бухгалтерлердин профессионалдык деңгээли, Кыргыз Республикасында кабыл алынган жоболордун, инструкциялардын аткарылышын көзөмөлдөөдөгү кемчиликтер, финансылык жана салык эсебиндеги айрым дал келбөөчүлүктөрдү изилдөө жана аны ачып берүү маселелери камтылды.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые проблемы организации учета основных средств: различия теоретических знаний с практикой и неприменение некоторых новых современных финансовых инструментов и механизмов, обобщение нормативно-правовых документов для различных предприятий и бизнес-отраслей, профессиональный уровень слабых и современных бухгалтеров при выполнении требований МСФО, недостатки в выполнении

принятых в Кыргызской Республике положений и инструкций., были затронуты вопросы изучения и раскрытия отдельных несоответствий в финансовом и налоговом учете.

Abstract: of accounting of fixed assets are considered: differences of theoretical knowledge with practice and non-application of some new modern financial instruments and mechanisms, generalization of normative legal documents for various enterprises and business branches, professional level of weak and modern accountants at implementation of requirements of IFRS, shortcomings and shortcomings of implementation of the provisions and instructions adopted in the Kyrgyz Republic. the issues of study and disclosure of certain inconsistencies in financial and tax accounting were discussed.

Түйүндүү сөздөр: негизги каражаттар, бухгалтердик эсеп, салык эсеби, негизги каражаттардын амортизациясы, ФОЭАС, пайдага салык.

Ключевые слова: основные средства, бухгалтерский учет, налоговый учет, амортизация основных средств, МСФО, налог на прибыль.

Key words: fixed assets, Accounting, tax accounting, depreciation of fixed assets, IFRS, income tax.

Бүгүнкү күндө ишканалардын түрүнө, менчигинин формасына, тармагына карабастан ишкананын активдеринин көп бөлүгүн негизги каражаттар түзөт. Анткени өндүрүштү, кызмат көрсөтүүнү негизги каражаттарсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Андыктан ишканаларда негизги каражаттардын эсебине өзгөчө маани берилүүсү зарыл.

Учурда иш жүзүндө бардык чарба жүргүзүүчү субъекттердин активдеринин басымдуу бөлүгүн негизги каражаттар түзөт. Башкача айтканда, продукциянын жаңы түрүн иштеп чыгууда, кызматтарды көрсөтүүдө негизги каражаттардын орду мааниге ээ. Ошондуктан негизги каражаттардын эсебин уюштуруудагы айрым бир көйгөйлөрдү изилдеп көрүүнү туура көрдүк.

Окурмандарга түшүнүктүү болуусу үчүн, алгач негизги каражаттардын эсебин жөнгө салуучу мыйзамдык-нормативдик актыларды иреттүүлүгү менен көрсөтөлү:

1. “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” КРнын Мыйзамы 2004;
2. Бухгалтердик эсепти уюштуруу боюнча КРнын Жоболору;
3. Финансылык отчеттуулуктун Эл аралык стандартынын №16 бөлүгү;
4. КРнын Салык кодекси.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бул тармакты тескеген укуктук ченемдердин саны жагынан жетиштүүдөй, бирок аткарылышы жагынан бир топ көйгөлөр бар.

Кыргыз Республикасынын эгемендүү өлкө катары базар экономикасына багыт алган мезгилинен бери бир топ жылдар өттү жана бул чечүүчү жылдарда мамлекетибиз көптөгөн саясий да экономикалык финансылык да кыйынчылыктарга дуушар болду. Ошого карабастан Кыргызстан Орто Азия постсоветтик өлкөлөрүнүн арасында базар экономикасына өтүүдө жана мамлекеттин экономикасын жана саясий түзүлүшүн рынок шарттарына ылайыкташтыруу жаатында алдыңкы мамлекеттердин арасында келет. Саясий жана фундаменталдуу көп ийгиликтүү реформалар менен кошо эле мамлекетти башкарууда жана анын экономикасын реформалоодо кетирилген чоң жаңылыштыктар Кыргызстанды экономикалык жактан бир топ көйгөйлөрдү жаратып, анын натыйжасында мамлекеттин өнүгүүсүн бир топ жылга артка калтырды. Экономикалык жактан алсыз жана жаңы технологиялар жаатында кубатсыз өлкөдө эскилиги жеткен негизги каражаттар, техника жана технологиялар продукцияны сапаттуу жана атаандаштыкка туруктуу өндүрүүгө тоскоол болуп, мекеме жана ишканаларда бухгалтердик эсепти алып баруу жана финансылык отчетту түзүү, андан ары аны талдоо жана башкарууну эффективдүү жүргүзүү чоң көйгөйгө айланды. Ушундай эле көрүнүш Кыргызстандын чоң ири ишканаларында да жүрүп, жыйынтыгында ишканалардагы негизги каражаттарды эффективдүү иштетүү көйгөйлөрүн жаратты жана алардын эсебин алып баруу жана аларды баалоо методикасын изилдөөнү учур талап кылып турат. Биздин оюбузча, азыркы практика талап кылынып жаткандай, негизги каражаттар бюджеттик мекемелерде моралдык эскирүүгө дуушар болуп, бирок бухгалтердик эсепте кайра-кайрадан амортизацияланып эсептелинип келе берет. Аларды эсептен чыгарууга мыйзам нормалары

уруксат бербейт. Ошол себептен негизги каражаттар негизинен иш жүзүндө колдонулбайт, бирок амортизация эсептелинет. Бул көрүнүш ишкананын активдеринин эффективдүү колдонуусун азайтат. Ошондуктан мындай проблемалар өз ордунда чечилүүсү зарыл.

Себеби Кыргызстандын ишканаларды башкаруу системасынын эскилигинде жана анын негизги каражаттарынын эскирип, бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албай жана эффективдүү пайдаланылбай турганында Бул жаатта төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- Көпчүлүк учурда дээрлик бардык ишканаларда негизги каражаттарга көп көңүл бурулбай, бардык аракеттер финансылык мамилелерге багытталган жана негизги каражаттардын бухгалтердик эсеби көмүскөдө калган.

- Негизги каражаттардын эскилиги жана жаңы технологиялардын жоктугу ишканалардын экономикалык абалынын начарлашына алып келди. Азыркы учурда ишкананы башкарууда илимий негиздердин жоктугунан ишканалардын жетекчилери жана менеджерлери бир гана акча каражаттарды чогултуу менен алек, ал эми атаандаштык ишканалар арасында продукциянын сапаты үчүн эмес, продукциянын саны менен белгиленип калган.

- Ишканаларда иштеп жаткан негизги каражаттардын чет элдик үлгүлөргө салыштырмалуу сапатынын начардыгы жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү жана биздин практикада колдонулуп жаткан технологияларыбыз конкуренцияга чыдамдуу продукцияны чыгара албай жаткандыгы белгилүү.

- Негизги каражаттарды пайдаланууда бухгалтердик эсептин жаңы ыкмаларын финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын (ФОЭАС) колдонуудагы кемчиликтер аларды эффективдүү пайдаланууга тоскоол болууда.

- Өлкөбүздө орун алган туруксуз реформалар өндүрүш тармагына, анын ичинде өндүрүштү жаңы технологиялар менен жабдууда жана ишканаларда өндүрүш процессин жүргүзүүдө кедергисин тийгизди.

- Азыркы эркин базар экономикасынын учурунда негизги каражаттардын бухгалтердик эсебине коюлган талаптар ишканаларда так аткарылбай келет. Өкмөт тарабынан инфляциянын деңгээлинде негизги каражаттардын баланстык наркын кайра баалоо менен реалдуу базар баасынын деңгээлине чейин көтөрүү учурдун талабы. Ошондуктан көп ишкана жана мекемелерде негизги каражаттардын баланстык суммасы реалдуу базар баасынын бир топ төмөн экендиги байкалат.

- Ишканаларда негизги каражаттарды эффективдүү пайдалануу боюнча атайын ыкмалардын жоктугу, каражаттардын иштөө мөөнөтү бүткөнгө чейин эле керектен чыгып калуусу ишкана үчүн бир топ зыяндарды алып келүүдө.

- Негизги каражаттарды амортизациялоо методикасы жаңыланбай, анын эсебин жана аны баалоо механизмдерин ишке ашырууда финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын (ФОЭАС) колдонуу талапка ылайык.

Жогоруда келтирилген аргументтер жана негиздер Кыргызстандагы ишкана жана мекемелердин бухгалтердик эсебинде орун алган көйгөйлөрдү ачыкка чыгарат. Негизги каражаттардын эсебин жана аны эффективдүү пайдалануу маселелерин учурдагы бухгалтердик эсептин актуалдуу темаларынын бири экенин далилдейт жана бул тармак үчүн заманбап рыноктук башкаруу шарттарына мүнөздүү болгон бухгалтердик эсеп менен экономикалык анализди өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана багыттарын аныктоонун зарылдыгын шарттайт.

Ошондуктан, биздин оюбузча, бул багыттагы изилдөөлөр өндүрүш ишканаларындагы негизги каражаттардын эсебин жана аны эффективдүү пайдалануу теориясы менен практикасын натыйжалуу өнүктүрүү үчүн абдан зарыл, актуалдуу болуп саналат.

Негизги каражаттардын эсебин жүргүзүүдөгү дагы бир маселе бухгалтердик эсептеги мыйзамдык базалар менен салык мыйзамдарынын дал келбестиги саналат.

Бухгалтердик эсеп жана салык эсебинин салыштырма мүнөздөмөсү

Таблица 1

<i>Салыштыруу мүнөздөмөлөр</i>	<i>Бухгалтердик эсеп</i>	<i>Салык эсеби</i>
Аныктамасы	Ишкананын бардык чарбалык кыймылдары боюнча маалыматтарды топтоо, мүлктөр, милдеттенмелерди акчалай туюнтуп эсептеп, бухгалтердик документтердин негизинде үзгүлтүксүз каттоо болуп саналат	КРнын Салык кодексиндеги коюлган талаптарды аткаруу үчүн баштапкы бухгалтердик документтердин негизинде салыктык базаны түзүү үчүн маалыматтардын топтомунун системасын түзүү болуп саналат
Объектиси	Ишкананын мүлктөрү, милдеттенмелери, чарабалык каражаттары	Жыл ичиндеги салык төлөөчүлөрдүн саны, чарбалык кыймылдары
Максаты жана милдеттери	Ишкананын чарбалык ишмердүүлүгү боюнча ички жана сырткы маалымат керектөөчүлөргө толук жана жеткиликтүү маалымат берүү. КРнын мыйзамдык актылардын аткарылышын көзөмөлдөө жана ишкананын (финансылык, материалдык, эмгектик) ресурстарын рационалдуу пайдалануу. Чарбалык операциялардын жыйынтыгы терс болуп калбоосу үчүн өз убагында жетекчиликке маалыматтарды берүү менен чечимдерди кабыл алуу.	Отчеттук жыл ичиндеги салык төлөөчүлөр боюнча так маалыматтар топтомун түзүү. Салыктарды өз убагында бюджетке которуу боюнча ички жана сырткы маалымат керектөөчүлөргө маалымат берүү.
Укуктук база	“Бухгалтердик эсеп жөнүндө” КРнын Мыйзамы, ФОЭС, Республикалык деңгээлдеги нормативдик актылар	КРнын Салык кодекси, мамлекеттик салык инспекциясы жөнүнө көрсөтмөлөр жана жоболор
Маалымат пайдалануучулар	Жумушчулар, кызматкерлер, жетекчилик, ишкананын менчик ээлери жана инвесторлор, жабдуучулар жана сатып алуучулар, салык органдары, аудитордук фирмалар, кредиторлор ж.б. мамлекеттик органдар	Салык органдары, финансы-кредиттик мекемелер, жергиликтүү салыктын түрү боюнча Өкмөт, Областтык жана райондук башкаруу администрациялары
Чен бирдиктер	Акчалай	Акчалай
Отчеттуулук	Бухгалтердик баланс, пайдалар жана зыяндар боюнча отчет, акча каражаттарынын айлануусу боюнча отчет	Төлөнө турган салыктын түрлөрү боюнча Салык декларациялары
Эсепти жүргүзүүнүн ыкмалары	Документтештирүү, баалоо, эсепте кармоо, кош жактуулук, тегиндөө, калькуляция, баланс, отчеттуулук	Комбинациялык жана счет фактуралардын негизинде эсепте кармоо ыкмасы
Отчеттук мезгил	Кварталдык жана жылдык отчет	Айлык, кварталдык, жылдык жана Мамлекеттик салык инспекциясы бекиткен башка мөөнөттөр
Эсепти жүргүзүүдөгү принциптер	Толуктук, үзгүлтүксүздүк, туруктуулук, белгилүү чендик, эсепте кармоо, этияттуулук, объективдүүлүк, айрымдуулук, түшүнүктүүлүк, маанилүүлүк жана жеткиликтүүлүк	Жалпылык, стабилдүүлүк, адилеттүүлүк, эсепте кармоо, ыңгайлуулук, жеткиликтүүлүк, милдеттүүлүк, кыймылдуулук, ишенимдүүлүк, календардык байкоо, ишмердүүлүктөрдү түргө ажыратуу, салыктык милдеттерди так аткаруу

Бухгалтердик эсепти уюштуруу жана башкарууда укуктук-нормативдик актылардын мазмундарындагы кээ бир дал келбөөчүлүктөр эсепке болгон ишенимсиздикти жаратат. Ошондуктан, биздин оюбузча, нормативдик базалардын так иштелип чыгуусу, алардын

иреттүүлүгүнүн сакталышы, аларды чарбалык эсепте колдонууда түшүнүктүү болуусу эн маанилүү.

Өлкөбүздө бухгалтердик эсепти реформалоо процессинде бир топ татаалдыктар жаралды. Анткени Өкмөттүн ФОЭАСке кирүү боюнча иш мерчеминдеги график өз убагында аткарылган жок.

Бирок ФОЭСтин №16 стандарты негизги каражатты бул же тигил критерий менен тааныйбыз деп толук тактай албайт. Анткени кээ бир запастык тетиктер негизги каражат катары эсептелсе, кээ бирлери товардык-материалдык запас катары классификацияланат.

Бухгалтердик эсеп системасынын негизги элементтерине төмөнкүлөр кирет: маалыматтарды топтоонун методологиясы, баштапкы документтердеги маалыматтарды группировкалоо, ишкананын чарбалык операцияларынын толук жана так жазылышы, маалыматтардын эсептик регистрлерге топтолушу, алардын отчетто чагылдырылышы, отчеттук маалыматтарды топтоо жана анализдөө, башкаруу чечимдерин кабыл алуу.

Бүгүнкү күндө “Пайдага салыкты” эсептөө процессинде бир нече көйгөйлөр бар. Көпчүлүк ишканаларда өздөрүнүн документтерин ФОЭАСнын талаптарына ыңгайлаштыра баштады. Бирок кээ бир ишканаларда эсептик саясат кабыл алынган эмес, стандарттын нормалары толук аткарылбайт.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында субъекттердин бухгалтердик эсепти алып баруусунда жана пайдага салыкты эсептөөдө 2 түрдүү эсептин системалары каралган:

1. “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” КРнын Мыйзамы №76 жана ФОЭСтын негизинде иш алып барган бухгалтердик эсеп системасы.
2. КРнын Салык кодексинин негизинде иш алып барган салыктык эсеп системасы.

Бирок бул эки системанын нормативдик базалары кээ бир бөлүктөрдө бири-бирине негизделген эмес, же башкача айтканда, бухгалтердик эсеп жүргүзүүдөгү нормативдик-документтердеги талаптар менен мыйзамындагы талаптар бири-биринен айырмаланат. Айтсак, ишкананын кирешелерин жана чыгашаларын эсептөө принциптери, сырье материалдарды, бүткөрүлбөгөн өндүрүштөрдү, даяр продукцияларды эсептөөнүн жолдору, негизги каражаттардын, материалдык эмес активдердин амортизациялык эсебин жүргүзүүдөгү ыкмалары, үлүштөрдү аныктоо жана чыгымдарды бөлүштүрүү тартиби ж.б.

Бухгалтердик эсеп ишканадагы объектердин эсеби боюнча системалашкан маалыматтардын топтомун түзүү менен алардын негизинде ишкананын финансылык отчетун даярдоо болуп саналат. Ошентип бухгалтердик эсептин негизги иштөө этаптары маалыматтарды топтоо, каттоо, жыйынтыктоо (жалпылоо) .

Маалыматтарды топтоо жана каттоо, чарбалык операцияларды документтештирүү менен ишкананын чарбасы пайда болот.

Бухгалтердик эсептеги баштапкы документтер ишкананын чарбалык ишмердүүлүгүн толук жана үзгүлтүксүз чагылдырууну камсыздайт. Ал эми бухгалтердик алгачкы маалыматтарды группировкалоо, жалпылаштыруу, бухгалтердик счеттордун жана кош жазуунун жардамында ишке ашат.

Бухгалтердик маалыматтар, баштапкы эсептик документтер салык эсебинин негизин түзөт. Бухгалтердик баштапкы документтердин негизинде маалыматтарды топтоштуруу жүргүзүлөт.

Ошентип пайдага салыкты эсептөөдө бухгалтердик эсеп менен салык эсебиндеги айырмачылыктар бир топ маселени жаратат. Канткенде да бухгалтердик эсеп ички жана сырткы маалымат керектөөчүлөргө маалымат берүүдө, ишкананы башкарууда негизги маалыматтык булак катары эсептелет. Алардын кыскача салыштырма мүнөздөмөсүн жогорудагы 1-таблицадан көрсөтүк. Таблицанын жыйынтыгындагы мазмууну көрсөткөндөй, салык эсебинин негизин бухгалтердик эсеп түзөт.

Биздин оюбузча, бардык киреше чыгашаларды таануу бухгалтердик жана салык эсебинде жалпы экономикалык мааниге ээ. Бирок ФОЭСтын жоболору мисалы негизги каражаттардын бухгалтердик эсебин алып баруудагы амортизация маселелеринде түрдүү

беш методду (ыкмаларды) сунуштаса, КР СКси 6 тайпадан турган амортизация нормаларын коdonууну талап кылат.

Натыйжада ишкананын бухгалтердик финансылык отчету 2 түрдө өздөрү үчүн ФООЭСтин негизинде жана Салык Кызматы үчүн КР СК негизинде түзүлүп келет. Туура практикада бул айырманы эсептөө жана бири-бири менен айкалыштыруу “Кыргыз салык түзөтүүсү” (Кыргызская налоговая выверка) деген ат менен белгилүү. Ошондуктан укуктук-нормативдик актыларды дал келтирүүдө КРнын Финансы министрлиги менен Малекеттик салык кызматы биргеликте иш алып баруусу зарыл деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Бухгалтердик эсеп. Исраилов М.И. ж.б. “Учкун” басмасы. 2012-ж. Бишкек шаары.
2. Бухгалтердик эсептин принциптери. Б. Нидлз., Ч. Хорнгрен., Х.Андерсон, 2004ж. “Финансы жана статистика” басм. Москва.
3. Узенбаев Р.А. ж.б. Краткий курс по международным стандартам финансовой отчетности. Окуу пособиеси. Ош. ОсОО «Банковский вестник», 2003 ж.
4. Интернет сайттар

УДК:371.334(811.111)

МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ ДИСКУССИИ КАК КОМПЛЕКС УПРАЖНЕНИЙ

*Кайкыбашева А., кандидат филологических наук
Умуралиева А., магистрант, Жороева А., магистрант
Ошский государственный университет*

КӨНҮГҮҮЛӨР КОМПЛЕКСИ КАТАРЫ ДИСКУССИЯНЫ ҮЙРӨТҮҮ МОДЕЛИ

*Кайкыбашева А., ф.и.к.
Умуралиева А., магистрант, Жороева А., магистрант
Ош мамлекеттик университети*

DISCUSSION LEARNING MODEL AS A SET OF EXERCISES

*A. Kaykibasheva, c.ph.s., A. Umuralieva, student of Master,
A. Zhoroeva, student of Master Osh State University*

Аннотация: Макалада окутуудагы дискуссиянын модели көнүгүүлөр комплекси катары жана талкуу сабагын өтүүнүн өзгөчөлүктөрү, окуучуларды өз оюн айтуусуна шыктандыруу, сүйлөө көндүмүн жакшыртуу максатында кызыктуу көнүгүүлөрдү, тапшырмаларды издөө, жаңы технологияларды колдонуу каралат.

Аннотация: В статье рассматривается модель дискуссии как комплекс упражнений, особенности проведения занятия - дискуссии, вопросы мотивации обучающихся выражать свое мнение и поиска оптимальных, интересных, удачных решений использования новых технологий в целях улучшения навыков говорения.

Abstract: The article considers the model of discussion as a set of exercises, the features of the lesson - discussion, the questions of motivation of students to Express their opinion and search for optimal, interesting, successful solutions to the use of new technologies in order to improve speaking skills.

Ключевые слова: коммуникативный метод, дискуссия, упражнения, навыки говорения.

Түйүндүү сөздөр: коммуникативдүү метод, талкуу, көнүгүүлөр, сүйлөө көндүмдөрү.

Key words: communicative method, discussion, exercises, speaking skills.

В современной методике обучения иностранным языкам для развития коммуникативных навыков и критического мышления большое распространение получил интерактивный метод «Дискуссии». Само понятие дискуссия берет свое начало от латинского слова «discussion», что в переводе означает “обсуждение и высказывание точки зрения”. Словарь Д. Н. Ушакова дает следующее определение: «Обсуждение какого-нибудь спорного вопроса для выяснения разных точек зрения; прения» [1]. А в

словаре Ожегова: «спор, обсуждение какого-либо вопроса на собрании, в печати, в беседе» [2].

Ведущей чертой современного урока иностранного языка является атмосфера общения. Создание этой атмосферы – это в первую очередь, необходимость и требование, вытекающее из закономерностей обучения [3; с.217].

Коммуникативное обучение предполагает, как известно, создание процесса обучения как модели процесса общения [3; с.49].

Обучение дискуссионному общению в рамках школьной программы подразумевает комплекс упражнений, направленный на улучшение навыков говорения. Преподаватель иностранного языка всегда должен находиться в поисках оптимальных, интересных, удачных решений, использовать новые технологии, которые в свою очередь послужат быстрому и качественному усвоению изучаемого, в особенности общению, то есть навыкам говорения. Кроме того, каждое действие преподавателя, должно быть направлено на решение конкретных задач и достижение поставленных, ожидаемых целей в рамках школьной программы обучения дискуссионному общению.

Одним из основных средств обучения в методике являются учебники. Подлинными средствами обучения являются упражнения. Только выполнение упражнений приводит к цели, а их отсутствие есть отсутствие всякого целенаправленного обучения. В упражнении всегда есть цель [3, с.67]. Важно понимать место, время и суть упражнений. Упражнение – это целенаправленное и повторяемое действие, организованное преподавателем, которое направлено на совершенствование каких-либо навыков. В нашем случае, это – усовершенствование навыков качественной коммуникации, не только между школьниками и сверстниками, но и на международном уровне, которого требует современный мир.

Выполнение любого вида упражнений должно быть эффективным и приводить к результату. А для этого преподавателю необходимо соблюдать некоторые требования:

1. Должна быть поставлена задача перед учениками, которую они должны решить в процессе выполнения конкретного упражнения.
2. Вызвать интерес у учащихся к выполнению того или иного упражнения, то есть замотивировать.
3. Упражнения должны быть направлены на развитие коммуникативных навыков.
4. Предоставление обратной связи учащимся. Это необходимо для того, чтобы учащиеся могли вовремя заметить и исправить свои речевые ошибки [4].

Разберем, как структурно должно выглядеть упражнения, чтобы было понятно учащемуся старшего класса средней школы.

Упражнение состоит из трех частей:

1. Первая часть – это задание, то есть инструкция, где описываются задача и условия выполнения.
2. Вторая часть – это осуществить общение посредством выполнения инструкций, в виде обсуждения или беседы.
3. Третья часть – это достижение цели посредством выполнения тех или иных речевых действий.

В выполнении любых видов упражнений, главной задачей преподавателя является научить учащихся применять на практике известные знания, посредством которых ученик получает другие новые знания.

Е.И. Пассов отметил, что необходимые условия должны быть созданы прежде всего на двух главных этапах обучения – формирование речевых навыков и развитие речевых умений. Есть два условия, без соблюдения которых не может быть истинно коммуникативного обучения. Это - использование в качестве основы обучения ситуаций и индивидуализация обучения.

Немецкий методист Г. Пифо справедливо заметил, что едва ли найдется человек, отрицающий большое значение ситуативности для обучения иноязычной речи [3; с. 45].

А) Ситуация – это языковая среда; б) ситуация – это фон для речевых действий; в) ситуация – это стимул к речи [3; с. 45].

Английский методист А. Хорнби [1950] писал, что язык нужен в определенных ситуациях, поэтому исходным моментом обучения должны быть ситуации. Это “связано с таким понятием, как перенос”, - отмечает Е.И. Пассов.

Е.И. Пассов делает вывод, что ситуация как методическая категория есть единица организации процесса обучения иноязычному общению [3; с.50].

Стоит отметить, что в реальной ситуации ведения дискуссии с носителями языка необходимо учитывать особенности речевого этикета и построения иноязычных предложений [5; с. 51].

На основании реальных ситуаций, которые могут произойти в жизни учащихся, дают возможность легче ориентироваться в возможных ответах и диалогах. Поэтому большинство современных учебников английского языка имеют готовые топики (т.е. темы для обсуждения), которые подготовят учащихся к реальной жизненной ситуации. Но стоит обратить внимание на то, что учащиеся часто строят предложения, подобные в их родном языке. И преподавателю нужно всегда замечать эти ошибки и исправлять.

Информационная основа обучения английскому языку представлена в виде текстов, аудио- и видеоматериалов, составленных квалифицированными специалистами в области обучения иностранным языкам со всего мира. Информационная основа должна быть доступно каждому учащемуся, и дать возможность им обмениваться мыслями и мнениями в процессе дискуссии. Важным условием для состоявшегося диалога является возможность каждого участника овладеть любой информацией в рамках предложенной темы для обсуждения [6]. Кроме того, обсуждаемая тема должна быть интересной для всех участников дискуссии. На этапе подготовки дискуссии демонстрируются аудио и видеофрагменты, тексты, диалоги и высказывания, которые, так или иначе, связаны с темой предстоящей дискуссии. Также в процессе дискуссии используются другие визуальные материалы: таблицы, схемы, графики, рисунки, модели, диаграммы, карточки и плакаты.

Стоит отметить, что упражнения должны отвечать определенным требованиям, а именно:

- ✓ Усваивать конкретный вид речевой деятельности;
- ✓ Иметь четкую задачу;
- ✓ Формировать конкретное речевое действие и условия для выполнения его;
- ✓ Прогнозировать результаты;
- ✓ Иметь список или таблицу с устойчивыми фразами, которые будут помогать учащимся в формировании речевых навыков;
- ✓ Иметь обратную связь от преподавателя.

Если упражнения отвечают этим требованиям, то у учащегося формируется его речевая деятельность, появится мотивация к знаниям, которые в свою очередь послужат приобретению новых навыков говорения.

Следование данным требованиям нашло свое отражение в следующих заданиях, где дискуссия рассматривается, как беседа, обсуждение и высказывание разных точек зрения.

Следует отметить, что данный метод должен быть использован для формирования навыков не только говорения (это основная задача), но и для развития навыков слушания у учащихся на уроках английского языка различных ступеней. Очень важно уже на этапе начальной школы стимулировать учеников к высказыванию своего мнения, можно начинать с пересказа связного текста объемом в несколько предложений [7].

Упражнение 1. Прослушайте и прочитайте текст по теме «Мои интересы», осмыслите содержание и используйте понятую информацию для порождения информационных единиц о своих интересах в виде микромонолога.

Alexia: I love pop music and I have got a lot of CDs. My friends are mad about Black Eyed Peas. But I can't stand hip hop. I really like sport, especially volleyball and tennis, but I hate cycling. One of my interests is art, but I'm not very good at it.

David: I'm into skateboarding and swimming. I'm good at martial arts, especially taekwondo. My friend Steve likes taekwondo too, but he hasn't got a green belt. We've got a computer at home, but I don't really like computer games. I prefer chatting on the internet. I like books, especially books about animals. I like animals, but we haven't got a pet.

Sarah: I'm interested in sport, especially football. I'm a Manchester City fan and I've got photos and posters of the team. I'm not mad about books, but my friend Lily and I love watching TV in her room. One of my interests is photography. I haven't got a very good camera, but my photos are really good » [8].

Алекса: Я люблю поп музыку и у меня есть множество дисков. Мои друзья в восторге от группы Блэк Айд Пиис. Но я терпеть не могу хип хоп. Мне действительно нравится спорт, особенно волейбол и теннис, но я ненавижу велоспорт. Один из моих интересов это искусство, но я не очень хорош в искусстве.

Дэвид: Я увлекаюсь скейтбордом и плаванием. Я хорош в боевых искусствах, особенно таэквондо. Моему другу Стиву тоже нравится таэквондо, но у него нет зеленого пояса. У нас дома есть компьютер, но мне реально не нравятся компьютерные игры. Я предпочитаю общение в интернете. Я люблю книги, особенно книги про животных. Мне нравятся животные, но у нас нет домашних животных.

Сара: Я интересуюсь спортом, особенно футболом. Я являюсь фанатом Манчестер Сити и у меня есть фотографии и постеры команды. Я не в восторге от книг, но моя подруга Лили и я любим смотреть телевизор в ее комнате. Один из моих интересов это фотографии. У меня нет хорошего фотоаппарата, но мои фотографии очень хорошие »
Чтобы облегчить задание, трудности, которые могут быть вызваны словарным запасом, в упражнении включены лексические единицы:

1. to be mad about – быть в восторге от чего-либо, сходить с ума от
2. can't stand – терпеть не могу
3. especially – особенно
4. one of my interests – один из моих интересов
5. to be good at – быть хорошим в чем-то
6. to be into - увлекаться
7. to be interested in – быть заинтересованным в чем-либо
8. prefer – предпочитать
9. fan - фанат

Стоит отметить, что данная реальная ситуация очень близка к пониманию и мотивирует учащихся быть вовлеченными в обсуждение. Используя новые (возможно для некоторых учащихся) лексические единицы и выражения, учащиеся будут заинтересованы далее вести беседу, диалог об интересах друзей.

Упражнение 2. Учащимся необходимо заполнить таблицу, используя данные из текста. Далее можно продолжить заполнять эту таблицу уже в виде опроса у своих одноклассников.

Name	like	Don't like	Be good at	Be into	Be interested in	Be mad about	Can't stand
David							
Alexia							
Sarah							

Таблица 1.

Данный вид упражнения помогает учащимся избавиться от страха в высказывании своего мнения и все больше овладеть навыком говорения.

Упражнение 3.

- a. Pay attention to the pictures and a list of words. Match them. - Обратите внимание на картинки и список слов. Сопоставьте их.

An umbrella, a watch, money, a passport, sunglasses, food, a camera, a mobile phone, a book, a tent, a stove, a sleeping bag

- b. Work in groups of 4-5 students. - работайте в группах из 4 – 5 студентов.
c. Imagine your group is going to the mountains for an expedition. Discuss in your group and choose only five things from the list that you are going to take with. Why? – Представьте, ваша группа собирается на экспедицию в горы. Обсудите и выберите только пять вещей из списка, которые вы собираетесь взять с собой. Почему?

В выполнении данного упражнения учащимся необходимо отстаивать свою точку зрения. Только обсуждая и уверяя в своей правоте, они могут добиться успеха. Следует отметить, что при выполнении данного задания у учащихся формируются критическое мышление и навыки убеждения, слушания, принятия решения и соглашения, что немаловажно в современном мире.

Кроме лексических единиц учащимся также потребуется знание устойчивых выражений в виде убеждения:

- I think ...
- I agree / I don't agree with
- in my opinion
- from my point of view
- I'm sure / I'm not sure
- We need ... / We don't need... и пр.

Преподавание с использованием такой технологии дает прекрасную возможность учащимся не только расширить знания об объектах и явлениях окружающего мира, но и дает потенциал для раскрытия самих себя [9, с. 31].

Работа учащихся в группе и ведение дискуссии являются важными факторами при организации активных форм проведения занятий по иностранному языку. В обучении английскому языку умение дискутировать, слушать и понимать суть вопроса играют определяющую роль при формировании компонентов коммуникативной компетенции [9, с. 93].

Особенности проведения такого вида занятия, как дискуссия, заключается в том, на занятии формируются не только навык говорения (это основная задача), но и развиваются навыки слушания у учащихся на уроках английского языка различных ступеней. Очень важно мотивировать учащихся выражать свое мнение. При проведении дискуссии в старших классах, где уровень владения иностранным языком выше, учитель должен тщательно подбирать материал.

Но не следует забывать такие факторы, как возраст, интерес учащихся, уровень владения иностранным языком. Кроме того, рекомендуется вести беседу, обсуждать, то есть вести дискуссию на каждом уроке не более 5 - 10 минут в зависимости от сложности задания и уровня учащихся.

Литература:

1. Толковый словарь русского языка /под ред. Ушакова Д.Н.: Том 1. – М., 1935-С.1563
2. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.,2012. – с. 1376
3. Пассов, Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. Москва «Русский язык», 1989. – С.276.
4. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. — 2-е изд., дораб. /Е.И. Пассов. — М.: Просвещение - 2016. —С. 149.
5. Миролюбов, А.А. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность. Ч. 1 / А. А. Миролюбов. – Обнинск : Титул, 2010. – с.213

6. Гордиенко, Н.П., Кузнецова, Е.П. Использование дискуссии как метода формирования коммуникативных навыков на старшей ступени обучения иностранному языку в средней общеобразовательной школе // Молодой ученый. — 2015. — № 8. — С 156.
7. Бояркина Л. М. Особенности использования метода дискуссии на уроках английского языка [Электронный ресурс] / Л. М. Бояркина, А. А. Нелькина // Научное обозрение : электрон. журн. – 2017. – № 2. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
8. Ben Wetz, Diana Pye English Plus Student's Book 1.Oxford University Press
9. Ковальчук М. А. Интенсивное обучение иностранным языкам в контексте проблемы гуманитаризации образования / М. А. Ковальчук // Интенсивное обучение иностранным языкам сегодня / под ред. Г. А. Китайгородской. – М., 1997. – Ч. 1. – С. 29–99.

УДК 65.012.122 (575.2)

ОШМУДА АКАДЕМИЯЛЫК МОБИЛДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ

*Капарова Жамила, окутуучу,
Ажибекова Чынара, студент
Ош мамлекеттик университети*

РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ В ОШГУ

*Капарова Жамила, преподаватель,
Ажибекова Чынара, студент
Ошский государственный университет*

DEVELOPMENT OF ACADEMIC MOBILITY IN OSH STATE UNIVERSITY

*Kaparova Jamiyla, lecturer
Azhibekova Chynara, student
Osh State University*

«Мен өзүмдү чоң жана бактылуу үй-бүлөнүн мүчөсү катары сезем»

Аннотация: Бул макалада дүйнөлүк билим берүү мейкиндигиндеги ЖОЖдор аралык интеграцияны, ички жана тышкы мобилдүүлүктү активдештирүү жана академиялык алмашууну күчөтүү программалары каралган.

Аннотация: В статье рассматривается проблемы интеграции высшего образование в глобальное образовательное пространство, развития внешней и внутренней мобильности, вопросы активизации академического обмена.

Abstract: The article deals with the problems of integration of higher education in the global educational space, the development of internal and external mobility, the issues of activation of academic exchange.

Түйүндүү сөздөр: интеграция, ааламдашуу, интеграция, мобилдүүлүк, академиялык алмашуу, активдештирүү.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, мобильность, академический обмен, активизация.

Key words: integration, globalization, mobility, academic exchange, activation.

ОшМУ билим берүү жаатындагы бир нече эл аралык, ата мекендик программалар, ассоциациялар, уюмдар менен коп жылдан бери жемиштүү иштеп келүүдө.

Акыркы беш жылда ОшМУнун эл аралык байланыштарынын географиясы өтө кеңейди. Дүйнөлүк университеттер менен өз ара кызматташуу, академиялык

мобилдүүлүк, стажировкалар, билим берүү жана илимий багытта биргелешип иштөө боюнча эки тараптуу келишимдерге кол коюлуп, көзгө көрүнөрлүк иштер жасалды.

ОшМУнун эл аралык байланыштар бөлүмү (ЭАББ) - тышкы жана ички алакаларын тескеген түзүм. Ал 1996-жылы октябрь айында ачылып, бүгүнкү күнгө чейин университеттин дипломатиялык саясатын жүргүзүп келүүдө. Чет өлкөлүк жана ата мекендик ЖОЖдор, эл аралык уюмдар, программалар, фонддор, өкүлчүлүктөр менен мамиле түзүү жана кызматташтык горизонтун кеңейтүү болуп саналат. ЭАББнын ишмердүүлүгүнүн негизги принциптери төмөнкүлөр: - эл аралык билим берүү мекемелер менен ОшМУнун мамилелерин өнүктүрүү, байланышын күчөтүү, -чет өлкөлүк жана ата мекендик ЖОЖдор менен академиялык мобилдүүлүк жүргүзүү, илимий сапарларды, стажировкаларды, жайкы мектептерди уюштуруу, университетке инвестиция тартуу, гранттарды алганга жетүү. *Учурда Академиялык мобилдүүлүк боюнча чет жерде окуп келген жаштардын саны өсүүдө. Студенттерге коңгуроо иретинде, окуу жайдагы мүмкүнчүлүктөр боюнча кабардар кылууну чечтик. Башка өлкөдө окуп билим алып келүү үчүн кандай мүмкүнчүлүктөр бар жана кайда барып билим алып келсе болот деген темада студент досторго бөлүшкүбүз келди.*

Биздин студенттик жашообузда өз алдынча өнүгүүгө түздөн-түз таасир эткен программалар жана студенттик мобилдүүлүк жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

ОшМУ бүгүн билим экспортун өнүктүрүп жаткан Кыргызстандагы алдыңкы университет болуп таанылды [1].

Академиялык алмашуу программалары

ОшМУ билим берүү жаатындагы бир нече эл аралык, ата мекендик программалар, ассоциациялар, уюмдар менен көп жылдан бери жемиштүү иштеп жатат. Алардын белгилүүлөрү төмөнкүлөр:

«Эразмус+» - бул Евро биримдиктин 2014-2020-жылдар аралыгында жаштарга билим берүүгө, аларды кесипкөйлүккө үйрөтүүгө жана спорттук иш-чараларга катыштырууга багытталган **стипендиялык программа**. Евро Биримдикке мүчө өлкөлөрдүн ошондой эле Исландия, Македония, Түркиянын университеттеринин ортосунда студенттер, магистранттар, докторанттар жана кызматкерлер академиялык алмашууга эркин катыша алышат.

Окуп келүүнүн мөөнөтү студенттер магистранттар үчүн 1 семестрден 1 жылга чейин, ал эми тажрыйба алмашуу, сабак берүү үчүн бааруучу окутуучуларга – 2 жума. Учурда ОшМУнун программасынын алкагында Испания, Эстония, Польша, Турция өлкөлөрүндөгү университеттер менен иштешип келе жатат [2].

» **Мевлана**»-Түркиянын жана башка өлкөлөрдүн жогорку окуу жайларынын ортосунда студенттери, окутуучуларды **алмашууга багытталган гранттык программа**. Ал 2011-жылдан бери активдүү иштеп келе жатат. Студенттер, магистранттар 1 семестрден 1 жылга чейин өз адистиги боюнча окуп келише, окутуучулар эки жумага же бир айга өзүнүн предмети боюнча түрк же англис тилинде сабак өтүү үчүн жиберилет.

Мевлана программасынын башка программалардан айырмасы белгилүү бир географиялык аймак *боюнча иш жүргүзбөйт, тескерисинче, программага дүйнөдөгү бардык жогорку окуу жайлары* катыша алат [3].

ДААД (академиялык алмашуулардын германиялык кызматы). Германиянын билим алмашуу программасы «ДААД» программасынын

негизги максаты Чет өлкөлүк билим берүү мекемелери, биринчи кезекте, студенттер менен окумуштуулардын ортосунда академиялык алмашуу мамилелерин колдоо, өнүктүрүү болуп эсептелет.

«ДААД» программасына магистранттарды жана студенттерди каттоо ОшМУда жыл сайын **октябрь айында өткөрүлөт**. Бишкектеги өкүлчүлүгүнүн кызматкерлери келип, компьютердик тестирилөө өткөрүшөт. Тесттен жогорку балл алгандар Германияда окуп, иштеп келүүгө жолдомо алышат. Бул программага катышууну каалагандар немец тилин В1 деңгээлинде билүүсү зарыл [4].

ШКУУ (Шанхай кызматташтык уюмунун университеттери). Бул – Азиянын территориясындагы эл аралык билим берүү программасы, университеттер тармагы. Ага Кыргызстан, Кытай, Казакстан, Россия, Тажикстан, Өзбекстан өлкөлөрү мүчө, ал эми Иран, Индия, Монголия, Пакистан байкоочу өлкө катары кирет. ШКУУнун университеттеринин алкагында жогорку квалификациялуу кадрларды маданий, илимий билим берүүчүлүк жана экономиялык кызматташтык боюнча даярдоо төмөнкү беш багыт боюнча жүргүзүлөт: **аймак таануу, экология, энергетика, IT-технология, нанотехнология**. Бул программанын жардамында ОшМУ жогоруда аталган өлкөлөрдүн окуу жайларына магистранттарды 1 семестрден 1 жылга чейинки мөөнөткө академиялык алмашууга жиберет. Каалоочуларды каттоо жана гранттык орундарды ээлөө ар жылы **март-апрель айларында** Эл аралык байланыштар бөлүмүндө жүргүзүлөт. Эскерте кетсек, ШКУУнун алкагында барып окуп келүүчү магистранттарга кабыл алуучу окуу жай стипендия жана жатаканадан орундуктарды акысыз берет [5].

ITEC (Индиянын техника жана экономика багыттарда кызматташуу программасы). Индия өкмөтү каржылаган жогорку окуу жайлардын окутуучуларынын ортосунда академиялык мобилдүүлүктү, тажрыйба алмашууну, долбоорлорду биргеликте ишке ашырууну өнүктүрүүгө багытталган эл аралык стипендиялык программа. ОшМУнун окутуучулары проекттин кызматынан 2010-жылдан бери жигердүү пайдаланып келишүүдө. Ушул мезгилге чейин 50гө жакын окутуучу Индиянын ар кайсы шаарларындагы университеттерде тажрыйба алмашып, саякаттап келишти. Окуу тажрыйба алмашуу мөөнөтү 2 жумадан 3 айга чейин. Каттоо онлайн режиминде анкета толтуруу аркылуу ар жылы сентябрь айынан декабрь айына чейин жүргүзүлөт. Тандалып алынган катышуучулар өздөрүнө ынгайлуу мезгилди тандап барып келишет жана ай сайын 25 миң сомго чейин стипендия алып турушат.

Программа башка мамлекетте окуп, тажрыйба алмашып сабак берип жана кооз жерлерге саякат жасап келүүгө карата кенен мүмкүнчүлүктөрдү жаратат

2016-жылдын 21-майында Ош мамлекеттик университетинде Кыргызстандын жети облусунун жети мамлекеттик жогорку окуу жайларынын ректорлору «**Ош декларациясына**» кол коюшкан. “Ош декларациясынын” демилгечиси Ош мамлекеттик университети болду. Декларацияда университеттер аралык педагогикалык тажрыйба алмашуу, студенттерди алмашып билим берүү, жаш окумуштууларды башка ЖОЖдун өрнөктүү профессорлорунун сабактарына катыштыруу, профессорлорду бири-бирине алмашуу менен конференция, симпозиумдарды, онлайн-лекция, видео-конференцияларды уюштуруу сыяктуу ички академиялык мобилдүүлүктү өнүктүрүү иш-аракеттери камтылган.

Студенттерди жиберүүнү жана кабыл алууну университеттердин Эл аралык байланыштар бөлүмдөрү жүргүзүшөт. Кабыл алуучу окуу жай студенттерди каттоо жазгы семестрге-декабрь айында, күзгү семестрге-май айында бир жылда эки жолу жүргүзөт.

Ош декларациясы жана анын максаты

Декларацияны кабыл алуу иш-аракети республиканын жогорку окуу жайларынын ички өнөктөштүк байланыштарын жакшыртып, алардын достук көпүрөсү болуу менен билимдүү жана бирдиктүү жаштарды тарбиялоодо өзүнүн үзүрлүү салымын кошууга багытталган. Ал төмөнкүдөй **максаттарды** көздөйт:

- Мамлекеттик жана университеттик деңгээлдеги иш-чараларды өткөрүп, өлкөнүн ички бүтүндүгүн жана окуу жайлар ортосундагы достукту чыңдоо.

- Ааламдашуу доорунда дүйнөлүк билим берүү мейкиндигиндеги ЖОЖдор аралык интеграцияны, мобилдүүлүктү активдештирүү жана ички академиялык алмашууну күчөтүү, студенттерди жаңы окуу чөйрөсүнө аралаштырып, сабакка болгон атаандашууларын күчөтүү жана аларды коомчулук менен тил табышууга үйрөтүү;

- ЖОЖдор арасында педагогикалык тажрыйба алмашууну өнүктүрүү, белгилүү окумуштуулардын жана профессорлордун, доценттердин конок лекцияларын, ачык сабактарын уюштуруу жана алардын стажировкалардан өтүүлөрүн камсыздоо;

- Профессордук-окутуучулук курамдын илимий изилдөө иштерин биргелешип жүргүзүүгө шарттарды түзүп берүү, илимий-практикалык конференцияларды, симпозиумдарды, он-лайн, телелекцияларды, видеосабактарды уштуруу;

- Баллон системасындагы кредиттик технологияны жемиштүү колдонуу менен бирге билим берүү жараянында студенттердин академиялык эркиндүүлүгүн күчөтүп, жеке траекториясын кеңейтүү ж.б.

Ош декларациясынын алкагында ар жылы мүчө окуу жайларда студенттик фестивалдар, маданий-массалык, концерттик, оюн-зоок программалар менен коштолуп таланттуу студенттерге дипломдор, ардак грамоталар, сертификаттар ж.б. сыйлыктар тапшырылып келет

Ошондой эле Италия, Эстония, Испания, Германия, Кытай, Индия, Россия, Түркия, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Таджикстан, Корея, Япония жана башка өлкөлөрдөгү алдыңкы университеттер менен болгон байланыштар, академиялык алмашуу программалары, эки тараптуу кызматташтыктарга кеңири жол ачылды.

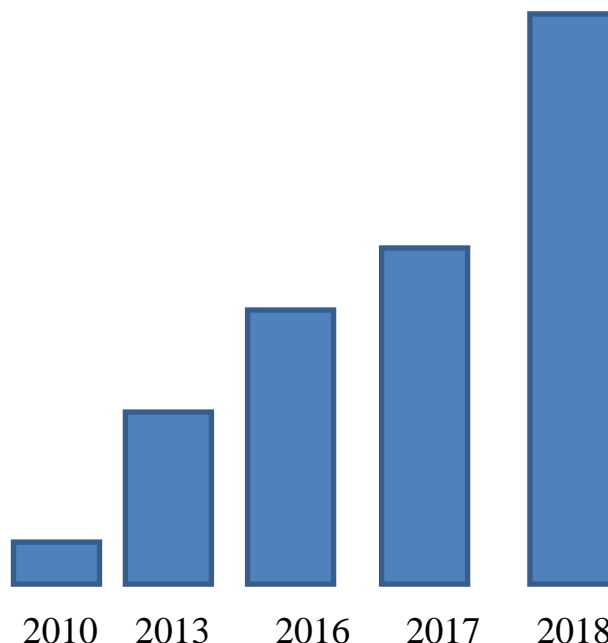
Учурда билим алуунун аянты, арышы кеңейүүдө. Академиялык мобилдүүлүк боюнча чет жерде окуп келген жаштардын саны өсүүдө. Ош мамлекеттик университети дүйнөнүн 33 өлкөсүндөгү 199 университет менен эки тараптуу кызматташып келет. Алардын ичинен 50 университет менен тыгыз иш алып барат.

Буга чейин ОшМУ Россиянын 33 жогорку окуу жайы менен кызматташып, окутуучулар, студенттер, магистранттар академиялык мобилдүүлүк программаларынан өтүп келген. Март айындагы форумдун алкагында жалпысынан 12 жогорку окуу жайы менен кызматташуу келишимдерине кол коюлуп, кызматташуунун алкагы кеңейди.

Учурда бир жылда ОшМУдан 1000ден ашуун студенттер, 300дөн ашуун окутуучулар чет өлкөлөрдөгү университеттерде 1 айдан 1 жылга чейинки аралыкта билим, тажрыйба алып келишүүдө. Окутуучулардын, студенттердин чет өлкөлөрдөн билим алуусуна шарт түзүү максатында университетте көп тилдүүлүк боюнча алгылыктуу иштер жүргүзүлүп, каалоочулар үчүн тил үйрөтүүчү курстар уюштурулуп келет.

ОшМУнун ректору академиялык мобилдүүлүк боюнча ааламды айланып келген окутуучулар жана студенттер менен жолугушуу уюштуруп мобилдүүлүктөн алган **таасирлерин жана ийгиликтерин** дайыма бөлүшүп турат.

Чет өлкөдө окуп келген ОшМУнун студенттеринин динамикасы.

Чет өлкөгө окуп келүүнү самаган университеттин бардык факультет, колледждеринен студенттер, магистранттар керектүү маалыматтарды ОшМУнун эл аралык байланыштар бөлүмүнүн адистери тарабынан алышса болот [7].

Адабияттар:

1. Кут “Билим” газетасы №47-48 28 2018
2. [erasmus-mundus/erasmus-mundus](https://www.erasmus-mundus.org/erasmus-mundus)
3. <http://www.daad.kg/ru> , <https://www.daad.de/deutschland/stipendium/hinweise/en/27351-guidelines/>
4. [tyup.net>page/shanhaj-kyzmattashtyk-ujumu](http://tyup.net/page/shanhaj-kyzmattashtyk-ujumu)
5. bilim. Akipress, org
6. http://bilim.akipress.org/unews/un_post:14294/?f=cp
7. Нур газетасы. 2019, март

УДК:35.077.535.6

ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ КОТОРМОЧУЛАРДЫН РОЛУ

*Карабаева Элиза, окутуучу,
Ырысбек кызы Нуркан, студент
Ош мамлекеттик университети*

РОЛЬ ПЕРЕВОДЧИКОВ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

*Карабаева Элиза, преподаватель,
Ырысбек кызы Нуркан, студент
Ошский государственный университет*

THE ROLE OF TRANSLATORS IN THE GLOBALIZATION ERA

*Karabaeva Eliza, lecturer,
Yrysbek kyzy Nurkan, student
Osh State University*

Аннотация: Макалада азыркы учурда дүйнөдөгү котормочулардын ролуна, Кыргызстандагы котормочулардын абалына жана келечегине токтолдук.

Аннотация: В статье проанализированы роль переводчиков в современном мире, состояние и будущее переводчиков Кыргызстана.

Abstract: The article is currently considered the future of the situation in Kyrgyzstan the role, of interpreters and translators in the world

Ключевые слова: перевод переводчик, переводчик, глобализации, язык.

Түйүндүү сөздөр: котормо, котормочу, тилмеч, ааламдашуу, тил.

Key words: translation, translator, interpretor, globalization, language.

Дүйнө жүзүнө аттын кашкасындай таанымал жазуучубуз Чыңгыз Айтматов алгачкы эмгек акысы болгон бир жилик этти кыргызчадан-орусчага, орусчадан кыргызчага тилмечтик кылуу менен алганын сөз башында баса белгилөө менен баштагым келди. Мына ошол убакта Ч.Айтматов болгону 5-6 жаштардагы бала экен.

Шекер айылына Россиядан зоот асыл-тукумундагы жылкылар алынып келинип, багылып жатканда бир жылкы мүрт кетип, акт жазыш үчүн орус улуттундагы мал доктурлар келет. Жергиликтүүлөрдүн бири да орус тилин билбегендиги, анын үстүнө тигил зоотехниктер да кыргыз тилин түшүнбөгөндүгү маселени татаалдандат. Дал ушул учурда жаш Чыңгызды чакырып келишип, котормочу кылууга аракеттенишет. Ал жылкы эмне себептен өлгөнү тууралуу эки тараптын суроо-жоопторун которуп берип турат. Карап турган эл Чыңгызга ыраазы болушуп, конокко бышырылып жаткан эттен бир жиликти беришкен экен [1].

Адамдардын жашоосунда котормо иши канчалык деңгээлде маанилүү экенин, ушул кичине окуядан байкап, андап билсек болчудай. Тарыхта да белгилүү инсандар дайыма жанына тил билген адамдарды алып жүрүшкөн. Тил билгендердин урматтын жайына коюшкан, алардын кадыр-баркы да жогору турган. Котормонун тарыхы абдан узун. Котормонун түбү адамзаттын тили өзүнчө тилдерге бөлүнө баштаган мезгилдерге туура келет жана бир канча тилди билген ар түрдүү тилдеги коомдун өкүлдөрүнүн ортосундагы ортомчу катары сүйлөй алган адамдарга зарылчылыктын жаралышы менен котормочулукта пайда боло баштаган. Өз-ара карым-катыш жасап, мамиле түзүүгө жардам бере турган кош тилдүү адамдарды тилмеч деп атап коюшкан.

Кыргыз тилинде “*тилмеч*” жана “*котормочу*” деген эки сөз бар. Тилмеч сөзү илгертен эле колдонуп келе жаткан сөз. Мисалы: “Манас” эпосунда да “Тилимди билбес эл болсо, тилмечи менен келсин”, - деген жайы бар. “Көкөтөйдүн ашын” өткөрөрдө Бокмурун жаш Айдарды элдерди ашка чакырууга жөнөтөт. Айдардын жөндөмдүүлүгүн Сагымбай Орозбаков төмөндөгүдөй сүрөттөйт.

Ар жумушка дилгирген,
Алтымыш түрдүү тил билген.
Ары тилмеч, ары акын,
Ар жакшыга көп жакын.

Тилмеч - бир тилден экинчи тилге оозмо-ооз которуп берүүчү адам. Бири-бирин түшүнө албаган улуттардын өкүлдөрү тилмечтер аркылуу сүйлөшүшкөн.

Котормочу-деген сөзгө токтолсок, кайсы бир тилден башка тилге тексттерди жана башка материалдарды которуу менен алектенген кесиптин ээси. Котормочу деген сөз революциядан кийин орус тилиндеги “переводчик” деген сөздөн которулган [2]. Котормочу жана тилмеч сөзүн, тактап айтканда, биринчиси жазуу түрүндө, экинчиси оозеки түрдө которгон киши.

Жазма котормо менен оозеки котормонун түйшүгү эки башка. Жазмада котормочу кеңири убакытта өз оюн тактап, белгилүү иреттикке салуу менен котормонун маанисин ачып берүүгө мүмкүнчүлүгү жогору. Которулган текстти кайра карап чыгып, аны котормонун тиешелүү бөлүгү менен салыштырууга жана текстке өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүгө болот. Ал эми тилмечтердин иши бир топ татаал, ары жоопкерчилиги күчтүү. Сүйлөп жаткан инсанды угуу менен кошо параллелдүү түрдө которуп берүүсү зарыл жана да бир эле учурда бүтүндөй сүйлөмдү кураштырып, берилген ойду так түшүндүрүп берүү кызматы турат. Мында тилмеч тексттин түп нускасын бир жолу гана кабылдап жана которулган текстке кайра кайрыла албайт. Которуп жаткан тилмеч бир аз гана буйдала түшсө, сүйлөөчүдөн артта калып, сүйлөмдүн маанисин жоготуп коюшу ыктымал.

Медициналык эксперименттер иш учурунда тилмечтин жүрөгү мүнөтүнө 160 ка чейин согорун көрсөткөн, бул болсо жүк көтөргөн штангисттиктинен да көп. Бул учурда мээнин өтө чымырканып иштей тургандыгын жана 15-20 мүнөттүк ушундай иштен соң, мээ өзүн сактоо үчүн тормоздолуп каларын аныкташкан [3].

Жогорудагы маалыматтын негизинен тилмечтердин иши чындыгында оор экенин түшүнсөк болот, көпчүлүк дүйнөлүк жыйындарда байкасак, ар 20-30 мүнөт сайын тилмечтер кезектешүү менен кызматын аткарышат.

Бүгүнкү күндө, т.а., ааламдашуу процессинде башка тилди билбей туруп, ишинде толук ийгиликтерди жаратуу мүмкүн эместей сезилет. Бул учурда адам өзү кошумча тил билүүсү же котормочу менен тыгыз байланышта иш алып баруу зарылчыгы туулат. Ар бир өлкө жана элдин бири-биринен айырмаланып турган, өзүнө тиешелүү болгон маданияты, тили болот эмеспи. Ошол өзгөчөлүктөрдү толук кандуу өздөштүрүүгө себепкер болгон кесип ээлери да бул да болсо-котормочулар. Котормо иши болуп көрбөгөндөй тез темп менен өнүгүп жатат. Мунун себеби эл аралык мамилелердин кеңейиши болууда. Учурда дүйнө жүзү экономикалык, саясий жана маданият жагынан бири-бири менен тыгыз байланышта. Бул байланышты курууда, албетте, котормочулардын кошкон салымы чоң, аларсыз биздин максат ишке ашмак эмес. Алардын кызматы бир жээк менен экинчи жээкти бириктирип турган көпүрө сыяктуу.

Бүгүнкү күндө котормочулук алмаштырылгыс, эң маанилүү кесиптердин баш сабында турат. Бардык эл аралык сүйлөшүүлөр котормочулардын катышуусунда өтөт. Сүйлөшүүлөрдүн жемиштүү аякташына, дүйнө элдеринин ынтымагын бекемдөөдө, маданиятты жайылтууга, табиятка, адам коомуна болгон мамилени өзгөртүүгө котормочулар түздөн-түз негиз боло алышат. Бул жерде котормочулар ойду туура берүү менен чектелбестен, өзүнүн сүйлөө речин, эмоциясын, кыймыл-аракетин комплекстүү түрдө туура аткаруусу керек.

Ааламдашуу доорундагы котормочулардын ролу деген теманын алкагында сөз болуп жаткандан кийин “ааламдашуу” же “глобалдашуу” терминине кайрылып кетсем. “Глобалдашуу” термини жалпы планетанын мүнөзүн билдирген латын термини “глобус” (жер, жер шаары) менен байланышкан.

Глобалдашуу дүйнөнүн жаңы үлгүсүнүн пайда болушуна алып барууда. Бул бардык тараптан бизге таасир берип жатат. Жаман терс көрүнүштөр да, жакшы жактар да ааламдашып жатат. Көпчүлүк азыр котормочулук кесипти анчейин деле зарыл кесип катары эсептешпейт жана да келечекте жоголуп кетчү кесиптердин катарына кошушат. Себеби азыр интернеттин заманы кулач алып, издеген материалдары эч түйшүксүз эле таба аласың. Берилген текстти сүрөткө алуу менен “*google переводчик*” кызматы аркылуу заматта которулган текстти колго алуу мүмкүнчүлүгү бар. Бирок мындан биз котормочулардын жумушун керектөөдөн чыгып калган кесип катары тыянак чыгара албайбыз. Жогорудагы аталган сайттын жардамында текст которсок, сүйлөмдөр башы аягына келип, аягы башына жайгашып, сүйлөмдүн мааниси жоголо түшөт.

Азыркы учурда тил курстары көбөйүп, аз убакыттын ичинде чет тилдерин мыкты үйрөнүүгө болот деп шаарда болобу, же интернет желесинде болобу онлайн курстар ачылган. Тил курстарына багыт алгандардын басымдуу бөлүгү жаштар, студенттер, окуучулар экендиги кубантат. Бирок тил үйрөтүү өзүнчө бир бизнеске айлангандай. Курстарда педогогикалык билими аз инсандар сабак өтүп, сапатсыздык күч алууда. Жумушка барсаң, адистигиң боюнча билимиңдин тереңдигине эмес, канча тилде сүйлөй алышыңа маани беришет. Көп тилдүүлүк азыр жеке билимиңди тереңдетүү менен гана эмес ишке орношууда, киреше табууда чоң мүмкүнчүлүктөргө жол ачып жатканын эч ким четке кага албайт.

Кыргызстандагы котормо илиминин абалына бир аз болсо да токтолуп кетпесек болбос. Коомчулук кыргыз котормочуларын бүгүнкү күндө калыптануу процессинде деп айтышат. Дүйнөлүк тилдердин арасында гегамондуу болгон англис тилин алсак. Кыргыз тилинен англис тилине, же болбосо англис тилинен кыргыз тилине түздөн-түз котормолор

жокко эсе. Саналуу гана материалдар которулган болбосо, дээрлик көпчүлүк материалдарды которууда орус тили аркылуу ишке ашырабыз.

Кыргызстандын котормо иши да орус тилинен кыргыз тилине которуу менен 1950-жылдары башталган. Бул мезгилде А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Тургенев сыяктуу орус адабиятынын каймактарынын чыгармаларын эне тилибизге которуу менен алектенгендерден А.Осмонов, К.Маликов, Г.Шүкүрбеков, У.Абдукаимов, К.Баялинов ж.б.дын атын атасак болот.

Дүйнөдө котормочулук жаатында айланган капитал 33 жарым миллиард долларга жетип, 2020-жылга чейин бул сумма 42%ке көбөйөрү күтүлүүдө. Дүйнөдө 26 миңден ашуун компания бул тармакта иш алып барууда. Тилмеч болуп иштегендердин бир сааттык кызматы орто эсеп менен 25 долларга чейин бааланууда [4].

Жогорудагы маалыматтын негизинде тил билгендердин капчыгы калың деп тыянак чыгарсак болот.

Бишкектеги “Проф-Лидер” котормо агенттигинин каржы иштери боюнча директору **Жаныбек Саатовдун** “Азаттыкка” берген интервьюсунда: “Азыр жакшы иштеген котормочунун бир айлык маянасы миң АКШ долларынан ашат. Орточо айлык бизде 200-300 доллар”,-деп маалымат берген. Туура бизде котормочулардын айлыгы батыштагыдай көп сумманы камтыбайт. Бирок бизде дүйнөлүк ири компаниялардын жаңы иштеп чыккан программаларын эне тилибизге которуу менен каражат табууга мүмкүнчүлүк жогору. Сөз учугун улантсам, Кыргызстан туризмдин өлкөсү болууга багыт алып жатат. Туризм-эл аралык соода сатыктын натыйжасында кыймылдуу өнүгүп келе жаткан жана дүйнөлүк экономиканын ири тармактарынын бири. Демек, бул тармакты жөнгө салуу менен кошо гид-тилмечтерди жумуш менен камсыз кыла алабыз.

Кортундулап айтканда, котормочулук - абдан керектүү, ары жемиштүү кесиптердин бири. Себеби, инсандын андан ары билимин тереңдетүүсүнө кошкон салымы чоң. Котормочу - талаш-тартыш учурунда эки тараптын оюн билип, дипломатиялык усул менен эки тарапты бир пикирге алып келүүчү маанилүү адам. Эгер ал туура эмес которсо, кырдаалды курчутуп салууга себепкер да өзү болуп чыга келет. Мындан бул кесиптин ээлеринин жумушунун жоопкерчилиги күчтүү экендигин белгилейбиз жана Кыргызстан өнүгүү жолунда жогорку профессионалдуу котормочуларга муктаж...

Адабияттар:

1. Ч.Айтматов-ааламдын акылман сүрөткери. <https://sputnik.kg>
2. Wikipedia.kg. Котормочу.
3. Google
4. <https://www.bls.gov/ooh/media-and-communication/interpreters-and-translators.htm>
5. Таалай Абдиев. Котормотаануу илимине киришүү. Бишкек-2008.
6. Ийсаева А.Дж. Котормо жана анын лингвистикалык табияты. Каракол-2017.

УДК:373.1.02

МЕДИЦИНА ФАКУЛЬТЕТИНДЕ АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ АЙРЫМ ТАТААЛДЫКТАР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

Көчкөнбаева С., улук окутуучу, sonyaosh5@gmail.com

Байбагышова Х., улук окутуучу

Ош мамлекеттик университети

НЕКОТОРЫЕ ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В МЕДИЦИНСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ И КОЕ-КАКИЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Көчкөнбаева С., старший преподаватель, sonyaosh5@gmail.com

Байбагышова Х., старший преподаватель

Ошский государственный университет

SOME DIFFICULTIES IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE IN MEDICAL FACULTY AND SOME WAYS OF THEIR SOLUTION

*Kochkonbayeva S., senior lecturer,
sonyaosh5@gmail.com*

Baibagyshova H., Senior Lecturer Osh State University

Аннотация: Макалада англис тили сабагын окутууда болочок дарыгердин кесиптик компетенциясын калыптандыруунун айрым ыкмалары каралат.

Аннотация: В этой статье рассматриваются отдельные способы формирования на уроке английского языка профессиональной компетенции будущего врача.

Abstract: This article discusses some ways of forming the professional competence of the future doctor at the English lesson.

Түйүндүү сөздөр: коммуникация, коммуникативдик ишмердик компетенция, пикир алышуу, кептик карым-катыш, маалымат, анализ, кесипкөй адис, келечек.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная деятельность, компетенция, общение, разговорное общение, информация, анализ, профессионал, будущее.

Key words: communicative activities, competence, communication, talking, information, analyses, specialist, future.

Азыркы учурда чет тилдерин, айрыкча, англис тилин окуп үйрөнүү көптөгөн себептерге байланыштуу билим берүүнүн негизги зарылдыктарынын бири болуп саналат. Себеби чет тилдерин окуп үйрөнүү менен адамдын дүйнө таанымы байып, окутулуп жаткан өлкөнүн салт-санаасы, каада-салты, тарыхы жана маданияты жөнүндөгү түшүнүгү кеңеет. Ошону менен катар чет тилдерин өздөштүрүүгө жетишүү менен интернет желесинде пикир алышуудан баштап, айлык-акысы жогору престиждүү ишке жайгашуу мүмкүнчүлүгүнө чейинки мүмкүнчүлүктүн кең диапозону ачылат.

Жогорку окуу жайларында жалпы билим берүү предметтеринин жана адисти милдеттүү гуманитардык даярдыктан өткөрүү багытында чет тили негизги компонент болуп эсептелет. Жогорку окуу жайлардын билим берүү системасында “Чет тилдери” сабагы негизги орунда турат. Себеби чет тилин окуп үйрөнүүдө студенттерде пикир алышуунун жаңы каражаты катары башка тилди пайдалануу мүмкүнчүлүгү жана жөндөмү, ар кандай чөйрөгө, мисалы, медицина тармагына байланыштуу актуалдуу жана пайдалуу жаңы маалыматтарды алуу мүмкүнчүлүгү калыптанат. Ошондон улам медицина факультетинде англис тилин окутуунун бөтөнчөлүгү – предметти үйрөтүүнүн өзгөчө мамилесин талап кылат [1]. Себеби англис тили профилдештирүү сабактарынын катарына кирбейт. Ошондуктан предметке болгон мамилени түп тамырынан бери өзгөртүп, аны окуп үйрөнүүгө болгон кызыкчылыкты күчөтүү өзгөчө мааниге ээ болот.

Медицина факультетинде англис тилин окутуу конкреттүү максат коюудан: адистештирилген шарттагы коммуникативдик аракеттерден жана алдын ала эсептелген мүмкүнчүлүктөрдөн (ооруканаларда, поликлиникаларда, дарыканаларда) куралат. Максатка ылайык, англис тилин окутуу кесиптик багытты, предметтер аралык жана коммуникативдик-ишмердиктик багытында курулуп, кесиптик компетенция багытын окуу процессине киргизүүгө жетишет. Бирок чет тилдерин эркин пайдалана билүүгө жетишүү зарылдыгын жана келечектеги кесиптик ишиндеги анын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүп туруп, медицина факультетинин студенттери мурдагыдай эле чет тилдерин окуп үйрөнүүгө жетиштүү көңүл бурушпай, аны жакшы өздөштүрө албай келишет. Себеби англис тилин окуп үйрөнүү - көп убакытты жана күчтү, эркти талап кылган абдан татаал процесс. Ошондон улам аны окутуп үйрөтүүдө айрым себептерге байланыштуу бир топ татаалдыктар келип чыгат.

ОшМУнун медицина факультетинде окуган студенттерге англис тилин окутуп үйрөтүүгө байланышкан татаалдыктарды аныктоодо алардын аталган предмет боюнча жалпы жетишүүсүнө, бардык тайпалардагы студенттердин билим сапатына анализ жүргүзүлүп, жыйынтыгында орточо балл коюлду. Бардык тайпаларда билим алып жаткан

ар түрдүү жаштагы кыздар да, балдар да анализге катышты. Изилдөө анализинин жыйынтыгы – жалпы жетишүү 100%, билим сапаты – 50,3% , орточо балл – 3,4 кө барабар экендигин көрсөттү.

Ошентип, студенттердин көпчүлүк бөлүгү англис тилин окуп үйрөнүүдө кыйынчылыкка туш келип, англис тилин окуп үйрөнүү үчүн мотивацияны күчөтүү боюнча жардамга муктаж болушат. Ошондуктан көпчүлүк студенттердин негизги максаты өзүн ар тараптуу өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн билим алууга багытталбай, эптеп курстан курска өтүүгө жумшалат.

ОшМУнун медицина факультетинин студенттеринен сурамжылоо жүргүзгөн учурубунда, туш келген татаалдыктары жана англис тилин окуп үйрөнүүдө мотивациянын төмөндөшүнүн төмөндөгүдөй себептери аныкталды:

-шаардагы жана айылдардагы орто мектептерде чет тили мугалимдеринин жетишсиздигинен, мектеп программасындагы англис тилинин окутулбагандыгы;

-мектепте чет тилин окутуп үйрөтүүдө төмөнкү деңгээлдеги билимдин берилиши, же базалык деңгээлге окуучунун ээ болбогондугу;

-предметтин камсыздалышындагы педагогдун аракетине карама-каршы келген аракеттер;

-келечек турмушунда англис тилин пайдалана билүү зарылдыгы жөнүндөгү түшүнүктүн жетишсиздиги;

-көлөмдүү тексттик материалдардын кабыл алууга жана эсте тутууга татаалдыгы;

-сабакты окуп үйрөтүүнүн монотондук ыкмасы;

-сабакка болгон кызыкчылыктын жоктугунан англис тилин окутуп үйрөтүүнүн татаалдыгы;

-англис тилин окуп үйрөнүү жөндөмүнүн жетишсиздиги;

-тилдик барьер, өз оюн айтуудан тартынгандык, туура сүйлөй албай калуудан кооптонуу;

-медицина факультеттериндеги англис тилинин грамматикасы боюнча базалык окуу куралдарынын жетишсиздиги.

Мына ушундай себептерге байланыштуу, англис тили сабагын окуп үйрөтүүдө англис тилинин маанилүүлүгүн түшүнүп, англис тилин окуп үйрөнүүгө студенттердин кызыкчылыгын жаратып, белгиленген татаалдыктарды кыскартууга негиз боло турган психологиялык-педагогикалык шартты ар бир сабакта жаратуу тапшырмасы мугалимдерге коюлат. Бул багытта мугалим өзүнө жана өзүнүн билим күчүнө ишенип, ар бир студентке жардамдашып, окуу процессине билим деңгээлине карабай, бардык студенттерди киргизиши керек. Ошону менен катар эле англис тилин окуп үйрөнүүнүн зарылдыгын түшүндүрүп, турмуштагы ал тилди пайдалана билүү аркылуу жетишкен артыкчылыктарды мисал келтирип, алар тандап алган кесибине ылайык зарылдыктарды, бул тилдин эл аралык деңгээлдеги маанисин түшүндүрүшү зарыл. Мисалы, англис тили аркылуу башка өлкөлөрдө да достук мамиленин кеңейишине жол ачылышы, ооруканалар, поликлиникалар, дарылоо мекемелери дарт аныктоо жана дарылоодо чет элдик жаңы жабдыктарды пайдалана тургандыгын, келечектеги ишинде эсептөө техникасы жана компьютерлер кеңири пайдаланылышын, оорулууларды дарылоодо жаңы ыкмалар пайдаланылышы кеңири түшүндүрүлүшү керек. Себеби болочок дарыгер ар кандай багыттагы маалыматтык адабияттарды пайдалана билүү ыкмаларына ээ болуп, сөздүктү пайдалануу менен адистик тексттерди которо билиши шарт. Алардын ишинде дары-дармектерди пайдалануу боюнча берилген көрсөтмөлөрдү түшүнө билүүгө өзгөчө көңүл бурулат. Ошондуктан, медицина факультетинин бүтүрүүчүсү ушул сыяктуу англис тилинде келе турган жаңы маалыматтарды эркин пайдаланууга жетишиши талап кылынат.

Педагог сабактын максатын студенттин үй тапшырмасын аткаргандыгы жана аткарбагандыгына карап, баалоо процессине айландырбай, англис тилине карата студенттердин кызыкчылыгын ойготуп, бардыгына стимул берип, билимге кызыктырып,

сабакты: контингенттер, өлкөлөр боюнча саякатка айландырып, ар башка улуттун өкүлдөрү, алардын маданияты жана каада-салты менен тааныштырууга арнашы керек [3].

Тил үйрөнүүнүн кийинки этабында биринчи курстун студенттеринде бири-бирине карата адептүү мамилени калыптандыруу, айлана-чөйрөсү менен толеранттуулукту калыптандыруу максатында улуттук маданият менен чет өлкөлөрдүн маданиятын салыштыра билүү этабы маанилүү этап болуп саналат. Себеби бул этап студенттердин таанып билүү процессин бир топ активдештирет.

Жаңы муундун билим берүү стандарты компетенттүүлүк мамилеге негизделип, компетенттүүлүктү ишмердүүлүктүн универсалдуу ыкмасы катары кабыл алып, студент ээ болгон билимди, ыкмаларды, жөндөмдөрдү окууда жана окуудан тышкары ишмердикте, турмуштун реалдуу шартында пайдаланып, студентти максатка ийгиликтүү жетүү үчүн зарыл болгон пайдалуу билимге багыттайт. Ал эми чет тилдерин окутуу учурунда базалык компетенцияларды калыптандыруу каражаты катары окутулган материалдарды берүүнүн өзгөчө формалары жана ыкмалары кызмат кылат. Мында студенттердин чыгармачылык потенциалын ачуу, алардын ой жүгүртүү активдүүлүгүн жана чет тилине болгон кызыкчылыгын ойготуу каражаттарын издеп табуу - мугалимдерге жүктөлгөн негизги тапшырма. Бул маанилүү маселенин чечилишинде студенттердин өз алдынча чыгармачылык менен өздөштүрүүгө мотивдештирүү – билим берүүнүн активдүү методу катары биринчи планга чыгат.

Билим берүүнүн активдүү методу окуу процессинин ар кандай этаптарында пайдаланылышы мүмкүн. Мисалы, аудиториялык сабактарда англис тили боюнча – интеллектуалдык машыгуу, иштиктүү, ролдоштурулган оюн сабактары, дикуссиялар, реалдуу турмуш кырдаалдары, конкурстар, викториналар, тегерек столдор, презентациялар, долбоорлор, маалымат-клубу, конференция ж.б.у.с. активдүү ыкмалар колдонулушу мүмкүн. Бул ыкмалар аркылуу мотивациялардын бийиктеши англис тили боюнча студенттердин дистанттык олимпиадаларга катышуусуна жол ачат. Бул ыкмалар медицина факультетинде актуалдуу ыкмалар болуп калууда.

Өзүнүн сабагында татаалдыктарды жана студенттердин мотивациясын жогорулатуу маселесин чечүү үчүн бизде болочок дарыгерлердин кесиптик ишмердигинин түрдүү аспектилерине моделдештирилген ролдоштурулган оюн сабактары кеңири колдонулат.

Оюн формасындагы сабактарды өткөрүү адистик ишмердигине байланышкан студенттин предметтик билимин комплекстүү пайдалануусун, аларды чет тилинде жүзөгө ашыруусун камсыз кылат. Ошону менен катар студенттердин адистик карым-катыштын каражаты катары англис тилин толук үйрөнүүгө аракет кылышына негиз болот.

Ролдоштурулган оюн сабактарды жыйынтыктоочу акыркы сабактарда кандай өткөрүлсө, айрым темаларды окуп үйрөнүү процессинде да дал ошондой уюштурулат. Маселен, "Health Service", "In the hospital", "A visit to the doctor", "At the Dentist's" ж.б.у.с. темалар оюн сабактарын өткөрүүгө жемиштүү негиз болуп бере алат. Бул ыкманы билим деңгээли төмөн болгон студенттерге да пайдаланууга болот.

Студенттер өздөрү үчүн актуалдуу болгон маселелер боюнча дискуссияларга активдүү катыша турганын турмуш көрсөттү. Мисалы, "Азыркы адамзат көйгөйлөрү", "Дени сак өмүр", "Азыркы англис тили" ж.б.у.с. темалар ар бир студентти кайдыгер калтырбайт. Бул учурда студентти көйгөйлүү процеске жана аны терең изилдөө болуп эсептелет. Коюлган маселе боюнча чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө түрткү болуу педагогдун негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Дискуссия учурунда студенттер коюлган маселе боюнча өзүнүн көз карашын коргоону, башкалардын оюн уга билүүнү, алар менен биргеликте чечим кабыл алууну үйрөнөт. Окутуунун бул формасы студенттердин демилгелүүлүк, коммуникабелдүүлүк, толеранттуулук сыяктуу инсандык сапаттарын өнүктүрөт [6]. Актуалдуу маселелерди чечүү боюнча окутуучу менен студенттердин кызматташуусу студенттердин бири-бири менен болгон карым-катыштагы жөндөмүн өркүндөтүп, маселени тилдик барьердин жоюлушу менен жолго коюшат. Ошентип, дискуссияларга катышуу менен студенттердин жамаатта иштөө, эффективдүү

карым-катыш, стандарттык жана стандарттык эмес кырдаалдарда чечим кабыл алуу жана аларга жоопкерчилик алуу компетенциялары калыптанат.

Биз пайдаланган ыкмалардын арасында долбоорлоо ыкмасы студенттердин өз алдынча иштериндеги активдүү окуп үйрөнүүсүн камсыз кылган эффективдүү ыкма болуп эсептелет. Мында студенттер өз алдынча же окутуучунун жардамы аркылуу зарыл болгон маалыматтарды издөөнү жана тандоону жүзөгө ашырат. Тагыраак айтканда, маалымат айдыңына багыт алууну үйрөнөт. Бул сабакта студенттер активдүү катышып, окутуучу аларды ишмердикке багыттап, аларга көмөктөшөт. Долбоорду студенттер компьютердик презентация, эссе, реферат түрүндө көрсөтүп, коюлган маселелерге аргументтүү жооп берүүнү, жолдошторунун сындарын туура кабыл алууну, өз ишин адекваттуу баалоону үйрөнөт.

Жыйынтыктап айтканда, активдүү билим берүү процессинде студенттер өзүнүн максаттарын жана муктаждыктарын түшүнүп, керектүү материалдарды тандап алып, ар түрдүү маалыматтарды пайдалануу; өз ишмердигинин жыйынтыгын талкуулап, анын үстүнөн ойлоону; окутуучу менен жана өз ара кызматташуу; түздөн-түз чет тили аркылуу активдүү ойлоону жана таанып билүү ж.б.у.с. бир топ компетенцияларга ээ болот.

Адабияттар:

1. <http://>Английский язык для медиков./Л.П. Чурилов, С. Г. Ханикатт (США), У.Дж. Скоггинса (Великобритания). С-Пб, 2012.
2. Гутарева Н. Ю. Основные вопросы профессионально-ориентированного обучения английскому языку в неязыковом вузе. – <http://www.englishteachers.ru//forum>
3. Панжинская Н.И. ”Формирование коммуникативной компетентности при изучении английского языка в медицинском колледже”. Международный журнал экспериментального образования.; 4-2,2012.
4. «Профессионально направленное обучение иностранному языку» журнал «Специалист» №4 2013 г. М.А. Попов
5. Репьюк Е.В. “Актуальные проблемы фундаментализации образования”.Международная заочная онлайн-конференция, Москва,2016.
6. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. Продвинутый курс. М.:АСТ; Астрель, 2008. – С. 28

УДК:37(78.071.1)(575.2)

КОМПОЗИТОР Н. ДАВЛЕСОВДУН БАЛДАР ЫРЛАРЫН ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ

*Кубатбек уулу Догдурбек Akimaliev95@bk.ru
КӨУнун маданий-эстетикалык борборунун жетекчиси*

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДЕТСКИХ ПЕСЕН КОМПОЗИТОРА НАСЫРА ДАВЛЕСОВА

*Кубатбек уулу Догдурбек Akimaliev95@bk.ru
руководитель культурно-эстетического центра КУУ*

METHODS OF TEACHING CHILDREN'S SONGS BY THE COMPOSER NASYR DAVLESOV

*Kubatbek uulu Dogdurbek Akimaliev95@bk.ru
head of cultural and aesthetic center KUU*

Аннотация: Изилдөөнүн предмети катары композитор Насыр Давлесовдун балдар ырларын окутуунун усулдары каралган. Композитор Насыр Давлесовдун музыкалык чыгармаларын, обондуу ырларын, мектеп окуучуларына үйрөтүү менен кыргыз профессионалдык музыкасын жана элибиздин музыкалык маданиятынын тарыхы менен кенен тааныштыруу аркылуу

музыкалык эстетикалык тарбия берүү жана аны изилдөөгө алуу макаланын негизги максаты болуп эсептелет. Макалада алынган жыйынтыктар жогорку жана орто кесиптик окуу жайларга сунушталат.

Аннотация: Предметом исследования является методика изучения песен для детей композитора Насыра Давлесова. Целью исследования является музыкально-эстетическое воспитание и ознакомление школьников с профессиональной кыргызской музыкой и историей музыкальной культуры народа посредством изучения произведений и песен Н.Давлесова. Полученные результаты рекомендуется использовать в учебных заведениях высшего и среднего профессионального образования.

Abstract: The subject of research is the method of studying songs for children by the composer Nasyr Davlesov. The aim of the study was the musical-aesthetic education and familiarization of schoolchildren with the professional Kyrgyz music and the history of the musical culture of the people through the study of the works and songs of E. Davlesova. The results are recommended to use in schools of higher and secondary vocational education.

Түйүндүү сөздөр: таалим-тарбия, композитор, методика, окуу программасы, мамлекеттик стандарт, вокал, аткаруучу, диапазон, педагогикалык процесс.

Ключевые слова: образование, композитор, методы, учебные программы, государственные стандарты, вокал, исполнитель, диапазон, педагогический процесс.

Key words: education, composer, methods, curriculum, state standards, vocal, performer, dioposon, pedagogical process.

Базалык билим берүүнүн башаты болгон башталгыч класстарда да жаш өспүрүмдөргө ар тараптуу билим берүү, анын ичинде аларды музыкалык илимге ээ кылуу, улуттук үрп-адат, каада-салтыбызды чагылдырган кыргыз музыка өнөрүн жаратуучулар менен балдарды жакындан тааныштыруу, улуттук музыканын ыргагында угуу, эске тутуу, ырдоо аркылуу окуучуда музыкалык билимди калыптандыруу максатында музыка боюнча окуу китептери, окуу программалары кайрадан каралып, жаңыртылып иштелүүдө. Балдарга музыкалык билим жана тарбия берүү байыртадан эле салт болуп келген. Музыкалык тарбия берүү элдик педагогиканын эң башкы бөлүктөрүнүн бири болуп саналат, ошол сыяктуу эле бүгүнкү күндө да музыкалык тарбия берүү жалпы билим берүү мектептеринде маанилүү орунду ээлейт.

Музыкалык тарбия берүүнүн эң башкы максаты – инсанды музыка аркылуу тарбиялоо, биринчи кезекте баланын инсан болуп калыптануусуна багыт берүү. Музыкалык тарбия берүү баланын көркөм дүйнөгө болгон көз карашынын, башкача айтканда, эстетикалык маданиятынын фундаменти болуп саналат. Мектептеги курак баланын инсан болуп калыптанышынын эң маанилүү мезгили болуп саналат. Бул мезгил балдардын ар нерсеге болгон кызыгуусун, чыгармачыл активдүүлүгүн эң алгачкы калыптандыруучу учур болуп, анын андан ары умтулуусуна жол ачат. Музыкалык тарбия берүү аркылуу, б.а., музыка сабагы аркылуу баланын руханий жактан жана ошол эле мезгилде физиологиялык жактан өсүшүнө шарт түзүлөт, дагы да баланын көңүл буруусунда, эске тутуусунда, кабыл алуусунда да чоң роль ойнойт.

Биринчи чейректе негизинен балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен музыка сабагы ырдоо менен бирге суроо-жооп, аңгеме ыкмасында өтүлөт. Мисалы, добуштун бийик же төмөн, кыска-узун, катуу-акырын, ылдам-жай жана башка музыкалык эң жөнөкөй түшүнүктөрдү музыка уктуруу, суроо-жооп аркылуу окуучуларга туюнтабыз, аларды музыка сабагына кызыктырабыз. Эң жөнөкөй мисалдарды угузуу менен музыкалык жанрлар жөнүндө ырдатып, бастырып, бийлетип тактайбыз жана алардын мүнөзүн талдаганга көнүктүрөбүз.

Ал эми хор менен ырдоо негизги темага байланыштуу тандалып алынган. Ырлар балдардын үнүнүн диапазонунда жазылган.

Табияттан балдардын музыкалык шыктары ар түрдүү болот. Кээ бир балдар жакшы ырдашса, кээ бири начар, орточо болушу мүмкүн. Ошого жараша мугалим балдардын ордуларын белгилеп коет, алардын дайыма өз ордуна отурушун талап кылынат.

Ырдоо бир үндө болгондуктан, унисондук ансамблге жетишиш керек.

Ар бир сабакта музыкалык кыймылдар: ансамблде, алакан чабуу, кол менен кыймылдоолор колдонулат. Биринчи сабактан чейректин акыркы сабактарына чейин музыка сабагы акырындап улам жаңыланып терендетилиши программада көрсөтүлгөн.

Кээ бир мугалимдер: “Ыр сабагына теманын эмне кереги бар?” – деген ойдо жүрүшөт. Музыка сабагы мектептеги бардык сабактардай эле системалуулукту талап кылат. Ошондуктан ар бир сабак терендетилип, темага байланыштуу өтүлөт.

1-сабак

Сабактын планы

1. Окуу жылынын башында музыка предмети жана ошондой эле ырдоонун жолдорун үйрөнүү боюнча мугалим менен өспүрүмдөрдүн маектешүүсү.

2. Көнүгүү ырдауу, добушту туура чыгаруу үчүн, туура дем алуусун үйрөтүү.

3. Бала бакчадагы үйрөнүшкөн ырларын кайталап ырдауу.

4. Ыр уктуруу. Сөзү: Муса Жангазиев, Музыкасы: Насыр Давлесов “Кайыгым”

Сабактын методикалык көрсөтмөсү

1. Сабакка киришүү музыканын жаралышы жана жайкы каникулда ким кандай музыка уккандыгы жөнүндө аңгемеден башталат. Кээ бирөө телевизордон уккан болсо, айрымдары театрдан же радиодон уккан чыгармаларын айтышат. Алардын ичинде унчукпай олтурган балдардан: Сен эч кандай музыка уккан жоксунбу? - деген суроолорду берип баланын шагын сындырууга болбойт. Себеби биринчи эле сабакта музыка сабагынан көңүл кала баштайт. Музыка сабагынын мугалими кээ бир окуучулардын жакшы аңгемелрин толуктап, унчукпай олтурган балдарды кепке тартыш керек. Бала бир ачылып сүйлөп турса, ал сабакка кызыгып радио, телевизордон музыка угууну каалап, башка окуучулардай болуп айтып бергиси келет. Аңгемеге бардык балдар катышат.

2-сабак

Сабактын планы

1. Музыкалык сабат жана көнүгүү ырдоо.

2. Н. Давлесовдун «Кайыгым»-деген ырын үйрөтүү.

3. Музыкалык добуштар. Алардын жазылышын жана созулушун үйрөтүү.

Сабактын методикалык көрсөтмөсү

1. Музыкалык сабат жана ырдоого көнүгүү жасоо. Көнүгүүнүн ар бир фразасын көңүл коюп үйрөнүү, обондун жылган багытын далилдөө, ырдоо мезгилинде мугалим балдардан бир дем алуу менен үндүү тыбыштардын ачык - айкын жана үндүүлөрдүн өтө назик ырдалышын талап кылат. Берилген көнүгүүнү мындай түрдө ырдоо «Кайыгым» деген ырды үйрөнүүдө керек экендигин мугалим балдардын эсине салып түшүндүрөт.

2. «Кайыгым» деген ырды үйрөнүү иштерин мугалим төмөндөгү план боюнча түзөт. Сабактын башында мугалим тема боюнча кыскача аңгеме жасап, анан аларга кайыктын сүрөтү тартылган плакат, картинанын сүрөтүн көрсөтөт, андан кийин мазмунун талкуулашат. Окуучуларга ырдын обону менен тааныштырып, андан кийин мугалим менен бирдикте ырдын обонун чогуу ырдоо керек. Ошондон кийин гана ырды фразага бөлүп сөзү менен ырдоону талап кылат.

3. Музыкалык добушту жаза турган белгини нота деп атайбыз. Кыска, созулунку добуштардын жазылышын көрсөтөбүз. Нота деген латын сөзүнөн которгондо «белги» деген сөздү түшүндүрө тургандыгын эскертүү керек. Мугалим окуучуларга жакшы түшүндүрүү үчүн, күндөлүк керектелүүчү нерселер менен да түшүндүрүүгө болот. Мисалы: узун, кыска созулуштарда адамдардын жүрүшүндө жана чуркоосуна салыштырышат. Үйгө тапшырма «Кайыгым» деген ырдын сөзүн жаттап келүү. Бүгүнкү жаңы өтүлгөн теманы кайталоо.

Жыйынтыктоо:

1. Насыр Давлесовдун балдар ырлары ар тараптуу изилденип жатса да, анын чыгармаларындагы элдик таалим-тарбия, эстетикалык тарбия өзүнчө бир чоң изилдөөнүн объектисине айланып изилденүүсү келечектин иши.

2.Билим берүүнүн башаты болгон башталгыч класстарда, жаш өспүрүмдөргө ар тараптуу билим берүүдө, анын ичинде аларды музыкалык билимге ээ кылууда композитор Насыр Давлесовдун балдар ырлары чоң мааниге ээ.

Адабияттар:

1. Артыков К.Ж, Муратова А.М Музыка Бишкек - 2018-ж.
2. Койгелдиева Т., Музыка -2, Б 2000-ж.
3. Дуйшеналиев Ж, Музыка. Б. 2012-ж.
4. Субаналиев С., Давлесов Н. –Б., 2004-ж.
5. Шакирова А., Шамбетова К. Музыка-3 Б.2014-ж.

УДК: 82-1

ЕДИНСТВО ПОЭЗИИ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В ПОВЕСТИ «В КРАЮ НЕПУГАННЫХ ПТИЦ» М. М. ПРИШВИНА

*Курманкулова С. А., преподаватель,
Абдраманов М.К., исследователь
Ошский государственный университет*

М.ПРИШВИНДИН “БЕЙКАПАР КУШТАР ЖЕРИНДЕ” ПОВЕСТИНДЕГИ ПОЭЗИЯ МЕНЕН ЧЫНДЫКТЫН БИРИМДИГИ

*Курманкулова С. А., окутуучу,
Абдраманов М.К., изилденүүчү
Ош мамлекеттик университети*

THE UNITY OF POETRY AND REALITY IN THE STORY "IN THE LAND OF NEVER FRIGHTENED BIRDS" BY M. M. PRISHVIN

*Kurmankulova S. A., lecturer,
Abdramanov M.K., researcher
Osh State University*

Аннотация: Все произведения М. М. Пришвина отличаются тем, что их основная ценность - человек и окружающий мир: природа, быт, животные. Эти ценности писатель старается передать своему читателю, с целью подчеркнуть важность единства человека и природы.

Аннотация: М. Пришвиндин чыгармачылыгы, андагы негизги баалуулук адам жана аны курчап турган дүйнө экендиги (жаратылыш, тиричилик, жаныбарлар) менен айырмаланат. Жазуучу муну өз окурмандарына адам менен табияттын биримдигин даңазалоо аркылуу жеткирген.

Abstract: All the works of M. M. Prishvin are distinguished by the fact that their main value is the person and the surrounding world: nature, life, animals. The writer tries to convey these values to his reader, in order to emphasize the importance of unity with nature.

Ключевые слова: писатель, человек, Север, природа, охотник, звери, животные, патриотизм, нравственность.

Түйүндүү сөздөр: жазуучу, адам, Түндүк, табият, мергенчи, жаныбарлар, патриоттуулук, адеп- ахлактуулук.

Key words: writer, man, North, nature, hunter, animals, patriotism, morality.

Любовь к родной природе – один из важнейших признаков любви к своей стране...». Это слова писателя К. Паустовского, непревзойденного мастера описания русского пейзажа, писателя, сердце которого было переполнено нежностью и любовью к родной природе. Кто может не согласиться с ним? Нельзя любить Родину, не живя одной душой с жизнью любимой березки. Нельзя любить весь мир, не имея Родины. То, что мы принимали за «чистую лирику» природы, пейзажные зарисовки, на поверку оказывается особым проявлением гражданственности, патриотизма, без которых невозможны

бережное отношение к природе, активность человека в ее защите, сохранении и приумножении ее богатств.

Автор в своих произведениях утверждает высшие человеческие ценности – нравственность, духовность, благородство. Его волнуют проблемы: человек и земля, человек и судьбы мира.

Человек и природа- вот основная тема М. Пришвина, художественно осмысляемая в процессе всего его творческого пути. Идеино- художественные открытия М. Пришвина близки нашим современникам, поэтому литературоведы все чаще обращаются к творческому наследию писателя. М. М. Пришвин воспринимал природу двойным зрением: как писатель и как ученый. У него весьма достоверные и зоркие наблюдения, у него нет случайных слов- каждое выверено, взвешено и накрепко уложено во фразу. Главное действующее лицо в рассказах Пришвина о природе- он сам: охотник, наблюдатель, ученый, художник-искатель слов, точных и поэтических, искатель правды. Переживания детства через «посредство охоты»... Эта мысль объясняет, почему так много охотничьих рассказов, как, впрочем, и других, писатель адресовал детям.

В своем дневнике в 1951 году Пришвин пишет: «Чувство природы есть чувство жизни личной, отраженное в природе: природа- это я. Труднее всего говорить о себе, от того так и трудно говорить о природе».

В своих произведениях Пришвин дает точные реальные образы, каждый образ в его рассказах индивидуален и красочен.

Птицы и звери, деревья и травы. Есть у них свой язык, могут разговаривать они, совсем как люди. Это бывает только в сказках? А вот и нет! «Чудеса не как в сказках о живой воде и о мертвой, а настоящие, как они совершаются везде и всюду, и во всякую минуту нашей жизни, но только часто мы, имея глаза, их не видим, имея уши не слышим», - так писал человек, который все знал о природе, понимал ее язык, Михаил Михайлович Пришвин.

Творчество Михаила Михайловича Пришвина, «крупнейшего поэта и великого жизнелюбца», проникнуто напряженными размышлениями о сущности отдельной человеческой личности и ее взаимоотношениях с окружающей природой и с человеческим обществом. В поисках решения этой проблемы писатель прошел тяжелый путь, суть которого сам Пришвин обозначал формулой: «Весь путь мой был из одиночества в люди». Первая книга Пришвина – «В краю непуганых птиц» опубликована в 1907 году, когда за плечами автора были исключения из гимназии (за побег в Азию и грубость учителю) и из Рижского политехникума за революционную деятельность, работа в марксистских кружках, арест и ссылка, годы учебы в Германии, работа биологом и агрономом.

Пришвин писал в рассказе: «Кто никогда не бывал в нетронутых культурой уголках нашего Севера и знает родной народ только по представлениям, например, черноземного района, того поразит жизнь северных людей. Поразят эти остатки чистой, не испорченной рабством народной души. Сначала кажется, что вот, наконец, найдена, эта страна непуганых птиц: так непривычна эта простота, прямота, услужливость, милость и непосредственность. Душа отдыхает, встретив в жизни то, что давно уж забыто и разрушено, как иллюзия». По словам автора понятно, чем Север его впечатлил: ему приятно находиться в таком месте, где все просто и открыто.

Пришвин пишет, что Север - это край непуганых птиц, т.е. он неразгаданный и нетронутый.

Автор, которому «снился страна непуганых птиц», страна, где «полуночное солнце- красное, устало, не блестит, но светит, белые птицы рядами уселись на черных скалах и смотрят в воду», где все «замерло в хрустальной прозрачности, только далеко сверкает серебристое крыло», спорит с местным полесником, «огромным Мануйлой»: «Нет такой птицы», - говорит он. «Есть, есть, - спокойно твердит Мануйло. - Ну вот, поди

ты говори с ним... У нас этой птице нет счету, видимо – невидимо, а он толкует, что нету. Обязательно есть такая птица. В нашем – то лесу- да и не быть!»

С первых же страниц книги обнаруживается особенность пришвинского поэтического реализма. Это – единство поэзии и действительности, быта и легенды, то отношение художника к материи, которое «чуть- чуть глубже идет, чем общепринятый реализм». «Конечно, поэзия есть поэзия, а жизнь есть жизнь, но поэзию можно сгустить в жизнь, то есть сущность поэзии и жизни одна, как сущность летучего и сгущенного твердого воздуха».

На стыке двух противоположных ощущений жизни - ее поэзии и ее прозы – зарождается и особый юмор Пришвина, существенная грань его художнического видения мира.

Местные жители называют Онежское озеро красиво и просто - «Онего», как и Ладожское в старину называлось «Нево». Жаль, что старинные красивые названия стираются и заменяются казенными. Администрация таким образом уничтожает массу таких прекрасных и народных названий. И это не пустяки. И если познакомиться с народной поэзией, то становится понятно, что Онего даже называли ласково «Онегушко».

В книге очень много зарисовок о природе, например: «Светло, просторно, будто знакомое с детства широкое поле ржи. На мгновенье после давящей тяжести угрюмого северного лесного пейзажа становится так свободно, легко и тепло. Но это только мимолетные, случайные и не здешние ощущения. И поляна, на которую выводит полесник, вовсе не все поле ржи, но все еще более глухое, топкое, почти непроходимое место: это моховое болото, моховина...»; «В дымчатой синеве океана лесов тут сверкают террасы озер, рассеянных всюду между причудливо смыкающимися склонами»; «Солнце погрузилось в Ладожское озеро, но от этого несколько не стало темнее. Просто не верится, что оно закатилось, скорее подходит сказать: солнце «село». Словно там, за водной гладью горизонта, оно притаилось, прячется, как страусы прячут от охотника голову в песок. Светло по-прежнему, но мало-помалу все становится призрачным. Призрачным становится этот оранжевый, освещенный притаившимся солнцем дым... Это не дым, это длинная широкая дорога уходит вдаль, в небо. Призрачным кажется след на воде...».

С первых же страниц мы ощущаем смелую трезвость очеркиста и одновременно взволнованность честного художника, который не может пройти мимо того, что он видит в «краю непуганых птиц». Пароход, на котором он плывет, останавливается у Климентского монастыря, давно пришедшего в упадок: «Несложная, угрюмая картина открылась нам, когда мы вышли из леса. Покосившийся крест в воде на том месте, где разбились суда, масса камней, каменная церковь, деревянная, две-три постройки». Пришвин сходит с народом на берег, наблюдает монастырскую трапезу, прислушивается к беседам. И грустные мысли закрадываются в сознание художника: «Молились, трудились? Но где хоть малейшие следы этой вековой работы и молитвы? И эти вялые ответы, неодоушевленные лица... Вся церемония походила на именины в провинции, когда хозяевам в этот год не удалось куда-нибудь уехать и пришлось их праздновать».

В этих первых очерках возникают темы, не только ушедшие для нас сейчас в прошлое, но ставшие еще более жгучей нашей современностью. Это темы о спасении природы, о бережном сохранении памятников народного живого слова.

В книге запечатлены канувшие в прошлое речения, подробности ушедшего быта, истории края... Например, слово «шалоник»- означает юго-западный ветер, летний сток, побережник, обедник, полуночник, торок, жаровой - все это названия ветра. Очень много поговорок, пословиц, прибауток, бытующих в народе: «Родна матушка плачет до гробовой доски, до могилушки. А молода жена до нова мужа. А родимая сестра плачет, как роса на траве», «дома крепче спишь, да скорее пообедаешь», «был конь, да заезжен, был молодец, да подержан», «ум не кошелка, не переставишь», «куй железо, пока горит, а девицу отдавай, пока сваты бьются».

Здесь птицы - утки всех пород, лебеди - почти не боятся человека. Их здесь не стреляют. Про хорошего человека здесь говорят: «Степенный человек, самостоятельный. Бога почитает и не что лебедей, но и уток не трогает». Вот почему лебеди не боятся человека, близко подплывают к деревне, а утки селятся вблизи деревни. Люди говорят, что утке это нужно, понимает она.

Когда старику - проводнику показалось, что Пришвин хочет стрелять в лебедей, он испуганно схватил его за ружье и сказал: «Что ты, господь с тобой, это нельзя!», - и рассказал историю Ивана Кузьмича, который убил лебедя весной, а к осени помер, через год померла жена, дети, дядя, весь род вымер. Автор долго пытается понять, почему именно лебедя нельзя убивать, но не могли этого объяснить. «Грех» - последняя причина в сознании местных людей. Обычай прекрасен, и, кажется, будто он непременно так и должен быть здесь, в этом краю непуганых птиц.

На Севере бытует очень много верований. Часто можно услышать, как говорят, увидев бабочку: «Вот чья-то душа летает», точно так же говорят здесь и про голубя, утку, про заюшку и горностаюшку - несомненное верование в переселение душ в животных. А если послушать надгробный плач, то тут раскрывается величайшая глубина и поэзия народной души. Искренность, чистота сердечных движений при утрате близких родных несомненны, а потому и плачи дают богатый материал как для науки, так и вообще для понимания жизни народа. В этих плачах разработана одна великая драматическая борьба со смертью. Человек умирает, вроде как «солнышко за облачком теряется, светел месяц поутру закатывается, или как меркнет звезда поднебесная. «В краю непуганых птиц» - не просто описание путешествий автора на Север. Это и поэтический гимн людям, живущим в суровых условиях, и честное повествование публициста, увидевшего в краю непуганых птиц жандарма - символ самодержавной и бесправной Руси, и раздумья философа о человеке.

В книге «В краю непуганых птиц» Пришвин с большим сожалением пишет о положении простых людей, вынужденных жить в этом суровом краю: «Беднота тут страшная. Вид угнетающий. На этом острове даже леса нет, - только вода да камень; у каменистого берега виднеется десятка два лодок... между ними копошится человек в лохмотьях; прибавить сюда группу почерневших от дождя и ветра изб, изгородей... Невольно приходит в голову: неужели и тут имущественное неравенство, зависть, злоба, самолюбие...». И здесь есть и богатые и бедные люди; об этом можно судить по внешнему виду изб. Вот большая, прекрасная изба, а рядом с ней - жалкая, похожая на кучу дров, избушка с полуразрушенной крышей. Но богатые люди здесь отделяются от бедных не каменной стеной, как в городах. Богатство заключается главным образом в хорошей, правильно организованной семье; потом - лишняя лошадь, корова, лодка и сеть. Вот и все различие в имуществе. Богатство все на виду в деревне. От трудов не разбогатеешь в этих краях. Труд непрерывный, тяжелый, круглый год без отдыха, одинаковый и весной, и осенью, и зимой, и летом.

Автор с болью в душе описывает хищническое, нерациональное использование природных богатств Севера, так бездарно расхищаемых местными купцами: «Для сплава выбираются самые лучшие деревья; но даже и они не сплавляются целиком: от них отрезается ровная часть, а верхушка бросается и гниет. Гниет также и пропадает даром весь сухостойный или поваленный ветром лес. В это время где-то в средней полосе России чуть ли не из-за сучка судится помещик с мужиками, здесь бесчисленное количество леса пропадает даром». Также часто можно в лесу увидеть срубленные и гниющие деревья, которые срубил охотник, чтобы поймать белку.

Много было проектов, много раз обсуждался вопрос о соединении каналам этой местности с Онежским озером. Даже один раз серьезно приступили к разработке этого вопроса. Но государство не занималось Севером, а частным лицам было слишком дорого заниматься им.

Звери и птицы у Пришвина «кукуют», «гудят», «свистят», «шипят», «орут», «пищат», каждый из них по-своему движется. Овода (бармачи) танцуют, утки всяких пород «... в уме не держат, что человек может их беспокоить», овцы «скучают по людям», рыбка «тыркает», гагары «хохочут», чайки «обижают ловцов», медведь «рассуждает и рад бы бежать, но боится».

В книге «В краю непуганых птиц» природа предстает перед нами живым существом: «...притаился холодок и шепчет: «Это не лето», ели «... тесно жмутся друг к другу и будто что-то скрывают между собой», деревья «селились», вода «стремится куда-то, беспокоится», бушующая вода «хочет захватить и увлечь с собой в бездну», столбики пены «танцуют» на чуть колеблющейся воде, счастье «блистало», неприятности «пробегали легко и игриво». Очень живописно дано описание водопада: «бурливый, беспокойный, брызжущий». А воды Выга словно давно не встречавшиеся друзья: «... радуясь встрече, бурлят, кипят, прыгают, вертятся, прижимаются, уносятся». Писатель не только великолепно знает природу, умеет заметить то, мимо чего люди часто проходят равнодушно, но и обладать умением передать поэзию мира в описаниях, в сравнениях (...«Ель, как дама в концертном платье до самой земли, а вокруг молоденькие елочки-голоножки», «Река лежит холодная, глядит загадочно, как кошка, когда ей ничего от человека не нужно», «Звезды, как вербочки, распухают в прозрачных облаках », «Острова словно поднимались над водой и висели в воздухе, как это кажется здесь в очень тихую теплую погоду»), даже просто в названиях рассказов («Осинкам холодно», «Чудесный доктор», «Деревья в плену», «Лисичкин хлеб»). Писатель считает, что, чем богаче духовный мир человека, тем больше видит он в природе, потому что привносит в нее свои переживания, ощущения. Так, тема природы в творчестве писателя переходит в тему Родины, мотив добра и любви - в мотив патриотизма. «Родина, как я ее понимаю, - писал М. М. Пришвин в своем дневнике,- не есть что-то этнографическое или ландшафтное, к чему я теперь прислоняюсь. Для меня Родина - все, что я сейчас люблю и за что борюсь».

Особенности личности и таланта Пришвина - оптимизм, вера в человеческие возможности, в добрые начала, естественно заложенные в каждом, поэтичность восприятия мира.

Литература:

1. Выходцев П. С. Народно- поэтические основы прозы М. Пришвина.- Русская литература, 1980.
2. Ершов Г. М. Пришвин.- М. :Наука, 1973.
3. Зотов И. А. Человек и природа в творчестве М. Пришвина.- М.:Просвещение, 1982.
4. Смирнов Н. М. Пришвин. Очерк жизни и творчества. –М.-Л.: Дет-гиз, 1953.
5. Шаталова Л. М. Певец добра и красоты.- Кишинев: Штиинца, 1974.
6. Пришвина В. Д. Наш дом.- М.: Молодая гвардия, 1977.
7. Пришвина В. Д. Круг жизни.- М.: Худож. Лит., 1981.
8. Пришвин М. М. В краю непуганых птиц: очерки Выговского периода.- Петрозаводск, 1957.

УДК 821.161.1

БИНАРНЫЕ БЕССОЮЗНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ П. А. ВЯЗЕМСКОГО¹.

*Лебедев Александр Александрович, к.ф.н., E-mail: perevodchik88@yandex.ru
Петрозаводский государственный университет, Петрозаводск, Россия*

¹ *Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ, проект «Синтаксический словарь русской поэзии XIX века», № 17-04-00168.

П.А. ВЯЗЕМСКИЙДИН ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ БИНАРДЫК БАЙЛАМТАСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨР

Лебедев Александр Александрович, ф.и.к., E-mail: perevodchik88@yandex.ru

Петрозавод мамлекеттик университети, Петрозаводск, Россия

BINARY ASYNDETTIC SENTENCES IN P. A. VYAZEMSKY'S POETRY

Lebedev Aleksandr Aleksandrovich, Candidate of Philological Sciences, Senior

Lecturer, E-mail: perevodchik88@yandex.ru,

Petrozavodsk State University, Petrozavodsk, Russia

Аннотация: В работе проанализированы особенности использования бинарных бессоюзных предложений в поэтическом творчестве П. А. Вяземского, значимого поэта XIX века. Для исследования привлекаются материалы, полученные при создании «Синтаксического словаря русской поэзии». Определяется связь между синтаксисом и другими аспектами стихотворного текста (размер стиха, строфика, синтаксические отношения между частями бинарных бессоюзных предложений). Полученные выводы позволяют более точно и последовательно описать специфику поэзии П. А. Вяземского, в том числе и в контексте поэтической картины XIX века в целом.

Аннотация: Макалада XIX кылымдагы белгилүү акын П.А.Вяземскийдин поэтикалык чыгармачылыгында бинардык байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү пайдалануу өзгөчөлүтөрү талдоого алынган. Изилдөө үчүн “Орус поэзиянын синтаксистик сөздүгүн” түзүүдө топтолгон материалдар алынды. Синтаксис менен ыр текстинин башка аспектилеринин (ыр өлчөмү, строфика, бинардык багынычсыз татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн ортосундагы синтаксистик катыш) байланышы аныктылды. Алынган тыянактар П.А. Вяземскийдин поэзиясынын, анын ичинде бүтүндөй XIX кылымдын поэтикалык сүрөтүн жазууга мүмкүндүк берет.

Abstract: In this paper the features of using binary asyndetic sentences in the poetic works of P. A. Vyazemsky, a famous poet of the 19th century, are analyzed. The work on the study involved the materials obtained during the creation of the “Syntactic dictionary of Russian poetry”. The connection between syntax and other aspects of the poetic text is determined (verse size, stanza, syntactic relations between parts of binary conjunctionless sentences). The results allow to describe the specifics of the poetry of P. A. Vyazemsky more accurately and consistently, including it in the context of the 19th century poetic picture as a whole.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, бинарное бессоюзное предложение, синтаксический словарь, идиостиль.

Түйүндүү сөздөр: поэтикалык синтаксис, бинардык багынычсыз татаал сүйлөм, синтаксистик сөздүк, идиостиль.

Key words: poetic syntax, binary asyndetic sentence, syntactic dictionary, idiostyle.

Бессоюзие, будучи самым часто встречающимся типом связи в сложных предложениях в поэтическом творчестве, не может не привлекать к себе особого внимания исследователей-синтаксистов. Еще В. И. Борковский отмечал, что конструкции с бессоюзием можно сопоставить «с соответствующими сложносочиненными и сложноподчиненными предложениями» [1, с. 452], причем сделать это можно как по структурным особенностям, так и по смыслу. «Русская грамматика» отмечает и эстетический аспект использования подобных типов конструкций, что является значимым с точки зрения восприятия стихотворения: «смысловая емкость и яркая стилистическая окрашенность бессоюзия создают условия для его использования в художественной литературе как эстетического, изобразительного приема» [2, с. 634].

Целью данного исследования стал синтаксический анализ стихотворений П. А. Вяземского с целью выявления закономерностей между использованием такой распространенной в поэтическом тексте конструкции, как бинарное бессоюзное предложение, и других характеристик поэтического текста. Структурный и семантический анализ таких конструкций позволяет проанализировать функционирование таких предложений в пределах лирической коммуникации.

Основными критериями анализа были выбраны размер, строфика и тип синтаксических отношений между частями бинарного бессоюзного предложения. Исследование строится на материалах, полученных в ходе работы над словарем, а критерии базируются на таблицах «Синтаксического словаря русской поэзии» (подробный набор параметров описан во вступлении к «Синтаксическому словарю русской поэзии XVIII века» [3]).

Связь размера и синтаксиса в поэтическом творчестве П. А. Вяземского в аспекте использования бинарных бессоюзных предложений отражена в таблице 1.

Размер	Число бинарных бессоюзных предложений	Процент от общего числа
Я4	120	30,00%
ЯВ	64	16,00%
Я6	55	13,75%
Х4	53	13,25%
ЯНр	33	8,25%
Я5	23	5,75%
Ан2	14	3,50%
Ан, Д, Х, Я, тонический, Ак	6	1,50%
Аф4	6	1,50%
Д2	4	1,00%
Я3	4	1,00%
Х3	4	1,00%
Я2	3	0,75%
Аф3	3	0,75%
ЯРз	2	0,50%
Я4+Х4	2	0,50%
ДВ	1	0,25%
ХНр	1	0,25%
Ан4	1	0,25%
Х6	1	0,25%

Таблица 1. Связь размера и синтаксиса в поэтическом творчестве П. А. Вяземского (бинарные бессоюзные предложения).

Данный тип предложений встречается преимущественно в ямбических текстах (более чем 60% от всех контекстов); крайне редки случаи сочетания бинарного бессоюзного предложения и трехстопного размера. Значимым исключением из этого правила выступает стихотворение «Палестина», написанное двустопным анапестом. В нем Вяземский, описывая происходящие события, предпочитает использовать именно бессоюзные предложения:

*По степи — речки ясной
 Не бежит полоса,
 По дороге безгласной
 Не слышать колеса. <...>
 У гробницы с чалмою
 Кто-то вырыл родник;
 Путник жадной душою
 К холодной влаге приник. <...>
 Вот под сенью палаток
 Быт пустынных племен;
 Женский склад — отпечаток*

Первобытных времен. (296-297²)

Размерность описания, неторопливость изложения хорошо сочетается именно с бинарными конструкциями, как правило, не позволяющими описать более чем два события.

Связь строфики и синтаксиса в поэтическом творчестве П. А. Вяземского в аспекте использования бинарных бессоюзных предложений отражена в таблице 2.

Тип строфы	Число бинарных бессоюзных предложений	Процент от общего числа
Астрофическое стихотворение	194	48,50%
4-стишие	101	25,25%
8-стишие	63	15,75%
6-стишие	20	5,00%
5-стишие	13	3,25%
10-стишие	2	0,50%
8-стишие/4-стишие	2	0,50%
10-стишие/4-стишие	2	0,50%
2-стишие/4-стишие	1	0,25%
6-стишие/8-стишие	1	0,25%
4-стишие/2-стишие	1	0,25%

Таблица 2. Связь строфики и синтаксиса в поэтическом творчестве П. А. Вяземского (бинарные бессоюзные предложения).

Здесь следует отметить равномерность соотношения астрофических и строфических контекстов. Показательно, что в десятистишиях, где Вяземский предпочитает обычно многокомпонентные сложные конструкции с разными типами связи, удается все же отыскать несколько примеров бинарных бессоюзных предложений:

*Радость в нем с печалью спорит,
Он и счастлив и грустит,
Нашим песням молча вторит
И друзей благодарит. (292)*

Синтаксические отношения в поэтическом творчестве П. А. Вяземского, представленные между частями бинарных бессоюзных предложений, отражены в таблице 3.

Тип синтаксических отношений	Число бинарных бессоюзных предложений	Процент от общего числа
перечислительные	183	45,75%
Пояснения	86	21,50%
присоединительные	42	10,50%
сопоставительные	39	9,75%
изъяснительные	26	6,50%
Другие	24	5,75%

Таблица 3. Типология синтаксических отношений в поэтическом творчестве П. А. Вяземского (бинарные бессоюзные предложения).

Более подробно: рассмотрим наиболее часто встречающиеся типы синтаксических отношений.

² Здесь и далее ссылки на стихотворные тексты даются по изданию [2] с указанием страниц в круглых скобках.

1) Бессоюзные предложения со значением перечисления в поэзии Вяземского количественно преобладают, составляя почти половину от числа всех бессоюзных конструкций.

*В круглой шляпке, с водоноской
Черноглазая краса;
Из-под шляпки черным лоском
Блещет тучная коса.
Здесь с факином правнук дождя,
Здесь красавиц рой блещит,
Взглядом нежа и тревожа
Двор подвластных волокит. (316)*

При этом бессоюзная связь актуальна не только в бинарных предложениях, но и в целом в сложных конструкциях – с помощью бессоюзной связи со значением перечисления поэт оформляет и четырехчастные, и пятичастные предложения (подробнее см. монографию «Идиостиль П. А. Вяземского: синтаксический аспект» [4]).

2) Бессоюзные предложения со значением пояснения применяются Вяземским в тех случаях, когда он хочет дать мотивировку явлению или совершенному действию:

*Спаси нас, боже, за столом
От хлопотливого соседа:
Он потчеваньем, как ножом,
Пристанет к горлу в час обеда (107)*

Любопытным выглядит стихотворение «Голстому», где Вяземский объясняет собственное поведение и свои поступки именно при помощи данных типов конструкций.

*Я не прошу себе венка:
Меня не взманит лов бесплодный!
<...>
Я не прошусь закинуть уд
В колодезь к истине сухой:
Ложь лучше истины иной! (115)*

3) Бессоюзные предложения со значением присоединения используются Вяземским для связи в пределах одного предложения двух относительно независимых друг от друга событий; это выглядит емко и афористично, поскольку конструкция укладывается в одну-две стихотворные строки:

*Ум в картах — соглашусь охотно! (207)
Но будьте искренны, — нас искренность спасает... (274)
Взять оптом публику — она свой вес имеет. (332)
Все женичины в прабабку Еву —
Хитрят во сне и наяву. (393)*

4) С помощью бессоюзных предложений со значением сопоставления Вяземский ищет параллели между разными событиями, находя в них некие общие элементы (в частности, обнаруживая отсутствие либо наличие чего-либо). В частности, на данном типе предложений построено стихотворение «К друзьям»:

*Неумолимый
Неумолим,
Невозвратимый
Невозвратим.
Утром гордится
Роза красой;
Утром свежится
Роза росой.
Ветер не смеет
Тронуть листков,*

*Флора лелеет
Прелесть садов! (79)*

Подобная активизация бинарных бессоюзных конструкций придает стихотворениям дополнительную простоту, сочетающуюся с наивностью изображаемого; дополнительно следует отметить явление синтаксического параллелизма, характерного для подобных контекстов с конструкциями со значением сопоставления.

5) В поэзии Вяземского бессоюзные предложения с изъяснительным значением зачастую сопровождаются глаголами мыслительного процесса или говорения:

Но знай: на ястребов охотятся стрелки;

А сам скажи: как целить в муху? (161)

Так, верю: здесь явилась ты,

Очаровательница мира! (201)

Предвижу: правды суд — страх сильных, слабых щит —

Небесный приговор земле благовестит. (268)

При этом первая часть таких предложений представляет собой определенно-личную конструкцию.

Следует заметить, что сходный набор типов синтаксических отношений характерен для современника и друга Вяземского – Е. А. Баратынского, для которого также характерны бессоюзные конструкции со значениями обусловленности, пояснения и изъяснения, играющие значимую роль в формировании поэтического синтаксиса автора (подробнее см. [5, с. 107]).

Последовательное изучение определенных типов синтаксических конструкций (в том числе и бинарных бессоюзных предложений) обеспечивает последовательное и обстоятельное описание стилистических предпочтений автора и позволяет уточнить специфику поэтического синтаксиса. Полученные данные могут быть использованы для сравнения творчества разных авторов. Важным механизмом для решения данной задачи, без сомнения, должен стать разрабатываемый «Синтаксический словарь русского языка».

Литература:

1. Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., 2007. – С.512.
2. Русская грамматика. / Под ред. Н. Ю Шведовой. М., 1980. Т.2: Синтаксис. –С.714.
3. Вяземский П. А. Стихотворения. Ленинград: Советский писатель, 1958. –С.502.
4. Лебедев А. А. Идиостиль П. А. Вяземского: синтаксический аспект : монография. Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2013. – С.134.
5. Синтаксический словарь русской поэзии XVIII века: В 4 т. / Под ред. Н. В. Патроевой. Т. 1: Кантемир, Тредиаковский. СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2017. – С.578.

УДК: 82-1/-9

ПУБЛИЦИСТИКА ЖАНА АДАБИЯТ: ЖАЛПЫ ЖАНА АЙЫРМАЛУУ ЖАКТАРЫ

*Машарипова Тамара Жолдасбаевна, PhD доцент,
Бердах атындагы Каракалпак мамлекеттик университети
tamara_masharipova@mail.ru Ўзбекистан, Нөкис*

ПУБЛИЦИСТИКА И ЛИТЕРАТУРА: ОБЩИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ

*Машарипова Тамара Жолдасбаевна, PhD доцент
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
tamara_masharipova@mail.ru Узбекистан, Нукус*

PUBLICISM AND LITERATURE: COMMON AND DIFFERENT SIDES

*Masharipova Tamara Zholdasbayevna, PhD, Associate Professor
Karakalpak State University named after Berdakh
tamara_masharipova@mail.ru Uzbekistan, Nukus*

Аннотация: Мақалада адабият менен публицистиканын салыштырма анализи каралат. Чыгармачылык ишмердүүлүктүн объекти менен предметин, ошондой эле анын усулдарын үйрөнүүнүн, адабият менен публицистиканын аудиторияга тийгизген таасирин көрсөтүүнүн негизинде биринчи жана экинчи чөйрөнүн өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү ачып берилди.

Аннотация: В данной статье рассматривается сопоставительный анализ литературы и публицистики. Раскрыто своеобразие первой и второй среды на основе изучения объекта и предмета творческой деятельности, а также показа воздействия литературы и публицистики на аудиторию.

Annotation: This article discusses the comparative analysis of literature and journalism. The author reveals the originality of the first and second environment based on the study of the object and the subject of creative activity, as well as showing the impact of literature and journalism on the audience.

Түйүндүү сөздөр: публицистика, адабият, салыштырма анализ, адабий процесс, көркөм чыгармачылык, жазуучу.

Ключевые слова: публицистика, литература, сопоставительный анализ, литературный процесс, художественное творчество, писатель.

Key words: journalism, literature, benchmarking, literary process, artistic creation, writer.

Публицистика жана адабият – көркөм сөз өнөрүнүн тектеш тармактары. XX кылымдын экинчи жарымында бул тектеш эки тармактын көйгөйлөрү жөнүндө М.В. Ломоносов атындагы ММУ журналистика факультетинин окумуштуулары Е.П. Прохоров, В.Д. Пельт, В.В. Ученова, В.М. Горохов, М.С. Черепанов, ошондой эле Петербургдан Е.И. Журбина, Львовдон В.И. Здорова, Екатеринбургдан В.А. Шандра ж.б. илимий макала, колдонмо жана монографияларын басмадан чыгарышты. Аларда публицистика түшүнүгүнө, анын теориясы менен практикасынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө таандык маселелер каралган. Ошону менен бирге публицистиканын негизги теориялык категориялары, көпчүлүк ойлогондой, өзү келип чыккан адабият менен бирдиктүү түрдө азыркыга чейин үйрөнүлө элек. Бул макала ошол маселеге арналат.

Адабияттагы жана публицистикадагы илимий-чыгармачылык багыттар

Адамдардын турмуш-тиричилиги жана көз караштары көркөм адабияттын түрдүү формалары, түрлөрү жана жанрларында өзүнүн чагылдырылышын табат жана таасын сүрөттөлөт. Бул агымдар эки ири адабий багытта: салттык (классикалык) жана салттык эмес (постклассикалык) багыттарда айкын көрүнөт.

Классикалык мектеп жана агымдарга классицизм (Франция, XVII к.), сентиментализм (Улуу Британия, XVIII к.), романтизм (Батыш Европа, XIX кылымдын башталышы: Ф. Новалис, Ж. Байрон, П. Шелли), сынчыл реализм (Европа, XIX к.: О. де Бальзак, Г. Флобер, Ч. Диккенс, Н. Гоголь) кирет. Ар бир адабият таануучу жана публицистке тааныш болгон бул агымдарга токтолуп отурбайбыз [1].

Постклассикалык (неоклассикалык) агымдарга модернизм, сюрреализм, постмодернизм жана башкалар кирет.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы модернизм өзүн искусстводо, ошонун катарында, көркөм адабиятта бардыгынан айгине көрсөтө алды. Т. Эллиот, Ж.Жойс, Г. Стайн жана В. Вульфтар анын негиздөөчүлөрү, же болбосо көрүнүктүү өкүлдөрү болуп калышты. Модернизм чыгармачылыктын мурда болуп келген формаларындагы баалоонун түрлөрүн жана усулдарын кескин четке какты, ал оригиналдуу ой-пикирлерди, ошондой эле көркөм баяндоонун жаңы каражаттарын издеп табууга өбөлгө түздү.

Сюрреалисттер – булар абсолюттук чындыкты түшүнүп жетүүгө тырышкан жана аны өзүнүн чыгармачылыгында иш жүзүнө ашырууга умтулган авторлор. Бул агым биринчи

жана экинчи дүйнөлүк согуштун ортолугундагы доордо өнүктү, акын А. Бретон анын негиздөөчүсү болуп калды.

Постмодернизм чыгармачылыктын өтө татаал, көп жактуу түрү жана адабий багыт болгондуктан, кандайдыр айрым жазуучуну анын негиздөөчүсү деп айтууга болбойт. Бул термин алгачкы жолу Р. Ранвицтин «Европалык маданияттын кризиси» («Кризис европейской культуры») (1917-ж.) аттуу китебинде кездешет. 1934-жылы Ф. де Онис «постмодернизм» сөзүн авангардизм агымына кирген жана аларга чейин өкүм сүргөн адабий салттарды кескин четке каккан акындардын ишкердигин мүнөздөө үчүн колдонду. Акырында бул түшүнүк тарыхчы А. Тойнби жана философ Ж. Лиотар тарабынан бир далай байытылды.

Көркөм адабияттын чыгармачыл агымдары жалаң гана жогоруда айтылгандардан турбастыгы белгилүү. Бирок биз бул маселе боюнча терең сөз кылбайбыз. Биздин милдетибизге адабият менен публицистиканы салыштыруу, алардын ортосундагы жалпы жана айырмалуу жактарга айкындык киргизүү кирет. Азыр гана айтылгандардан көрүнүп тургандай, публицистика аталган багыттардан кыйла алыс турат. Албетте, публицистикалык чыгарма классицизм, сентиментализм, романтизм же сынчыл реализм усулунда жаралышы мүмкүн. Бирок публицистиканын коомдук окуялуулук жана зарылчылык өңдүү табиятынан келип чыккан түрдө бул усулдар көркөм адабияттын чыгармаларында болгону сыяктуу мындай чыгууларда басымдуулук кыла алышпайт. Анткени публицистикалык чыгармаларды жаратуунун максаттары, милдеттери жана усулдары өзгөчө.

Алдына койгон максат жана милдеттери боюнча модернизм, сюрреализм жана постмодернизм классикалык агымдарга салыштырмалуу публицистикалык чыгармалардан кыйла оолак турат. Белгилүү болгондой, бул агымдардын өкүлдөрү чындыкты өзгөчө позициядан туруп кабыл алышат жана ага болгон өздөрүнүн мамилелерин да ошондойчо билдиришет. Жагдайга мындайча мамиле жасоо жана мүнөздөмө берүү турмуштук чындыкка эң соңку заманбап публицистикалык баа берүүдөн кыйла айырмаланат. Ошондуктан заманбап публицистиканын объекти, предмети, максат жана милдеттери адабияттагы неоклассикалык багыттардын объект жана предметтеринен сезилерлүү деңгээлде айырмаланат. Анткени анын социалдык милдети да таптакыр башка. Публицистиканын максаты – коомдук ой-пикирди ойготуу, адамдарды макалада баяндалган идеянын айланасында бириктирүү, ошол идеяга шайкеш коомдук пикирди калыптандыруу, аудиторияны белгилүү тапшырмаларды аткарууга мобилизациялоо, андан конкреттүү социалдык программаны ишке ашырууга шай, бирдиктүү, максатка умтулган адамдардын массасын түзүү.

Бир сөз менен айтканда, эгерде публицистика менен публицистикалык чыгармалар жогоруда айтылган жана түрдүү кылымдарда үстөмдүк кылган адабий агымдардын стилинде жаратылган көркөм чыгармалардын натыйжалары менен салыштырылса, анда адабият менен публицистиканын ортосунда сөзсүз түрдө тарыхый, теориялык жана классификациялык айырма көзгө ташталат. Байыртадан азыркыга чейин болгон публицистикалык чыгуулар өзүнүн жаралыш стили жана усулу, массалык аудиторияга таасир өткөрүү жолдору боюнча бири-бирине өтө жакын турат [2], ал эми ошол эле учурдун адабий чыгармалары болсо бири-биринен аябай айырмаланат, ал тургай бирин-бири таптакыр четке кагат.

Адабияттагы жана публицистикадагы чыгармачылык салттар

Адабият менен публицистиканын өз чөйрөлөрүнүн чыгармачылык салттарына болгон мамилеси жөнүндөгү маселеге айкындык киргизүү да бир далай мааниге ээ. Жогоруда баяндалгандардан мурда болуп келген салттарды принципиалдуу түрдө четке кагуу – адабияттагы жаңы багыттын өнүгүүсүнүн негизги жолу экендиги келип чыгат. Көптөгөн жазуучулар айланасындагылар аларды түшүнүшпөгөнүнө көп деле кайгырышкан эмес. Алар эгерде чындыгында эмне болуп жатканын замандаштары түшүнүшпөсө да, келечек муун аларды, албетте, түшүнөт деп үмүттөнүшкөн. Мисалы, кээ бир адабиятчылар жазган

чыгармалары үчүн мекенинен кууп жиберилген (италиялык акын Данте, каракалпак акыны Ажыныяз), ал эми кээ бирлери өлүм жазасына тартылган (суфист акын Машраб). Бир нече кылым өтүп, мындай адамдар улуттук каарман деп салтанаттуу түрдө жарыя кылынган. Кыскача айтканда, учурунда чыгармаларын замандаштары кабыл албаган, бирок белгилүү убакыт өткөндөн кийин, ошол эле чыгармалар улуттук жана дүйнөлүк адабияттын шедевринде, ал эми өздөрү болсо элдин сыймыгына айланган көптөгөн жазуучуларды эске алууга болот (М. Сервантес, “Дон Кихот”; М. Булгаков, “Уста жана Маргарита”) [3].

Публицистика үчүн жагдайдын мындай варианты таптакыр туура келбейт. Кыйла кең коомдук-саясий жана адеп-ахлактык панораманы берген көркөм адабияттын чыгармаларынан айырмаланып, публицистикалык иштер өзүндө учурдун жана белгилүү коомдун конкреттүү саясий, социалдык-экономикалык, улуттук жана экологиялык маселелерин камтыйт. Публицист үчүн анын чыгармасын замандаштары түшүнүшү өтө маанилүү, анткени чыгарма замандаштарга арналган болуп, ал конкреттүү максатты – адамдарда публицист менен чогуу пикирлештик рухун ойготууну, белгилүү турмуштук позицияны иштеп чыгууга көмөктөшүүнү, конкреттүү кыймыл-аракетке мобилизациялоону көздөп даярдалат. Публицист бүгүнкү күндүн көйгөйлөрү менен жашайт, ал эми адабиятчы болсо келечекти көздөй умтулат. Жазуучу өзүнө чейин болгон адабий чыгармачылыктын салттарын жана принциптерин четке кагышы мүмкүн, ал тургай ал аңдуу түрдө ошого умтулат да. Публицист мындай жол тута албайт, ал замандаштары үчүн өзүн актаган публицистикалык салттарды карманууга милдеттүү, антпесе анын чыгармасын бат түшүнүшпөйт жана чыгарма ал күткөн оперативдик коомдук резонансты бербейт. Андыктан автор тарабынан көтөрүлгөн, ошол коомдо кабыл алынган үрп-адат жана салттарга шайкеш көйгөйдүн актуалдуулугу публицистикалык чыгуунун ийгилигинин өзөк шарты болуп саналат. Публицист үчүн өз заманасынын коомдук пикири, элинин адеп-ахлагы жана анын социалдык руху менен шайкеш чыгармаларды жаратуу маанилүү роль ойнойт.

Адабияттын улуттук рамка менен эле чектелип калбастыгы жаңы фундаментал социалдык ориентирлердин – жалпы адамзаттык баалуулуктар системасынын пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түздү. Таланттуу акын жана жазуучулар улуттук чек араны жарып чыгуу жана баалуулуктардын жаңы, жалпы адамзаттык категорияларын жаратуу менен өздөрүнүн чыгармаларын жергиликтүү чөйрөгө караганда кененирээк аудиторияга арнап жаза баштады. Чыныгы жазуучу улуттук гана эмес, ошондой эле жалпы адамзаттык баалуулуктарды, бирин экинчиси менен бир жалпы, үндөш, көркөм полотного бириктирүү аркылуу түшүндүрө алат. Натыйжада кеңири коомчулукка арналган мындай чыгарма адабий классикага айланып, дүйнөлүк мааниге ээ көркөм-эстетикалык окуя болуп калат. Мына ушундай көркөм эпизод-чыгармалардан дүйнө элдеринин адабияты куралган.

Дүйнөлүк адабият бардык өлкөлөр жана континенттер тургундарынын башын кошкон алгачкы руханий баш калкалар жер, тагыраак айтканда, адеп-ахлак жагынан тирек болуп калды. Адамзаттын миң жылдык тарыхында көптөгөн жолу элдерди аскердик, саясий жана экономикалык жолдор менен бириктирүүгө аракеттер болгон. Бирок алар күтүлгөн натыйжаны бербеген. Улуу колбашчылар (Македонский, Чингизхан, Темура) чоң-чоң империяларды түзүшкөн, бирок бул империялар алар кайтыш кылгандан кийин жоюлуп кеткен. Ал эми дүйнөгө белгилүү “Илиада” жана “Шахнама”, “Игордун кошууну жөнүндө сөз” жана “Кайгылуу бейиш” өңдүү чыгармалар өзүндө камтыган улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды, адабий жана эстетикалык салттарды кылымдан кылымга ийгиликтүү аркалап келе жатат. Алар эчак эле улуттук чек араларды жарып өтүп, жалпы адамзаттык мүлккө айланган [4].

Адабияттын жана публицистиканын объекти жана предмети

Адабияттын объекти – чындык: табияттын, адамзаттын, аң-сезимдин чындыгы. Жазуучу тарабынан чындыктын чагылдырылышы – аябай кең, мазмундуу жана карама-

каршылыкка бай процесс. Турмушту үйрөнүүнүн жолдору, формалары жана усулдары, ошондой эле аны көркөм адабиятта чагылдыруу жазуучунун дүйнө карашынан жана позициясынан көз каранды. Өз кезегинде, жазуучунун чыгармачылык процеске жандашуусу канчалык жаңыча, стандарттуу эмес жана күтүлбөгөн болсо, ал жараткан чыгарма да ошончолук укмуш болот. (Бул жерде биз жазуучунун таланты жөнүндө сөз кылбайбыз, анткени анын бар экендиги турган сөз).

Ошону менен бирге адабияттын объекти менен предметин, көйгөйлөрү менен усулдарын таасын элестетүү да оңой иш эмес. Бул категориялар аябай татаал жана чексиз болгондуктан, эч бир изилдөөчү аларды толугу менен же эч болбогондо негизги бөлүгүн болсо да аягына чейин изилдей албаган. “Падыша Эдип”, “Декамерон” же “Гаргантюа жана Пантагрюэль” өңдүү дүйнөгө белгилүү чыгармалардын объекти менен предметин, автордук усулун жана чагылдырган көйгөйлөрүн эмнелер түзөт? Бул суроого жооп барбы деги?

Жалпы түрдө айтканда, Гамлеттин белгилүү “Же жашоо, же өлүм!” (“Быть или не быть!”) сөзү аркылуу жалпылаштырып айтылган турмуштук көйгөйлөр көркөм адабияттын предмети болуп саналат, албетте. Ошону менен бирге салттык же заманбап классика болуп калган көптөгөн чыгармалардын предметин эмне түзөт деген суроого кантип жооп берүүгө болот? Мисалы, Айзек Азимов менен Александр Беляевдердин чыгармаларынын предметин эмнелер түзөт? “Тристан менен Изольда”, “Форсайттар жөнүндө сага”, же болбосо “Алтын музоонунчу”? Көрүнүп тургандай, бул аябай татаал суроо. Талкууланып жаткан маселенин аябай татаалдыгынан, бизге белгилүү адабият (публицистика, эстетика, саясат...) теориясынын же башка кандайдыр жалпы кабыл алынган профессионалдык критерийлердин чегинде бул суроого жооп табуунун мүмкүнчүлүгү жок.

Ал эми публицистикалык чыгарма жөнүндө сөз болчу болсо, бул жерде объект да, предмет да таасын көрүнөт. Публицистиканын объекти – бул турмуштун кандайдыр тармагы, министерство, ишкана же мекеменин ишкердиги, коомдо болуп жаткан жана публицисттин үйрөнүү чөйрөсүн түзгөн турмуштук эпизод же факт. Предмети – адамдардын чоң тобунун тынчын алган социалдык көйгөйлөр, ошол окуянын ишке ашышына өбөлгө түзгөн коомдук себептер жана аны чагылдырган публицистика. Конкреттүү экономикалык, маданий же экологиялык маселе публицистикалык чыгуунун предмети болушу мүмкүн. Тикеден-тике көзгө ташталган маалымат, окуя же процесс биринчи пландагы фактылар экендиги турган сөз. Чындыгында болсо, алардын негизинде, адатта, ишкананы, тармакты же коомду башкаруунун көйгөйлөрү, тагыраак айтканда, мындай башкаруу усулунун кемчилдиктери жатат.

Публицистикалык чыгармада анын предмети иретинде кээде экинчи планда дагы бир маселе (же коомдук көйгөй) катышышы мүмкүн, бирок үчүнчү, төртүнчү планга жол коюлбайт. Анткени публицистика – негизинен бир өлчөмдүү, маселени кабыргасынан койгонду жана аны чечүүнүн туура жолун көрсөткөндү талап кылган ишкердик. Публицистикалык чыгып сүйлөөнүн милдеттери көйгөйлөрдү туура жана тез чечүүнү талап кылат, мында болсо алардын натыйжалуулугунун жана таасирдүүлүгүнүн чечүүчү шарты жашынган. Ал эми адабий чыгарманын мүмкүнчүлүктөрү жана анын артында жашынган маани-мазмун чексиз жана терең болуп, бат эле ишке ашырууну талап кылбайт.

Адабият жана публицистика – бул адам турмушу менен ой-пикиринин панорамасы, бирок ар бири өз алдынча. Адабиятта идеал, сулуулук, эстетика үстөмдүк кылат. Ал эми публицистика болсо эмоциясы, коомдук маанилүүлүгү жана актуалдуулугу менен күчтүү.

Адабият, адабий процесс, көркөм чыгармачылык – булар аябай көлөмдүү түшүнүктөр. Адабий чыгармачылыкты ачып берген атайын публицистика (В. Белинскийдин же Д. Писаревдин макалалары) бар. Эгерде публицистикалык чыгуу кайсы бир көркөм адабий чыгарманы жаратуу үчүн себепчи болбогон болсо, анда көркөм адабияттын публицистикалык иштерди ачып берген чыгармалары жокко эсе. Публицистикалык

чыгуунун темасы көркөм чыгарманын же жалпы эле адабияттын темасына салыштырмалуу кыйла тар жана анын алдына коюлган конкреттүү милдети болот. Мисалы, публицистика көркөм чыгарманын идеясын түшүндүрүүгө көмөктөшөт, аларга коомчулуктун жана адабий сынчылардын көңүлүн тартат.

Алсак, Өзбекстандын жана Каракалпакстандын таланттуу публицисти Орозбай Абдурахмановдун “Арал: ак дубалдын алдында” аттуу кеңири белгилүү макаласынын объекти болуп кургап бара жаткан Арал деңизи, ал эми предмети болуп ошол экологиялык катастрофа менен байланыштуу көйгөйлөр: сугат иштеринде суудан үнөмдөбөй пайдалануу, Аму дарыянын дельтасындагы флора менен фаунаны бүлүндүрүү, бөкөндөрдү алардын мүйүзү үчүн кырып салуу – жалпы жонунан алганда – бул актуалдуу кризиске карата адамдардын кайдыгер мамилеси саналат [5].

Адабияттын жана публицистиканын өзүнүн аудиториясына болгон мамилеси

Бул мамилелер бири-биринен таптакыр айырмаланат. Көркөм чыгарманын идеясы шарттуу түрдө төмөнкү схема көрүнүшүндө болот: жазуучу – чындык – көркөм чыгарма – аудитория. Ал эми публицистикалык чыгуунун концепциясы болсо бир аз бөлөкчө: публицист – көйгөй – чыгарма – аудитория. Бардык публицисттердин усулу бирдей – аракетке үндөө. Ал эми жазуучуларда болсо өзгөчө: конкреттүү чыгармада тигил же бул коомдук панораманы сүрөттөө үчүн алардын ар биринин өзүнүн стили болот, дал ошол стиль аны массага укмуш, өзүнчө автор катары сунуш кылат. Мындай стилдер кээде бири-биринен таптакыр айырмаланат. Өзүнүн стилин таба албаган жана башка авторлорду кайталаган жазуучу эч качан ийгиликке жетише албайт. Ал эми публицисттер бирдей усулдан – актуалдуу коомдук көйгөйдү көтөрүп чыгуу менен аудиторияны аракетке үндөөдөн пайдаланышат. Жазуучу өзүнүн аудиториясын *тарбиялайт*, ал эми публицист – *мобилизациялайт*.

Адабият – бул турмуштук философиянын көркөм сөз өнөрү жана көркөм эстетика көрүнүшүндө чагылдырылышы. Публицистика – бул турмуштук чындыкты кайра өзгөртүү, көйгөйдү актуалдаштыруу усулу аркылуу аракетке чакыруу, күндүн актуалдуу маселелерине коомчулуктун көңүлүн буруу жолу менен массалык социалдык-саясий кыймылды уюштуруу, ошол коомдогу конкреттүү катмар жана топтордун таламдарын коргоо. Адабият келечек үчүн кам көрөт – аудиториянын жалпы маданий жана эстетикалык деңгээлин көтөрүүгө умтулат, ал ондогон жылдарды жана кылымдарды көздөгөн өзүнө мүнөздүү руханий инвестиция болуп эсептелет. Ал эми публицистика болсо адамдардын бүгүнкү кызыкчылыктары үчүн күрөшөт [6].

Адабият – назик сезим-туюмдардын чөйрөсү. Ага салыштырмалуу публицистика бир аз күжүрмөндүү келет жана тикеден-тике чакырыктардан пайдалангандыгы себептүү, чындыкты бетке түз айтат. Анын алдына койгон максаты – кеңири аудиторияны макаланын көйгөйүнө алып кирүү. Публицистикалык чыгарма адамдардын кеңири массасына арналган болот, ошондуктан ал өз ичине тикеден-тике чакырыктарды, кээде өтө кескин баа берүүнү алат. Автордун табышмактуу ой-пикирлеринин лабиринттерине, чындыктын эстетикалык чагылышынын контурлары терең сүрөттөлгөн эскиздерге бай көркөм чыгарма кылымдарды карытып жашай берет жана жаңы келген ар бир муун андан өзүнө жаккан образдарды жана баалуулуктарды таба алат.

Публицистикалык чыгуу көтөрүлүп жаткан көйгөйдүн өтө маанилүүлүгү менен көзгө ташталат, убакыттын өтүшү менен көйгөйдүн актуалдык деңгээли төмөндөп олтурат, же болбосо таптакыр жокко чыгат. Жон Милтондун “Кайгылуу бейиши” азыркы күндө да адамдарды өзүнүн терең мазмуну жана улуулугу менен таң калтырат, ал эми ошол эле автордун “Ареопагитикасы” мындай деңгээлде актуалдуу эмес, анткени анда көтөрүлгөн басма сөз эркиндиги маселеси көптөгөн өлкөлөрдө чечилип бүткөн. Адабият – бул жай аккан, кең жана терең дарыя. Публицистика – бийик тоодон таштан-ташка урулуп агып келе жаткан чакан өзөн, ошонусу менен да ал адамдардын көңүлүн өзүнө тартат. Эгерде жазуучу турмуштук чындыктын жана өз көз карашынын негизинде иш көрсө, публицист көбүнесе темага жана коомдук таламдарга багыт алат. Эгерде жазуучунун максаты

турмуштук панораманы чагылдыруу болсо, публицисттин максатын коомдук аң-сезимди ойготуу, адамдардын ой-пикирин жана кыймылын белгилүү багытка салуу түзөт.

Адабияттар:

1. L. Price & L. Martin (2018) Introduction to the special issue: applied critical realism in the social sciences, *Journal of Critical Realism*, 17:2, 89-96, <http://DOI:10.1080/14767430.2018.1468148>
2. Фоминых В.Н. К спорам о публицистике (о трехзначном смысле термина “публицистика”) // Журналистика развитого социализма. Свердловск, 1980, – С. 69.
3. Miglena Dikova-Milanova, Bulgakov’s The Master and Margarita and the Illusions of Kant’s Speculative Reason, *Russian Literature*, Volume 74, Issues 3–4, 2013, Pages 275-303, <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2013.11.001>
4. Ученова В.В. Публицистика и политика. Изд-е 2-е. – М.: Политиздат, 1979. – С. 230.
5. Чтобы убедиться в этом, достаточно просмотреть книги В.В. Ученовой “У истоков публицистики” (М.: МГУ, 1984) и Г.Г. Прутцкова “История мировой журналистики”. Учебно-методический комплект (М.: Аспект Пресс, 2010), в которых освещается период от античности до современности.
6. Абдурахманов У. “Орол: оппоқ девор олдида...” (Арал: перед белой стеной) // Абдурахманов У.. Қорақалпоқ дунёси. (Мир Каракалпакии). Публицистика, эссе ва хикоялар (Публицистика, эссе, рассказы). – Т.: Изд-во Национальной библиотеки имени Навои, 2011. (на узб. яз.).

УДК:331.422.2

ӨНДҮРҮШТҮК ИШКАНАЛАРДАГЫ МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЕЧҮҮДӨ ЖАНА БАШКАРУУДА ӨНДҮРҮШТҮК МЕНЕДЖМЕНТТИН РОЛУ

*Мирланова Гульмиза, Жаныбек кызы Каныкей,
Абдихаликов Дамир Ош мамлекеттик университети*

РОЛЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В УПРАВЛЕНИИ И РЕШЕНИИ ЗАДАЧ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

*Мирланова Гульмиза, Жаныбек кызы Каныкей,
Абдихаликов Дамир Ошский государственный университет*

Аннотация: Бул макалада бүгүнкү күндөгү заманбап өндүрүштүк ишканалардагы маселелерди чечүүдө жана башкарууда өндүрүштүк менеджменттин ролу каралды. Рыноктук мамиле калыптанган сайын атаандаштык күч алууда. Атаандаштардын саны көбөйгөн сайын өндүрүштү туура башкаруу бүгүнкү замандын негизги талаптарынын бири катары эсептелүүдө. Андыктан коюлган максатка жетүү үчүн өндүрүштүк менеджментти эффективдүү пайдалануу талап кылынууда.

Аннотация: В этой статье рассматривается роль производственного менеджмента в управлении и решении задач в современных производственных предприятиях. С формированием рыночных отношений усиливается конкуренция. С увлечением количества конкурентов правильное управление на сегодняшний день считается одним из злободневных требований. Итак, чтобы достичь поставленных задач, нужно эффективно использовать производственный менеджмент.

Түйүндүү сөздөр: өндүрүштүк менеджмент, өндүрүш, заманбап башкаруу, өндүрүштүк мамилелер, өндүрүштүк процесс.

Ключевые слова: производственный менеджмент, производство, современное управление, производственные отношения, производственный процесс.

Ишканадагы өндүрүштүк менеджменттин өндүрүмдүүлүгү өндүрүштөгү башкаруунун катышуусу менен мүнөздөлөт жана коюлган максаттарга, маселелерге жетүү

үчүн негизги мамилелер жана ыкмалар менен негизделет. Теориялык жана практикалык аспектилерди тандоо менен биргеликте өндүрүштүк ишканаларды башкаруу ар түрдүү объектилерди колдонуу процедурасын карайт. Аны биз төмөнкү таблицада карайбыз:

Таблица 1. Өндүрүштүк менеджменттеги мамилелер

Аталышы	Кыскача мазмуну
1. Административдик мамиле	Административдик мамилеледе өндүрүштөгү башкаруудагы негизги нерсе-бул кызматкерлердин функциялары жана укуктары. Анын негизинде укуктук актылар өндүрүштүк менеджменттеги системалар жана кызматкерлердин милдеттери жөнгө салынат.
2. Өндүрүштүк мамиле	Өндүрүштүк мамилеледеги эң башкы нерсе-бул өндүрүш үчүн эң төмөн чыгымдар менен рыноктун керектөөсүн канааттандыруу. Ал үчүн товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн ассортименттерин дайыма өзгөртүп туруу зарыл.
3. Динамикалык мамиле	Өндүрүштү башкаруунун динамикалык мамилеледе жетекчи менен кызматкердин ортосундагы оң мамиленин өнүгүүсүн башкаруунун объектиси катарында кароого болот.
4. Интеграциялык мамиле	Интеграциялык мамиле - өндүрүштүк подсистема менен өндүрүштүк системанын ортосундагы өз ара байланыш жана анын негизинде өндүрүштүн бардык деңгээлиндеги башкаруу жөнгө салынат.
5. Сандык мамиле	Сандык мамиле негизги жободо анын маңызы болуп эсептөөлөрдүн, башкача айтканда, математикалык, статистикалык эсептөөлөрдүн, жардамында сандык мүнөздөмөлөрдү жана баалоолорду колдонуу болуп эсептелинет.
6. Комплекстик мамиле	Комплекстик мамиле өндүрүштөгү башкаруу менеджментинин жалпы аспектилерин мүнөздөйт жана ишкананын социалдык-экономикалык жана техникалык абалын көрсөтөт.
7. Маркетингдик мамиле	Маркетингдик мамиле ишканадагы бардык өндүрүштү башкаруу сыяктуу эле керектөөчүлөрдүн подсистемасын башкарууну башкаруу менен дагы мүнөздөлөт.
8. Нормативдик мамиле	Нормативдик мамиле бул өндүрүштөгү нормалар жана мүнөздөмөлөр, жоболор аркылуу мүнөздөлөт.
9. Жүрүм-турум мамилеси	Жүрү-турум мамилеси кызматкерлерге жардам берүүнү карайт. Анткени кызматкер өндүрүштөгү өзүнүн алдына коюлган маселени аткаруу үчүн өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн сезе билүүсү керек.
10. Процесстик мамиле	Процесстик мамиле ишкананы башкаруу менен мүнөздөлөт. Ошондой эле ал маселелерди жана функциялардын бүтүндүгүн аткарууну карайт.
11. Системдик мамиле	Системдик мамиле- системаны өз ара бири-бири менен байланышкан биримдиктүү элемент катарында мүнөздөйт.
12. Кырдаалдык мамиле	Кырдаалдык мамиле - өндүрүштөгү конкреттүү жана ар түрдүү кырдаалдарды башкаруу боюнча ар кандай методикалар менен мүнөздөлөт.
13. Функционалдык мамиле	Функционалдык мамиленин маңызы коюлган маселелердин жана функциялардын негизинде өндүрүштү, өндүрүштөгү керектөөлөрдү башкаруу менен мүнөздөлөт.

Заманбап теориядагы өндүрүштү уюштуруунун негизги жетишкендиктери деп жогорку эффективдүү өндүрүштүк процесстерди уюштурууну айтууга болот. Бул жерде

эмгек предметтерин туура колдонуу маселесин кароо керек, анткени ар бир өндүрүштө өндүрүштүн эффективдүүлүгүнө жетүү үчүн ар бир эмгек каражаттарын туура пайдалануу маселесин кароо керек.

Өндүрүштөгү деталдардын кыймылын тартипте келтирүү эки ыкма менен жөнгө салынышы мүмкүн:

- 1) Стандарттык, стандартташтырылган ыкма.
- 2) Цехтердин ичиндеги техникалык маршруттар аркылуу [1].

Өндүрүштөгү эмгек предметтеринин кыймылын тартиптештирүүнү жогорулатуу өндүрүштөгү деталдарды иштетүүнүн рационалдуу тартибин жөнгө салат. Бул жерде белгилеп кетүүчү нерсе, өндүрүш процессин түздөн-түз башкарууда ар бир деталга терең көңүл бөлүү керек. Анткени башкаруу процессиндеги чечимди кабыл алуу эффективдүү болушу үчүн, биринчи кезекте, өндүрүштөгү жасалып жаткан процесстерди туура талдай билүү керек. Анткени өндүрүштүк менеджменттеги аткарылып жаткан иштер түздөн-түз башкаруу чечимине жана пайданын деңгээлине таасирин тийгизет. Ошондуктан акыркы учурларда өндүрүштү эффективдүү уюштуруу боюнча бир канча мыйзамдар, бир канча илимий изилдөөлөр бекеринен иштелип чыккан жок.

Өндүрүштү бир топ эффективдүү уюштуруу боюнча өндүрүштүк процесстин жүрүшүн үзгүлтүккө учуратпоо мыйзамы иштелип чыккан. Ар бир өндүрүш үзгүлтүккө учурабай иштеши керек жана аны туура уюштуруу керек. Бир эле мезгилде бир канча компаниялар өздөрүнүн өндүрүшүн ишке киргизүүгө аракет жасашууда.

Бүгүнкү күндө рыноктук мамилелер шартында бардык пайда болгон керектөөлөрдү түздөн-түз канааттандыруу үчүн өндүрүштүк менеджментти туура пландаштыруу, туура уюштуруу жана аны өз учурунда көзөмөлдөө керек. Мындан сырткары өндүрүштүк процессте ар бир жумуш орундарына өзүнчө жакшы жагымдуу атмосфераларды жаратып берүү керек. Себеби ар бир жумуш орундагы кызматкер өндүрүш процессине түздөн-түз катышууда ал өзүн ошол жумуш орунда ыңгайлуу сезүү керек. Аны менен катар жумуш орундагы техникалык жабдууларды - автоматташтырылган программаларды бүгүнкү заманбап типке келтирүү керек. Анткени бүгүнкү коомдун өзгөрүшү автоматташтырылган системаны талап кылууда.

Жумуш орундагы эмгек каражаттарын туура колдонуу, эмгек жумушчу куралдарды туура пайдалануу өз кезегинде өндүрүштүк менеджменттин эффективдүүлүгүн жогорулатууга көмөк көрсөтөт. Маселен, бир саатта жүз даана продукция өндүрүлүп чыккан болсо, аны биз сырьё материалдарды эффективдүү туура колдоно турган болсок, ал жерде эч кандай чыгым болбошу мүмкүн. Ошол эле учурда биз ошол сырьё материалдарды туура эмес пайдалануудан бир катар чыгымдарды тартышыбыз мүмкүн. Ошондуктан өндүрүш процессиндеги эң бир маанилүү нерсе-бул чыгымдарды минималдаштыруу. Башкача айтканда, ар бир чыгарылып жаткан продукциянын өздүк наркы минималдык деңгээлге жетүүсү керек. Анткени атаандаштык жөндөмдүүлүктүн бирден-бир артыкчылыгы бул товардын баасынын төмөндүгү. Ошондуктан ар бир процессти аткарууда жумуш ордун, эмгек кабинеттеринде техникалык жабдууларды туура жана рационалдуу колдонуу керек. Аны менен бирге продукцияны даярдоо циклында өндүрүштүн ритм мыйзамы болушу керек.

Продукцияны даярдоодогу өндүрүштүк циклдын ритм закону-бул өндүрүш процессиндеги технологиялык уюштуруучулук пропорциялардын өз ара келишүүсү жана гармонизациялык пайда болгон байланыштар. Өз ара байланыштар мөөнөтү жана көлөмү ошондой эле колдонулган каражаттардын структурасы боюнча байланышы керек [2].

Өндүрүштүн ритмин моделдештирүүнүн үч ыкмасын кароого болот [3]:

- 1) Статистикалык ыкма - буюмдарды даярдоо процессинде статистикалык моделдештирүү колдонулат жана анын негизинде өндүрүштүк циклга салыштырмалуу буюмдардын эмгек ийкемдүүлүгүн бөлүштүрүүнүн календардык нормативи иштелип чыгат. Статистикалык ыкма өндүрүштүн алдын ала статистикалык моделин тургузууга көмөк көрсөтөт.

2) Статистикалык модель-бул жумуштарды аткаруунун проделдик ыктымалдуу мөөнөтүн коюуга көмөк көрсөтөт. Буюмдарды даярдоо процессинин синхрондоштуруу циклдарынын календарында пайда болгон мыйзамда жана анын бөлүмдөрүндө төмөнкү аспектилерди карайт:

3) Технологиялык операцияларды синхрондоштуруу циклы - деталдардын кыймылынын үзгүлтүксүз принциби боюнча өндүрүштүн бардык формаларын календардык уюштуруусун карайт.

Өндүрүштү уюштуруунун ар кандай формаларында технологиялык операцияларды бир типке келтирүү үчүн атайын календардык чектер колдонулат. Мындан сырткары жогоруда айтылган мыйзамдарды колдонуу өз учурунда өндүрүш процессиндеги байланыштардын ортосундагы үзгүлтүксүздүктөрдү учуратпоого алып келет.

Ар бир ишканадагы иштердин удаалаштыгын уюштуруу жана колдоо төмөнкүлөргө көмөк көрсөтөт:

- кызматкерлердин жумуш убакытындагы каражаттарды салттык жоготуусун жокко чыгарат;
- атаандаштык артыкчылыкты камсыз кылат;
- көрсөтүлгөн мөөнөттө буюртмаларды аткарууга кепилдик берет;
- тейлөөнүн жана товар өндүрүүнүн ар тармактуу өнүгүшүнө алып келет;
- өндүрүштүн көлөмүнө ийилчээк аракет жасайт.

Андыктан ар бир ишканада өндүрүштүк менеджментти туура колдонуу өз кезегинде рыноктогу атаандаштык жөндөмдүүлүктө алдыга чыгууга көмөк көрсөтөт [4].

Адабияттар:

1. Герчикова, И.Н. Менеджмент [Текст]: Учебник. – М.: Банки и биржи, 2007. – С.501.
2. Gao, J., & Nee, A. Y. (2018). An overview of manufacturing knowledge sharing in the product development process. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part B: Journal of Engineering Manufacture, 232(13), 2253–2263. <https://doi.org/10.1177/0954405418759375>
3. Дафт Р.Л. Менеджмент. МВА Классика, изд. 6-е. – СПб: Питер, 2008. – С.890.
4. Десслер, Г. Управление персоналом. – М.: Бином. Лаборатория знания, 2004. – С.800. – 5947741164.

УДК: 395

ЭЛ АРАЛЫК СЫЛЫКТЫК

Мурзакматов Аманбек Камытович, филос.и.к., доцент

E- mail: suzak70@mail.ru

Каримова Канзада Тентимишовна, изилденүүчү

Ош мамлекеттик университети

МЕЖДУНАРОДНАЯ ВЕЖЛИВОСТЬ

Мурзакматов Аманбек Камытович, к.филос.н., доцент

E- mail: suzak70@mail.ru

Каримова Канзада Тентимишовна, исследователь

Ошский государственный университет

INTERNATIONAL POLITENESS

Murzakmatov Amanbek Kamytovich, candidate of philosophical sciences, docent

E-mail: suzak70@mail.ru

Karimova Kanzada Tentimishovna, researcher

Osh State University

Аннотация: Ар бир элдин этикети улуттук колоритке ээ. Ошондуктан эл аралык сылыктыктын талабына ылайык этикеттин этникалык өзгөчөлүктөрүнө сый мамиле жасоо зарыл.

Аннотация: Этикет каждого народа имеет национальный колорит. Поэтому в соответствии с требованиями международного этикета необходимо уважительно относиться к этническим особенностям вежливости.

Abstract: Etiquette of every nation has a national colour. Therefore, in accordance with the requirements of international politeness, it is necessary to respect ethnic characteristics of etiquette.

Түйүндүү сөздөр: эл аралык сылыктык, маданий универсалийлер, этникалык өзгөчөлүк, каада-салт, туризм.

Ключевые слова: международная вежливость, культурные универсалии, этническая особенность, традиция, туризм.

Key words: international politeness, cultural universals, ethnic feature, tradition, tourism.

Бир ирет Флоридада тогуз жүз кишиден турган өтө кичине армияны жетектеп, ушул америкалык жарым аралдын джунглисин аралап өткөн эр жүрөк жана каардуу испан конкистадору Эрнандо де Сото (ажайып кооз Кубаны биринчи ачкан киши), жергиликтүү уруу башчысын, индей кацикти салтанаттуу кабыл алып жаткан эле.

Эки жол башчынын маектешүүсү кызып калган учурда каардуу кацик чүчкүрүп жиберет. Ошол замат испандардын арасында отурган, аны коштоп жүргөн индейлер өз ордуларынан тик тура калышат. Алар жүгүнүшүп жана баштарын ийкешип, өздөрүнүн колдорун асманды карай көтөрүп жана андан кийин аны кацикти көздөй сунушуп, ошол эле маалда бир аз суук тийип калган жол башчысына эң кооз сөздөрдүн жардамы менен жакшы тилектерин, каалоолорун айта башташат. Эгерде биздин «Ак чүч!», «Саламат болуңуз!» деген каалоо сөзүбүз менен испандардын дал ошондой салтын эстей турган болсок, анда Эрнандо де Сотонун оозунан эмне себептен улам «Бүт дүйнө бирдей турбайбы!» деген сөз чыгып кеткенин түшүнүү анчалык деле кыйын эмес. Эгерде Эрнандо де Сото Африкадагы жана Австралиядагы, Полинезиядагы жана Камчаткадагы тарбиялуу, адептүү адамдар деле кадыресе чүчкүрүккө так ушундай эле мамиле жасаша турганын билгенде жогоруда айткан өз пикирине дагы бекем ишенем [1].

Маданияттын улуттук өзгөчөлүгүнө атайын маани берип карабаганда, бүт дүйнө бирдей. Илимпоздордун маданий универсалийлер тууралуу айткандары бекеринен эмес. Маданий универсалийлер – бул географиялык жайгашкан ордуна, тарыхый мезгилге жана коомдун социалдык түзүлүшүнө карабастан, бардык маданияттарга таандык болгон нормалар, нарк-дөөлөттөр, эрежелер, каада-салттар жана касиеттер. Универсалийлер – бул бардык маданияттар үчүн жалпы болгон белгилер, сөзсүз боло турган элементтер.

Америкалык илимпоз Джордж Мердок 1959-жылы бардык маданияттарга жалпы болгон элементтерди, 70 тен ашуун универсалийлерди бөлүп көрсөткөн. Алардын арасында жаш курактык градация, этика, этикет, ишарат-жаңсоо, үй-бүлө, майрамдар, сөөк коюу жөрөлгөлөрү, белек берүү салты, саламдашуу, меймандостук, тамак-аш ичүү убактысы (эрте мененки, түшкү, кечки), статустук дифференциация, конокко баруу ж.у.с. бар эле [2]. Көрүнүп тургандай, этикет жана анын ажырагыс компоненттери маданий универсалийлердин катарында турушат. Бирок универсалийлер бардык маданияттарда болгону менен алар ар маданиятта ар башкача болушат. Мисалы, саламдашуу ар бир элде өзгөчөлүү, кайталангыс. Тамак-ашты ар бир эл даярдаганы менен улуттук ашканалар айырмаланып турат. Же болбосо, жеке ысым бардык элде болгону менен ар элде ар башкача болот. Ошол сыяктуу эле этикет дагы ар бир элде этникалык өзгөчөлүктөргө ээ.

Биз көп тилдүү жана көп улуттуу дүйнөдө жашайбыз. Ошого жараша ар бир элдин этикети дагы улуттук колоритке ээ болуп, тиешелүү этникалык чөйрөгө таандык болгон кайсыл бир конкреттүү эрежелер жана үрп-адаттар менен байып келет.

Эл аралык сылыктыктын талабына ылайык ар бир элдин каада-салттары менен үрп-адаттарын, б.а., этикеттин этникалык өзгөчөлүгүндө чагылган улуттук маданияттын айрым аспектилерин эстен чыгарганга болбойт. Тигиндей кылганыңар болбойт, көпчүлүк

сыяктуу эле мындай кылгыла деп айрым элдерге доомат койгонубуз туура эмес. Себеби этикет маданий универсалий болгону менен ал улуттук, регионалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Бир эле мисал, ар түрдүү өлкөлөрдө эркектер менен аялдардын ортосундагы өз ара мамиледе этикеттин көптөгөн нормалары бирдей эмес. Айталы, Европада эркек киши аялга жол бошотушу керек, ал эми Чыгышта аялдар эркектерге жол берип, аларды алдыга өткөрүшөт. Же болбосо Европанын өзүндө эле саламдашуу эрежелери жана жөрөлгөлөрү бир топ ар түрдүү. Кайсыл бир жерде саламдашууда өбүшүү зарыл болсо (Франция), кайсыл бир жерде кадыресе кол алышуу деле салтта жок нерсе болуп саналат (Британия).

Демек, кайсыл өлкөдө саякаттап же иш сапары менен жүрсөң, аялдарга же эркектерге ошол жердин эрежеси боюнча мамиле жаса. Анткени бөтөн элдин үрп-адаттары менен кулк-мүнөзүнө сабырдуу мамиле жасоо – тарбиялуу адамдын белгиси.

Карым-катнашта адамдар түрдүү ишарат-жаңсоолорду да көп колдонушат. Бирок ишараттар дагы этникалык өзгөчөлүктөргө ээ. Натыйжада, маанилери дайыма эле бири-бирине дал келбеген ишарат-жаңсоолордун символикалары да карым-катнаштагы чаташууларга алып келет. Ошондуктан мамиле түзүп, карым-катнаш болуп жаткан маданияттагы ишарат-жаңсоолордун ж.б. маани-маңызын алдын ала билип алуу абдан пайдалуу [3].

Адамдар күн сайын жеген тамак-ашта жана ошол тамакты жегенде колдонгон эрежелерде да олуттуу улуттук айырмачылыктар бар. Мисалы, бир эл жакшы көрүп жеген тамакты башка бир эле уккусу да келбейт. Ошондуктан башка өлкөгө бара жатып, ошол жактын ашканасы тууралуу маалыматка ээ болуу сизге пайдалуу гана болмок. Ал эми адистер болсо бизге келген чет өлкөлүк конокторду өзүбүздүн улуттук тамак-аштарыбыз менен сыйлап жатканда аша чаап кетүүдөн сактанууну кеңеш беришет [4]. Ошондуктан чет өлкөлүк коноктордун табитин эске алуу менен аларды тамак-аш менен сыйлаганды уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн алдын ала билүү абдан пайдалуу болмок [5].

Акыркы жылдары өлкөбүздүн жарандары үчүн чет өлкөлөргө саякаттап барганга кенен мүмкүнчүлүк түзүлдү. Кыргыз турист болуп барбаган дүйнөгө белгилүү курорттук жайлар, кооз жерлер калбады десек жаңылыштык болбойт. Ал эми көптөгөн ишканалар жана уюмдар тышкы рынокко түздөн-түз чыгуу мүмкүнчүлүгүнө, укугуна ээ болушту. Билим берүү, маданият, саламаттыкты сактоо, айыл чарбасы, мамлекеттик башкаруу ж.у.с. тармактын өкүлдөрү чет өлкөлөргө байма-бай иш сапар менен барып жатышат. Ушундай чакта сиз бир ысымды алып жүргөн жеке адам эмес, бүтүндөй бир мамлекеттин, улуттун өкүлү экениңизди унутпаңыз. Сиздин жүрүм-турумга карап мамлекетибизге, улутубузга баа беришет, бир кишинин жүрүм-турумунан жергиликтүү тургундардын ошол турист же конок келген өлкө тууралуу элестери калыптанат. Ошондуктан өзүңүздү бир мамлекеттин, улуттун ыйгарым укуктуу өкүлү катары татыктуу алып жүрүүгө милдеттүүсүз. Ал үчүн бөлөк өлкөлөргө барганда сизге тааныш эмес каада-салттарга, жорук-жосундарга, үрп-адаттарга ж.б. тоотпогондой мамиле жасап, алардын улуттук ар-намысын, сезимин кемсинтпеш үчүн сапарга аттанардан мурун ошол өлкөлөрдүн, элдердин каада-салттары, менталитети, маданияты жана тарыхы менен таанышуу жана алар тууралуу мүмкүн болушунча көптү билгенге аракет кылуу керек.

Айрыкча, ошол өлкөлөрдө этикетке ылайык эмне кабыл алынбаганына, тыюу салынганына өзгөчө көңүл бөлгүлө.

Ар бир өлкөдө жүрүм-турумдун жана этикеттин улуттук өзгөчөлүктөрү болот. Ага ылайык ишкердик этикеттин улуттук нормаларынын өзгөчөлүктөрү да бар. Олдоксондуктарга, катачылыктарга жол бербеш үчүн, аларды урматтоо керек. Ал үчүн аларды билүү зарыл. Бөтөнчө, эл аралык этикеттин жалпы принциптерин билүү абдан пайдалуу болмок [6].

Азырынча дүйнөнүн ар түрдүү өлкөлөрүнө сапарга аттанып жаткан атуулдарыбызга туризм боюнча европалык генералдык башкармалык сунуштаган 9 негизги эрежени айтуу менен гана чектелип туралы:

1. Өз өлкөнүздө сиз миллиондогон мекендештериңиздин арасында жүргөн кадыресе гана бир адам экениңизди, ал эми чет өлкөгө чыкканда сиз «испан» же «француз» экениңизди унутпаңыз.

2. Эгерде сизге кокусунан чет өлкөдөгү нерселердин бардыгы өз мекениңиздегиден жаман болуп туюлса, сапарга чыкпай эле койгонуңуз оң. Ал эми чет өлкөдөгү нерселердин бардыгы жакшы болуп көрүнсө, анда мекениңизге кайтпаңыз, анткени анын сизге баркы жок турбайбы.

3. Чет өлкөдө жүргөнүңүздө ызы-чуу кылбастан, өзүңүздү тынч алып жүрүңүз.

4. Өз кийимиңиз менен башкалардын көңүлүн өзүңүзгө бурбаңыз. Жалпы кабыл алынган стандартка ылайык жупуну, жөнөкөй кийинүү керек.

5. Сизден ырдап бериңиз деп суранганда гана ырдаса болот.

6. Утулушуңуз алдын ала белгилүү жерде башкалардан айырмаланганга аракет кылбаңыз. Ал эми жеңишке жетишкенде өз кубанычыңызды өтө эле дуулдап билдирбеңиз.

7. Сиздин эне тилиңиздеги кооз сөздөр дайыма эле түзмө-түз которгондо чет тилдердеги менен дал келбегенин эстен чыгарбаңыз.

8. Биринчи ирет көрүп жаткан, сизге белгисиз болгон нерселерди түшүнүүгө аракет кылыңыз.

9. Насаат айтканга умтулбастан, өзүңүздүн үйрөнгөнүңүз дурус [7].

Ушул сыяктуу маалыматтар биздин жарандарга, бизнесмендерге ар бир өлкөдө ошол өлкөнүн эрежелерине ылайык өзүн татыктуу алып жүрүүгө жана эң башкысы ойлогон, башталган иште ийгиликке жетишүүгө жардам бермекчи.

Адабияттар:

1. Бромлей, Ю.В., Подольный, Р.Г. Человечество – это народы. – М.: Мысль, 1990. - бб.14-15
2. Кравченко А. И. Культурология. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. -б.21
3. Feng, H. (2017). Politeness across Cultures. In The International Encyclopedia of Intercultural Communication, Y. Y. Kim (Ed.), <http://doi:10.1002/9781118783665.ieicc0259>
4. Этикет для успешных людей. 100 советов / Сост. М.Б. Кановская. – М.: АСТ; СПб.: Сова, 2005. -бб. 50-51
5. Bousfield, D. (2015). Politeness Theory. In The International Encyclopedia of Language and Social Interaction (eds K. Tracy, T. Sandel and C. Ilie). <http://doi:10.1002/9781118611463.wbielsi175>
6. Этикет от А до Я /Авт.-сост. Гусев И. Е. – Мн.: Харвест, 2004. -б.231
7. Будьте добры...: Публицистика / Сост. М.П. Никулина. – Свдловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1985. -б.231

УДК: 395

ЭТИКЕТТИН КЕСИПТИК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨГҮ МААНИСИ

Мурзакматов Аманбек Камытович, филос.и.к., доцент

E- mail: suzak70@mail.ru

Каримова Канзада Тентимишовна, магистрант

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргыз Республикасы

ЗНАЧЕНИЕ ЭТИКЕТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мурзакматов Аманбек Камытович, к.филос.н., доцент

E- mail: suzak70@mail.ru

Каримова Канзада Тентимишовна, магистрант

Ошский государственный университет

THE VALUE OF ETIQUETTE IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Murzakmatov Amanbek Kamyrovich, candidate of philosophical sciences, docent

E-mail: suzak70@mail.ru

Karimova Kanzada Tentimishovna master student

Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: Макалада этикеттин кесиптик ишмердиктеги мааниси талдоого алынган. Этикет эрежелерин сактоо кызматтык жана жеке адамдык мамиледе ийгиликке жетүүнүн ачкычы экени тууралуу фактылар белгиленген.

Аннотация: В работе проанализировано значение этикета в профессиональной деятельности. Отмечены факты о том, что соблюдение правил этикета является ключом к успеху в служебных и личных отношениях.

Abstract: The paper analyzes the value of etiquette in professional activities. There are noted the facts saying that compliance with the rules of etiquette is the key to success in professional and personal relationships.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик ишмердүүлүк, этикет, сылыктык, ишкердик этикет, экономикалык категория.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, этикет, вежливость, деловой этикет, экономическая категория.

Key words: professional activity, etiquette, politeness, business etiquette, economic category.

Жумушта өз ара мамиле түзүүнүн эки тиби – кызматтык жана жеке адамдык мамиле түзүлөт. Албетте, биринчи тип башкы болуп саналат. Себеби коллективдин ар бир мүчөсүнөн жогорку өндүрүш дисциплинасы, өз милдеттерин кынтыксыз сактоо, кабыл алынган чечимдерди аткаруу, ак ниеттүүлүк талап кылынат.

Үстүртөн караганда кызматкерлердин бири-бирине болгон жекече симпатиялары менен антипатиялары өндүрүштөгү ийгиликтерге таасир этпегендей көрүнөт. Бирок күн сайын иштеген жумушунда моралдык-психологиялык атмосферанын маанилүү экени талаш туудурбайт. Ошол атмосферадан адамдардын маанайы, өзүнө ишенүү сезими, өндүрүлгөн продукциянын, тейлөөнүн сапаты көз каранды. Адистер белгилегендей, маанайы пастык, нервоздук эрте чарчоону пайда кылат, катачылыктарды кетируүүгө алып келет. Эгерде өз ара мамилелери жакшы абалда болгон бригадаларда дисциплинаны жумушчулардын 3% бузган болсо, коллективдеги ички мамиле жаман болгон жерде – 38% бузушканы аныкталган [1].

Кеп этикети боюнча адис Н. И. Формановская өзүнүн изилдөөсүндө жазуучу жана врач Зорий Балайындын мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган: «Азыркы учурда врачтар ич ара «инфаркт эпидемиясы» деген түшүнүктү колдонушат. Инфаркт инфекциялык оору эместиги жалпыга белгилүү, бирок анда эмне үчүн «эпидемия»? Бирок акыл токтотуп маани берсек, эч кандай жаңылыштык жок экенин көрөбүз. Инфаркт деле инфекция сыяктуу бир адамдан башка адамга жугат экен. Болгондо да эч кандай микроб жана вирустарсыз. Ал жаман сөз, кылык-жорук аркылуу, бири-бирибизге болгон мамиле аркылуу жугат турбайбы. ... Көбүнчөсү өзүбүздүн алсыздыгыбызды жашырып азыр мода болгон жана көпчүлүккө анчалык түшүнүксүз «стресс» деген сөз менен актанабыз.

Ар бирибиз эч бир кыйынчылыксыз эле болор-болбос нерселерден улам келип чыккан ондогон стресстик кырдаалдарды эстей алабыз. Стресстик абалдын 80% кезекте турганда пайда боло тургандыгы эсептелип чыккан. Анын 20% бюрократизм жаратат. Инфаркттын пайда болушунун чоң үлүшү моралдык-психологиялык климаты начар коллективдерге, бири-бирине кара ниеттик кылган, көрөлбастык, бирин-бири аңдуу, адамдын ар-намысын кемсинтүү жана кордоо көнүмүшкө айланган жерлерге туура келет» [2] – деген кооптонуу сөздөрүн мисал кылат.

Жогорудагы автордун сөздөрүндө эч калет жок. Себеби күндөлүк жашообуздагы чыр-чатактардын себептерин талдап көрсөк, көбүнчөсү эле алар майда-барат нерселерден келип чыгат. «Арзыбас нерселердин гегемониясы» деген сөз колдонууга бекеринен кирген жок. Кээде ушул «гегемониянын» өзү жашоону таптаза уулантып таштайт [3]. Айтмакчы, америкалык фирмалар өз кызматкерлеринин штатына психологдор менен социологдорду кошо алышты эчактан бери эле колдонуп жүрүшөт. Алардын кызматынын жемиши коротулган чыгымдарды толук актоо менен бирге эмгектин натыйжалуулугун бир топ жогорулатып турат.

Социологдордун пикири боюнча, инженердин кызматтык ийгилигинин 90% анын адамдар менен кандай карым-катнашта болгонуна жараша көз каранды. Албетте, процент өтө эле жогору көрсөтүлүп калгандай. Бирок жумушта түзүлгөн өз ара мамилелердин олуттуу маанисинен күмөн саноого негиз жок. Ушуга байланыштуу башка маалыматтар да кызыктуу сезилет. Көрсө, карым-катнаштардын бузулушунан улам жумуш убактысынын 15% жаңжалдарды териштирүүгө коротулат экен. Эмгек коллективдериндеги чыр-чатактардын 80% тегерегиндегиси бирин-бири түшүнбөөдөн, башканын ордуна өзүн коюп көрбөгөндүктөн, өзүнө ошол адамдын көзү менен карай билбегендиктен келип чыгат [4].

Кесиптик ишмердүүлүктө этикеттин ролу абдан зор экенине бүгүн эч ким шек санабайт. Бул тууралуу ал тургай XX кылымдын башында дүйнөдө биринчи миллиардер болгон америкалык, 1870-жылы өзүнүн жеке “Стандарт Ойл Компани” нефти өндүрүүчү компаниясын негиздеп, кыска мөөнөттө АКШнын нефть өндүрүшүнүн 95% көзөмөлгө алган Джон Дэвисон Рокфеллер (1839-1937): “Умение общаться с людьми – такой же покупаемый за деньги товар, как сахар или кофе. И я готов платить за это умение больше, чем за какой-либо другой товар в этом мире”, - деген пикирин билдирген [5].

Сөз болгон себептерден улам азыркы кезде адамдар ортосундагы сылыктык, сыпаалык - биз улам ажардануусун көксөгөн жашообуздун эң зарыл таламы. Сыпайгерчилик элдин баарына жагымдуу кырдаалдардын жаралышы, айланадагылар менен болгон карым-катнаш ар бир адамга дайыма ыракат гана алып келиши үчүн керек. Ал бардыгына жана ар бир адамга зарыл. Айрыкча, сыпаалык ар бир маданияттуу адамдын негизги сапаттарынын бири экендиги кадиксиз. Ошондуктан кайда, качан болбосун сылыктыктан жазбаш үчүн биринчи кезекте маданияттуу жүрүм-турумдун негиздерин, этикеттин негизги эрежелерин билиш керек.

Анткени, этикеттин башкы милдети - сылыктыкты сактоо. Ал эми сылыктык болсо философиялык түшүнүк. «Этика боюнча сөздүк» бул кубулушка: «...адамдарды урматтоо жүрүш-турушунун күндөлүк нормасы жана айланасындагыларга мамиле кылуунун көнүмүш ыкмасы болуп калган кишинин жүрүш-турушун мүнөздөгөн моралдык сапат. Сылыктык - этикеттин эң жөнөкөй талабы; ал төмөнкүлөрдү кучагына алат: көңүл бөлүүчүлүк, жалпыга жакшылык каалагандыктын сырттан көрүнүшүн, муктаж бир адамга кызмат кылууга даяр туруу, кылдаттык, сыпайылык. Сылыктыкка карама-каршы турган нерселер болуп оройлук, уятсыздык, адамдарга бой көтөрүүчүлүктү жана теңсинбей мамиле кылууну көрсөтүү эсептелет» [6] - деп аныктама берет. Эгерде этикеттин эң жөнөкөй талабы болгон сылыктыктын «арткы бетин» көрө алганыбызда, анда сөзсүз түрдө ошол беттен «ар-намыс» деген сөздү окумак элек. Себеби, сылыктык - башка адамды урматтоонун формасы болсо, анда аны урматтоо өзүнөн өзү эле ошол инсандын ар-намысына шек келтирбөөнү талап кылат.

Сылыктыктын каршысы болгон оройлук адамдын жанын абдан кейитет, адам өз ызасын ойлоп көңүлү алек болот, мүнөздөрдүн сыйышпастыгы жаралат. Мунун баары тең эмгекке болгон жөндөмдүүлүктү төмөндөтөт. Мындан улам оройлукту – эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн келишпес душманы деп атасак болот.

Этикет табиятынан эле бири-бири менен тең болбогон (улуттук, социалдык, жыныстык абалы, психологиялык жана жаш курактык өзгөчөлүктөрү, көз карашы, билим деңгээли сыяктуу параметрлер боюнча) өнөктөш адамдардын карым-катнашын

камсыздайт. Ошондуктан этикет – бул дайыма эки тарапка тең ыңгайлуу шарттарда түзүлгөн компромисс [7].

Этикет адамдарга акыл-насааттардын чытырман токоюнда адашып кетиши үчүн эмес, тескерисинче, «Ариаднанын жиби» сыяктуу ар түрдүү кырдаалдардан, адамдар ортосундагы карым-катнаштын лабиринттеринен адашпай, туура жолду таап алышы үчүн кызмат өтөйт.

Этикетти сактоо бардык кесиптин өкүлдөрүнө өз профессионалдык ишмердигинде ийгиликке жетишүүгө мүмкүндүк берет. Ар бир адис элдин кеңири катмары менен (коллегалары, жоро-жолдоштору, бейтааныш адамдар ж.б.) өз коллективинде жана андан сырткары жерлерде карым-катнаш кылат. Ал канчалык этикет эрежелерин мыкты билсе, анын профессионалдык ишмердиги ошончолук ийгиликтүү болот. Жакын адамдары жана жолдоштору менен болгон мамиледе өзүн ыңгайлуу жана ишенимдүү сезет. Этикетти билүү башка адамдар менен болгон мамиледе катачылыктарды кетирбегенге мүмкүндүк берет. Ийгиликтүү жашоого жана карым-катнашка кеңири жол ачылат.

Иштеги ийгиликке өтө маани берген бизнес чөйрөсүндө этикет философиялык түшүнүктөн экономикалык категория сыпатына трансформация болду десек болот. Ал ишкер мамилелерге гармония орнотуп, иштин, анын ичинде бизнестин эффективдүүлүгүн жогорулатат. Сыпайы манералардын таңкыстыгы мекеме, уюмдардагы моралдык-психологиялык климатка терс таасирин тийгизип, адамдар ортосундагы карым-катнашта дискомфорт, нервоздуулук пайда болуп, конфликттүүлүк жогорулайт.

Туура эмес жүрүм-турумдан, же жөн гана тарбиясыздыктан улам жыл сайын канча акча текке кетип, канча адамдын карьерасына доо кетип, канчалаган келишимдерге кол коюлбай жатканын айтуу кыйын. Ушуну туура түшүнүп, маселен Японияда, сыпайы манералар жана этикет маселелери боюнча консультацияларга жылына 700 млн. доллар (Ягер, 1994) акчаны сарпташат [8]. Анын натыйжасы көз көрүнө болуп, ал тууралуу: «...ар бир кадамыңды эсептеген биздин азыркы мезгилде ишкер чөйрөлөрдө сылыктык өтө жогору баалана баштады! Америкалык өндүрүшчүнүн айтышы боюнча ал япондор менен мамиле кылгандан ыракат алат. Себеби, алар ишкер, мээнеткеч, сылык жана өз маектешин уга билишет. Өзүңөр байкагандай, сылыктык (маектешин уга билүү деле!) ишкер сапаттардын катарында санала баштаган» [9] – деп белгиленет.

Ишкер же кызматтык этикетке ээ болуу ар бир адамдын кеиптик ишмердүүлүгүндө улам барган сайын маанилүү фактор болуп баратат. Албетте, этикет эрежелерин билүү, адамдын кесиптик даярдыгы жана зарыл болгон ишкердик касиеттери болбогон учурда деле ийгиликке жеткизет деп эч ким кепилдик бербейт. Сылык сүйлөп, сыпайы жүрүп-турганы үчүн эле жумушка албашы аштан бышык. Бирок этикет эрежелерин сактоо, аткаруу адамдын ийгиликке жетүү шансын жогорулатат!

Адабияттар:

1. Рыданова И. И. Уроки этикета. – Мн.: Выш. шк., 1988. -б.97
- 2.Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 1989. -б.4
3. Ходаков М. Жакшы болуу аста-аста... – Ф.: Кыргызстан, 1979. -б.14
- 4.Рыданова И. И. Уроки этикета... -б.97
- 5.Кобзева В. В. Этикет в вопросах и ответах. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. -б. 21
- 6.Словарь по этике. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. -б.37
- 7.Байбурун А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. – Ленинград: “Наука”, 1990. -б.7
- 8.Кобзева В. В. Этикет в вопросах и ответах... -б. 21
- 9.Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения... -б. 59

**ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНДА
МАМЛЕКЕТТИК САТЫП АЛУУЛАР СИСТЕМАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ**

*Мырзакерим уулу Бекзат, магистрант КР Президентинин
алдындагы башкаруу академиясы*

**РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЗАКУПКИ В ОРГАНАХ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ**

*Мырзакерим уулу Бекзат, магистрант
Академии государственного управления при Президенте КР*

**DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF PUBLIC PROCUREMENT IN LOCAL
GOVERNMENT**

*Myrzakerim uulu Bekzat. Master's student Academy of public
Administration under the President of the Kyrgyz Republic*

Аннотация: Макалада жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарындагы мамлекеттик сатып алуулар боюнча болуп жаткан көйгөйлөрдү азайтуу үчүн Кыргыз Республикасынын “мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө” мыйзамынын иштөө тажрыйбасы жана сатып алуулар системасындагы маанилүү болгон эрежелер жөнүндө сөз болду.

Аннотация: В статье речь идёт об опыте работы Закона Кыргызской Республики “О государственных закупках” и важных правилах в системе закупок для снижения существующих проблем по государственным закупкам в органах местного самоуправления.

Abstract: The article discussed the experience of the law of the Kyrgyz Republic “On public procurement” and important rules in the procurement system to reduce the existing problems of public procurement in local governments.

Түйүндүү сөздөр: мыйзам, статистика, сатып алуулар, экономика, рынок, товар.

Ключевые слова: закон, статистика, закупки, экономика, рынок, товар

Key word: law, statistics, custom, economy, market, goods.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик сатып алуулар маселелери абдан актуалдуу. Себеби акыркы жыйырма жылдыкта мамлекеттин иш-милдеттери олуттуу кеңейди, эгерде мамлекеттин экономикалык жана социалдык ролу жөнүндө айтсак, аны аныктоо үчүн мамлекеттик менчиктин масштабы жана өлкөнүн ички дүң өндүрүмүндө мамлекеттик чыгымдардын үлүшү алда канча маанилүү болуп саналат.

Кыргыз Республикасында пландуу экономикада колдонулуп келген Мамлекеттик сатып алуулардын системасын түзүү базардык реформалардын маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Экономиканы туруктуу өнүктүрүү мамлекеттик муктаждыктарды камсыз кылуунун натыйжалуулугу үчүн жоопкерчиликти сактоого түздөн-түз көз каранды, бул аларды жүзөгө ашыруунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Бирдиктүү базар экономикасын түзүү шарттарында мамлекеттик сатып алуулар мамлекеттик керектөөлөрдү канааттандырууда жөнгө салуунун артыкчылыктуу механизми болуп саналат [1].

Мамлекеттин экономикага тийгизген зор таасири мамлекеттик муктаждыктар үчүн товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу болуп саналат. Мамлекеттик сатып алуулар мамлекет тарабынан борборлоштурулган башкарууну жогорулатууга, чыгымдардын көзөмөлсүз көбөйүшүнө жол бербөөгө, мамлекеттик бюджеттин чыгымдарын азайтууга багытталган ар түрдүү иш-милдеттерди аткарышын, материалдык агымдардын рыноктук мамилелерге ылайык келүү шартында аларды башкаруусун түшүндүрөт.

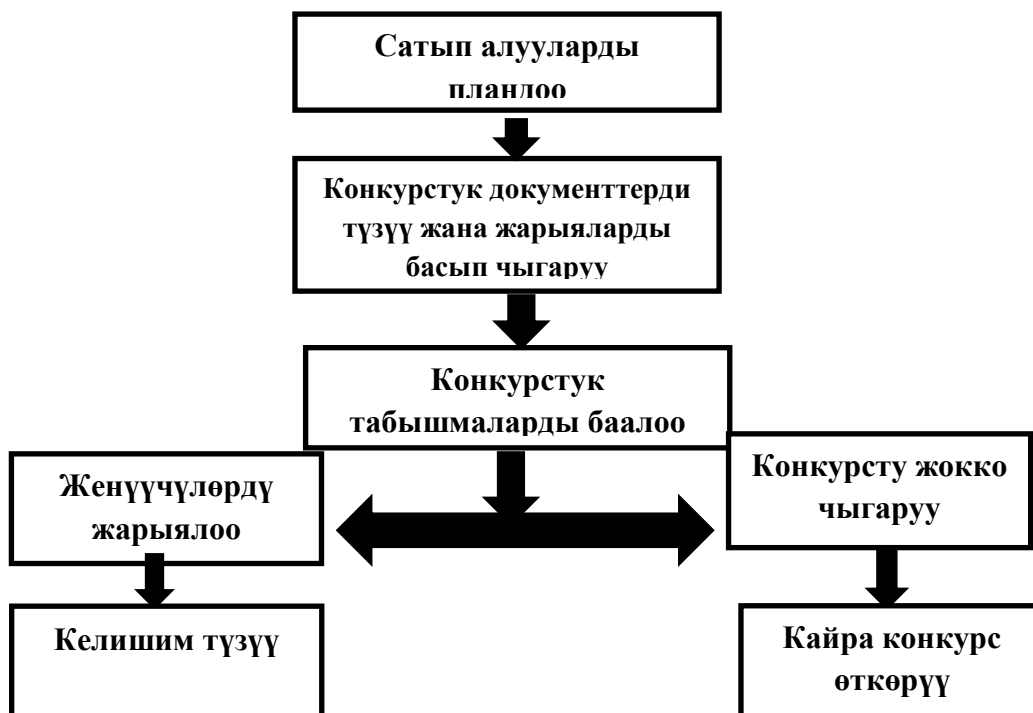
Мамлекеттик каржы - рыноктук мамилелердин шартында мамлекеттин экономикалык ролунун негизин түзөт. Масштабдуу социалдык-экономикалык

милдеттерди чечүү үчүн азыркы мамлекет зарыл болгон финансылык ресурстарды түзөт, бөлүштүрөт жана пайдаланат, б.а., мамлекеттик чыгымдарды ишке ашырат.

Мамлекеттик сатып алуулар – мамлекеттик жана социалдык саясаттын потенциалдуу маанилүү механизми жана мамлекеттик сатып алуулардын маанилүү элементи болуп мамлекеттик бюджеттин чыгымдарын оптималдаштыруу болуп эсептелет. Кыргыз мамлекети олуттуу каржылык ресурстарга ээ жана рыноктук мамилелердин маанилүү субъекти болуп саналат. Мамлекеттик буюртманы жайгаштыруу системасы мамлекеттин бюджетинин каражаттарынын чыгымдарын оптималдаштыруу боюнча, ошондой эле атаандаштык чөйрөнү түзүү факторунун ролунда, базар экономикасын өнүктүрүү үчүн зарыл каражат катары чыгат, ошону менен бирге бул тизим - түзүмдөрдүн ишин колдоо жана дем берүү үчүн негиз болуп эсептелет [2].

Мамлекеттик сатып алуулар жаатында атаандаштыкка жөндөмдүү жана ачык – айкын чөйрөнү түзүү мамлекеттик башкаруунун жана коомдук пикирдин маанилүү тапшырмаларынын бири болуп эсептелет. Товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү берүүчүлөрдүн сунуштарын тандап алуунун ачык процессин камсыздаган системаны уюштуруу мамлекеттик сатып алуулардын эффективдүүлүгүн арттырууга жана коррупциялык бүтүмдөрдү болтурбоого жардам берген маанилүү аспап болуп эсептелет. Кыргызстанда мындай системанын зарыл болгон элементи – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик сатып алуулардын расмий порталы (www.zakupki.gov.kg). Тендерге катышуу эрежеси баарына тегиз болсун деген демилгеден соң өлкө мамлекеттик сатып алууларды электрондоштуруп расмий порталын ачкан [3].

МСА Порталынын маалыматын майнаптуу пайдалануу үчүн мамлекеттик сатып алуулар тутумунун негизги элементтерин, аны менен катар иш-аракеттер тартибин түшүнүү маанилүү. Анын схемасы төмөндөгүдөй болот:

Сатып алуулар тууралуу келишимдерге КР Граждандык кодексинин ченемдери колдонулат. Мыйзамдын 51-беренесинде кол коюлган күндөн тартып 5 жумушчу күндүн ичинде веб-порталда жарыяланыш керек болгон маалыматтар көрсөтүлгөн. Келишимге конкурсту өткөрүүдө берүүчүнү тандап алуу критерийлери болуп эсептелген өзгөрүүлөрдү киргизүүгө болбой турганын билүү зарыл. Мыйзамда дагы бир жаңы талап бар: эгерде келишимге кол коюлган күндөн кийин салыктарга, жыйымдарга же милдеттүү

төлөмдөргө тиешеси бар мыйзамдарда товарлардын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн наркын көбөйтүүгө же азайтууга алып келүүчү кандайдыр бир өзгөрүү болсо, сатып алуучу уюм келишимдин наркын тийиштүү түрдө көбөйтүүгө же азайтууга тийиш. Келишимди аткарууну кепилдик камсыз кылуу (мындан ары - КАКК) бөлүгүндө да өзгөрүүлөр болду. Сатып алуучу уюм берүүчүдөн КАККты суратып алса болот. Эски мыйзамда бул сатып алуучу уюмдун укугу эмес, милдети катары каралган. Мыйзамдын 52-беренесинде КАККтын түрлөрү көрсөтүлгөн. Эскисинен айырмаланып, КАККтын түрлөрүнөн акциялар алып салынды жана бул накталай финансы гана эмес, акча каражаттары да болушу мүмкүн экени такталган. Мыйзам сатып алуучу уюмга келишимге КАКК катары аткарылган иштин актысынын жыйынтыгы боюнча ар бир төлөмдөн 10 пайызга чейин кармап калууну кошуу укугун берди.

"Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө" мыйзамдын долбоорун иштеп чыгууда айрым идеялар чет өлкөлөрдүн (АКШ, РФ) мыйзамдарынан алынган [4].

Бул практика рационалдуу деп табылган жана өнүккөн өлкөлөрдөгү мамлекеттик сатып алууларды башкаруу тажрыйбасын өзүнө камтыйт. Бирок ошол эле учурда ата мекендик контракттык системада бөтөн тажрыйбаны колдонуунун натыйжалуулугуна көңүл буруу зарыл.

АКШнын федералдык мамлекеттик сатып алууларды жөнгө салуу боюнча биринчи мыйзам 1792-жылы кабыл алынган болсо да, АКШда мамлекеттик сатып алууларды жигердүү түзүү жараянын баштоо ХХ кылымда оң болгон.

АКШнын федералдык келишим (контракт) системасы (АКШ ФКС), тарыхый калыптандыруунун узакка созулган жолун басып өтүү менен бүгүнкү күндө дүйнөдөгү мамлекеттик сатып алуулардын эң алдыңкы жана эң натыйжалуу системасынын бири болуп саналат. АКШнын ФКСы так жана толук негизделген, бирок мамлекеттик сатып алуулар системасынын бардык негизги функцияларын камтыган сатып алуу жол-жоболорун дифференциалдуу жана ийкемдүү регламенттөөгө жетиштүү [5].

Мамлекеттик сатып алуулардын мыйзамынын 10-беренесинин 4-бөлүгүнө ылайык сатып алууну өткөрүү үчүн сатып алууларды өткөргөн кызматкердин мамлекеттик сатып алуулар адиси (ырастоочу сертификаты бар) болуу керек. Демек, сатып алуучу уюмдун адиси сатып алуулар боюнча 5 күн (40 саат) болсо да билим алып келишет, ошондой эле берүүчүлөр сатып алуулар жөнүндө мыйзам боюнча окуудан өтпөй туруп деле катышса болот. Ушуга байланыштуу бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн 5 күн (40 саат) эмес, 10 күн (80 саат) убакытка көбөйтүп, ар бир майда-чүйдөсүнө чейин толук токтолуп, практика жүзүндө да толук түрдө көрсөтүп, сатып алуулар боюнча билим деңгээли жакшы кадрлар даярдалып бир аз болсо да мамлекеттик сатып алууларда болуучу катчылыктар жоюлат беле деп ойлойбуз.

Сатып алуулар жөнүндө окуу курсунун мөөнөтү аз деп айтып жатканыма бир мисал келтирип кетсем: 5 күн (40 саат) окуп, тестирилөөдөн окугандардын дээрлик 50%ы өтпөй калышат. Тестирилөөдөн өтпөй калгандар 5 күндүн ичинде толук түшүнүк ала электигин көрсөтүп турат. Ушундан улам жыйынтык чыгарып койсок болот, 5 күндүк окууда сатып алуулар жөнүндө толук билип, сатып алуулар адиси болуп кала албайт. Ошондуктан жогоруда сунуштап өткөнүмдөй 10 күндүк (80 саат) окуу программасын киргизүү керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн көйгөйлөргө токтолуп сунуш берип кетсек.

ЭМС системасынын туруктуулугу, негизинен, портал 2016-2017-жылдарга салыштырмалуу бара-бара оңдолуп келүүдө. Мисалы, 2017-жылы келишим түзүлгөнүн тастыктап “заклучение договора” кылганыбызда, ошол конкурс боюнча маалыматтарды көрүнбөй калчу (азыркы учурда андай эмес), жана берүүчүлөрдү издөө пункту да жок болчу [6]. Ушуга окшогон көйгөйлөр чечилип калды дегенибиз менен дагы деле кемчиликтер жок эмес. Азыркы учурда порталды колдонуу кээде күтүүнү талап кылып жатат, интернеттин ылдамдыгы жакшы болуп турганы менен башка сайттарга караганда ЭМСнын порталы ишке ашуусу (загрузка) кыйын болуп, кээде токтоп калат. Дагы бир

айта кетүүчү жагдай, порталда комиссия курамын киргизип жатканда комиссиянын Салык төлөөчүнүн идентификациялык номерин (ИНН) киргизгенибизде автоматтык түрдө аты фамилиясы чыгып калат. Жеке өзүмдүн тажрыйбамда 2019-жылы эле 4, 5 жолу комиссия мүчөлөрүн киргизүү кыйын болду ИННди жазсак чыкпай, 1 күндөн кийин иштеп, убакытты кармап атканын айтпай койсок болбойт.

Биздин оюбуз боюнча, бул көйгөйдү чечүү үчүн жөнөкөйлөтүлгөн усулда «Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө» мыйзамдын 19-беренесинин 2-бөлүмүн «экиден кем эмес» деген сөздү алып таштоо керек.

Мамлекеттик сатып алуулар мыйзамынын негизги принциптери булар:

-берүүчүлөргө (подрядчы) ачык айкындуулукту камсыз кылуу жана берүүчүлөр (подрядчы) арасында атаандаштыкты күчөтүү;

-максималдуу үнөмдөөнү камсыздоо жана сатып алуулардын натыйжалуулугун арттыруу.

Мамлекеттик сатып алуулар этаптан-этапка өнүгүп келүүдө десек жанылбайбыз, себеби алгачкы сатып алуулар кагаз түрүндө болуп элде түрдүү терс көрүнүштө сыналдып келген. Кийин электрондук мамлекеттик сатып алуулар веб порталы иштелип чыгып бир аз болсо да элдердин оюн жакшы жакка өзгөртүүгө себеп болду. Ошентсе да электрондук сатып алууларга өтүп, элди үйрөтүп кетүү оңой болгон жок. Азыркы күнгө келип мамлекеттик сатып алуулар веб порталы бир топ жакшы иштеп калган болсо да, элде терс пикирлер жок эмес. Албетте, сатып алуулар веб порталында бир да кемчилдик жок деп айтуудан алыспыз бирок негизинен мурдагы сатып алуу процесстерине салыштырмалуу бир топ эле автоматташтырылып коррупцияга аз болсо да бөгөт коюлду десек жанылбайбыз.

Адабияттар:

1. 2015-жылдын 3-апрели № 72 - “Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
2. Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө” КРнын мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу 2019-жылдын 11-январынын №4.
3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары үчүн окутуучу модул/айылды инвестициялоо долбоору АРИС-2016-жыл.
4. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сатып алууларынын натыйжалуулугун өркүндөтүү жана жогорулатуу боюнча Программасы
5. <http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/27057/valeyko.pdf?sequence> /
6. <https://elib.pnzgu.ru/files/eb/doc/gCTCeAHJ3QFC.pdf>

УДК: 371.3(82)

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНДЕ

Нурмаматова М.Т., улук окутуучу
Email: nurmatatova.meylikan@mail.ru
Ош мамлекеттик университети

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК – В ОШСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Нурмаматова М.Т., старший преподаватель
Email: nurmatatova.meylikan@mail.ru
Ошский государственный язык

STATE LANGUAGE – IN OSH STATE UNIVERSITY

Nurmatatova M.T., senior lecturer
Email: nurmatatova.meylikan@mail.ru
Osh State University

Аннотация: Макалада Ош мамлекеттик университетинде 2016-2018-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн мамлекеттик тилдин өнүгүшүндөгү айрым маанилүү деп эсептелген

иштер тууралуу сөз болду. Андагы аткарылган жумуштардын илимий-практикалык мааниси жана улуттук программаны ишке ашыруудагы университет тарабынан жетишкен ийгиликтер каралды.

Аннотация: В статье речь идет о наиболее важных работах по развитию государственного языка в Ош ГУ, сделанных за 2016-2018 гг. Рассмотрены научно-практическое значение выполненной работы и достижения университета в осуществлении национальной программы.

Abstract: The article deals with the most important work on the development of the state language in Osh State University, done in 2016-2018. The scientific and practical importance of the work performed and the achievements of the university in implementation of the national program were considered.

Түйүндүү сөздөр: эне тили, тил билүү деңгээли, көп тилдүүлүк, илимий эмгектер, Википедия, илимдин тили.

Ключевые слова: родной язык, уровень владения языком, многоязычие, научные труды, Википедия, язык науки.

Key words: native language, language proficiency, multilingualism, scientific works, Wikipedia, language of science.

“Өткөндүн белеги – тилибиз, келечектин желеги – дилибиз”- деп, элибиздин кылымдардан бери сактап келген улуу белеги – эне тили тууралуу сөз кылмакчыбыз. “Мамлекеттик тилге мамлекеттик мамиле керек”-, деген сыяктуу ойлор макалаларда, ММКларда нечен ирет айтылып келди. Ошол өңүттө мамлекеттик тилдин маанилүү маселелери жыл өткөн сайын күчүнө кирип, тийиштүү деңгээлде иш жүргүзүлүп келе жатат. Философ Ф. Бэкон: “Элдин даанышмандыгы, кемеңгердиги жана кулк-мүнөзү, анын макал-лакаптарынан байкалат” деп таамай белгилегендей, кыргыз элибиздин: “Тил – мамлекеттин күзгүсү”, “Тил – меники, сөз – элдики”, “Тил тагдыры – эл тагдыры”, “Тил – улуттун негизги белгиси”, “Тил – эл байлыгы”, “Эне тил – улуттун жүзү” деген асыл ойлору алдыга жиреп, Ош мамлекеттик университети өзүнүн өнүгүү багытында мамлекеттик тилге олуттуу карап, атайын мамлекеттик тил боюнча проректорлук кызмат жана мамлекеттик тил боюнча адис иш жүргүзгөн борбор уюштурулган. Бул макаланын алкагында 2016-2018-жылдар аралыгында мамлекеттик тил боюнча жүргүзүлгөн алгылыктуу иштер жана алардын илимий-практикалык мааниси тууралуу сөз кылабыз.

Университет Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасына [2], Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2016-жылдын 20-майындагы №591-VI “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” КР Мыйзамынын аткарылышы тууралуу токтомуна [1] ылайык өз ишмердүүлүгүн жогорку деңгээлде жүргүзүп келди. Дүйнөгө белгилүү тилчи-окумуштуу, полиглот В. Гумбольдт: “Тил адамдын ички күчүнүн өнүгүшүнө түрткү берет: биз түгөнбөстүккө умтулганыбызда бул жолдо эрдикке жана демге биринчи учкунду тилден алабыз”-, деген [3]. Университеттин ректору, профессор К.А. Исаков да тил маселесине жогору маани берген, анын өнүгүшүндө алдыңкы ойлорду ишке ашырган новатор жетекчи катары Мамлекеттик тил комиссиясынын улуттук программасында белгиленген иштердин бири – ОшМУнун профессордук-окутуучулук курамынын жана кызматкерлеринин тил билүү деңгээлин аныктоо жана алардын квалификациясын жогорулатуу боюнча иш жүргүзүүнү колго алды. Бул башка иш-чаралардан айырмаланган форматта өтүү. Башкача айтканда, тил билүү деңгээлин аныктоонун европалык шкаласына ылайык университеттин профессордук-окутуучулук курамынын тил билүү (кыргыз, орус жана чет тилдердин бирин) деңгээлдерин аныктоо тилдер кафедраларынын окутуучуларына жана CLIL программасы боюнча пилоттук деп эсептелген математика жана информациялык технологиялар, педагогика жана дене тарбия, табият таануу жана география факультеттеринин алкагында өткөрүлдү. Анын жыйынтыгында эне тилин билүү деңгээлин жогорулатуу максатында айрым окутуучулар январь айында университеттин каржылоосу менен уюштурулган кыргыз тилинде окуп,

угуп түшүнүү, жазуу жана сүйлөө кебин өстүрүү боюнча атайын курстан өтүштү. Улуу жазуучу Ч.Айтматов мындай деген: “Өз эне тилибиздин эл ичиндеги кенчин, анын бардык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланышыбыз зарыл. Анткени унутулган сөздөр арбын, алардын жанданышына жана жашашына түрткү берүү керек” [3]. Жогоруда курска катышкан окутуучулар буга чейин кыргыз тилинде эркин сүйлөп, жакшы жаза билүү менен чектелип келген болсо, жыйынтыгында тилдин “эл ичиндеги кенчин”, “бардык мүмкүнчүлүктөрүн” пайдаланып, илимий макала жазууга, иш кагаздарын туура жүргүзүүгө көнүгүштү жана тилдин негизги маселелери боюнча билимдерин тереңдеттишти. Келечекте кыргыз тилинде өз ишмердүүлүктөрүн жогорку деңгээлде жүргүзүүгө багыт алышты. Ошондон улам ар бир инсан жеке өзүнүн үстүнөн иштесе, эне тилдин кенчин пайдаланып, жандуу сөздөрүн колдонуп, келечекке калтырууга чын дилден кызмат кылса, эне тили муундан муунга ыйык мурас катары татыктуу өтөт деген үмүттөбүз.

Ч.Айтматовдун дагы бир сөзүн эске салалы: “Ар бир улут чоңбу же чаканбы, ага карабай, түбөлүк бар болууну көксөйт. Бул – анын табигый укугу. Бул үчүн ошол элдин тили өз кыртышында өнүп-өсүп, тамыр жайып турууга тийиш, ага катарлаш башка тилдер да оожалып, көктөп турганы абзел”. Ушул көрүнүштөн алып караганда, кыргыз тилин (эне тили, экинчи тил жана чет тили катары) окутуу боюнча ОшМУнун кыргыз тили жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын алдында лаборатория түзүлүп ачык сабак, тренинг, модулдар жүргүзүлдү. Айталы, “Тилди коммуникативдик негизде окутуунун методикасы” курсунан ОшМУнун тил кафедраларынын дээрлик бардык окутуучулары өтүп, окутуу-тарбиялоо процессинде колго алынышы талап кылынды. Анда окутуучулардан түзүлгөн 5 тайпа өз ишин улантып, 3 модулга бөлүнгөн 3 күндүк семинар-тренинг уюштурулуп, 72 саат көлөмүндө окуудан өттү. Бул семинардын жемиши өз кезегинде ар бир курсанттын окутуу ишмердигинде чагылдырылып келет. Көп тилдүүлүк боюнча орус жана англис тилинде да чоң масштабдагы, приоритеттүү иштер максаттуу жүргүзүлдү. Анткени коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө, жаңы тарбияланып келип жаткан учурдун жаш муундарына татыктуу тарбия, терең билим берүүдө окутуучулардын да билим сапаты жогору болуу керек экендиги мыйзам ченемдүү көрүнүш эмеспи. Жогоруда даанышман жазуучубуз Ч. Айтматов белгилегендей, башка тилдердин өсүп-өнүгүүсүнө көлөкө түшүрбөй туруп, аларды пайдалануу аркылуу гана дүйнөлүк билим экспортун ишке ашыруу мүмкүн. Учурда окуу жайдын профессордук-окутуучулук курамына жана жаңы кабыл алынып жаткан окутуучуларга кыргыз тилинде сабак өтсө – кыргыз тилин C1, орус тилинде сабак өтсө – орус тилин C1, расмий тилди B2, чет тилдердин бирин A2 деңгээлинде билишин талап кылуу жана аткаруу практикаланууда. Ошентип, биздин муун адамзаттын ой-казнасында баарын өз тилинде туюндурууга толук мүмкүнчүлүк алып, мезгилдүү басма сөздө, илимий-саясий адабияттарда, окуу китептеринде эне тилибиздин берекелүү сөздүк кенчинен, бай мүмкүнчүлүктөрүнөн, айрым артыкчылыктарынан ийкемдүү пайдаланууга жетишүүгө карай багыт алды десек жаңылышпайбыз. Ал эми көп тилдүү болуу – замандын талабы.

А.Ч. Какеев: “Айрымдар айтып жүрүшпөйбү: кыргыз тилин урматташ керек дешип. Андай курулай ураан чакыргандын ордуна мына ушинтип (механизмдердин теориясы боюнча жазылган эмгектер жөнүндө - түзүүчүлөр) кыргыз тилинде эмгек жазып коюшса гана. Бул – өзгөчө жетишкендик, анткени техникалык илимдер, башка илим тармактарына караганда бизде кечирээк өздөштүрүлүп өнүккөн”-, деген ою биз төмөндө сөз кыла турган азыркы эң актуалдуу маселелерден болуп турат [3]. Анткени медициналык, экономикалык, техникалык билим берүү багыттарында кыргыз тилинде билим берүүчү тайпаларды ачуу иштери боюнча сөз болгондо, ал боюнча кыргызча илимий эмгектер барбы деген суроо жаралары шексиз. Филологиялык эмес дисциплиналар боюнча (табигый, техникалык, коомдук) кыргыз тилинде мыкты сабак өткөн окутуучуларды кошумча каржылык кызыктыруу жана сыйлоо үчүн окуу-усулдук колдонмолорду, окуу китептерин түзүү жана которууга байланышкан эмгектердин конкурсу уюштурулуп, алардын жеңүүчү деп эсептелген илимий эмгектердин бет ачарлары өткөрүлдү. 2014-

2017-жылдары мамлекеттик тилде жарык көргөн эмгектердин бет ачарын өткөрүү жөнүндө жобо иштелип чыгып, жогорку окуу жайлары үчүн мамлекеттик тилдеги окуу-усулдук комплекстерди (филологиялык эмес багыттар үчүн) жана заманбап окуу китептерин мамлекеттик тилге которуу иштерин колго алуу максатында ОшМУнун окутуучулары тарабынан түзүлүп жарык көргөн эмгектеринин бет ачары 2017-жылдын 27-февралынан 3-мартка чейин өткөрүлдү [4]. Максаты: мамлекеттик тилди илимдин тили катары колдонууну күчөтүү менен жарык көргөн эмгектерди даназалоо; терминдерди, түшүнүктөрдү колдонууну белгиленген тартипте жөнгө салуу, стандартташтырылган жана тартипке келтирилген түргө келтирүү менен илимий стилди калыптандыруу; табигый-техникалык, гуманитардык, социалдык илимдердин мамлекеттик тилдеги, кош жана көп тилдүү терминологиялык сөздүктөрдүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, анын ичинде авторлордун макулдугу менен Интернет аркылуу жайылтуу ж.б.

Бул жобонун максаты жогоруда келтирилген А.Ч.Какеевдин сөздөрүнө маани-мазмун жагынан үндөшүп турат.

“Сөз акылы – элде, кен асылы – жерде”- деп элибиз айткандай, азыр окумуштууларыбыздын кыргыз тилиндеги илимий эмгектери басмадан жарык көрүп, электрондук китепканалардан орун алып калган чак. Мамлекеттик тилдин башкы максаттарынын бири – кыргыз тилинин илимдин тили катары оожалып кетүүсү. “Ар кандай тил эл тарабынан узак тарыхый мезгил ичинде негизделип калыптанат жана ар бир эл өзүнүн тилине өзүнүн эскерүүсүн, философиясын, көргөн-билгенин, дүйнө таануусун кошуп, байытып отурат”-деп, бир кезде кыргыз тили коомун түзүп, ага жетекчилик кылып, тилдин күңгөй-тескей маселелерин жакындан таанып, жан дилин берип күрөшкөн адабиятчы, акын, прозаик К.Бобуловдун сөзүнө карата төмөндөгүдөй ойду берсе болот. Автор айткандай, узак тарыхый мезгилди басып өткөн кыргыз тили өзүнүн философиялык дүйнө таанымын, илимий техниканын жетишкендиктерин учурда шартка жараша өтө тез ылдамдыкта иш жүзүнө ашырып жатат. Тактап айтканда, ОшМУнун окумуштуулары жана алардын эмгектери тууралуу бүткүл дүйнөлүк көз карандысыз “Википедия” энциклопедиясына киргизүү жөнүндө жобо иштелип чыкты [4]. Энциклопедиянын түзүлгөнүнө 16 жыл болгондугу, учурда Википедияга 60 миңден ашык макалалар кийрилгендиги жана алгачкы кыргыз тилиндеги маалымат 2011-жылы жайгаштырылгандыгы бизге белгилүү. Ал эми окурмандардын саны күн санап өсүп жаткандыгын эске салабыз. Анткени кыргыз жаштары эле эмес, улуу муундун өкүлдөрү да интернет булактарын эркин пайдаланып, мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп атышат. Кыргыз илими боюнча маалыматтарды чогултуу, жыйноо максатында ОшМУда эмгектенген, илимге салым кошкон профессор окутуучулар жөнүндө маалыматты, алардын илимий ачылыштарын, эмгектерин Википедияга жүктөө зарылдыгы келип чыкты. Талапка ылайык, ОшМУнун илимпоз-окумуштуулары жөнүндө маалыматтарды, алардын илимий эмгектерин, руханий баалуулуктарды ж.б. илимий маалыматтарды Кыргыз Википедиясына жайгаштыруу иши колго алынды.

Мамлекеттик тилдин маселелерин чечүүдө университет окуу жайдын чегинде гана иш алып барбастан, шаардык, областтык жана республикалык масштабдагы иштерди аркалап келди. Мисалы, шаардын дээрлик бардык мекеме-ишканаларында мамлекеттик тилдин окутулушу жетекчилик тарабынан илгиртпей колго алынып, окутуучуларга аткарган саатына жараша акы төлөө менен бир топ жылдар окутулуп келинген. Бул иш-чараны өз учурунда Ош шаардык мэриясы улантып, ОшМУнун базасында облустук жана шаардык мекеме-ишканалардын иш кагаздарынын абалын комиссиянын курамында көзөмөлгө алып, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер үчүн “Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү” курстары уюштурулду. Аталган иш-чарада Ош шаардык мэриясына караштуу мамлекеттик муниципалдык кызматкерлердин тил билүү деңгээлин аныктоо боюнча тестирилөө жүргүзүлдү. Тестирилөөнүн жыйынтыгы боюнча деңгээлдердин негизинде 5 тайпа түзүлүп, жадыбал боюнча окутулду.

Бир жылдык иш-планга бекитилген иш-чаралардын жүрүшүндө университеттин профессордук-окутуучулук курамына жана студенттерге бирдей тапшырма коюлду. Бул иш-чара алп жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармаларын окуп, талдоо жүргүзүү менен китеп окуу маданиятын калыптандырууга жана ал аркылуу таалим-тарбия алууга багытталуу менен, өзүнүн масштабдуулугу жана мазмунунун тереңдиги менен айырмаланды. Ай сайын жазуучунун конкреттүү бир чыгармасын окуп-талдоо жана ага карата даярдалган адабий кече, диспут, викториналар өткөрүлүп турду. Бул университеттин ички жашоосунда студенттер жана окутуучулардын өзгөчө ынтызарлык аракетинде чоң ийгиликтер менен жүргүзүлүп жатты жана жамаат жапырт киришкен айтматовдук окуулар өз деңгээлинде жүрүп, катышкан адамдын жан дүйнөсүн тазартып, кыргыз адабиятынын жана маданиятына урматы ашып турду. Натыйжада, көркөм чыгарманын адам турмушундагы ролу, анын калыптануусундагы таасири тууралуу айтылып, китеп окууга болгон кызыгуу артты. Кыргыз Республикасынын УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан өткөрүлгөн Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналган илимий изилдөөлөр боюнча улуттук конкурста ОшМУнун студенттери байгелүү орундарды ээлеп, татыктуу баасын алып келишти. Бул да тил маселесине астейдил мамиленин жыйынтыгы деп түшүнөбүз.

“... ар кандай жандуу тил өтө ийкемдүү, көмүскө мүмкүнчүлүктөргө бай келет, мойнуна жаңы милдеттер минген сайын, жаңы кызматтар аткарууга мажбурлаган сайын дүркүрөп өнүп-өрчүп кете берет”- деп, кыргыздын кыраан сынчы-адабиятчысы С.Жигитов айткандай, кыргыз тилинин “көмүскө” мүмкүнчүлүктөрү ачылып, “жаңы милдети” болуп эсептелген бүткүл дүйнөлүк интернет түйүнүнө киргизүү менен, жаңы шарттар пайда болду. Ошону менен катар кыргыз тилиндеги илимий эмгектер, алардын авторлору тууралуу илимий маалыматтар жаңы форматта жашап, элге кызмат кылуунун жаңыча өрүшүнө өттү. Ааламдашуунун айкалышкан татаал жолунда ар бир атуул мамлекеттик тилге ак эмгек, жандуу кызмат кылууну улантуу менен тилдин практикалык мааниси андан ары жогорулайт жана эне тилибиздин кадыр-баркы өсөт деп белгилеп кетмекчибиз.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2016-жылдын 20-майындагы №591-VI “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” КР Мыйзамы боюнча токтому
2. КР 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы
3. Эне тил тагдыры – улут тагдыры. Түз.: А.Жалилов, А.Абдиманап уулу. Ош, 2009
4. ОшМУнун Википедия, кыргызча илимий эмгектер ж.б. тууралуу жоболору

УДК:004.42(070)

САЙТ ТҮЗҮҮНҮН АКТУАЛДУУЛУГУ ЖАНА КЛИЕНТТИК ЖАНА СЕРВЕРДИК ПРОГРАММАЛОО ТИЛДЕРИ

*Приев Т., изденүүчү, Бектемир уулу Д., изденүүчү
Ош мамлекеттик университети*

АКТУАЛЬНОСТЬ СОЗДАНИЯ САЙТА, ЯЗЫКИ ПРОГРАММИРОВАНИЯ СЕРВЕРА И КЛИЕНТА

*Приев Т., соискатель, Бектемир уулу Д., соискатель
Ошский государственный университет*

Аннотация: Макалада сайт түзүүнүн актуалдуулугу жана клиенттик жана сервердик программалоо тилдери, аларды иштеп чыгуу технологиялары жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье рассмотрены актуальность создания сайта, языки программирования сервера и клиента, а также технологии разработки сайта.

Түйүндүү сөздөр: Web-сайт, сервер, клиент, программалоо тилдери.

Ключевые слова: Web-сайт, сервер, клиент, языки программирования.

Сайт же Web-сайт - бир же бир нече логикалык жактан байланышкан интернет баракчалары. Адатта, Интернет-сайт уникалдуу дареги менен байланышкан маалыматтардын бир топтому болуп саналат жана бир бүтүндүк катары пайдалануучу тарабынан иштеп чыгарылат.

Интернет, электрондук документтердин бир системасы катары бир адамга же уюмга таандык жана жалпы домендик аты IP-даректүү же жергиликтүү бир компьютерде жеткиликтүү болушу мүмкүн. Ошондой эле ар бир сайт бул учурда домен аты менен чаташтырбаш керек, өзүнүн аты-жөнү такталып сунуш кылынат. Укук сайттын көз карашынан алганда, тиешелүүлүгүнө жараша ажырагыс продукт болуп, сайттын аты башка буюмдардын аттары менен бирге коргоого тийиш.

Бир планеталык масштаб боюнча маалымат базаларын жана байланыш - бардык сайттар бирге World Wide Web, (бүткүл дүйнөлүк желе) менен бирге бир бүтүн маалымат катмарын дүйнөлүк коомчулукка алып чыгат. Кардар сайтына түз кирүү үчүн атайын HTTP протокол иштелип чыккан.

Сервер деп интернеттеги сайттар сакталган жана колдонуучунун талаптарын (запросорун) иштеп чыгып, жыйынтыкты чыгарып бере ала турган компьютерди айтабыз.

Клиент деп колдонуучунун компьютерин, тагыраак айтканда, анын браузерин айтабыз.

Колдонуучу Интернет аркылуу атайын талаптар менен серверге кайрылганда, ал клиентке айланат.

Веб-программалоо тилдерин эки группага бөлүүгө болот:

- **Клиенттик;**
- **Сервердик.**

§ 1.1. Клиенттик программалоо тилдери

Клиенттик тилдерде түзүлгөн программалар колдонуучунун (клиенттин) компьютеринде аткарылат. Тагыраак айтканда, программа браузер аркылуу аткарылат. Клиенттик тилдердеги программалар веб-барактагы html-коддун ичине жазылат. Ошондуктан программанын кодун көрүү үчүн веб-баракты каалаган тексттик редактор же браузер менен ачып көрүүгө болот.

Клиенттик тилдердин төмөнкүдөй артыкчылыктары бар:

- 1) Программа серверге жөнөтүлбөйт, ошондуктан ал тездик менен аткарылат;
- 2) Кошумча программалык жабдыктын кереги жок, бардык керектүү нерселер клиенттин браузеринде бар;
- 3) Клиенттик программалоо тилдерин колдонгону үчүн акча талап кылынбайт.

Клиенттик тилдердин кемчилдиги катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот: сервер менен өз ара аракеттеше албайт, серверден информацияны ала албайт жана сактай албайт.

Клиенттик программалоо тилдеринин арасынан көп колдонулуучу тилдер болуп HTML, CSS, JavaScript, VisualBasicScript (VBS), Flash тилдери эсептелет. Браузер бул программаларды түшүнүшү жана аткара алышы үчүн браузерлерге атайын инструмент – интерпретатор тиркелет [1].

JavaScript программалоо тили Netscape компаниясы тарабынан иштелип чыккан жана бүгүнкү күндөгү эң популярдуу тилдердин бири болуп эсептелет. JavaScript тилинин негизинде AJAX технологиясы иштелип чыккан. Бул технология менен веб-баракты кайра жүктөбөй туруп эле жаңылоого болот.

VisualBasicScript (VBS) программалоо тили Microsoft компаниясы тарабынан иштелип чыккан.

§ 1.2. Сервердик программалоо тилдери

Сервердик программалоо тилдери сервердин өзүндө атайын программалар менен аткарылат, бардык эсептөөлөр алыстатылган компьютерде жүргүзүлөт. Сервердик тилдеги программанын коду сайт менен иштеп жаткандарга көрүнбөйт. Иштин жыйынтыгы HTML-баракка чыгарылганда гана көрүнөт.

Сервердик тилдерде программисттер үчүн көп мүмкүнчүлүктөр каралган: берилгендерди серверге жөнөтүүгө, маалыматтарды серверден алууга жана сактоого болот.

Сервердик программалоо тилдеринин арасынан көп колдонулуучу тилдер болуп **PHP**, Perl, Java, C++, Python, ASP.NET, Ruby тилдери эсептелет.

Сервер менен иштеп жатканда анча чоң эмес маалыматтарды файлдарга сактаса болот, бирок чоң көлөмдөгү маалыматтарды Берилгендер Базасына (БД) сактоо сунушталат. Берилгендер Базасын чоң көлөмдөгү маалыматтарды кармап туруучу библиотека деп түшүнсө болот.

Берилгендер Базасындагы информациялар менен иштөө үчүн Берилгендер Базасын Башкаруу Системасы (БББС) колдонулат. Мындай БББСлардын бири болуп MySQL эсептелет.

Колдонуучу менен ББнын ортосундагы иш-аракеттерди камсыздоо үчүн атайын талаптар (запрос) тили SQL (Structured Query Language - Талаптардын структураланган тили) колдонулат.

§ 1.3. Локалдык серверлер

PHP тилинде программалоо үчүн эң оболу анын иштөө чөйрөсүн түзүү зарыл. Ал үчүн бир нече программалык компоненттерди орнотуу жана жүктөө керек болот.

Интернет тармагында HTML-файлдардын жана Web-колдонмолордун жеткиликтүү болушун Web-сервер камсыздап берет. PHP тили менен популярдуу Apache Web-сервери HTTP протоколу аркылуу клиенттин талаптары боюнча сервердеги информацияларды алууга болот.

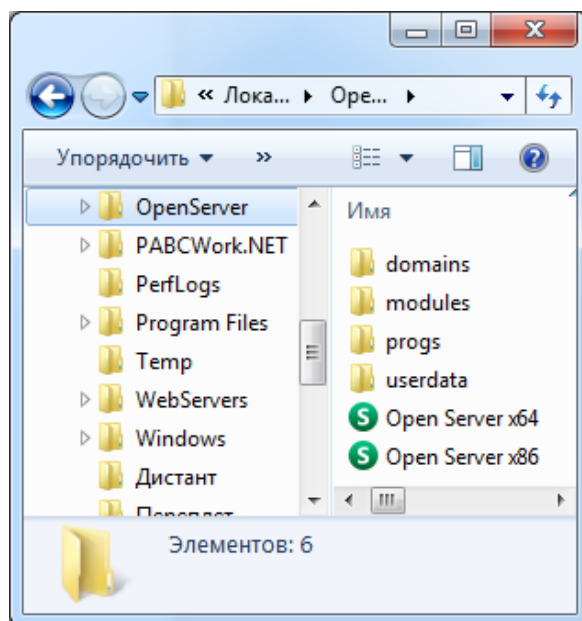
Серверде информациялар менен иштөө үчүн берилгендер базасын башкаруу системалары (БББС) колдонулат. Мындай БББСлардын бири катары MySQL пакетин алууга болот.

Интернет тармагында иштөө үчүн жогорудагыдай программалардын биргеликте иштешин, мисалы, PHP, Apache жана MySQL программаларынын өз ара байланышын саздоо керек. Бул программаларды тиешелеш түрдө төмөнкү официалдуу сайттардан алууга болот: <http://www.php.net>, <http://www.apache.org>, <http://dev.mysql.com>.

Программалардын версиялары улам жаңыланып тургандыктан алардын биргеликте иштешин камсыздоо өзүнчө оор маселеге айланды. Программисттер бул маселени чечүү үчүн, б.а., PHP, Apache жана MySQL программаларынын өз ара биргеликте иштөөсүн камсыздоочу пакеттерди түзүштү. Мындай пакеттердин мисалы катары **Open Server**, **Denwer**, ж.б. келтирүүгө болот [2].

§ 1.4. Open Server программасы

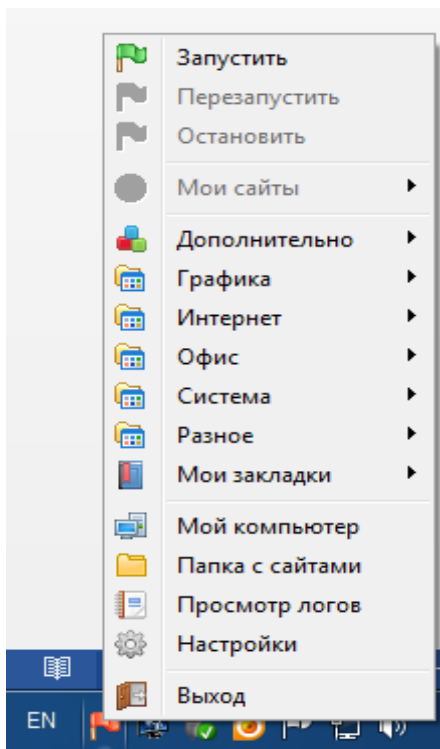
Open Server программалык комплекси клиент-сервердик технология менен иштей турган сайттарды түзүү үчүн колдонулат. Бул программа жүктөлгөндө колдонуучунун компютери сервердин ролун аткарып калат.

1-сүрөт. Open Server программасы

Программа орнотулганда C:\ дискине OpenServer деген папка түзүлүп, анын ичине 1-сүрөттө көрсөтүлгөн папкалар жана программалар жайгаштырылат. Операциялык системанын разрядына карап, Open Server x86 же Open Server x64 версияларын жүктөөгө болот.

Open Server программасы жүктөлгөндө экрандын оң төмөнкү бөлүгүндө кызыл желекче пайда болот. Веб-серверди ишке кийирүү үчүн кызыл желекчени басабыз жана пайда болгон менюдан «Запустить» деген пунктту тандайбыз (2-сүрөт). Натыйжада кызыл желекче жашыл түскө өтөт. Андан кийин жашыл желекчени басуу менен пайда болгон менюдан «Мои сайты» деген пунктту тандайбыз.

2-сүрөт. Open Server

Эгерде браузердин терезесине Open Server иштеп жатат деген информация чыкса, анда Open Server программасы менен андан ары иштөөгө болот.

Open Server программасы CD/DVD дискинен же кадимки HDD дисктен да жүктөлө берет. Программанын архитектурасы мезгилдин өтүшү менен жаңыланып тургандыктан, зарыл болгон учурда программаны жаңылап алууга да болот.

Open Server программасында түзүлүп жаткан сайттын материалдары **domains** папкасынын ичине жайгаштырылат [3] (1-сүрөт). Мисалы, математика жана информациялык технологиялар деген факультеттин сайттын түзүү үчүн факультеттин аббревиатурасын **mitf**, ал эми сайттын аталышын **mitf.kg** деп алалы. Андан кийин **domains** папкасынын ичине **mitf.kg** папка түзүп, анын ичине **index.php** деп аталган сайттын башкы барагынын файлын түзүп алабыз. Натыйжада, Open Server программасы жүктөлгөндө, башкы менюнун **Мои сайты** деген пунктундагы тизмеге **mitf.kg** пункту кошулуп калат. Эгерде **mitf.kg** пунктун тандасак, анда анын ичиндеги **index.php** файлы жүктөлүп, сайттын

башкы барагы браузерге чыгарылат.

Адабияттар:

1. Сопуев А. «Программалоо» сериясы. – Ош 2019. - б.120
2. Воройский Ф. С. Информатика. Энциклопедический систематизированный словарь-справочник. — М.: Физматлит, 2006. — С. 432. — С.945
3. Бобкова О., Давыдов С. К вопросу о соотношении понятий «доменное имя» и «название сайта» // Хозяйство и право. — М., 2014, № 6. — С. 102—106.

УДК:81.00

АЙТМАТОВ О ПУШКИНЕ И МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ

*Сабирова В.К., Сейитбекова С.С.
Ошский государственный университет*

АЙТМАТОВ ПУШКИН ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК МАДАНИЯТ ЖӨНҮНДӨ

*Сабирова В.К., Сейитбекова С.С.
Ош мамлекеттик университети*

АЙТМАТОВ ABOUT PUSHKIN AND WORLD CULTURE

Sabirova V.K., Seyitbekova S.S.

Аннотация: Авторы предлагают свои размышления по поводу высказываний кыргызского писателя Ч.Айтматова о классике русской поэзии, основоположнике современного русского литературного языка – А.С. Пушкине.

Аннотация: Макалада улуу жазуучу Ч.Айтматовдун орус поэзиясынын классиги, азыркы орус адабий тилинин негиздөөчүсү А.С. Пушкин жөнүндө айткандары тууралуу ой жоруулар сунушталат.

Abstract: The author offers his thoughts on the statements of the Kyrgyz writer about the classic of Russian poetry, the founder of the modern Russian language - A.S. Pushkin.

Ключевые слова: писатель, поэт, классика, русский литературный язык, мировая культура.

Түйүндүү сөздөр: жазуучу, акын, классика, орус адабий тили, дүйнөлүк маданият.

Key words: writer, poet, classic, Russian, world culture.

Чингиз Айтматов своим словом открыл кыргызов всему миру. Размышляя о соотносительности мира и человека, он как-то заметил: «Крестьянин «думает» плугом, возделывая пашню для будущего урожая. Садовник «думает» садом, который приносит плоды будущим, незнакомым ему людям... Разве не поразительно, что зерно, пролежавшее тысячелетия в египетских пирамидах, дает колос? Поэтическое слово обладает не меньшей жизнестойкостью... И здесь полезно бывает заглянуть в «закрома».

Новизна творений Ч. Айтматова в том и состоит, что в них кардинальные проблемы человечества ставятся на повестку дня по-новому: воспевается величавость Человека, благодарность Природе и вечность Жизни. Причем через действительность, повседневность, в которой проходит наше бытие, просматривается совершенство жизни, к которому человек, всегда стремился, но которого вряд ли он достигнет в ближайшем будущем.

При осмыслении творчества писателя в контексте мировой культуры исследователи его творчества занимают ведущие позиции и достигли значительных научных результатов. Они открыли в его произведениях не подмеченные другими исследователями аспекты художественной презентации проблем природы и цивилизации, личной совести человека в обществе, национального мироведения и т.д.

Уровень и тематика докладов исследователей различны: научно-литературоведческие, научно-популярные, публицистические эссе и очерковые сочинения. В них обсуждаются и частные, и общие проблемы творчества писателя. Главное, что их объединяет – любовь к Айтматову, к его произведениям и персонажам.

Цель таких акций - приобщение к творчеству Чингиза Айтматова, глубокое проникновение в содержание произведений, анализ творчества выдающегося писателя, гуманиста, мыслителя. Это человек, который своим пером покорила весь мир, который смог дать всему человечеству возможность узнать, что есть небольшой, свободолюбивый и талантливый народ Кыргызстана. В процессе работы можно убедиться, что еще учатся очень одаренные, способные, творчески целеустремленные студенты, которые изучают литературу и искусство под руководством талантливых преподавателей. Любые научные мероприятия дают большой стимул научному творчеству студентов и преподавателей. Они начинают усиленно заниматься наукой, научно-творческими исследованиями.

Хотелось бы обратить внимание на статьи и работы Чингиза Торекуловича Айтматова об Александре Сергеевиче Пушкине, при жизни признанном своими современниками «Солнцем русской поэзии», названные им просто и взыскательно: «О Пушкине», «Кто полюбит Пушкина, тот полюбит русский язык». Невозможно удержаться от соблазна привести его цитаты полностью:

«Не могу припомнить, когда впервые услышал имя Пушкина, но мне кажется, что Пушкин всегда был и всегда будет. Я не представляю себе культуру современного человечества без гения Пушкина.

Мне посчастливилось впервые познакомиться со стихами Пушкина сразу на родном и русском языках. Это были сказки. И с тех пор Пушкин стал для меня навсегда своим, неотделимым человеком.

Я прозаик, и вероятно, поэтому мне больше всего полюбилась «Капитанская дочка» Пушкина и его «Повести Белкина». Я всякий раз вспоминаю «Капитанскую дочку» как пример всяческого мастерства и простоты, как историю целомудреннейшей любви, преданности людей друг другу, верности их в самые трудные, крутые испытания судьбы.

Поэзия Пушкина – лучший пропагандист и глашатай русского языка. Кто полюбил Пушкина, - тот не может не полюбить русский язык.

Чтение Пушкина на родном языке для киргизского народа – великое дело...».

Каждая строчка этой короткой газетной корреспонденции написана так, будто выжжена самостоятельно и на века, все потому что писатель говорит от чистого сердца. Если каждый из нас готов подписаться под этими строками, значит, они выстраданы самой жизнью, они и есть Истина.

Вторая айтматовская статья «О Пушкине» названа очень просто и символично, вероятно, в краткой лаконичности названия аккумулирована главная мысль писателя-прозаика. И в ней даются не менее глубокие мысли о творчестве русского поэта:

«Я счастлив, что Пушкин – неотъемлемая часть духовной жизни современного человека всех возрастов и всех национальностей. Начиная со сказок – с «Золотой рыбки» и кончая глубочайшими философскими раздумьями. Пушкинская гениальность – в жизненности, вот почему именно он остался на века, и теперь вместе с нами, тогда как очень многие, что претендовали на моду и влияние в литературе и искусстве, ушли и исчезли.

Пушкин - пример свободного творчества, творческого гуманиста.

Пушкин останется для всех нас звездой восходящей».

Эти строки написаны 45 лет назад, в далеком 1974 году, когда праздновался 175-летний юбилей поэта. Но не только в юбилейные годы мы должны обращаться к неисчерпаемому кладезю мудрости и простоты, гениальности и вечности, искусства и культуры.

Но каждый раз возвращаясь к познанию их смысла, можно убедиться, что они не потеряли своей актуальности и сейчас. Если мы соглашаемся с ними, то можно убедиться в том, что проще гения не скажешь.

Литература:

1. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой... - Ф.: Кыргызстан, 1979. – С. 403.
2. Омуралы уулу К. Студенческие годы Чингиза Айтматова. – Ак бата, 1991, №1, - С. 56-64.
3. Сабирова В.К. Пушкин и Айтматов. В сб. «Актуальные проблемы изучения жизни и творчества А.С. Пушкина в вузе и школе». Тезисы докладов и сообщений региональной научной конференции. Выпуск №8. – Ош, 2000, - С. 10-15.
4. Уметалиев Т. Останется звездой восходящей (о Пушкине говорят писатели Киргизии). – Лит. Кыргызстан, 1987, №1, - С. 109-110.
5. Шейман Л.А., Сооронкулов Г.У. Кыргызы, казахи и другие народы Востока в художественном мире Пушкина. – Бишкек, 1996; Они же. Пушкин и Восток. – Бишкек, 1999.

ОСОБЕННОСТИ НЕОЛОГИЗМОВ В СФЕРЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ И ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ

Сагындыкова Рахат Жумабаевна, ф.и.к. доцент,

e-mail: rahatsagindykova@mail.ru

Таалайбек кызы Анаргул,

Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргыз Республикасы

КОМПЬЮТЕР ЖАНА ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Сагындыкова Рахат Жумабаевна, ф.и.к. доцент,

e-mail: rahatsagindykova@mail.ru

Таалайбек кызы Анаргул,

Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргыз Республикасы

THE FEATURES OF NEOLOGISMS IN THE FIELD OF COMPUTER AND INTERNET TECHNOLOGIES

Sagindykova Rakhat Jumabaevna, c.f.s., docent

e-mail: rahatsagindykova@mail.ru Taalaybek kyzу Anargul

Osh State University, Osh, of the Kyrgyz Republic

Аннотация: В статье рассматриваются быстрые темпы появления и внедрения неологизмов в связи с развитием информационных технологий в повседневной жизни общества. Анализ научных статей и учебников лингвистов показал, что новые лексические единицы, зарегистрированные в словаре как новые, так и незарегистрированные, функционируют практически неограниченно.

Аннотация: Макалада маалымат технологияларынын күнүмдүк турмушта жана коомдо өнүгүп бараткандыгына байланыштуу неологизмдердин пайда болуу темпинин тездиги жана кийирилүүсү каралат. Илимий макалаларды жана лингвисттердин окуу китептерин талдоо көрсөткөндөй, жаңы пайда болуп, лексикалык бирдик катары катталганы да, катталбаганы да иш жүзүндө чектелбей пайдаланылат.

Abstract: The article discusses the fast pace of neologisms introduction, in connection with the development of information technology in the everyday life of society. The analysis of scientific articles, textbooks of linguists is made. It has shown that new lexical units, both registered in the dictionary of new words and unregistered, are functioning almost unlimited.

Ключевые слова: неологизмы, язык, компьютерные технологии, лексика, терминология.

Түйүндүү сөздөр: неологизмдер, тил, компютердик технологиялар, сөздүк, терминология.

Key words: neologism, language, computer technologies, vocabulary, terminology.

Появление общеязыковых неологизмов связано с обозначением нового объекта или явления, поэтому неологизм может возникать и в языке, например, как заимствование из иностранного языка и даже из работы автора (как и слово «утопия» Т. Мора, «робот» К. Чапека). Неологизмы постепенно ассимилируются с родным языком и становятся обычным явлением и в этом случае они перестают быть неологизмами.

Часто неологизм является результатом устранения аномалий или результатом новых соединений и т. д., то есть при создании неологизма часто возникают только внутриязыковые стимулы. Как установлено в целом, появление нового слова продиктовано языком прагматических потребностей. Отправитель выбирает из имеющегося личного лексического тезауруса то, что лучше всего выражает его мысли и чувства. Если в словаре отправителя такого слова нет, оно часто меняет или создает новую лексическую сущность. Лингвисты установили статистическую закономерность роста новых слов в тексте, что тесно связано с содержанием текста, а также с его

прагматическим отношением. В последние годы при изучении новой лексики все чаще делается вывод о том, что необходимо выявить закономерности содержания, в том числе прагматические, обусловленности появления новых слов в тексте. В связи с этим у «литератора и художника слова прагматические соображения и сходны, и различны» [1;С.18].

Если возникают новые понятия, появление неологизмов в языке неизбежно. И генератор их происхождения - будь то сфера технологий или прямо заимствованный из других языков или социальных изменений - в основном безразличен. В любом случае неологизмы будут, и этот процесс не закончится.

Развитие английского языка во многом связано с развитием его системы словообразования, формированием новых моделей формулировки слов. Создание новых слов в первую очередь осуществляется как отражение потребности языка общества в выражении новых понятий, которые постоянно возникают в результате развития науки, техники, культуры, социальных отношений. Этот язык испытывает внутреннюю дифференциацию и делится на язык профессионалов и язык пользователей.

Значительное пополнение словарного запаса представляет собой задачу учета компьютерного хранения слов, поскольку в свете научно-технических достижений происходит быстрое накопление новых терминов.

Что касается разговора о словаре компьютерных подязыков, можно отметить, что в лексике компьютерного подязыка есть ядро и периферия. Ядром компьютерного языка является специальный словарь, понятный любому, кто работает с компьютером и периферийно-лексическими группами, чьи устройства актуальны для пользователей, любителей компьютерных игр, хакеров и т. д. Ближайшим языком к периферийным полям центра является язык пользователя в Интернете - интернет-страница (лексика Web-дизайна).

Лексические поля в компьютерном субъязыке пересекаются, например, языковой центр может быть пользователем сети ФИДО, Интернет, и любителем компьютерных игр. В процессе развития языка некоторые элементы перемещаются от периферии к центру, то есть термины из определенных областей использования компьютером становятся доступными для широкого круга пользователей.

Методами для создания слова, которые традиционно выделены в языковой системе, являются **аффиксация, конверсия, словосложение, синтаксический метод.**

Аффиксация. В ряде английских терминов прикрепление аффиксов происходит в сочетании с семантическими процессами (расширением значения): fuzzification – подготовка задачи для решения методами нечетной логики, gesturing – перьевой ввод данных (в бесклавиатурном компьютере). Присоединение в русской терминологии часто работает вместе со структурными и семантическими вычислениями: сравним – заливка (flooding), буферизация (buffering), закладка (bookmark) [2].

Латинские префиксы используются для формирования терминов компьютера в обоих языках: - inter, - super, - mini, - macro, - micro, - auto, - multi, - mega -: interactive (интерактивный), minidriver (минидрайвер), superuser (привилегированный пользователь), microfile (микрофайл), multisystem (мультисистема).

Среди префиксов наибольшей частотностью характеризуется формант – re со значением повторного действия (например, в терминах ресору – повторно копировать, recreate – восстанавливать данные, reformat – переформатировать). Префикс e- (электронный) является интернациональным для компьютерной терминологии, его продуктивность высока и имеет тенденцию к росту. В дополнение к обычно используемому e-mail добавляются следующие термины с префиксом – e: e-book – электронная книга, e-cash – электронные деньги, e-form – электронная форма, электронный бланк.

Конверсия. В процессе трансформации слова переходят из одной части речи в другую без материальных изменений. Так, например, сейчас в интернете часто можно

увидеть E-mail me/us to синтаксический контекст дает возможность определить принадлежность слова к переходным глаголам, и зная значение слова e-mail (электронная почта), переводим «высылайте сообщения электронной почтой по адресу» [3].

Словосложение. Выделяют чистое сложение (сложение основ), сращение (когда мотивированное слово, состоящее из двух или более компонентов, полностью тождественно по морфологическому составу синтаксическому словосочетанию), сравним, в английском языке mother-in-law, forget-me-not, в русском языке - вечнозеленый, скотобойня и смешанное словообразование (в сложном слове присутствуют элементы аффиксации).

Исследователи американской языковой версии отмечают сокращение как способ словообразования в экономных единицах информации: opt – option, emu – emulator, info – information, exch – exchange, tech – technical, CLR – clear, RCVR – receiver, vdiff – visual differences [3;С.22].

По способу формирования компьютерные неологизмы подразделяются на фонологические, заимствующие, семантические и синтаксические. **Фонологические неологизмы** создаются отдельными звуками и являются сильными неологизмами. Такие слова иногда называют «искусственными» или «изобретенными», например: qwerty - неофициальное название клавиатуры ПК (по первым буквам верхнего ряда стандартной печатной машинки q, w, e, r, t, y) [3;с.23].

Синтаксический метод, то есть использование фраз, относящихся к научному значению, является традиционным способом формулировки терминов. Модель существительное + существительное является наиболее продуктивной в английской терминологии. Сравните примеры chip size – емкость микросхемы памяти, version number – номер версии. В русском языке эта конструкция встречается в родительном падеже: привод компакт-дисков, хранение данных и т. д.

Наиболее продуктивным структурным типом двухкомпонентных терминов в русском языке является конструкция **прилагательное + существительное**: звуковая карта, цифровой преобразователь. В английском эта модель менее производительна, но она также широко представлена. Например: hard disc – жесткий диск, graphic display – отображение графической информации.

Модель Verb + and + Verb наиболее продуктивна среди английских глагольных конструкций: drag-and-drop (тащи и бросай) – перетаскивание мышью объекта, cut-and-paste (режем-клеим) – вырезание и вставка.

Большое количество неологизмов английского языка произошло в контексте развития компьютерных технологий, например: ЭВМ: BASIC (Beginners All-purpose Symbolic Instruction Code) – “Бейсик”, Fortran (Formula Translator) – “Фортран”.

Из-за популярности поисковой системы в английском языке появился неологизм to google или to Google, использующийся для обозначения поиска информации в World Wide Web с помощью поисковой системы Google.

Гавайское "Wiki Wiki", означающее в переводе на русский язык "быстро", с помощью Глобальной Сети получило совершенно новое значение - теперь Wiki называют сайты, контент (содержание) которых может менять любой пользователь. Самый известный сайт, в названии которого есть слово, это бесплатная энциклопедия Wikipedia.

В 2005 году редакция Нового оксфордского словаря американского английского языка (New Oxford American Dictionary) назвала "слово года". Этим словом стало слово podcast «подкаст». Этот новый термин определяется специалистами как "цифровая запись радиотрансляции или аналогичной программы, которую можно скачать через Интернет для прослушивания в персональном аудиоплеере"[4]. Многим пользователям очень удобно скачивать аудиозаписи различной тематики со специализированных «сайтов подкастов» и прослушивать такие записи с помощью mp3-плееров. Большинство пользователей Интернета в промышленно развитых странах предпочитают использовать плеер Apple iPod ("Айпод"), именно его название лежит в основе неологизма "podcast"

("pod" - часть iPod, "cast" - трансляция).

Компьютеризация используется в различных областях науки и техники, приводя к появлению большого числа терминологических неологизмов. Например, в лингвистике: electronic translator – “ЭВМ-переводчик”; в медицине: telemonitoring systems/unit – “аппаратура, позволяющая врачу лечить больных на расстоянии”; в области изобразительного искусства: optical art (op art) – “искусство, использующее оптические эффекты”, luminal art – “искусство, использующее световые эффекты”, в театральной жизни: revolve – “вращающаяся сцена” ; в области кино и телевидения: HDTV (High Definition Television) – “телевидение высокой четкости изображения”[5,6].

Результаты исследования послужили основой для составления словаря Web-терминов для пользователей компьютеров, который обеспечивает перевод и интерпретацию компьютерных терминов. Изучение лексики подязыка компьютерных технологий, выполненных на материале английского и русского языков, позволяет нам сделать следующие выводы:

1. Компьютерный подязык - это профессиональный социолект, где выделяются стандартная (литературная) и субстандартная (нелитературная) части. Литературная часть - компьютерная терминология - это система с полевой структурой. На периферии есть некоторые используемые и узкоспециализированные термины. Основная часть состоит из хранения пользовательских слов и лексики в Интернете.

2. Для единиц хранения компьютерных слов характерно сочетание различных средств словообразования. В английском языке часто сочетается семантический метод. В русском языке национальное словообразование обычно действует совместно с заимствованием лексической оболочки или калькированием.

3. В целом, можно охарактеризовать компьютерную лексику изучаемых языков как динамично развивающуюся подсистему национального языка, которая активно взаимодействует с литературным языком, сленгом и различными социолектами.

Литература:

1. Земская, Е. А. Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская. - М.: Академия, 2000. -С.18.
2. Rondeau, L., Ruelas R., Levrat L., Lamotte M., A defuzzification method respecting the fuzzification, Fuzzy Sets and Systems, Volume 86, Issue 3, 1997, Pages 311-320, [https://doi.org/10.1016/S0165-0114\(95\)00399-1](https://doi.org/10.1016/S0165-0114(95)00399-1)
3. Неологизмы в современной английской периодике: учеб. - метод. пособие по пер. англ. Неологизмов на рус. яз. / под. ред. Н.В. Кленовой. - Магнитогорск: Изд-во магнитог. гос. ун-та, 2004. – С.12-23.
4. Lee, M.J.W. & Chan, A. Exploring the potential of podcasting to deliver mobile ubiquitous learning in higher education, J. Comput. High. Educ. (2006) 18: 94, <https://doi.org/10.1007/BF03032726>
5. Cianci, P.J., High Definition Television: The Creation, Development and Implementation of HDTV Technology, McFarland, 2014/01/10 – 384, ISBN 9780786487974
6. Pieter Fockens, Arun Netravali, The digital spectrum-compatible HDTV system, Signal Processing: Image Communication, Volume 4, Issues 4–5, 1992, Pages 293-305, [https://doi.org/10.1016/0923-5965\(92\)90005-Z](https://doi.org/10.1016/0923-5965(92)90005-Z)

УСТОЙЧИВЫЕ СРАВНЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ТЕЗАУРУСЕ МОЛОДЕЖИ

*Спивакова Елена Михайловна, кандидат филологических наук, доцент,
Спивакова Мария Михайловна, старший преподаватель,
Приамурский государственный университет им. Шолом-Алейхема*

ОРУС ТИЛИНИН ТУРУКТУУ САЛЫШТЫРУУЛАРЫ ЖАШТАР ТУУРАСЫНДА

*Спивакова Елена Михайловна, филол.и.к., доцент,
Спивакова Мария Михайловна, улук окутуучу,
Шолом-Алейхема атындагы Приамурск мамлекеттик университети*

COMPARISON IDIOMS OF RUSSIAN LANGUAGE IN YOUNG PEOPLE'S THESAURUS

*Spivakova Elena Mikhailovna, candidate of philological Sciences, associate Professor,
Spivakova Maria Mikhailovna, senior lecturer
Priamur State University named after Sholom Aleichem»,*

Аннотация: В статье рассматривается проблема репрезентации макроконцепта «Человек» с помощью устойчивых сравнений русского языка. На материале направленного ассоциативного эксперимента выявляются наиболее продуктивные коды культуры, которыми пользуется молодежь, анализируются причины, по которым некоторые устойчивые сравнения уходят из лексикона.

Аннотация: Макалада “Адам” макроконцептин орус тилинин туруктуу салыштырууларынын жардамында репрезентациялоо маселеси каралат. Багытталган ассоциативдик эксперименттин материалдарында маданияттын жааштар колдонгон бир топ өнүмдүү коddору ачып көрсөтүлгөн. Ошондой эле айрым туруктуу салыштырмалуулардын лексикондун чыгып калуу себептери талданган.

Abstract: The article concerns the problem of representation of concept “Human” in Russian idioms of comparison. The directed associative experiment helped the author to define the most productive codes of culture, which are used by young people. The researcher analyzes reasons, by which some idioms of comparison cease to be used in modern speech practice.

Ключевые слова: устойчивое сравнение, фразеологизм, языковая картина мира, концепт «Человек»

Түйүндүү сөздөр: туруктуу салыштырмалуу, фразеологизм, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, “Адам” концепти.

Key words: idioms, idioms of comparison, language picture of the world, concept “Human”.

Древнейшим слоем фразеологического фонда языка называет И.В. Кузнецова устойчивые сравнения (УС). По мнению исследователя, этот вывод следует из самой природы сравнения как универсальной категории языка и одной из базовых познавательных категорий человеческого сознания. «Сравнение представляет собой чувственно-наглядную форму отражения реального мира в сознании человека. Сравнивая, т.е. выявляя черты сходства между неизвестным и известным, уподобляя абстрактное конкретному, мы познаем окружающий мир и одновременно образно его характеризуем, выражаем свое отношение к нему, даем ему оценку» [1.3].

Язык отражает представление народа об окружающем мире. Уникальность этих представлений часто обусловлена системой ценностей народа, говорящего на языке. УС содержат в себе оценку субъекта сравнения, поэтому можно сказать, что в них есть ценностная составляющая.

Л.Г. Бойко, изучая ценностную составляющую УС, отмечает следующие ценности и антиценности, отраженные в них: 1) духовные (представления о добре и зле, смысле жизни, счастье и т.д.); 2) витальные (степень удовлетворенности жизнью, личная безопасность, здоровье, благосостояние, семья); 3) ценности общественного признания

(трудолюбие, социальное положение, коммуникативные умения и т.п.); 4) ценности межличностного общения (честность, бескорыстие, доброжелательность); 5) демократические (свобода, национальный суверенитет); 6) утилитарные (личный успех, материальное богатство).

Приводя эту подробную классификацию ценностей, отраженных в русских УС, Л.Г. Бойко вместе с тем отмечает, что «такие ценностные доминанты, как истина, красота, мудрость, любовь (ср.: *красивый как Бог, как весенний цветок, как алая роза; мудрый как Бог; любовь широкая как море, как горный родник*), имеют место в различных языковых картинах мира, но образные составляющие УС для каждой культуры специфичны и потому представляют научный интерес» [2.1; 5].

Классифицируя эталоны УС, Л.Г. Бойко пишет: «Образная основа УС русского языка опирается на различные культурные коды — своего рода матрицы, отражающие способ мышления людей и определяющие содержание и формы ментальных и языковых репрезентаций» [1]. Она выделяет в своем материале биоморфный, фетишный, анимический, антропоморфный коды. Л.Г. Бойко считает, что самым продуктивным в русском языке является биоморфный код.

В структуре языковой личности УС играют важную роль. С одной стороны, они связаны с тезаурусным уровнем, поскольку помогают формировать образы восприятия — «элементы промежуточного языка, которые возникают как отражение в сознании реальных предметов, действий и событий, отличаются наглядностью, синтетичностью и синкретизмом, недискретностью...» [2]. С другой стороны, будучи своего рода прецедентными текстами, они участвуют в формировании коммуникативного (мотивационного) уровня.

Таким образом, актуальность исследования обусловлена, с одной стороны, лингвокультурной значимостью УС, с другой стороны, их ролью в структуре языковой личности.

Объектом изучения в этой статье стали УС, формирующие в русской языковой картине мира (ЯКМ) макроконцепт «Человек». Предметом — УС о характере и особенностях поведения человека, используемые в речи современной молодежи.

Наша цель — определить, как отражен концепт «Человек» в устойчивых сравнениях, входящих в активный словарный запас молодых носителей русского языка.

Для достижения этой цели нами были решены следующие задачи:

1) проанализировать УС о характере и особенностях поведения человека, взяты методом сплошной выборки из словарей, чтобы определить наиболее значимые качества человека, характеризующиеся через сравнения;

2) провести направленный ассоциативный эксперимент, чтобы выявить УС, находящиеся в активном словарном запасе молодежи;

3) интерпретировать полученные данные с лингвокультурологической и аксиологической точки зрения.

Методом сплошной выборки мы выделили из словаря Л.А. Лебедевой «Устойчивые сравнения русского языка» и «Большого словаря русских народных сравнений» В.М. Мокиенко УС, входящие в тематическую группу «характер и особенности поведения человека». Мы анализировали признаки сравнений, чтобы выявить наиболее значимые и высоко ценимые черты человеческого характера, а также и наиболее порицаемые в русской культуре качества и особенности поведения.

Лишь около 24% УС характеризуют положительные качества. Это живость, доброта, твердость характера, невинность, кротость, храбрость, преданность, трудолюбие, нравственная чистота, аккуратность. Наиболее значимыми являются качества, которым посвящено не одно сравнение. Таковыми в нашем материале оказались чистота, невинность (невинный, чистый, непорочный, как дитя), кротость (кроткий, покорный, как овечка), твердость характера (несокрушимый, как скала), живость (живой, как ртуть), доброта (добрый, как ангел).

Львиная доля УС (76%) характеризует отрицательные качества человеческого характера или осуждаемые особенности поведения. Как правило, они сопровождаются пометами «неодобр.», «ирон.» и т.п. Среди антиценностей русской культуры, отраженных в сравнениях, можно назвать наиболее значимые: злость (злой, как оса), пугливость (пугливый, как баба), вспыльчивость (горячий, вспыльчивый, как порох), упрямство (упрямый, как баран), уклончивость, увертливость, нежелание дать прямой ответ (вертеться, как уж на сковородке), навязчивость (пристать, как репей), не соответствующее ситуации, полу, возрасту поведение (вести себя, как баба, как мальчишка, как помешанный).

Таким образом, УС чаще характеризуют недостатки, чем достоинства. Вероятно, русской культуре свойственно рассматривать одобряемое обществом поведение как норму, а экспрессивно оценивать именно отклонения от нее. Утверждение ценности идет как бы от противного. Так, сравнений, которые характеризовали бы доброго человека, три, но зато семь УС осуждают злость. Это показывает ценность доброты. Только одно сравнение дает положительную оценку храбрости, но пять сравнений осуждают трусость и пугливость. Также анализ показал, что русские ценят умеренную уступчивость (осуждая упрямство), но не уважают бесхребетность, очень дорожат своим личным пространством, осуждая навязчивость.

Для направленного ассоциативного эксперимента нами были отобраны 20 качеств, охарактеризованные в словарях наибольшим числом сравнений. Важным критерием была также возможность назвать качество одним словом (прилагательным). Респонденты получили задание продолжить сравнение, например: «добрый, как...». В инструкции к анкете было указано, что все сравнения описывают характер и особенности поведения человека.

В эксперименте участвовали носители русского языка, как мужского, так и женского пола в возрасте от 17 до 35 лет.

Анализ реакций респондентов позволил выявить качества, которые для современного носителя языка сохраняют высокую значимость в структуре концепта «Человек». Наименования этих качеств практически во всех случаях вызвали реакцию в виде адекватного сравнения, в большинстве случаев устойчивого. К таким качествам относятся хитрость (98% респондентов дали реакцию в виде УС, 2% – неадекватную реакцию); твердость (86% респондентов отреагировали на стимул «твердый, как...» устойчивым сравнением, 6% – индивидуальным сравнением, 8% дали неадекватную реакцию на этот стимул); трусость (86% УС, 6% индивидуальных сравнений, 8% неадекватных реакций).

Более 50% респондентов дали реакцию в виде устойчивого сравнения на стимулы «злой» (82%), «упрямый» (80%), «холодный» (76%), «ворчливый» (72%), «невинный» (70%), «верный» (64%), «драчливый» (52%).

Наконец, такие качества, как кротость, доброта, вспыльчивость, застенчивость, скупость, болтливость, заносчивость, склонность к ревности более чем в 50% случаев вызвали реакцию в виде индивидуального сравнения («ревнивый, как муж», «добрый, как дедушка»), неадекватного сравнения («вспыльчивый, как ветер», «кроткий, как день зимой» и т.п.), либо участники эксперимента просто не смогли подобрать к ним сравнения.

Объяснить такие результаты можно действием следующих факторов:

1. Падение значимости ценности в картине мира современного носителя языка. Так, кротость, застенчивость больше не расцениваются, как достоинства личности, а скорее как недостаток: слабость, безынициативность. Соответственно, и наименования этих качеств, несущие положительную коннотацию, употребляются в речи все реже. Вместо них употребляются другие слова, с негативной коннотацией. Поэтому многие наши респонденты просто не узнали слово «кроткий» и, очевидно, прочитали его как «короткий», что привело к появлению большого количества неадекватных

индивидуальных сравнений: «кроткий, как ночь», «кроткий, как спичка», «кроткий, как удлинитель в комнате на три метра» и др.

2. Снижение релевантности признака сравнения для характеристики человека. Так, еще недавно для русской речевой культуры была характерна преувеличенная скромность в оценках своих личных качеств, поступков, достижений. Отклонение от этой нормы поведения оценивалось резко отрицательно, и сравнения «гордый, как павлин», «надменный, как индюк» и т.п. регулярно употреблялись в речи. Однако в условиях конкуренции скромное поведение часто исключает успешность, а демонстрация собственного высокого статуса становится нормой, и такой признак, как заносчивость, утрачивает актуальность. Норма не обращает на себя внимания, не нуждается в образной характеристике, и носителю языка сложно подобрать сравнение к этому качеству. Участники нашего эксперимента в 48% случаев оставили поле «заносчивый, как...» пустым, в 22% случаев дали реакцию в виде неадекватного сравнения («заносчивый, как дерево», «заносчивый, как игла», «заносчивый, как зверь» и т.п.), в 26% случаев смогли подобрать индивидуальное сравнение (например, «заносчивый, как аристократ», «заносчивый, как царица», «заносчивый, как сын маминой подруги») и только 4% респондентов использовали устойчивое сравнение (заносчивый, как павлин).

3. «Непрозрачность» внутренней формы УС для современной молодежи. Речь идет о следующих сравнениях: 1) УС, образная составляющая которых выражена диалектным, устаревшим словом; 2) УС, в которых в качестве эталона используется предмет, который не используется в современном быту, профессия, утраченная современным обществом и т.п.; 3) УС, в которых в качестве эталона выступают герои классических литературных произведений, мифов, исторические личности или ситуации.

В нашей анкете два УС относились к последней группе: «скупой, как Плюшкин» и «ревнивый, как Отелло». «Тематический словарь устойчивых сравнений русского языка» Л.А. Лебедевой дает только одно УС с признаком «ревнивый» и два – с признаком скупой: «как Плюшкин» и «как Кощей / Кащей». Сравнение «скупой, как Кощей» использовал только один респондент, а о Плюшкине и Отелло вспомнили соответственно 10% и 8% респондентов. Чтение классической литературы утратило свою значимость для молодежи, и прецедентные имена, взятые из классических текстов, больше ничего ей не говорят. Зато в индивидуальных сравнениях используются прецедентные имена, связанные с массовой культурой, например, «скупой, как Скрудж МакДак» (6% респондентов). Также в индивидуальных сравнениях нашли отражение и негативные национальные стереотипы: «скупой, как еврей / жид» (14%).

Выше мы говорили о том, что национальной специфичностью обладают в первую очередь эталоны сравнений. Используемые в них культурные коды позволяет выявить особенности языковой картины мира.

Наиболее продуктивен в речи молодежи зооморфный код (в качестве эталона сравнения выступают звери, птицы, рыбы, насекомые, пресмыкающиеся и т.д.). Из всех использованных нашими респондентами УС 51% – УС с зооморфным культурным кодом.

В качестве эталонов сравнения выступают по преимуществу звери. Среди них называются как домашние животные (ягненок / агнец, овечка, собака / пес, баран, осел, бык, ишак), так и дикие (волк, лиса, заяц, мышь, белка, обезьяна). Реже в образной части сравнения называют птиц (сорока, лебедь, страус, петух, павлин). Подгруппа «рыбы» представлена только самим словом «рыба».

При этом ягненок / агнец, овечка выступают как эталоны кротости и чистоты, собака и волк – злобности, баран, осел, бык, ишак – упрямства, мелкие животные – заяц, мышь – трусости, лиса – хитрости, сорока – болтливости, петух – драчливости, лебедь и собака – верности.

Корни большинства сравнений с зооморфным кодом в наблюдениях над реальными особенностями поведения животных: так, лебеди создают пары на всю жизнь, т.е. с точки зрения наблюдателя, отличаются верностью, мелкие животные бегут при

первом признаке опасности (пугливы, трусливы), тягловые животные могут встать, заупрямиться. Другой источник таких сравнений – мифы, сказки и стереотипы. Отсюда берут начало представления о хитрости лисы, трусости страуса (согласно распространенному заблуждению, в минуту опасности страус прячет голову в песок), невинности ягненка.

Антропоморфный культурный код представлен в 19% УС. В качестве эталонов сравнения выступают люди. Если говорить о сравнениях, присутствующих в тезаурусе наших респондентов, то релевантны для УС только половозрастные признаки человека. В образной части УС использованы слова *дитя, младенец, ребенок, дева, девушка, девочка, барышня, девица, баба, бабка (базарная), дед (старый), старик, старуха*. Образ ребенка связан с невинностью, чистотой, образ девушки или девочки – с застенчивостью, бабы, бабки, старухи – с болтливостью и ворчливостью, деда – с ворчливостью.

Также в 19% УС используется анимический культурный код – в качестве эталонов выступают природные объекты и явления природы. Этот код реализуется в УС о твердости характера (эталон – камень, кремь, алмаз, скала) и холодности (эталон – снег и лед).

Редки в речи молодежи библейский и фетишный культурные коды.

УС с библейским кодом 8%. В образной части использованы слова *ангел, дьявол, черт, демон, бог*. Ангел выступает как эталон невинности и доброты, дьявол, черт, демон – злобности, бог – доброты. Как видим, к языку Библии молодежь обращается только для создания образного представления о наиболее общих и абстрактных этических категориях.

УС с фетишным кодом (в качестве эталонов выступают рукотворные объекты) всего 3%. Они помогают сформировать образное представление о таких качествах, как вспыльчивость (эталон – порох, спичка), живость, подвижность (эталон – юла, мяч) и твердость (эталон – железо, сталь).

Любопытно, что в индивидуальных сравнениях, предложенных нашими респондентами в ответ на стимулы, прослеживаются те же тенденции: анкетируемые в основном создают сравнения с зооморфным (трусливый, как котенок, как маленький щенок; драчливый, как кенгуру; молчаливый, как филин), антропоморфным (скупой, как богач, как олигарх, как эгоист; злой, как старшина, как начальник ФСБ) или анимическим кодом (молчаливый, как дождь, как река, как камень; вспыльчивый, как огонь, пламя).

Анализ данных ассоциативного эксперимента позволил нам прийти к следующим выводам. Принятая в обществе система ценностей в известной степени влияет на использование УС. Признаки концепта «Человек», которые теряют ценность для общества, не нуждаются в образной характеристике через сравнение. Молодежь не только редко характеризует такие признаки с помощью фразеологической единицы, но даже испытывает затруднения, пытаясь подобрать для них адекватное индивидуальное сравнение. К таким качествам относится, в первую очередь, кротость. Отрицательные характеристики теряют релевантность и также редко характеризуются через УС, если противопоставленное им положительное качество перестает быть ценностью. Так, скромность утрачивает значимость, и такой признак, как заносчивость, также становится менее релевантным.

Частотность использования УС связана также со спецификой образов-эталонов. Редко используются современными носителями языка УС с прецедентными именами, взятыми из классической литературы.

В УС, которые используют наши респонденты, представлены зооморфный, антропоморфный, анимический, библейский и фетишный культурные коды. Зооморфный код наиболее распространен, что вообще свойственно русской языковой картине мира. В сравнениях с антропоморфным кодом релевантными оказались только половозрастные признаки человека. Библейский код используется лишь для образной характеристики

самых общих и абстрактных этических категорий (добро и зло). Фетишный код используется крайне редко.

Литература:

1. Бойко, Л.Г. Культурно маркированное содержание устойчивых сравнений русского языка. Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. / Л.Г. Бойко; Волгоградский государственный педагогический университет. – Волгоград, 2009. – С.14.
2. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – С.263
3. Кузнецова, И.В. Мифологические корни устойчивых сравнений / И.В. Кузнецова [Электронный ресурс]. – URL: http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/slav2_05kuznetsova.pdf
4. Лебедева, Л.А. Устойчивые сравнения русского языка: краткий тематический словарь / Л.А. Лебедева. – М.: Флинта, 2017. –С. 283
5. Мокиенко, В.М. Большой словарь русских народных сравнений / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. – С.800

УДК:33(575.2)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА И АНАЛИЗА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

*Стамбекова А.Н. аспирант
Ошский государственный университет*

АЗЫРКЫ ШАРТТАРДА КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОО-КЕН ӨНДҮРҮШ ТАРМАКТАР ИШКАНАЛАРЫНДА ЭСЕП МЕНЕН АНАЛИЗДИ УЮШТУРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТИДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

*Стамбекова А.Н. аспирант
Ош мамлекеттик университети*

THEORETICAL AND METHODICAL QUESTIONS OF ORGANIZATION ACCOUNTING AND ANALYSES OF KYRGYZSTAN MINING INDUSTRY COMPANY IN MODERN CONDITIONS

*Stambekova A.N. postgraduate
Osh State University*

Аннотация: В статье отражены теоретические и методические вопросы организации учета и анализа на предприятиях горнодобывающей отрасли Кыргызстана, вопросы организации и ведения бухгалтерского учета и экономического анализа в условиях перехода на цифровую экономику.

Аннотация: Макалада Кыргызстандын тоо-кен өндүрүш тармактар ишканаларында эсеп менен анализди уюштуруунун теориялык жана методикалык маселелери, санариптик экономикага өтүү шартында бухгалтердик эсеп менен экономикалык анализ жүргүзүү маселелери чагылдырылган.

Abstract: In article theoretical and methodical questions of the organization accounting and the analyses are reflected in the enterprises of the Kyrgyzstan mining industry companies. In article theoretical questions of the organization and conducting accounting and the economic analysis in the conditions of transition to digital economy are also considered.

Ключевые слова: производственные затраты, бухгалтерский учет, управление затратами, производственные компании, методы калькуляции, учет затрат.

Түйүндүү сөздөр: өндүрүш чыгымдары, бухгалтердик эсеп, чыгымдарды башкаруу, өндүрүш компаниялары, калькуляция методдору, чыгымдарды эсепке алуу.

Key words: production expenses, accounting, management of expenses, production companies, accounting methods, accounting of expenses.

Кыргызстан обладает глубокими традициями в освоении недр. Еще в начале XX века работали промыслы угля, нефти, свинца, ртути, сурьмы, меди. В период Второй мировой войны действовали более 20 предприятий, добывавших свинец, сурьму, ртуть, золото, вольфрам, мышьяк, уголь. Позднее горня металлургическая отрасль Кыргызстана играла существенную роль в сырьевой экономике СССР. Доля в общем производстве минеральных продуктов в определенные периоды составляла по свинцу 15-18%, ртути 40-100%, сурьме 100%, редкоземельным металлам до 30% и урану до 15%.

Кыргызстан богат различными полезными ископаемыми, в том числе и золотом. Горнодобывающая промышленность считается одной из важнейших составляющих экономики Кыргызстана, на долю которой приходится в среднем более 10 % общего объема ВВП и более 41 % экспортных доходов. Динамичное развитие отрасли – приоритетная задача государства, совместно с энергетической отраслью она может стать основой для экономического подъема и интеграции республики в региональную и мировую экономическую системы. По официальным данным, сегодня в республике на балансе государства находятся месторождения золота (разведанные запасы 430 т), олова (208 тыс. т), вольфрама (144 тыс. т), редкоземельных металлов (51 тыс. т), алюминия (349 млн т), угля (свыше 1 млрд т), сурьмы (157,5 тыс. т), ртути (40 тыс. т), молибдена (2358 т) и ряда других. Кыргызстан имеет более чем столетнюю историю промышленного освоения недр, за которую сложились горные традиции и династии профессиональных горняков. Около двадцати городов и рабочих поселков основаны на местах разработки месторождений. За восемьдесят лет существования геологической службы сформирована достаточно качественная и обширная геологическая инфраструктура в виде детальных геологических карт, карт геофизических и геохимических полей и других региональных исследований. Выявлены многие сотни месторождений полезных ископаемых разных типов. Территория страны характеризуется высокой насыщенностью обнаруженных в советское время минеральных ресурсов, потенциал которых в оценке многих экспертов остается недоиспользованным.

В долгосрочной перспективе Кыргызстан будет вынужден осваивать высокогорные районы, составляющие около 60 % его территории. Эти районы обладают ограниченными возможностями вовлечения в хозяйственный оборот, и горнодобывающая промышленность может сыграть решающую роль в их освоении. В последние годы в стране проблема внутренней миграции населения из отдаленных высокогорных районов в перенаселенную Чуйскую долину и столицу принимает угрожающие размеры. Миграция вызвана отсутствием рабочих мест и возможной сферы приложения труда. Развитие горнодобывающей промышленности может стать мощным сдерживающим фактором миграции. Быстрый рост мировых цен на многие минерально-сырьевые продукты (особенно золота, урана, ртути) делает развитие горно - металлургической отрасли весьма перспективным. Горнодобывающая отрасль – одна из основных сфер привлечения иностранных инвесторов. Сегодня самым крупным инвестором в горнодобывающую промышленность является Канада, вложения которой составляют 48 % («Кумтор»), также инвестиции вкладывают Китай – 14 %, Великобритания – 7 %, Германия и Казахстан – по 5 %, Россия и Швейцария – по 4 %, США – 3 % и т. д.

Несмотря на повышенный интерес со стороны потенциальных инвесторов, реального развития пока не происходит, поскольку препятствуют ему накопившиеся за многие годы проблемы.

Первая проблема – это некомпетентность государственных чиновников в горном деле. В результате срываются полевые работы, не согласовываются вовремя планы. Так, в прошлом году согласование горных работ компаний были рассмотрены только к 1 июня, а

в 2012 г. все документы были подписаны только 1 августа, учитывая, что полевой сезон длится всего 4–6 месяцев.

Вторая проблема – это существовавшая ранее непрозрачная система лицензирования разработки месторождений, что давало возможность для коррупции.

Третьей и одной из самых острых проблем названы конфликты горнодобывающих предприятий с местным населением, из-за чего останавливаются работы и теряется доверие инвесторов. По данным Ассоциации горнопромышленников и геологов Кыргызстана, в последний год зафиксировано 10 фактов агрессии против горнодобывающих компаний.

Несмотря на такой повышенный интерес со стороны потенциальных инвесторов, реального развития пока нет, мешают накопившиеся за многие годы проблемы.

Руководство республики понимает важность данной отрасли для развития экономики страны, и принимают меры по её оздоровлению. На правовом уровне началась целенаправленная работа по формированию благоприятных условий для деятельности горнодобывающих компаний и стабильного развития горнодобывающей отрасли. Парламентом страны принят, а Президентом подписан первый пакет законопроектов, разработанных Минэкономики КР с участием бизнес-сообщества, которые призваны реформировать горнодобывающую отрасль. В частности, это Законы КР: «О недрах»; «О внесении изменений и дополнений в Налоговый кодекс КР»; «О внесении изменений и дополнений в Земельный кодекс КР»; «О внесении дополнения в Закон КР «О неналоговых платежах».

Для решения проблемы согласований в законе КР «О недрах» введена норма, под названием «молчание - знак согласия». Это означает, что если в течение месяца со дня высылки отчета не был получен ответ, можно считать, что документы были рассмотрены, отчет одобрен и можно приступать к выполнению запланированных работ.

Также в этом законе предусмотрена норма прогрессирующего платежа за удержание лицензии, что позволит стимулировать недропользователя быстро проводить все работы, вплоть до промышленной разработки. Теперь все лицензии будут выдаваться только на основании конкурсов и аукционов, что обеспечит открытость и прозрачность, и исключит коррупционные схемы.

Для предотвращения конфликтов с местным населением в законодательстве устанавливается баланс интересов всех трех заинтересованных сторон - государства, инвестора и местного сообщества. Теперь представители органов местного самоуправления, районных государственных администраций будут включаться в состав комиссий по проведению конкурсов и аукционов на выдачу лицензий. Кроме этого предусмотрены дополнительные отчисления в местные бюджеты, в частности, «социальный пакет», обязывающий инвестора способствовать развитию местного сообщества и региона (трудоустройство, обучение и вклады в инфраструктуру). Также часть денежных средств, вырученных на аукционах, и 2% от выручки горнодобывающих предприятий будут оставаться полностью в местные бюджеты.

Кроме этого органам местного самоуправления и районных госадминистраций поручается проводить разъяснительную работу среди местного населения, рассказывать о выгоде проектов и оказывать содействие инвесторам, а органы внутренних дел, прокуратура, ГКНБ должны выявлять зачинщиков, подстрекателей, и привлекать их к ответственности за нарушение законов. Все эти меры должны снизить накал страстей на местах и исключить противостояние местного населения и горнодобывающих компаний.

По мнению экспертов, сейчас в Кыргызстане создаются комфортные условия для инвесторов, желающих вложить свой капитал в разработку месторождений полезных ископаемых. Но создаваемый режим наибольшего благоприятствования в горнодобывающей отрасли будет работать эффективно при условии сохранения политической стабильности. В этом случае Кыргызстан получит преимущество, поскольку в других странах СНГ доступ к недрам пока усложнен бюрократическими

препонами. По подсчетам международных финансовых организаций, горнодобывающая отрасль Кыргызстана ежегодно может приносить доход в размере более 1 млрд. долларов США и стать локомотивом всей экономики республики.

Одной из важных проблем становления и развития горнодобывающей отрасли является ведение учета и анализа деятельности горнодобывающих предприятий. Вопросами поиска внутренних резервов занимается управленческий учет и анализ. Вот какое определение дается в книге Хорнгрена Ч.Т. и Фостера Дж. «Бухгалтерский учет: управленческий аспект»: «Управленческий учет – это идентификация, измерение, сбор, систематизация, анализ, разложение, интерпретация и передача информации, необходимой для управления какими-либо объектами» [с. 8]. Мы считаем, данное определение является наиболее общим и всесторонне раскрывающим сути управленческого учета.

В своем учебном пособии «Управленческий анализ» С.А. Бороненкова дает следующее определение управленческому учету. Она отмечает «управленческий учет подготавливает информацию для менеджеров в внутри организации с целью помощи в принятии правильного решения. Синоним управленческого учета – внутренний учет, который дает администрации соответствующую информацию для принятия наиболее эффективных решений» [с. 3]. Вопрос об использовании данных управленческого учета не только менеджерами внутри организации нами рассмотрен предыдущих абзацах. В итоге мы пришли к выводу, что границы управленческого учета ни столько не строги, т.е. в каких-то вопросах управленческий учет может выйти за рамки традиционных представлений и норм.

В предисловии книги Хорнгрена Ч.Т. и Фостера Дж. «Бухгалтерский учет: управленческий аспект» О.Д. Каверина отмечает, что «на западе понятие «учет затрат» трактуется шире, чем в отечественной литературе и практике. Оно вбирает в себя не только документирование, отражение на счетах фактических понесенных затрат и калькулирование себестоимости продукции, но и все информационное обеспечение стратегии и тактики по внутреннему управлению» [с. 4].

Поэтому прежде чем исследовать потенциальные резервы необходимо тщательно изучить организационные и методические вопросы учета и анализа на предприятиях горнодобывающей отрасли Кыргызстана, а также теоретические вопросы организации и ведения бухгалтерского учета и экономического анализа в условиях перехода на цифровую экономику. Так как за последнее время во всем мире экономическое развитие стран направлено на использование информационных технологий в экономике.

Литература:

1. Горнодобывающая отрасль Кыргызстана: проблемы и перспективы. <http://www.big.kg/full-publications/mining-industry-kyrgyzstan-problems-and-prospects/ru/>
2. Развитие горнодобывающей отрасли Кыргызстана. www.open.kg/about-kyrgyzstan/kyrgyz-economy/industry/2702-razvitie-gornodobyvayuschey-otrasli-kyrgyzstana.
3. Управленческий анализ. С.А. Бороненкова. учебное пособие. «Финансы и статистика». М., 1998. -С. 300
4. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. Дж. Хорнгрен, Чт. Фостер. «Финансы и статистика». М., 2009.

**ЖАЛПЫГА МААЛЫМДОО КАРАЖАТТАРЫНЫН МИЛДЕТИ, ОРДУ ЖАНА
УКУКТУК МАСЕЛЕЛЕРИ**

*Сулайманкулов Жумамидин Канатбекович,
магистрант КРПМБА*

ОБЯЗАННОСТИ, МЕСТО И ПРАВОВЫЕ ЗАДАЧИ СМИ

*Сулайманкулов Жумамидин Канатбекович
магистрант АГУПКР*

RESPONSIBILITIES, PLACE AND LEGAL PROBLEMS THE MEDIA

*Zhumakulov Jumamidin Kanatbekovich
Master AGUPKR*

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймагында ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан жалпыга маалымдоо каражаттары, анда эмгектенген журналисттердин ишмердүүлүгү жана алардын укугу, милдеттери, укуктук маселелердин мыйзам тарабынан корголушу жөнүндө сөз болот. Ошондой эле эгер журналист жаза тайып, адам укугуна шек келтирген, мамлекеттик кызыкчылыкка каршы иштеген жагдайларда кандай жазага тартылары тууралуу айтылат.

Аннотация: В этой статье рассматривается деятельность СМИ на территории КР, деятельность, права и обязанности журналистов, и как защищаются правовые вопросы журналистов со стороны закона. А также рассматривается какие виды наказания предъявляются журналистам в случае их деятельности против прав граждан и против интереса государства.

Abstract: This article examines the activities of the media in the Kyrgyz Republic, the activities, rights and duties of journalists, and how the legal issues of journalists are protected by the law. It also examines what types of punishment are imposed on journalists in the case of their activities against the rights of citizens and against the interest of the state.

Түйүндүү сөздөр: мыйзам, жалпыга маалымдоо каражаттары, сөз эркиндиги, журналист.

Ключевые слова: закон, средства массовой информации, свобода слова, журналист

Key words: law, media, freedom of speech, journalist

Кыргыз жалпыга маалымдоо каражаттары совет доорунда кыртыш алып, анын ажырагыс бөлүгү катары өсүп өнүккөн. Дээрлик 70 жыл бою гезиттер, радио менен телеканалдар коммунисттик идеологиянын камчысын чаап, туташ цензурага алынып келген. Тоталитардык доордо эркин басма сөз тууралуу сөз кылууда мүмкүн эмес эле. Ошондуктан кайсы республикада, кайсы тилде болбосун, ЖМКлар дээрлик бардык окуялар, адамдар тууралуу окшош жазып, окшош чагылдырчу. Адамдар болсо борбордук, республикалык, облустук жана райондук гезиттерге милдеттүү түрдө жазылып, маалымат тандоо укугу болгон эмес. Гезит беттери КПСС съездинин, же КПСС БКнын пленумдарынын чечимдерин аткарабыз дегендей ураандарга шыкалчу. Кала берсе, жайлоодогу чабан да пленумдун чечимдерине “шыктануу” менен малын бакчу. Мына ушундай бир чети күлкү келерлик фактыларга негизделген журналисттик салт калыптанган. Өткөн кылымдын 90-жылдары советтик держава ыдырап, анын курамындагы республикалар эгемендик алганы эркин сөз, эркин басма сөз да келди. Бул жараяндан Кыргызстан да четте калган жок. Алгачкы эркин гезиттер, ал турсун телеканалдар пайда болду. Идеологиялык пафоско шыкалган, окшош жана жадатма сөз айкаштарынан баш тарткан кыргыз гезиттер жабыла элдик тилге өтүп, окумдуулугу эбегейсиз артты. Эркин сын айтууга жол ачылып, кызмат адамдарын, дегеле бийликтерди каалашынча сындай башташты. Мамлекеттик казынадан жеп-ичкендерди ашкерелөө менен гезиттер эл ичинде кеңири кубаттоого ээ болду. Бул оң көрүнүш менен катар терс

жактар да пайда болду. “Кимди болбосун каалагандай талкаласак болот турбайбы” деген көз карашка жеңдирген, ээн баш, ээн ооз журналисттер чыга келди. Фактылардын ордуна жоромолдор менен имиштер, автордун жеке көз карашын таңуулоо, адамдардын керт башына жүйөсүз асылуу, каалаганындай мазактоо көрүнүшү орун ала баштады. Гезиттер бара-бара бийликтин, бизнестин жана саясатчылардын куралына айланып, бейтараптуулуктан, коомду ар тараптан такталган, ишенимдүү фактылар менен камсыздоо деген түпкү максатынан тайыды. Мына ошол өткөн кылым соңунда калыптанган жакшы-жаман салттар азыркы кыргыз журналистикасын мүнөздөп турат. Бул бир гана кыргыз эмес, мурдагы советтик республикаларга таандык көрүнүш болуп калганын изилдөөчүлөр жазып жатышат. Балтика боюндагы республикалардан башкаларында журналисттер менен ЖМК ээлери журналистиканын миссиясын алигиче жетик түшүнө электиги соңку изилдөөлөрдө айтылат. Өзүн өзү багып, коом алдындагы милдетин так аткарган журналистика постсоветтик мейкиндикте жаңыдан гана кыртыш ала баштаганы белгиленет. Анткени телеканалдардын дээрлик баары мамлекеттин же магнаттардын багуусунда отурат. Гезиттер болсо көбүнесе заказ бергендердин эсебинен күн көрүүдө. Мамлекеттин, бизнестин же саясаттын көзүн караган ЖМК эч качан чынчыл, калыс жана бейтараптуу боло албайт. ЖМК өзүн өзү багып, эч кимдин көзүн карабаган абалда гана калыс, чынчыл боло алат. Журналисттер коомдо болуп жаткан окуяларга таасир эте аларына өздөрүн да, аудиторияны да ишендириши кажет. Азырынча постсоветтик мейкиндикте журналисттердин бир тарабы бийлик менен күрөшсө, бир тарабы бийликти коргоо менен алек. Ал эми журналистика түпкүлүгүндө бийликке да, оппозицияга да тартпашы керек, ал бардык тараптарга тең карашы абзел. Ал коомго гана кызмат кылат. Демократтык өлкөлөрдө журналисттин орду өзгөчө, ал коомдогу проблемаларга көңүл бурдуруп, өзгөртүү жасоого мажбур кылган күч катары ордун тапкан. Өнүккөн коомдо ар бир жаран, чиновник, бийлик коомдук пикир менен эсептешет. Азырынча биз андай деңгээлге жете элекпиз. Бирок ошол күнгө карай жолго түшкөнүбүздөн күмөн санабайбыз.

Акыркы мезгилде коркунуч туудурган жаңы бир тараптуу умтулуулар пайда болду. Алар – жогорку кызматтагы аткаминерлердин намысын коргоо шылтоосу менен бийликке сын айткан журналисттер менен ЖМКларды миллиондогон доого жыгуу жана журналисттик иликтөөлөр менен байланыштуу аларга каршы кылмыш иштерин ачуу демилгеси. Андан да көп тынчсызданууну өлкө соттору андай доо арыздарды толугу менен канааттандырып жатканы туудурат жана мындай көрүнүш өлкө соттору иш жүзүндө бийликке көз каранды экенин көрсөтөт. Мындай корунуштөр эл аралык коомчулуктун да көз жаздымында калган жок, сөз эркиндигин чектөө жана ой-пикир билдирүү эркиндиги менен байланышкан эл аралык рейтингдерде Кыргызстан бир топ орунга ыйдыйлады. Мисалга, «Чек арасыз репотерлор» аттуу эл аралык уюм тарабынан түзүлгөн Басма сөз эркиндиги боюнча дүйнөлүк индексте Кыргызстан 2016-жылы 86-орунда болсо, 2018-жылдын апрелине карата 98-орунга түшкөн. Ал эми Freedom House эл аралык уюмунун маалыматы боюнча, Кыргызстан көп жылдардан бери басма сөз эркиндиги камсыздалбаган мамлекеттер катарына кирет жана 2017-жылы бул уюмдун рейтингинде өлкө 148-орунга коюлган. Ошондуктан журналисттер менен ЖМКларды сын үчүн жоопко тартуу иштери эч негизсиз болгон деп айтууга толук негиз бар.

Кыргызстандын мыйзамдарын журналисттер толук билбей калышы мүмкүн, бирок айрым негизги ченемдерди билсе жана Журналисттердин этикалык кодексинин жоболоруна жооп берсе, жарык көргөн маалымат үчүн аларды жоопко тартуу коркунучу бир топ азаят.³

Массалык маалымат каражаттары, журналисттердин адеп-ахлак, этика нормалары комплекстүү изилдөөгө алына электиги, теманы тандап алуунун себеби болду. Илимий изилдөөлөрдүн жетишсиздиги массалык маалымат каражаттарынын илимге сиңирип, аны

³ <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-press>

изилдөөдө бир топ түйшүктөрдү жаратат. Жаш кадрлардын билиминин жетишсиздиги кыргыз массалык маалымат каражаттарын ар түрдүү этапта калыптануусунда терс таасирин тийгизип, кээ бир учурларда журналисттик адистиктин кереги жоктой сезилет. Журналисттердин сабатсыздыгынан коомчулукта мезгил-мезгил менен маалымат каражаттары бирде ордун жоготуп, бирде абройго ээ болуп келген. Маалымат каражаты Кыргыз Республикасында ошондой эле көз карандысыз мамлекеттердин массалык мейкиндигинде маалымат берүүчү булак катары кызмат кылат. Саясий-социалдык, коомдук-тарыхый калыптанган кыргыз элинин менталитетинин өзгөчөлүгү маалыматтын таркалышында, тилдин уникалдуулугу коомчулуктагы этникалык, демографиялык ар түрдүүлүгү эске алынып, изилденген жана актуалдуулугун ачык айкын. Маалымат каражаттарын изилдөөдө атайын эмгектердин аздыгы изилдөөдөгү кандай кыйынчылыктарды жаратса, аны коомчулукка жеткирүүдө ошондой эмгекти талап кылат. Совет мезгилинде изилдебеген Кыргыз Республикасынын массалык каражаты географиялык чектеш Орто Азия мамлекеттеринин, ал тургай Россиялык изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурдуруп, изилдөөнү талап кылып келген. Ал эми кыргыз изилдөөчүлөрүнүн массалык каражаты, «Телевидение между прошлым и будущим», «Законы и практика СМИ в странах СНГ и Балтии»,⁴ «Кыргыз журналистикасынын тарыхы» сыяктуу эмгектери анчалык коомчулукка таркап, окурмандардын көңүл чордонуна орун ала электиктен, булак катары жетишсиз болуп жаткандай. Ошого карабастан, СССРдин рамкасында кийинчерээк көз карандысыздыкты алганда кыргыз массалык каражатына маанилүү жана айкын корректировкаларды алып келген. Муну менен кыргыз маалымат каражаты терең жана комплекстүү изилдөөгө жол ача алды. Ал эми ага ачылган жол маалыматтарды таркатууда, саясий калыптануусунда, коомчулукту психологиялык тарбиялоодо, элдин аң-сезимин өстүрүүдө эң чоң таасирин тийгизе алды. Ага далил катары 2005-жылдардагы Кыргыз радиосунун кайра түзүлүшү, коомдук телеканалдын реформалануусу, мамлекеттик эмес телекомпаниялардын түзүлүшү, 25ке жакын көз карандысыз гезит-журналдардын ачылышын эсептөөгө болот. Биз изилдеп жаткан массалык маалымат каражаттары Кыргыз Республикасынын маалымат каражатынын суверендүү мезгилиндеги калыптануу жана трансформация шартында каралып, илимий-изилденбеген вакуумдагы маалымат каражаттарын толуктоого арналган маалыматты толук жеткирүү изилдөөчүнүн негизи милдети болуп саналат. Дагы бир негизги милдети деп Орто Азия регионундагы маалымат каражаттарынын системасында кыргыз телевидениясынын калыптанышын телевизиондук журналистиканын теориясын анын өнүгүшүн гезит-журналдардын даректүү маалымат берүүсүн эсептейбиз. Коомчулукта массалык маалымат каражаттарынан геосаясий системада трансформация болушу анын көп жылдык ишмердүүлүгү маалымат каражаттарынын жаңыча калыптанышы, маалымат мейкиндигинде анын принциптерин өзгөчө талдоо негизги предмети болуп саналат.

Адабияттар:

1. Леонтьев, В.П. Компьютерная академия на дому: Интернет – история, возможности, программы. [Текст] М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008г.
2. Кыргызстан журналистинин этикалык кодексинин (КЖЭК)
3. «Чек арасыз репортерлор» аттуу эл аралык уюм. – <http://rsf.org>
4. Журналисттердин эл аралык тармагы. – <https://ijnnet.org/>

⁴ Сөз эркиндиги боюнча Борбор Азия үчүн окуу куралы. ARTICLE 19, London, ISBN 978-1-902598-87-1, 2007-ж март айы

**МАРКЕТИНГ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ПЛАНДАШТЫРУУ ЖАНА АНЫН
АТААНДАШТЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮККӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

*Суютбекова Мактым, Жаныбек кызы Каныкей,
Шакирова Алина Ош мамлекеттик университети*

**МАРКЕТИНГ В БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ**

*Суютбекова Мактым, Жаныбек кызы Каныкей,
Шакирова Алина Ошский государственный университет*

MARKETING IN BUSINESS PLANNING AND ITS IMPACT ON COMPETITIVENESS

*Suyutbekova Makтым, Zhanybek kыzy Kanykei,
Shakirova Alina Osh State University*

Аннотация: Бул макалада бүгүнкү күндөгү рыноктук мамилелер шартында иштеп жаткан чарбалык субъектилердин маркетингдик ишмердүүлүктү туура пландаштыруусу каралаган. Анткени анын натыйжасы акыркы жыйынтыкка чоң таасирин тийгизет. Ошондой эле азыркы атаандаштык чөйрөдө маркетингдик ишмердүүлүктү туура пландаштыруу атаандаштык жөндөмдүү болууга чоң өбөлгө жаратып берет.

Аннотация: В данной статье рассматривается правильное планирование бизнес-маркетинга хозяйствующими субъектами в условиях рыночных отношений на сегодняшний день. Показано, что эффективность бизнес-планирования оказывает большое влияние на конечный результат.

Abstract: This article discusses the proper planning of business marketing by economic entities in the conditions of market relations today. It is shown that the efficiency of business planning has a great impact on the final result.

Түйүндүү сөздөр: маркетинг, атаандаштык, пландаштыруу, максат, атаандаштык жөндөмдүүлүк, финансылык мүмкүнчүлүктөр.

Ключевые слова: маркетинг, конкуренция, планирование, цель, конкурентоспособность, финансовые, возможности.

Key words: marketing, competition, planning, goal, competitiveness, financial, opportunities.

Бүгүнкү күндө рыноктук мамилелер өнүккөн сайын атаандаштык жөндөмдүүлүк дагы күч алууда. Андыктан ар бир ишкана өзүнүн чыгарган продукциясын же кызмат көрсөтүүсүн акыркы керектөөчүгө жеткирип берүү үчүн өздөрүнүн болгон күч-аракеттерин жумшашы керек. Ал иш-аракеттердин бири-маркетингдик ишмердүүлүктү туура пландаштыруу. Ишканадагы маркетингдик ишмердүүлүктүн пландаштыруунун алгачкы этабы болуп маркетингдин максатын коюу эсептелинет.

Максат – бул ишкана өзүнүн ишмердүүлүгүндө өзү эңсеген нерсеге жетүүгө багыт алуу.

Ишкананын максатын пландаштыруу бир канча этаптардан турат. Туура жолду тандоо үчүн ишкананын учурдагы талабын билүү керек. Бул үчүн пландаштыруунун биринчи этабында ишкананын учурдагы ишмердүүлүгүн ар тараптуу талдоо керек, б.а., ситуациялык талдоо жасоо керек. Мындай талдоо ишкананын каражаттарын жана ички мүмкүнчүлүктөрүн анын күчтүү жана алсыз тараптарын баалоого жана ишкананын тышкы чөйрөлөрүнүн өзгөрүү тенденцияларын аныктоого мүмкүнчүлүк жаратып берет. Бул изилдөөнү жүргүзүү менен жана бардык кызыктырган суроолорго жооп берүү менен экинчи этапка, б.а., ишкананын максатын иштеп чыгууга өтүүгө болот.

Ишкананын максаты төмөнкүдөй мүнөздөлүшү керек:

1. Конкреттүүлүк;
2. Коюлган максатка жетүүгө ылайыкташуу;
3. Максаттын так аныкталышы жана ишкананын каражаттарына дал келүүсү.

Ишкананын максатынын конкреттүүлүгү тапшырмалардын даана коюлушу менен аныкталышы керек. Ошондой эле коюлган максаттар жогорку деңгээлде болуп калбастан, ал реалдуулукка жакын болушу керек, б.а., ишкана көздөгөн максатына жетүү үчүн ар тараптуу өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү болушу керек, б.а., финансылык мүмкүнчүлүк, эмгек каражаттары, технологиялык каражаттар ж.б. ага толук жетүүгө мүмкүнчүлүктөрдү жаратыш керек. Ошол эле учурда максатты аныктоодо анын кайсыл мөөнөттө аткарыларын дагы белгилөө керек. Анткени кыска мөөнөттүү, орто мөөнөттүү же болбосо узак мөөнөттүү максат болушу мүмкүн. Ошондуктан бул жерде коюлган максат кайсыл аралыкта өзүнүн деңгээлин аныктайт жана өзүнүн жыйынтыгына жетет деген суроону коюу менен аныкташ керек. Максатты тандоодо ишкананын алдындагы жасай турган иштерин так аныктап алуу керек. Максатка жетүү үчүн ишканын алдына бир катар маселелер коюлат. Ошондой эле ишкананын приоритеттүү максаты аныкталышы керек. Андыктан негизги базалык максаттар болуп коюлган, б.а., кетирилген чыгымдардан киреше табуу, ресурстарды колдонуу, атаандаштык жөндөмдүүлүк, капиталдын структурасы, рыноктун үлүшү, сатуунун темпи жана сатуунун көлөмү эсептелинет [2-4].

Маркетингдин максатын жүзөгө ашырыш үчүн маркетингдик стратегия калыптандырылат. Маркетингдин стратегиясы - бул коюлган максаттарга жетүү үчүн өзүнчө маркетингдик иш-чараларга багытталуучу жана кыска жана узак мөөнөттүү чечимдерди чечүүгө багыт алуу.

Стратегия коюлган максаттын негизинде иштелип чыгат. Ошондой эле ишкананын мүмкүнчүлүгүн аныктоо, ресурстарды баалоо керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын талдоо, рыноктун өнүгүү перспективасын божомолдоо сыяктуу көрсөткүчтөргө негизделет [1].

Маркетингдин стратегиясын иштеп чыгуу - бул ишкананын ишмердүүлүгүнө карата максаттуу программалык мамиле. Маркетингдик стратегиянын негизги базалык глобалдык багыттары болуп: сегментация, дифференциация жана интернационализация эсептелинет.

Сегментациялоо стратегиясы-бул рыноктогу суроо-талаптын максималдуу тереңдигин тандоо, сунушталган товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөчүлөрдүн бардык тайпаларына кеңири жеткирүү.

Дифференциациялоо стратегиясы – бул жаңы товарларды өндүрүүнү өздөштүрүү, жаңы рынокторду өздөштүрүү, ошондой эле ишкердик ишмердүүлүгүнүн жаңы түрлөрүн таркатуу, фирманын учурдагы ишмердүүлүгү менен байланышпаган жаңы ишмердүүлүктөрдү киргизүү.

Интернационалдаштыруу стратегиясы – бул жаңы эл аралык рынокторду өздөштүрүү.

Жалпы стратегиялардын алкагында конкреттүү менчик стратегиялар иштелип чыгат. Аларды жазууда төмөнкүдөй стратегиялык аныктамалар колдонулат:

Рынок менен таанышуу, б.а., жаңы рынок, эски рынок ж.б. рынокту ээлеп алуу деңгээли, тагыраак айтканда, дифференциация потенциалын же дифференциалдуу эмес мамилени колдонуу. Атаандаштарга карата мамиле, б.а., пассивдүү, агрессивдүү жана реалдуу мамиле жасоо ж.б. [1,2].

Маркетинг ишмердүүлүгүнүн пландаштыруунун кийинки этабы-маркетингдик программаны иштеп чыгуу. Маркетингдик программаны иштеп чыгууда маркетингдин элементтери тандалып алынат жана алар оптималдуу деңгээлде коюлган максатка ылайыктуу бириктирилет. Ошондой эле маркетингдин бюджетинин алкагында финансылык каражаттарды бөлүштүрүү жүзөгө ашырылат. Программаны иштеп чыгууда анын мөөнөтү, жооптуулар жана ошондой эле финансылык каражаттардын суммасы так белгиленет.

Маркетингдик программа мөөнөтү боюнча кыска мөөнөттү, орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү болуп бөлүнөт.

Кыска мөөнөттүү программалар – бир айдан үч айга чейинки программалар.

Орто мөөнөттүү бул үч жылга чейин. Ал эми узак мөөнөттүү 5 жыл, 10 жыл же андан көп убакытка түзүлгөн маркетингдик программалар эсептелинет.

Программадагы коюлган маселелерге ылайыктуу максаттуу жана кадимкидей болуп экиге бөлүнөт. Кадимкидей программалар фирманын маркетингдик ишмердүүлүгүнүн бардык багыттар боюнча суроолорду чечүүгө багытталган. Ал эми максаттуу программалар өзгөчө маселелерди жүзөгө ашырууга багытталган. Мисалы, рыноктун жаңы сегменттерин өздөштүрүү же жаңы товарларды иштеп чыгуу. Маркетингдик программа керектөөчүлөрдүн журум-турумдарынын өзгөчөлүктөрүн алардын сатып алууга болгон мотивдерин, ишкананын сатуу мүмкүнчүлүктөрүн, өндүрүштүк каражаттарын, баа системасын, рыноктогу суроо талапты жана анын ийкемдүүлүгүн, рыноктун конъюктурасын, товарга болгон керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарын, рыноктуу комплекстүү изилдөөнүн, маркетингдик чөйрөнү талдоонун негизинде гана түзүлөт. Антпесе жөн гана бүдөмүк программаны иштеп чыгуу ишкананын рыноктогу ордун табууга түздөн-түз жардам бере албайт. Андыктан рыноктогу өздөрүнүн ордун табуу үчүн жана башка рынокторго чыгуу үчүн сөзсүз түрдө конкреттүү талдоолор жана далилдүү факторлор болушу керек.

Маркетингдин программасы анын бюджеттик бөлүгү жок болсо жүзөгө ашырылбайт. Практикада маркетингдин бюджетин аныктоонун ар кандай ыкмалары колдонулат. Алардын эң бир кеңири жайылгандары болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

1. Мүмкүнчүлүккө жараша каржылоо;
2. Аныкталган пайыздык негизде каржылоо ыкмасы;
3. Маркетингдик программаны эсепке алуу менен жана анын өзгөчөлүгүнө жараша каржылоо ыкмасы;
4. Атаандаштардын деңгээлине жараша каржылоо ыкмасы;
5. Коюлган максаттын жана маселелердин негизинде каржылоо ыкмасы.

Жогоруда айтылгандай, ар бир ишкана өзүнүн каржылык, атаандаштык жана башка мүмкүнчүлүктөрүнө жараша өздөрүнүн маркетингдик бюджеттерин аныкташат.

Фирмалардын тажрыйбасы көрсөткөндөй, маркетингдик пландаштыруунун көпчүлүк учурда ийгиликсиз болушуна төрт негизги себепти кароого болот:

1. Максаттуу багыттын так коюлбагандыгы;
2. Пландардын жана программалардын мазмунунда деффекттердин, б.а., кемчилдиктердин болушу.
3. Пландарды түзүү боюнча иштердин ийгиликсиз уюштурулушу;
4. Фирманын ичиндеги себептер [4].

Кандай гана ишкана болбосун анын ишмердүүлүгү алдыга койгон максатка жетүүгө багытталган. Ал максаттар маркетингдик пландарды жана программаны иштеп чыгууда негиз болот. Ошондой эле анын жардамында маркетингдик программалар жүзөгө ашырылат. Коюлган программалардын ишке ашышы жана камсыз болушу маркетингдик көзөмөлдөө системасынын жардамында жүргүзүлөт.

Жаңы ишкана түзүүдө учурдагы ири компаниялардын ошондой эле анча чоң эмес, бирок тез өнүгүп жаткан компаниялардын тажрыйбаларын окуп үйрөнүү пайдалуу. Убакыттын өтүшү менен компаниялардын саны дагы өсүшү мүмкүн. Ошондуктан убакыттын өтүшүнө жараша, технологиянын пайда болушуна жараша, керектөөлөргө жараша тынымсыз изилдөөлөр талап кылынат. Атаандаштарды изилдөөнүн жыйынтыгында ишкана өзүнүн күчтүү жана алсыз тараптарын аныктай алат.

Атаандаштарды талдоо алардын негизги ийгиликтерин жетишпестиктерин, стратегияларын, учурдагы максаттарын, өндүрүп жаткан товарларын баалоодон баштоо керек. Атаандаштар жөнүндө маалымат алууда алардын ээлеген позициясы, аткарган иш-аракети зор мааниге ээ. Анткени алардын иш-аракетине жараша компания өзүнүн стратегиясына, иш планына оңдоп түзөтүүлөрдү киргизе алат. Ар бир компаниянын максаты минималдуу чыгым кетирүү менен максималдуу пайда табуу багытталгандан кийин, ал сөзсүз түрдө өзүнүн атаандаштарын изилдеп чыгуусу керек. Бүгүнкү рыноктук

мамилелер шартында атаандаштык жөндөмдүүлүк чоң мааниге ээ. Анткени компаниянын атаандашууга жөндөмдүүлүгү башкаларга салыштырмалуу канчалык күчтүү болсо, ал рыноктун үлүшүн ошончолук кеңири ээлөөгө мүмкүнчүлүк алат. Ал үчүн компания өзүнүн ички жана тышкы чөйрөлөрүн тынымсыз талдоо жүргүзүү керек. Ошондой эле ал көзөмөлдөө процессин үзгүлтүксүз аткарып туруу керек [5].

Бүгүнкү рыноктук шартта бардык кубулуштар тез өзгөрүүгө дуушар болууда. Маселен, жаңы технологиянын пайда болушу, керектөөчүлөрдүн табиттеринин өзгөрүшү, атаандаштардын баа саясатынын өзгөрүшү, сапаттын жогорулашы, жашоо деңгээлдин жакшырышы жана башка бир топ факторлор ишкананын атаандаштык деңгээлин жогорулатууну талап кылат. Ошондуктан ар бир компания маркетингдик пландарды туура түзүү менен аларды ийгиликтүү ишке ашыруулары керек.

Адабияттар:

1. Убайдуллаев М.Б., Талайбек уулу Т. Маркетинг: Ош, 2012.-196 б.
2. Ноздрева Р.Б., Крылова Г.Д., Соколова М.И., Гренков В.Ю. Маркетинг. М., Юристъ, 2003.- С. 109.
3. Грузинов В.П. Схема маркетинговой деятельности. - М.: «Инфра – М», 2004 – С.305.
4. Завьялов П. С. Формула успеха: маркетинг (сто вопросов – сто ответов о том, как эффективно действовать на внешнем рынке).-М: Международные отношения, 2003.- С.354.
5. Gao, J., & Nee, A. Y. (2018). An overview of manufacturing knowledge sharing in the product development process. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part B: Journal of Engineering Manufacture, 232(13), 2253–2263. <https://doi.org/10.1177/0954405418759375>

УДК: 377

РОЛЬ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

*Таникулова А.М., аспирант tanikulova80@bk.ru
Кыргызско-Узбекский университет*

КОЛЛЕДЖДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИ КЕСИПТИК ЖАКТАН ДАЯРДОО СИСТЕМАСЫНДАГЫ ДОЛБООРДУК-ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНЦИЯСЫНЫН РОЛУ

*Таникулова А.М., аспирант tanikulova80@bk.ru
Кыргыз-Өзбек университети*

ROLE OF DESIGN AND RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS OF COLLEGE OF THE SYSTEM OF VOCATIONAL TRAINING

*Tanikulova Ayzada Mokushevna, graduate student tanikulova80@bk.ru
Kyrgyz-Uzbek University*

Аннотация: Данная статья анализирует роль проектно-исследовательской компетенции студентов колледжа, дает разъяснение на необходимость применения теоретико-методологических подходов, чтобы изучаемый процесс с учетом разрастания его эффективности давал успешные результаты. Актуальность исследования состоит в необходимости профессиональной подготовки студентов колледжа к активной профессиональной деятельности, ориентации учащихся на формирование компетентного знания. В статье рассмотрены три основных этапа темы, а также перечень, уровни и условия ключевых компетентностей, которые приняты в Государственном стандарте, утвержденном постановлением Правительства Кыргызской Республики. В ходе изучения темы разработана модель поэтапного применения технологии обучения для формирования исследовательской компетентности студентов, которая предусматривает последовательное выполнение

студентами колледжа в процессе профессионального обучения проектов трех уровней. Также рассмотрены дидактические средства и требования к реализации развивающих случаев обучения в зависимости от видов подготовки студентов – теоретическая и практическая.

Аннотация: Бул макала колледждин студенттеринин долбоордук изилдөө компетенциясына карата көз карашты анализдейт, изилденүүчү процесс анын эффективүүлүгүнүн өнүгүшүн эсепке алуу менен ийгиликтүү жыйынтык берүүсү үчүн теориялык-методологиялык ыкмаларды колдонуу керек экендигине түшүндүрмө берет. Изилдөөнүн актуалдуулугу окуучуларды активдүү кесиптик ишмердикке даярдоого болгон муктаждыкта, аларга компетенттүү билимдин түзүлүшүнө багыт берүүдө турат. Макалада теманын үч негизги этабы, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген мамлекеттик стандартта кабыл алынган негизги компетенттүүлүктөрдүн тизмеси, деңгээли жана шарты каралган. Изилдөөдө окуу процессинде колледждин студенттери үч деңгээлдеги долбоорду кезеги менен аткаруусу каралган, окутуу технологиясын этаптык колдонуунун модели студенттердин изилдөө компетенциясынын түзүлүшү үчүн иштелип чыккан. Жыйынтыгында биз студенттин даярдыгынын түрүнөн (теориялык жана практикалык) көз каранды болгон, окутууну өнүктүрүү учурларынын дидактикалык каражаттарын жана талаптарын карап чыктык.

Abstract: This article analyzes the view of the design and research competence of college students, explains that the process under study, taking into account the growth of its effectiveness, gives successful results, it is necessary to apply theoretical and methodological approaches. The relevance of the study is the need to prepare students for active professional activities, the orientation of students to the formation of competent knowledge. The article discusses the three main stages of the topic, as well as the list, levels and conditions of key competencies that are adopted in the State Standard, approved by the Government of the Kyrgyz Republic. In the course of studying the topic of this article, a model for the phased application of learning technology for the formation of students' research competence has been developed, which provides for the consistent implementation of three levels of projects by students in the process of learning. In conclusion, we examined the didactic tools and the requirements for the implementation of developmental cases of training, depending on the types of student training - theoretical and practical.

Ключевые слова: проектно-исследовательская компетенция, государственный образовательный стандарт Кыргызской Республики, научное новшество, модели исследовательской компетентности, технология обучения, дидактические средства.

Түйүндүү сөздөр: долбоордук изилдөө компетенциясы, Кыргыз Республикасынын билим берүү стандарты, илимий жаңылык, изилдөөчүлүк компоненттүүлүк моделдери, негизги касиеттери, окутуунун технологиялары, дидактикалык каражаттар, компетенттүүлүк билимдер.

Key words: project-research competence, relevance of the research, state educational standard of the Kyrgyz Republic, scientific innovation, models of research competence, basic properties, technology of training, didactic means, competent knowledge.

Проектно-исследовательская компетенция студентов колледжа - это вид компетенции, обеспечивающий результативное и личностно-осмысленное исполнение проектно-исследовательской деятельности, направленной на профессиональное будущее, самовыражение и личностный рост учащегося. Процесс формирования проектно-исследовательской компетенции учащихся колледжа ставит задачу применение таких теоретико-методологических подходов, которые бы обеспечивали его управленческое единство, помогали исследовать этот процесс с учетом разрастания его эффективности [2]. Целесообразное решение такого типа задачи дает возможность применения в целостности системного и компетентно-деятельного подхода с учетом принципов организованности. Модель формирования проектно-исследовательской компетенции учащихся колледжа, сконструированная на основе выделенного комплекса подходов, состоит из взаимосвязанных компонентов, а также совокупности педагогических факторов [8].

Подлинность, рациональность и факт исследования обеспечиваются теоретической структурированностью модели формирования проектно-исследовательской компетенции

учащихся колледжа. Она соответствует известным постулатам методологии педагогики и обладает внутренней системной согласованностью, применением комплекса теоретических и эмпирических методов, соответствующего предмету и вопросам настоящей статьи, организацией опытно-экспериментального испытания предлагаемых в процессе исследования положений, обработкой достигнутых данных методами статистики, периодичностью полученных результатов, осуществлением методических материалов исследования в педагогической практике и их результативной оценкой [3].

Актуальность исследования формирования проектно-исследовательской компетенции учащихся колледжа определяется необходимостью подготовки учащихся к активной профессиональной деятельности, ориентацией учащихся на формирование компетентного знания. История вопросов исследования включает три основных этапа ее рождения и развития, каждый из которых подвергался определенным изменениям в разработке задачи формирования проектно-исследовательской компетенции учащихся колледжа [4]. Первый этап включает становление компетентного подхода за пределами нашей республики, рассматриваемая проблема не является научной темой. На втором этапе компетентный подход интегрируется в наше образование, педагогическая наука проявляет интерес впервые исследовать вопросы по формированию различных компетенций учащихся, в том числе проектной и исследовательской, в частности в области профессионального образования. Понимание педагогической организацией необходимости ориентированного формирования проектно-исследовательской компетенции учащихся общеобразовательных учреждений достигается на третьем этапе.

Как результаты обучения, Государственный стандарт, утвержденный постановлением Правительства Кыргызской Республики от 21 июля 2014 года под № 403, определяет перечень и уровни сформированных ключевых компетентностей, которые являются образовательным результатом, формируемом и осуществляемом на содержании конкретных предметов и базирующемся на социальном опыте учащегося [1]. В образовательном процессе ключевые компетентности приобретаются учащимися при условиях, когда учебный процесс ориентирован на развитие самостоятельности и ответственности учащегося за организацию и результаты своей деятельности; учащиеся включены в осуществление разных видов образовательной деятельности в процессе обучения в общеобразовательной организации и проведения проектной, исследовательской, социальной работы во внеурочной и внеклассной деятельности; созданы ситуации для приобретения учащимися опыта постановки и достижения целей; обеспечена возможность постоянной корректировки индивидуальной образовательной траектории учащегося на основе оценивания; педагоги колледжа демонстрируют компетентный подход в образовательной и воспитательной работе [10].

Научное новшество исследования заключается в выявлении ингредиента и формирования модели исследовательской компетентности личности, включающая последовательность четырех взаимозависимых составляющих: 1. Ценностно-ориентировочный. 2. Проективно-творческий. 3. Предметно-преобразовательный. 4. Контрольно-коррекционный.

Содержание каждого компонента рассмотрено и изучено применительно к подготовке будущей профессии студента колледжа. Здесь выяснили, что исследовательская компетентность выступает как сложный синтез когнитивного, предметно-практического и личностного опыта студентов. Также определены основные свойства такие, как:

1. Системность, объединяющая и создающая единый набор, состоящий из теории и практики;
2. Превентивность – это предупреждение, которое направлено на выявление проблем, их соответствующее оценивание и предвосхищение сигналов внешней среды как условие успеха;

3. Инновативность – это внедрение новых методов работы, а также видение привычных явлений под новым углом, что помогает обнаруживать скрытые возможности, неявные взаимосвязи. В данном случае характеризуется мгновенной реакцией в процессе деятельности, способностью выйти за границы традиционного;
4. Прогностичность – прогнозирование будущего на основе научно обоснованного опыта;
5. Ментальность предполагает создание новых ментальных моделей, осуществление новой формулировки.
6. Полифункциональность, универсальность, помогающие переносить исследовательский подход на различные сферы работы и использовать в различных ситуациях;
7. Многомерность применяется в исследовании аналитических, критических, коммуникативных и других навыков и здравого смысла;
8. Мобильность проявляется в способностях активно действовать в любой ситуации и ведущие функции, таких как личностно-развивающая, научно-методологическая, культурологическая, ценностно-ориентационная и исследовательски-компетентная.

В ходе исследования темы данной статьи разработана модель поэтапного применения технологии обучения для формирования исследовательской компетентности студентов, опирающаяся на теоретические представления об основе и структуре исследовательской компетентности, внутренние возможности этой технологии, условия ее сочетания с требованиями технологий концентрированного обучения. Модель предусматривает последовательное выполнение студентами колледжа в процессе обучения проектов трех уровней: 1. Небольших мини-проектов первого уровня (например, решение традиционных учебных задач с практическим содержанием), адекватных ситуативной действенности, направленных на формирование успешной мотивации к исследовательской деятельности, накопление первоначального опыта; 2. Средних проектов второго уровня, соответствующих активности личности вне ситуации (например, подготовка рефератов, докладов, ориентированных на практику, игровое макетирование профессиональной деятельности и т.п.); 3. Крупных учебных максимумов третьего уровня, адекватных творческой предприимчивости личности (например, курсовые и дипломные работы).

Существуют также дидактические средства и требования реализации развивающих случаев обучения в зависимости от видов подготовки (теоретическая, практическая). Процесс теоретического обучения включает усиление исследовательского потенциала задач и заданий путем придания им проблемного вида; характер самостоятельной проектной деятельности студентов; приближение студентов к реальным условиям профессиональной деятельности [5].

Выводы:

Итак, практическое обучение заключается в ознакомлении студентов с методологией и методами изучения инновационного опыта обучения в колледже по формированию исследовательской компетентности учащихся; в изучении опыта исследовательской деятельности будущих специалистов; в выполнении студентами соответствующих проектов типа: «Программа и методика изучения опыта исследовательской деятельности студентов колледжа».

Литература:

1. Государственный образовательный стандарт, утвержденный постановлением Правительства Кыргызской Республики от 21 июля 2014 года, № 403, Главы 3 и 4.
2. Гузеев В. В. Консультации: метод проектов / В. В. Гузеев, Н. В. Новожилова, А. В. Рафаева и др. // Педагогические технологии. 2007. - № 1. - С. 103-114:
3. Бурков, В.Н. Как управлять проектами/В.Н.Бурков, Д.А.Новиков// М.: Синтег-ГЕО, 1997.
4. Зеер Э. Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование / Э. Ф. Зеер, Г. М. Романцев // Педагогика. 2002. - №3. - С. 16-21.

5. Иванов Д.А. Компетенции и компетентностный подход в современном образовании /Д.А.Иванов// Школьные технологии. 2007. - №6. — С. 77 -82.
6. Сартбекова Н.К./ Инновационные технологии в лингвистике/ ISSN 1694-7762. Жаңылыктар-Вести- News. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №2/2016 (2).- С.33-35.
7. Сартбекова Н.К./Преимущество применения мультимедийных технологий в образовательной сфере / Сартбекова Н.К., Сарыхан Гулэр /ISSN 1694-7762. Жаңылыктар-Вести- News. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №4/2017 (4). –С.18-20.
8. Карпов А. О. Научное образование в современной школе/А.О.Карпов// Народное образование, 2004.- № 9 - С. 47-56.
9. Селевко, Г. К. Компетентности и их классификация / Г. К. Селевко // Народное образование. 2004. - №4. - С. 138-142.
10. Сборник нормативно-правовых актов в области образования Кыргызской Республики (среднее, высшее, дополнительное и послевузовское профессиональное образование). Вып. 2. -Б., 2004,- С.55

УДК: 338.242

КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЫНДАГЫ ИШКАНАЛАРДЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУГА ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОРЛОР

*Ташбаев Азизбек Мазанович, э.и.д., профессор
Ош технологиялык университети,
Аттокурова Гүлүмкан, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

*Ташбаев Азизбек Мазанович, д.э.н., профессор
Ош технологический университет,
Аттокурова Гүлүмкан, старший преподаватель
Ошский государственный университет*

FACTORS INFLUENCING THE INCREASE OF EFFECTIVENESS OF ENTERPRISES OF PROCESSING INDUSTRY

*Tashbaev Azizbek Mazanovich, doctor of Economics, Professor
Osh University of Technology,
Attokurov Gelmon, senior lecturer
Osh State University*

Аннотация: Бул макалада кайра иштетүү өнөр жай тармагындагы ишканалардын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга таасир этүүчү факторлор каралды. Рынок шартында кайра иштетүү өнөр жайындагы рентабелдүүлүктү жана эффективдүүлүктү башкаруу учурдук пландарды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу сыяктуу эле аларды талдоону, көзөмөлдөөнү жана божомолдоону иштеп чыгууну талап кылат. Андыктан бул аралыктагы бардык таасир этүүчү факторлорду эске алуу эң манилүү.

Аннотация: В статье рассматриваются основные факторы, влияющие на эффективность производства перерабатывающей промышленности. В условиях рыночных отношений требуются управление рентабельностью и эффективностью перерабатывающей промышленности, разработки и реализации планов, а также контроль за их исполнением.

Түйүндүү сөздөр: эффективдүүлүк, кайра иштетүү өнөр жайы, рационалдуу колдонуу, өндүрүштүк фактор, мотивация, рентабелдүүлүк.

Ключевые слова: эффективность, перерабатывающая промышленность, рациональное использование, производственный фактор, мотивация, рентабельность.

Кайра иштетүү өнөр жайдагы экономикалык эффективдүүлүктүн денгээли өз ара бири-бири менен байланышкан көп кырдуу факторлордон көз каранды. Кайра иштетүү өнөр жайы ар бир тармак үчүн эффективдүүлүктүн атайын факторлорунун өзүнчө өзгөчөлүктөрү мүнөздүү. Эффективдүүлүктүн өсүүсүнүн бардык көп кырдуу тармактарынын факторлорун үч белги боюнча бөлүштүрүүгө болот:

1. Эффективдүүлүктү жогорулатуу булактары. Анын негизгилери болуп убакытты үнөмдөө, продукциянын сапатын жогорулатуу, табигый ресурстарды рационалдуу колдонуу, продукция өндүрүүнүн эмгек, материалдык, фонддук жана капитал ийкемдүүлүгүн төмөндөтүү эсептелинет.

2. Өндүрүштү өркүндөтүүнүн жана өнүктүрүүнүн негизги багыттары. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: илимий техникалык прогрессти тездетүү, өндүрүштүн техникалык-экономикалык денгээлин жогорулатуу, өндүрүштүн структурасын өркүндөтүү, башкаруунун уюштуруучулук системасын киргизүү, өндүрүштү уюштуруунун формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүү, эмгек ишмердүүлүгүн пландаштыруу жана мотивациялоо ж.б.

3. Өндүрүштү башкаруу системасында жүзөгө ашыруу денгээлин жогорулатуу. Анын негизинде төмөндөгүдөй факторлорду кароого болот:

а) ички, башкача айтканда, ички өндүрүштүк факторлор, алардын негизгилери болуп төмөнкүлөр эсептелинет: продукциянын жаңы түрлөрүн өздөштүрүү, механизациялоо жана автоматташтыруу, жаңы жабдууларды жана прогрессивдүү технологияларды киргизүү, чийки зат, материалдарды, күйүүчү майларды жана электр энергияны колдонууну жакшыртуу, башкаруу стилин өркүндөтүү ж.б.

б) тышкы факторлор - бул кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшүнүн тармактык структурасын өркүндөтүү, мамлекеттик, экономикалык жана социалдык саясат, рыноктук инфраструктураны жана рыноктук мамилени калыптандыруу [1].

Экономикалык эффективдүүлүк - бул татаал экономикалык категория жана ага төмөнкүдөй бир катар факторлор таасир этет: табигый, биологиялык, экономикалык. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн өзүнчө белгилер боюнча төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1-мазмуну боюнча: экономикалык, социалдык жана экологиялык;

2-пайда алуу чөйрөсү боюнча: чарбалык, эсептик, эл чарбасы;

3-объектини ээлөө боюнча: толук жана локалдык;

4-максаттуу багыты боюнча: пландык, иш жүзүндөгү жана нормативдик;

5-эсептөө ыкмасы боюнча: абсолюттук (бир чыгымды же ресурсту эсепке алуу менен же эффекттин жалпы чоңдугун мүнөздөйт) жана салыштыруу (чарбалык ж.б. чечимдердин бир канча чыгымдардын ичинен оптималдуу вариантын тандоо).

Өндүрүштөгү эффективдүүлүктү өлчөө ишканадан баштап жалпы эл чарбасына чейинки бардык тармактар үчүн эффективдүүлүктүн критерийлери болушу керек. Андыктан өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгүнүн жалпы критерийи болуп коомдук эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүүсү эсептелинет. Бүгүнкү күндө өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгү аталган критерийдин негизинде бааланат. Ишкананын денгээлинде эффективдүүлүктүн бирдиктүү критерийдин формасы катарында анын ишмердүүлүгүнүн пайдасын максималдаштыруу кызматын өтөшү мүмкүн.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгү өндүрүштүк процесстин негизги элементтерин эффективдүү колдонууну мүнөздөөчү өз ара бири-бири менен байланышкан системалардын көрсөткүчтөрүн конкреттүү сандык чагылдырат. Андыктан кайра иштетүүнүн өнөр жайындагы өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн системасы төмөндөгү принциптерге дал келет:

1. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн конкреттүү көрсөткүчтөрүнүн системаларын жана критерийлерин өз ара камсыз кылуу;

2. Өндүрүштүк ресурста колдонулган эффективдүүлүктүн бардык түрлөрүн аныктоо;

3. Башкаруунун бардык денгээлдеринде өндүрүштүн эффективдүүлүгүн өлчөөнү жана баалоону камсыз кылуу;

4. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун ички өндүрүштүк резервдерин мобилизациялоону стимулдаштыруу.

Аталган принциптерди эсепке алуу менен өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн төмөндөгүдөй системалары аныкталган:

1. Жалпыланган көрсөткүчтөр: бир продуктуна өндүрүүгө кеткен чыгымдарга карата таза продукциянын өндүрүлүшү, бир продукциянын өндүрүүгө кеткен чыгымдан алынган пайда, өндүрүштүн рентабелдүүлүгү, бир сом товардык продукцияга кеткен чыгым, өндүрүштү интенсификациялоонун эсебинен продукциянын өсүү үлүшү [2].

2. Эмгекти жана персоналды эффективдүү колдонуу көрсөткүчтөрү: эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүү темпи, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун эсебинен продукциянын өсүү үлүшү, кызматкерлерди абсолюттук жана салыштырмалуу бошотуу, жумушчу убакыттын фондун пайданалуу, колдонуу коэффициенти, продукциянын эмгек кайтарымдуулугу, продукцияга кеткен эмгек акынын ийкемдүүлүгү ж.б.

3. Негизи өндүрүштүк фонддорду эффективдүү колдонуу көрсөткүчтөрү: жалпы фонддун кайтарымдуулугу, негизги фонддордун активдүү бөлүгүнүн фонд кайтарымдуулугу, негизги фонддун рентабелдүүлүгү, продукциянын фонд ийкемдүүлүгү, продукциянын материал ийкемдүүлүгү, жеке заттарды жана материалдарды эң маанилүү колдонуу коэффициенти.

4. Каржы каражаттарын эффективдүү колдонуунун көрсөткүчтөрү: айлануу каражаттарын айлануусу, айлануу каражаттарынын рентабелдүүлүгү, айлануу каражаттарын салыштырмалуу чыгарылышы жана бошотулушу, капиталдык салымдын салыштырмалуу салмагы, капиталдык салымдын рентабелдүүлүгү, капиталдык салымдын кайтарым мөөнөтү ж.б.

Рынок шартында кайра иштетүү өнөр жайындагы рентабелдүүлүктү жана эффективдүүлүктү башкаруу учурдук пландарды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу сыяктуу эле аларды талдоону, көзөмөлдөөнү жана божомолдоону иштеп чыгууну талап кылат. Андыктан, убакыт факторун эске алуу эң манилүү. Башкача айтканда, жаңы продукт же кызмат көрсөтүү рынокко чыгуу үчүн зарыл болгон убакыт, жаңы идеяларды жүзөгө ашыруу үчүн жана өздөштүрүү үчүн зарыл болгон убакыт, жаңы продукцияны өндүрүү үчүн өндүрүштү өздөштүрүүгө кеткен убакыт, эски өндүрүштүн ордуна жаңы заманбап өндүрүштү киргизүүгө кеткен убакыт ж.б. Андыктан, бардык эле өндүрүштө негизги факторлордун бири катарында убакыт эсептелерин эске алуу керек.

Рыноктук экономикада убакыттын өтүүсү менен ар кандай товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн пайда болуусу жаңы технологиянын кирүүсүн же жаңы продукциянын пайда болуусун талап кылат. Ошондуктан жаңы технологияны киргизүү үчүн жаңы продукцияны иштеп чыгуу же жаңы технологияны бул өздөштүрүү өз кезегинде убакытты пайда кылат.

Рыноктук экономикага өтүү өндүрүштүк чарбалык чечимдердин оптималдуу варианттарын тандоодо же жүзөгө ашырууда экономикалык эффективдүүлүктү баалоонун практикасына жана теориясына бир катар маанилүү өзгөрүүлөрдү киргизүүдө:

Биринчиден, жалпы мамлекеттик тоталитардык-экономика шартында кабыл алынуучу чечимдердин эффективдүүлүгүн негиздөөгө салыштырмалуу өндүрүштүк чарбалык чечимдерди кабыл алуудагы экономикалык жоопкерчиликти маңызы бир топ жогорулайт. Ошол эле учурда рыноктук экономика шартында, башкача айтканда, каражаттын менчик ээси акыркы өндүрүштүк ишмердүүлүктүн финансылык жыйынтыгына карата болгон толук материалдык жоопкерчиликти өзүнө алат. Башкача айтканда, материалдык персоналдаштыруу эмес, финансылык жоопкерчилик жүрүүдө. Мындай шарттарда экономикалык эффективдүүлүктү негиздөө жана эсептөө эми формалдык мүнөзгө ээ болбойт. Башта бул борборлоштурулган экономиканы башкарууда орун алып келген. Ал жерде жобо боюнча долбоордук жана иш жүзүндөгү кабыл алынган

чечимдердин эффективдүүлүгү дал келген эмес. Тагыраагы, административдик башкаруу экономикада чечим кабыл алуу процесси мамлекет тарабына жүктөлгөн болсо, бүгүнкү күндө өндүрүштүк ишмердүүлүк толук түрдө менчик ээси материалдык жоопкерчилик тартууда. Ошондуктан ал өзүнүн өндүрүштүк чарбалык ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн рыноктук мамилелердин элементтерин жакшы үйрөнүү талап кылынууда.

Экинчиден, кабыл алынуучу чечимге карата болгон жоопкерчиликти күчөтүү өндүрүштүн өнүгүүсүн жана инвестициялык ишмердүүлүктөгү тобокелчиликтин деңгээлин жогорулатуу менен байланышкан. Өндүрүштүн регулятору рыноктук мамиленин негизи катары кызмат өтөгөн учурда бул жерде камсыздандыруунун толук системасы, долбоорлорду көз карандысыз экспертизациялоо, экспертизадан өткөрүү, кеңеш берүүчү фирмалардын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонуу зарыл. Андыктан кайра иштетүү өнөр жайындагы эффективдүүлүккө таасир этүүчү факторлордун бири катары кабыл алынуучу чечимдердин жоопкерчилигин жогорулатуу. Анткени кабыл алынуучу чечимдин акыркы жыйынтык түздөн-түз көз каранды болушу толук ыктымал.

Үчүнчүдөн, инвестициянын жана өндүрүштүн динамикалуугун эске алуу менен дисконтирлөөнүн негизинде финансылык жыйынтыктарга жетишүүдө жана негиздөөдө убакыттын факторун баалоонун маанилүүлүгү күчөтүлөт. Башкача айтканда, рыноктук экономикада өндүрүш рынокто атаандаштарынын санынын өсүшү менен өтө тез темпте өсөт. Ошондуктан анын кесепети финансылык жыйынтыкка таасирин тийгизет. Андыктан убакыттын факторун баалоонун маанилүүлүгү күчөтүлөт [3].

Төртүнчүдөн, административдик-командалык башкаруу системасынан айырмаланып рыноктук мамилелер шартында борборлоштурулган экономикалык нормалардын жана эффективдүүлүктүн нормативдеринин ордуна индивидуалдык жеке рыноктун таасиринин астында пайда калыптануучу нормативдер колдонулат. Андыктан жекече нормалар динамикалуу жана алар рыноктун таасиринин астында убакыттын өтүшү менен өлчөнөт. Ошондой эле алар кабыл алынуучу чечимдин экономикалык эффективдүүлүгүн негиздөөдө эске алынат. Башкача айтканда, өндүрүлүүчү продукцияга кеткен сырьё материалдардын чыгымдарын нормасын аныктоодо, амортизациянын нормасын аныктоодо, ишкананын пайдасын аныктоо сыяктуу көрсөткүчтөрдө колдонулат.

Андыктан мурдагы жалпы нормативдик эффективдүүлүк бүгүнкү күндө рыноктун таасири алдында пайда болуучу эффективдүүлүктөр менен алмашууда. Анткени рыноктун жана анын ичиндеги элементтеринин өзгөрүүсү менен ишкананын эффективдүүлүгү дагы өзгөрүлүүдө.

Адабияттар:

1. Токтомаматов К.Ш. Переходный период в социально-экономическом развитии Кыргызстана [Текст] / К.Ш. Токтомаматов, С.А. Омурзаков. – Жалал-Абад, 2006.
2. Токтомаматов К.Ш. Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики [Текст] / К.Ш. Токтомаматов. – Бишкек, 1999. – С.211
3. Программа развития пищевой и перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики на 2012-2016 гг. [Электронный ресурс]: постановления Правительства Кырг. Респ. – Бишкек: 2012.

УДК: 338.242

КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЫНДАГЫ ӨНДҮРҮШТҮН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН МААНИСИ

*Ташбаев Азизбек Мазанович, э.и.д., профессор
Ош технологиялык университети,
Аттокурова Гүлүмкан, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

СУТЬ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

*Ташибаев Азизбек Мазанович, д.э.н., профессор
Ош технологический университет,
Аттокурова Гүлүмкан, старший преподаватель
Ошский государственный университет*

THE ESSENCE OF IMPROVING THE EFFICIENCY OF THE PROCESSING INDUSTRY

*Tashbaev Azizbek Mazanovich, doctor of Economics, Professor
Osh University of Technology,
Attokurov Gelmon, senior lecturer
Osh State University*

Аннотация: Бул макалада кайра иштетүү өнөр жайында продукцияларын өндүрүүдөгү эффективдүүлүктүн мааниси жана маңызы каралды. Рыноктук мамилелер шартында эффективдүүлүк маселеси эң негизги орунду ээлейт, анткени ар бир жумшалган чыгым кандайдыр бир натыйжа же пайда алып келиши керек. Андыктан азыркы убакта ар бир ишкана, анын ичинде кайра иштетүү өнөр жайындагы ишканалар эффективдүүлүк маселесине чоң маани берүүгө тийиш.

Аннотация: В данной статье рассматривались суть и значение эффективности производства продукции перерабатывающей промышленности. В условиях рыночных отношений проблема эффективности занимает первое место, так как каждое потраченное средство должно приносить прибыль или какой-то результат. Таким образом каждое предприятие в настоящее время должно уделять должное внимание на повышение эффективности производства перерабатывающей промышленности.

Түйүндүү сөздөр: эффективдүүлүк, кайра иштетүү өнөр жайы, пайда, чыгым, өсүү, төлөө жөндөмдүүлүгү, туруктуулук.

Ключевые слова: эффективность, перерабатывающая промышленность, прибыль затраты, развитие, платежеспособность, стабильность.

Адамдын бардык максаттуу ишмердүүлүгү эффективдүүлүк көйгөйү менен байланышкан. Бул түшүнүктүн негизинде ресурстардын чектелүүлүгү, убакытты үнөмдөө, жеткиликтүү ресурстардан болушунча көбүрөөк продукция алуу түшүнүктөрү жатат.

Эффективдүүлүк көйгөйү – бул дайыма тандоонун көйгөйү. Тандоо эмне өндүрүү, продукциянын кайсы түрлөрүн өндүрүү, кандай жол менен, аларды кантип бөлүштүрүү, учурдагы жана келечектеги колдонуу үчүн кандай көлөмдөгү ресурстарды колдонуу керек деген суроолорго тиешелүү.

Эффективдүүлүктүн кызматташуусунун оптималдуулугун камсыз кылуу максатында башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрү кайра иштетүү өнөр жай ишканаларындагы негизги көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелүүдө. Эффективдүүлүк түшүнүгү көп кырдуу болуп эсептелинет. Өзгөчө «эффект» сөзү кандайдыр бир иш аракеттин жыйынтыгын түшүндүрөт. Бул түшүнүк экономикалык, экологиялык, уюштуруучулук-укуктук, социалдык жана башка ар кандай жыйынтыктардын маанисин бериши мүмкүн [1]. Ошондуктан эффективдүүлүк дегенде системалуу түрдө чечилүүчү социалдык экономикалык жана башка комплекстүү түшүнүгө болот. Ошондой эле учурдагы системалуулуктун негизинде экономикалык, уюштуруучулук, социалдык жана башка эффективдүүлүктүн түрлөрүн кароого болот.

Эффективдүүлүктү баалоого карата заманбап мамилелер анын ар түрдүү классификациялары менен байланышкан. Маселен, О.Романова эффективдүүлүктү ички, тышкы эффективдүүлүк, ошондой эле статистикалык жана динамикалык эффективдүүлүк деп бөлүп карайт. Анын айтымында ички эффективдүүлүк кетирилген чыгымдардын жана алынган натыйжанын катышынын негизиндеги ишкананын өндүрүмдүүлүгүнүн жыйынтыгы менен баалоону чагылдырат. Башкача айтканда, ички эффективдүүлүк ишкананын өзүндөгү кеткен чыгым менен алынган пайданын ортосундагы катышты

чагылдырат. Ал эми тышкы эффективдүүлүк коомдук керектөөнүн структурасын, анын ишканалар тарабынан канааттандырылуу денгээлин, өндүрүштүк продуктусун пайдалануу денгээлин, ишкананын рыноктогу үлүшүн, ишкананын рыноктогу потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн чагылдырат.

Статистикалык эффективдүүлүк кыска мөөнөттүн аралыгында пайда болгон оперативдүү жана тактикалык суроолорду чечүүдө ишкананын ишмердүүлүгүн башкаруусун жана баалоонун негизги формасы катарында эсептелинет [2].

Динамикалык эффективдүүлүк узак мөөнөттүн аралыгында технологиялык өзгөрүүлөрдү жана башка өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн жыйынтыгында бир топ жыйынтыктарга жетүүнү сунуштайт.

Динамикалык эффективдүүлүк узак мөөнөттүн аралыгында ишкананын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн колдоонун негизги ыкмасы болуп эсептелет. Андыктан бүгүнкү рыноктук экономика шартында динамикалык эффективдүүлүк кайра иштетүү өнөр жайларындагы атаандаштык денгээлдерин жогорулатуучу ыкма катарында колдонууга болот деп айтсак болот.

Ю.А.Бабань эффективдүүлүктүн салттык түшүнүгү кенири жетишерлик мааниде эмес деп эсептеген [3]. Ал эффективдүүлүк түшүнүгү жыйынтык менен колдонулган ресурстардын катышынын формасы менен гана чектелбеш керек деп эсептейт. Башкача айтканда, эффективдүүлүк түшүнүгү тандап алынган убакыттын аралыгына жараша термелиши керек деп эсептеген. Ошондуктан бүгүнкү күндө ишканаларда башка төлөөгө жөндөмдүү, дараметтүү, жетилгендик сыяктуу терминдер колдонулууда.

Бүгүнкү күндө дараметтүүлүктүн ар кандай түрлөрү каралууда:

- экономикалык (эффективдүүлүк, атаандаштык, жөндөмдүүлүк)
- рыноктук (бизнесин ликвиддүүлүгү)
- өндүрүштүк (техникалык, технологиялык, уюштуруучулук)
- инвестициялык (инвестициялык потенциал)
- каржылык (төлөө жөндөмдүүлүк, туруктуулук)
- коммерциялык(активдердин айлануусунун тездиги)
- социалдык (жамааттагы социалдык стабилдүүлүк)
- экономикалык (айлана-чөйрөнү коргоо денгээли)

Т.Тайнер объектинин курамы боюнча эффективдүүлүктү бөлүштүрөт. Ал эффективдүүлүктү максаттуу (функционалдуу) технологиялык (ресурстук) жана экономикалык эффективдүүлүк деп бөлүп карайт.

Максаттуу (функционалдык) эффективдүүлүк дегенде изилденип жаткан системанын кызматташуусунун анын максаттуу багытка дал келүү денгээлдеги түшүнүктө болот.

Технологиялык же ресурстук эффективдүүлүк дегенде бир тараптан ар түрдүү продукциянын түрлөрүн өндүрүүнүн көлөмү менен, экинчи тараптан кетирилген чыгымдардын көлөмүнүн ортосундагы катыштын көз карашы менен ишкананын ресурстарынын интенсивдүү колдонуу денгээлин түшүнүүгө болот.

Ал эми экономикалык эффективдүүлүк суроо-талаптын төлөө жөндөмдүүлүгүн эске алууга негизделет. Башкача айтканда, экономикалык эффективдүүлүктүн көрсөткүчүнө көпчүлүк учурда пайда, кошумча нарк, продукцияны сатууга, продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгым ж.б. кошулат.

Мындай түрдөгү бөлүштүрүү эффективдүүлүк түшүнүгүнүн өзгөчө татаал экендигин тастыктайт. Башкача айтканда, ага карата ар кандай критериялар менен бааланышын да мүнөздөөгө болот. Ошол себептүү, биздин оюбузча, бир тараптан кайра иштетүү өнөр жайларындагы ишканалардын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчүн негиздөөдө жалпыланган көрсөткүчтөрдүн жардамы менен рынокто болуп жаткан жана өзгөрүлүп жаткан бардык факторлорду бир учурда эсепке алууга умтулуу керек. Экинчиден, кайра иштетүү өнөр жайларындагы эффективдүүлүк рыноктук жана

инновациялык процесстерди узак убакыттын аралыгында жүзөгө ашыруу өндүрүштүк бирикмелерди, экономикалык субъекттерди ж.б. бардык факторлорду өзүнө камтыган көп критериялуу жана көп денгээлдүү бааланышы керек.

Экономисттер тарабынан эффективдүүлүк кирешелүүлүк, натыйжалуулуктун денгээли катарында түшүндүрүлөт. Аны менен катар эффективдүүлүк түшүнүгү көп кырдуу. Жогоруда белгилегендей, эффективдүүлүк боюнча өз учурунда ар кандай аныктамаларды же классификацияларды кездештирүүгө болот. Демек, биздин оюбузча, эффективдүүлүк дегенде кошумча максатка жетүү денгээлине, б.а., талап кылынган күтүлүүчү жыйынтыкка жетүү денгээлин түшүнсөк болот. Анткени бүгүнкү күндө, рынок мамилелер шартында кайра иштетүү өнөр жайындагы эффективдүүлүктүн денгээлин жогорулатуу учурдун талабы. Бардык ишканалар көпчүлүк учурда өзүнүн койгон максатына же болбосо күтүлүүчү жыйынтыкка жетпей калганын байкоого болот. Ошондуктан биз жогорудагы аныктаманы келтирдик. Ошондой эле процесстин эффективдүүлүгүн максатка жетишүүдөгү көнүгүү же адаптация болуу денгээли, ал эми системанын эффективдүүлүгү бул максатка жетүү денгээли экендигин белгилөөгө болот.

Эффективдүүлүк менен сапат көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы айырмачылык болуп, эффективдүүлүктүн көрсөткүчү системанын кызматташуусунда пайда болгон натыйжаны жана процессти мүнөздөйт [4]. Ал эми сапаттын көрсөткүчү өзүнүн багыты боюнча системанын жарамдуулугун мүнөздөйт. Эффективдүүлүктүн өсүүсү кайра иштетүү өнөр жай ишканаларында жана ошондой эле жалпы улуттук чарбалардын денгээлинде аныкталган социалдык экономикалык мааниге ээ:

1. Айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүнүн эсебинен 99% азык-түлүк продуктуларын камсыз кылат, б.а., бул өлкөдөгү азык-түлүк коопсуздугун калыптандырууну тастыктайт;

2. Тигил же бул ресурсту колдонуу менен бардык колдонуудагы продукцияларды өндүрүүгө болот. Аны менен катар калктын керектөөлөрүнүн канааттануусун жогорулатууга мүмкүнчүлүк жаралат;

3. Эффективдүүлүк менен айыл чарба чийки заттарынан даярдалган товарлардын же азык-түлүк продуктуларынын рыноктук баасынын денгээли байланышкан. Ошого байланыштуу салыштырмалуу туруктуу суроо-талапка болгон учурдагы сатуунун көлөмүнүн өсүүсү же чыгымдардын төмөндөшү рыноктук баанын төмөндөшүнө көмөк көрсөтөт. Аны менен бул жерде эффективдүүлүк минималдык чыгым жумшап максималдык пайда алуу деген түшүнүккө алып келет;

4. Эффективдүүлүктүн өсүүсү кайра иштетүү өнөр жай ишканаларынын кирешесинин өсүүсү менен байланышкан. Канчалык төмөн же аз чыгым менен көп өндүрүш чыгаралган болсо, ошончолук көп киреше алуу менен аны эмгек акыны жогорулатууга, инновацияларды иштеп чыгууга ж.б. социалдык- экономикалык маселелерди чечүүгө болот;

5. Кайра иштетүү өнөр жай ишканадагы өндүрүштүн эффективдүүлүгүн өстүрүү - бул чектелүү ресурстар менен байланышкан объективдүү муктаждык.

Кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги маселелери болуп: калктын керектөөсүн камсыз кылуу, өндүрүштү өстүрүүнүн туруктуу тенденциясына жетишүү, инвестициялык саясаттын өсүүсү үчүн шарттарды түзүү, тармактык структураларды кайра түзүүнү камсыз кылуу, ишканаларды техникалык жактан камсыз кылуу, ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияларды өндүрүүсүнө кайра багыт алуу, экспорттук потенциалды өстүрүү эсептелинет.

Андыктан, эффективдүүлүктүн деңгээли эмгектин шартын жакшыртуу, инфляцияны азайтуу, калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу, тез экономикалык өсүү сыяктуу бир катар социалдык жана экономикалык маселелерди чечүүдө таасирин тийгизет. Ошол себептүү кайра иштетүү өнөр жайындагы ишканалардын ишмердүүлүгүндө эффективдүүлүктү жогорулатуу өзгөчө мааниге ээ экендигин дагы бир ирет баса белгилеп кетүү керек.

Адабияттар:

1. Абдымаликов К.А. Экономика Кыргызстана.- Бишкек, 2012.
2. Статистический ежегодник Кыргызской Республики. -Бишкек, 2017
3. Жумабаев Ж. Проблемы повышения эффективности аграрного сектора в условиях трансформирующейся экономики Кыргызстана [Текст]: автореф. дис. д-ра экон. наук / Ж. Жумабаев. – Бишкек, 2005. – С.49
4. Зулпукаров А. Социально-экономические проблемы аграрной реформы и пути повышения ее эффективности [Текст] : (на примере Кыргызской Республики): автореф. дис. д-ра экон.наук /А. Зулпукаров. – Бишкек, 2005. – С.38

УДК 81-114.4

РУССКИЕ КАНОНИЧЕСКИЕ АНТРОПОНИМЫ В РОССИИ XXI ВЕКА

*Фаткина Ксения Вячеславовна, ассистент, e-mail: kseniafatkina@yandex.ru
Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия*

XXI КЫЛЫМДАГЫ РОССИЯДАГЫ ОРУСЧА КАНОНДУК АНТРОПОНИМДЕР

*Фаткина Ксения Вячеславовна, ассистент, e-mail: kseniafatkina@yandex.ru
Алтай мамлекеттик университети, Барнаул, Россия*

RUSSIAN CANONICAL ANTHROPONYMS IN RUSSIA OF THE 21ST CENTURY

*Fatkina Kseniya Vyacheslavovna, assistant, e-mail: kseniafatkina@yandex.ru,
Altai State University, Barnaul, Russia*

Аннотация: В работе проанализирован состав группы наиболее популярных мужских и женских антропонимов именной группы города Барнаула в начале XXI века. Среди популярных личных имен были выделены канонические. Обозначены причины и тенденции использования русских канонических имен.

Аннотация: Макалада Барнаул шаарынын XXI кылымдын башындагы эркектердин жана аялдардын бир топ популярдуу антропонимдер тобунун курамы талдоого алынган. Популярдуу жеке ысымдардын ичинен канондук ысымдар бөлүп алынган. Орусча канондук ысымдарды пайдалануу тенденциялары менен багыттары белгиленген.

Abstract: This paper analyzes the composition of the group the most popular male and female anthroponyms of names of the citizens of Barnaul city in the early XXIst century. Popular personal names were selected as canonical. The reasons and trends of the use of Russian canonical names are indicated.

Ключевые слова: антропонимы, популярность, канонические имена, русские имена, культура, традиции.

Түйүндүү сөздөр: антропонимдер, популярдуулук, канондук ысымдар, орусча ысымдар, маданият, каада-салттар.

Key words: anthroponyms, popularity, canonical names, Russian names, culture, traditions.

Представляется, что личное имя является определенным средоточием культуры народа, и, в то же время, оно само – порождение народной культуры. При этом на протяжении много времени культура определялась прежде всего религией. Любая религия несла с собой комплекс моральных, правовых и традиционных бытовых норм и привычек. Одной из главных культурных ценностей, сопутствующих религии, служит определенный массив личных имен. Можно отметить, что в настоящее время в системах и способах именовании людей сохраняется ряд традиций, привнесенных религией.

Национальная антропонимия содержит обширные сведения об особенностях социальной организации, экономическом развитии, культуре, этнографии общества. О сумме имен, употребляющихся в данное время у какого-либо народа, обычно говорят как

о системе, в которой все сбалансировано. Все имена собственные, функционирующие в социуме, составляют ономастическое пространство, определяемое моделью мира, существующей в представлении народа, дающего имена. С развитием общества система имен также не остается постоянной: имена устаревают, меняется их популярность. Интерпретационный контекст антропонима, по мнению исследователей, связан с системой миропонимания и мироотношения бытующей в общем социальном сознании, его можно представить в виде множества текстов, объединенных тематикой человека и имени. При этом такого рода контекст именного знака исторически изменчив. Изменения могут быть вызваны несколькими факторами: различным восприятием имен в определенное время, обращением к различным мотивировкам имен и т.д. Следует отметить, что совокупность мотивов и норм наречения является своеобразной для определенной культуры и специфичной для каждого из ее временных срезов.

При анализе личных антропонимов города Барнаула XX - XXI веков, было отмечено, что ядро именника составляют русские канонические имена. Именно такие имена входят в состав подгруппы наиболее популярных имен на протяжении всех рассмотренных десятилетий. Можно сказать, что канонические антропонимы представляются наиболее интересными, а следовательно, востребованными для русских людей.

Российская система антропонимов претерпевала изменения на протяжении всего времени своего существования. Так, в дохристианской Руси имена давали по внешним признакам, по характеру, по особым качествам. После 988 года, то есть крещения Руси, людям стали давать имена по специальным книгам – Святцам. В святцах были собраны канонизированные имена, а языческих не было вовсе. Естественное развитие русской именной системы было нарушено искусственно в результате смены идеологии, культурной позиции после революции в начале XX века. В результате в именнике появились новые, не только церковно-славянские имена. Имятворчество продлилось недолго, к концу 30-х годов XX века. Искусственно созданные антропонимы уходят из активного употребления. мода на новые, необычные имена возвращается в конце 90-х - начале 2000-х годов. Однако к 2010 году родители начинают выбирать для своих детей простые, “народные” имена: Иван, Егор, Мария, Дарья, Ксения. Зато другие “красивые” имена: Розалинда, Эвелина, Ромуальд и другие в настоящее время не пользуются популярностью.

Таким образом, в именах отражаются ценности и приоритеты жителей России. Система имён с развитием общества меняется, они устаревают, меняется их популярность. Изменения могут быть вызваны различным восприятием имён в отдельные этапы развития общества, различной социальной оценкой определенных типов антропонимов, обращением к различным мотивировкам имён, продиктованным требованием эпохи. Несмотря на изменения в разные периоды жизни общества, системы имён, вся тенденция русского именника в сохранении канонических имён, их возрождение. мода, популярность, традиции личных имен сохраняют именные системы.

В начале XXI века в мужской подсистеме именника города Барнаула в группу наиболее популярных имен входят русские канонические имена: Александр, Никита, Дани(и)л, Артем, Дмитрий, Иван, Кирилл, Егор и Максим.

Имя Александр в период занимает первое место по количеству употреблений. Рассматривая вопрос о функционировании имени Александр в современной молодежной среде, мы выявили некоторые особенности восприятия имени.

Проведенное анкетирование показало, что девушки в возрасте от 20 до 22 лет считают популярными следующие имена: Александр, Тимофей, Данил, Даниил, Захар, Артем. Юноши в возрасте от 20 до 22 лет считают популярными следующие имена: Александр, Тимофей. Причину выбора имени связывают с частотой употребления в своем окружении. На вопрос «Почему имя Александр популярно на протяжении XX – н. XXI вв.» 50% опрошенных отвечают, что это связано с привлекательным фонетическим

обликом. *«Александр - имя звучное, красивое», «Александр - красивое имя, солидное», «Александр - звучит гордо».*

30% связывают популярность имени с его этимологическим значением «защитник». *«Александр в переводе с греческого языка защитник. Так как у человека в современном мире возникает потребность в защите и безопасности, а одним из ее гарантов может быть носитель имени». «Александр этимологически выигрывает».* 15% респондентов связывают популярность с тем, что многие великие люди носили это имя. *«Этим именем звали русских царей и правителей». «В честь знаменитых людей: Александр Македонский».* 5% связывают популярность имени Александр с разными формами этого имени. *«Имя Александр имеет разные формы, т.е. его удачно можно применить и к маленькому ребенку – Сашенька, и к подростку – Саша, Санек и к взрослому мужчине – Александр».*

Имя Дмитрий, ставшее популярным в 70-е годы XX века (шестое место, 2695 носителей), в 2001 -2010 гг. занимает пятое место - 1119 или 4,4% от общего числа рожденных. Имя Максим в 90-е годы становится менее употребительным и не входит в группу наиболее популярных имен, но уже в период с 2001 по 2010 годы оно вновь оказывается в данной группе на девятом месте, 852 употребления или 3,3%. В 2000-е наибольшую популярность приобрели имена: Дани(и)л, Артём, Егор. Дани(и)л - третье место, 1264 употребления, 4,9%. Артём – находится на четвертом месте - 1131 или 4,4% от общего числа рожденных мальчиков. Егор размещается на девятом месте – 945 имяносителей, 3,7%.

Рассмотрим группу наиболее популярных женских имен в период с 2000 по 2010 годы. Она включает в себя следующие антропонимы: Анастасия, Дарья, Екатерина, Елизавета, Виктория, Анна, Мария, Алина, Софья, Валерия.

Имя Екатерина с 2001 по 2010 годы занимает третье место- 1346 или 5,7% от общего числа использований. Имя Анна в 2000-е годы оказывается на шестом месте в группе популярных имен – 1037 (4,4%) использований. Имя Анастасия в период с 2001 по 2010 годы расположилось на первом месте (1905 использований или 8% от общего числа рожденных). Рассматривая вопрос о функционировании имени Анастасия в современной молодежной среде, мы выявили некоторые особенности восприятия имени. Проведенное анкетирование показало, что девушки в возрасте от 18 до 23 лет считают наиболее популярными следующие имена: Анастасия – 25%,Юлия – 5%, Виктория – 5%, Кристина - 10%, Ирина – 5%, Анна- 5%,Ольга - 10%, Татьяна – 15%. Юноши, этого же возраста считают, что наиболее популярными женскими именами являются: Екатерина – 15%, Наталья – 10%, Елена – 20%, Алина – 10%, Алиса- 5%, Татьяна – 5%, Ольга - 10%, Ирина – 5%, Карина- 5%, Анна – 5%. Причину выбора имени связывают с частотой употребления в своем окружении. На вопрос: «Почему имя Анастасия в последние 17 лет наиболее популярно?» 50% всех опрошенных отвечают, что это связано с привлекательным фонетическим обликом: *«Имя имеет красивое произношение»; «Очень красивое»; «Анастасия – красивое имя, несет в себе, что-то русское, доброе»; «Анастасия – красивое, мне оно очень нравится».* 7,5% респондентов отметили принадлежность имени Анастасия к царскому роду Романовых (Анастасия Николаевна Романова): *«Ассоциация с царской семьёй Романовых»; «В честь Романовых»; «Царское имя».* 10% опрошиваемых связывают популярность имени Анастасия с показом сериалов, где главной героиней является Анастасия, многие известные люди имеют это имя: *«Потому что сейчас много сериалов, где главной героиней является Анастасия»; «Анастасия наиболее частотно, т.к. недавно прошел сериал «Бедная Настя»; «Певица есть такая».* 2,5% респондентов связывают значение имени Анастасия «возвращенная к жизни» с событиями, произошедшими в 1991 году в России (Распад СССР, перестройка): *«Перестройка = возрождение (Анастасия – воскресшая)».* Вследствие направленности на возрождение канонических имён как части русской культуры, нарицательное употребление имён Дарья, Мария уже не имеет пейоративного характера, поэтому они

становятся наиболее популярными в настоящее время. Имя Дарья занимает в 2000-е второе место – 1547 (6,5%) использования; Мария занимает пятое место среди популярных имен.

Возвращение к традиционным именам (об этом писали учёные ономатологи И.В. Бестужев – Лада, А.В. Суперанская и некоторые другие) объясняется консервативностью русской именной системы. Система имён с развитием общества меняется, они устаревают, меняется их популярность. Изменения могут быть вызваны различным восприятием имён в отдельные этапы развития общества, различной социальной оценкой определенных типов антропонимов, обращением к различным мотивировкам имён, продиктованным требованием эпохи. Но, несмотря на изменения в разные периоды жизни общества, системы имён, общая тенденция русского именника в сохранении канонических имён, их возрождение И.В. Бестужев - Лада писал [1], что «...традиции, мода, обычаи ритуальная и харизматическая функция личного имени консервирует сложившиеся системы имён». На материале города Барнаула можно наблюдать действие тенденции к возрождению канонических, забытых имён, которыми практически не называли детей в постреволюционный период до 80-х годов XX столетия.

Литература:

1. Бестужев – Лада, И.В. Имя человеческое – его прошлое, настоящее, будущее / И.В. Бестужев – Лада // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: сб.ст. - М., 1977 – С. 24 – 28
2. Бондалетов, В.Д. Русская ономастика / В.Д. Бондалетов. – М., 1983 – С.224.
3. Суперанская, А.В. Имя - через века и страны / А.В. Суперанская. - М.: КомКнига, 2010. – С.192

УДК: 303.687 (575.2)

ДОЛБООРДУ БАШКАРУУ ЖАНА БААЛОО

Шамишева Гүлмира Асилидиновна, окутуучу

Гаипова Сүйүта Адамзатовна, окутуучу

E-mail gshamshieva @mail.ru

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргыз Республикасы

УПРАВЛЕНИЕ И ОЦЕНКА ПРОЕКТА

Шамишева Гүлмира Асилидиновна, преподаватель

Гаипова Сүйүта Адамзатовна, преподаватель

E-mail gshamshieva @mail.ru

Ошский государственный университет

Ош, Кыргызская республика

PROJECT MANAGEMENT AND EVALUATION

Shamshieva Gulmira Asilidinovna, lecturer

Gaipova Suita Adamzatovna, lecturer

E-mail gshamshieva @mail.ru

Osh state university Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: Бул макалада долбоорду башкарууга жана баалоого байланышкан жалпы маселелер, негизги терминдер жана түшүнүктөр, долбоорду башкаруу жана баалоо ыкмаларынын теориялык бөлүгү каралат.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы, связанные с управлением оценкой проекта, основные термины и понятия, теоретическая часть метода управления.

Abstract: Today, under difficult economic conditions, one of the most progressive approaches to the conduct and development of business and one of the most important components of the entire management system of an organization is the project management and evaluation system.

Түйүндүү сөздөр: долбоор, баалоо, анализ, мониторинг, жашоо циклы.

Ключевые слова: проект, оценка, анализ, мониторинг, жизненный цикл.

Key words: project, assessment, analysis, monitoring, life cycle.

Бүгүнкү күндө татаал жана көп кырдуу экономикалык шарттарда долбоорду башкаруунун системасы ишкердүүлүк менен алек болуунун жана өнүктүрүүнүн негизги прогрессивдүү жолдорунун, о.э. ишканалардын бардык башкаруу системасынын негизги, маанилүү компоненттеринин бири болуп эсептелинет. Биз алгач долбоор (проект) деген түшүнүккө кайрылып аныктама берип көрөлү. Азыркы учурда долбоор деген түшүнүктүн аябай көп аныктамасы бар, биз алардын бир нечесине токтололу.

Долбоор деген эмне? Долбоор термини «projectus» деген латын сөзүнөн келип чыгып, которгондо “алдыга ташталган” дегенди билдирет.

1. Долбоор – бул өзгөчөлөнгөн (уникалдуу) продукт түзүү же кызмат көрсөтүү жана жыйынтык алуу үчүн түзүлгөн убактылуу ишкана [1].
2. Долбоор – бул пландаштырылып же ойлонуштурулуп жаткан кандайдыр бир нерсе, м.ч. чоң ишкана же жаңы продукт.
3. Долбоор – бул анык бир жыйынтыкка жетүүгө, уникалдуу жана анык продуктту түзүү же кызмат көрсөтүүгө багытталган, башталышы жана аягы бар (эреже боюнча 3-5 жылга созулган) өзгөчөлөнгөн иш-аракет [2].
4. Долбоор – бул убакыттык жана ресурстук чектөөлөрдүн шартында анык бир максатка жетүү үчүн өз ара байланышы бар кыймылдарды (жумуштарды) аткаруунун өзгөчөлөнгөн (уникалдуу) иш- аракети. ([ГОСТ Р 54869-2011](#)) [3].
5. Долбоор - бул уникалдуу, кайра кайталанбаган мүнөзгө ээ, алдын ала пландаштырылган максатка жетүүгө багытталган иш- чаралардын жана тапшырмалардын айкалышуусу. ([DIN 69901](#))
6. Долбоор – белгилүү бир так максаттарды алдын ала маалым болбогон шарттарда, чектелүү ресурстар менен белгиленген убактылуу мөөнөттө ишке ашыруу ою.
7. Долбоор – кандайдыр бир курулма же буюм жасоо үчүн даярдалган документтер (эсептөөлөр, чиймелер жана башка) жыйындысы [5].

Заманбап түшүнүктө долбоор – бул дүйнөнү, ааламды өзгөртүүчү, ага жаңылык киргизүүчү нерсе деп түшүнсөк да болот. Үйлөрдүн курулушу, жаны технологияны ойлоп табуу, жаны программалык каражаттарды түзүү, аймактарды өнүктүрүү, фильмдерди тартуу, бизнести өнүктүрүү, керектүү буюм же каражат ойлоп, аны жасоо, жардамга муктаждарга көмөк көрсөтүү, социалдык көйгөйлөрдү чечүү, кызмат көрсөтүү ж.б иш-аракеттердин жыйынтыгы баары долбоор болуп эсептелинет десек жаңылбайбыз.

Бул аныктамаларга таянып, биз долбоорго мүнөздөмө берүүгө аракет кылып көрөлү:

1. Чектелүүлүгү (убакыт, жыйынтык, милдет жана максаттар, талап кылынган ресурстар боюнча, ж.б.). Долбоордун убактысынын чектелиши, б.а., “убактылуу” деген сөз, бул бардык эле долбоорлордун башталышы жана аягы болот дегенди билдирет. Долбоор качан өзүнүн коюлган максатына жеткенде гана ал аягына чыкты деп эсептелинет. Эгерде ал максатына жетпей калып, кандайдыр бир себептер менен токтоп калса, же талап кылынбай кереги жок болуп калса да аягына жеткен болот. Долбоор кээ бир учурларда жетекчилик, спонсорлор, жоопкер тараптар, кардарлар, инвесторлор тарабынан долбоорду токтотууну кааласа да аягына чыгып токтотулат. Долбоордун дагы бир негизги, эң маанилүү фактору финансынын (акча каражатынын) чектелүү болушу. Долбоордун чектелүү болушу анын аткарылышын көзөмөлдөөгө жардам берет (ар бир баскычтын так өлчөнгөн жыйынтыктары белгиленген баскычтардын эсебинен); долбоорду ишке ашыруу үчүн өтө керек жана долбоордун максатына жетүү үчүн

жетишерлик болгон ресурстардын так санын билүү эртең анын андан аркы эффективдүү ишмердүүлүгү үчүн да аябай пайдалуу.

2. Бүтүндүгү. Долбоор өзүнүн негизинде эмнеге жетери тууралуу толук сүрөттү сөзсүз камтыйт. Бул болсо долбоор башталганга чейин эле коротула турган каражаттын эффективдүүлүгүн баалоого жардам берет.

3. Ырааттуулугу жана байланышы. Долбоордун негизги бөлүктөрү жана анын курамы бири-бири менен логикалык байланышта болуш керек жана бири-бири менен жуурулушуп, бири-бирин толуктап турушу керек.

4. Каржылоо бүткөндөн кийинки долбоордун тагдыры. Эгерде каржылоочу тарап (финансист, инвестор) тиги, же бул долбоорду, тиги же бул уюмду “асырап алууга” “көңүлү болбой” турган учурда бул мүнөздөмө долбоорду баалоонун критерийи болуп калат. Адатта бул жерде кийинки каржылоо болот деген ишенимдин гана болгону жетишсиз, мында андан кийин каржылоонун эсебинен маселе чечилиши мүмкүн болгон иш- чаралардын жана аракеттердин конкреттүү планы талап кылынат. Экономикалык негиздеме (эгерде долбоорду өзүн өзү каржылоого өткөрүү болжолдонсо), ниеттер тууралуу протоколдор, же мындан ары долбоордун башка субъекттер (бийлик, коммерциялык структуралар) тарабынан каржыланышы тууралуу келишимдер ж.б. аракеттенүү планына кошумча боло алат.

5. Инвесторлордун же каржылоочу тараптын кызыкчылыгы. Бул конкреттүү долбоорду каржылоо инвестордун же каржылоочу уюмдун жалпысынан өнүгүүсүнө канчалык денгээлде көмөктөшүүсүн аныктоо керек.

6. Уникалдуулугу - “уникалдуулук” – деген сөзгө токтолсок, бул долбоордо жаратылган продукттар жана кызмат көрсөтүүлөр башка ага окшош продукттардан жана кызматтардан кескин айырмаланып турушун билдирет. Негизи окшош эки долбоор болбойт, мисалы: бири-бирине окшош рекламалык компания, ресторан, магазин, окшош түзүлгөн эки программалык каражат болбойт. Кээ бир учурларда долбоордун жыйынтыгында кайталанып туруучу элементтер болушу мүмкүн, мисалы: окшош курулган үйлөр, курулуштар сырттан караган адамга айырмасы жок коендой окшош туюлат, бирдей материалдарды пайдаланып, бир эле курулуш компаниясы тарабынан курулган болушу мүмкүн, бирок бул долбоордун уникалдуулугун бузбайт. Себеби алар бири-биринен жок дегенде жайгашкан орду, размери, кардарлары менен, архитектурасы, иштеген кызматкерлеринин саны, кетирилген каражаттын өлчөмү ж.б. белгилери менен айырмаланып турушат жана уникалдуулугу мына ошондо болуп эсептелинет.

Долбоордун жашоо циклы түшүнүгү- бул идеядан баштап баалоого чейинки өнүгүүсүнүн процесси. Адатта долбоор бардык даярдыктар жана тастыктоолор (бекитүүлөр) фазасы аяктагандан кийин чындап башталат деп эсептешет. Чындыгында долбоор андан эрте, кимдир бирөө аны ойлонуштуруп, өз убактысын, билимин, күчүн ж.б. сарптай баштаганда эле башталган болот. Болочок долбоордун негизги сапаттары да дал ушул баскычта башталат.

Демек, долбоордун жашоо цикли бул идеядан башталган болсо, анда автору болуп кимдир-бирөө эсептелинет. Ал эми долбоордун катышуучулары бир же бир нече адам, бир структуралык уюм, бир аймактын жашоочулары, бир окуу жайдын окуучулары, же бир мамлекеттин жарандары толугу менен болушу ыктымал.

Өз ишмердүүлүгүндө иштеп турган компаниялар да кардарлардын каалоосуна жараша улам жаны продукттарды ойлоп таап, сунуштап, жаңы долбоорлорду ишке ашырып турушат. Ар бир компания, ишкана, уюмдар, жеке ишканалар келечекте өз иш-аракети аркылуу көбүрөөк пайда табууну көздөйт. Баары өзүнүн товары жана кызматы өз учурунда кардардын каалоосун канааттандырып, мүмкүн болушунча минималдуу чыгым менен жеткирилүүсүн каалайт. Бирок алар ойлогондой, алдын ала пландагандай баары так аткарылышы кыйын, татаал, көйгөйлүү маселе болуп саналат. Кээде акча каражаты бөлүнүшү кечигип, же каражат табуу кыйын болсо, кээ бир учурларда өз ишин билген, кесипкөй жумушчуну табуу кыйын болот, кээде жумушчулар өз милдетин туура эмес, кеч

аткарышы же толук аткарбай коюшу мүмкүн. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, көйгөйлөрдү чечүү, долбоордун жумушун оптималдуу пландаштыруу, долбоордук тобокелди толук эске алуу, түзүлгөн планды текшерүү, бар ресурстарды туура, максаттуу пайдалануу, анализдөө, ишке ашырылып жаткан долбоорлордун тажрыйбасын анализдөө жана колдонуу үчүн, инвестициянын максатын так аныктоо үчүн долбоорду башкаруу жана баалоо методдору колдонулат. Азыркы учурда улам жаңы долбоорлорду ойлоп таап, “Жаңы долбоорлор менен иштөөдө аларды баалоо жана башкаруу зарылчылыгы эмнеден улам чыкты, долбоорду баалоо жана башкаруу ишкер үчүн эмнеге керек?” - деген суроо туулат. Ишкердүүлүктөбү, калган бардык тармактардабы атаандаштык көптүгүнөн 5 жылдык алдын ала түзүлгөн план да азыр көп жылдык план деп эсептелинип калды. Бул абал азыр дүйнө жүзүндө, алардын арасында Кыргызстанда да кайсыл тармакта иштебесин, билим берүү, өндүрүштүк, курулуш, фармацевтикабы бардык тармактарда актуалдуу болуп эсептелинет. Себеби жаңылануу бардык тармакка керек, эски тартип, эски технология, эски ыкмалар менен иштеген тармак атаандаштыкка туруштук бере албай калат. Долбоордун максаты болуп алдыга коюлган долбоордун алкагындагы маселени кантип чечүү, жыйынтыгын канчалык так элестетүү, пландаштырылган ишмердүүлүк кандай жыйынтыкка алып келерин, эмнеге өбөлгө түзөрүн көрсөтүү болуп саналат. Биз бул учурдагы долбоорубуздун алкагында кичи ишкердүүлүккө багытталган жеке ишкерлик менен иш алып барабыз. Соода тармагындагы жаңы долбоор менен иш алып баруудабыз. Алдын ала максатыбызды аныктоодо SMART критерийин колдонуп, коюлган алдыдагы максаттарга жетүү үчүн аларды чечүүгө багытталган анык жетишкендиктердин же максатка жетүү боюнча бүткөн аракеттердин сериясын, б.а., тапшырманы так аныктап алабыз. Тапшырма канчалык анык болсо, долбоордун ийгилигин баалоо иши ошончолук жеңилдейт. Долбоорду баалоо комплекстүү жүргүзүлүүсү керек болгондуктан, бир гана финансылык көрсөткүчтөргө таянып калбастан, ар бир кадамды туура баалоо менен гана пайда алып келе турган жакшы жыйынтыкка жете алабыз. Долбоордун бюджетти бул долбоорду ишке ашыруу үчүн зарыл болгон чыгашалардын болжолдуу сметасы болуп саналат. Бюджет долбоордо коюлган максат жана тапшырмалардын реалдуулугун так аныктоо мүмкүнчүлүгүн берет. Долбоорду баалоо жана мониторинг жүргүзүү бул долбоорду башкаруунун маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Мониторинг – бул долбоордун бардык аспектилерин боюнча белгилүү бир маалыматтарды топтоо, анализдөө процесси. Долбоорду баалоо болсо мониторинг же анализдин артынан жүргүзүлөт, бул “бир нерсени баалоо/ маанисин баалоо” деп аныкталат. Баалоонун натыйжасындагы көрсөткүчтөргө, сандык жана сапаттык индикаторлорго, критерийлерге карап долбоордун кийинки өнүгүүсү түрдүү сценарий менен улануусу мүмкүн. Долбоордун текстин долбоорлоо жана баалоо баскычынан кийин (албетте, эгерде долбоор жактырылса жана талап кылынган, тиешелүү ресурстар колдоого ээ болсо) аны практикада ишке ашыруу баскычы башталат. Долбоордун алкагында жана ишке ашыруу процессинде баалоо ишмердиги аткарган функциялар көп түрдүү. Аны жүзөгө ашыруу процессин контролдоо менен биз төмөнкүдөй маанилүү түзүүчүлөрүн белгилей алабыз. Баалоо ийгиликтерди бөлүп көрсөтөт, чабал жактарды аныктайт, өзгөрүүнү, бекемдөөнү талап кылган элементтерди көрсөтүп турат, андан кийинки ишмердик жана өнүгүү стратегиясын аныктоого жардам берет, изилдөөгө алынган объекттин, максаттуу топтун “жашоосуна” олуттуу жана узак мөөнөттүү таасирин тийгизет. Мониторингдеги көрсөткүчтөргө таянып, балким, долбоор өз туруктуулугуна ээ болуп, өз алдынча иштеши үчүн зарыл болгон бардык адам жана каржы ресурстарын каржылоо токтотулгандан кийин да узак мөөнөткө чейин өз ишин уланта бериши мүмкүн. Ал үчүн аракеттенүү планы (долбоордон кийинки убакытта эмне кылуу керек?), чыгашалардын жана кирешелердин бюджетти, ролдор жана милдеттер, ишти аткаруу графиги түзүлүп, макулдашылып, кагаз жүзүндө план болуп иштелип чыгуусу керек.

Кыскартып айтканда, жаңы долбоор баштоодо ал долбоор өзүнө жумшалган каражаттан көп пайда алып келсе, инфляцияга туруштук берсе, өтө көп убакыт талап кылбаса, стабилдүү пайда тапса, башка альтернативдик жолдор жок болсо, анда баштоо керек деп жыйынтык чыгарабыз. Долбоорду баалоону жана башкарууну автоматташтыруу үчүн MS Project, Project Expert, MS Excel ж.б. программалык каражаттарын колдонобуз.

Адабияттар:

1. <http://pmphelp.net/index.php?id=128>
2. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82_\(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F)).
3. [ГОСТ Р 54869-2011](http://gost.rgk.gov.kg/gost/54869-2011)
4. <http://www.municipalitet.kg/ky/article/full/980.html>
5. http://www.advocacy.kg/images/docs/dolborgo_monitoring_jasoo_jana_anu_baloo_sistema_cun_tyzyu_bouncha_koldondo_GIZ_KG.pdf
6. http://vap.kg/upload/file/Project_Dev&Impl_Prez_KYR.pdf
7. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. ISBN 9967—14— 046—1
8. Афонин, А. М. Управление проектами / А.М. Афонин, Ю.Н. Царегородцев, С.А. Петрова. - М.: Форум, 2016.
9. Горбунов, Владимир Риски предпринимательства. 28 практических советов по оценке и управлению. Учебное пособие / Владимир Горбунов. - М.: А-Проджект, 2015.

УДК 821.161.1.09 «18»

ЛЕСКОВСКИЙ СКАЗ КАК ОСОБОЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ЯВЛЕНИЕ

*Шубина Н.С., к.филол.н., доцент, Петрозаводский государственный университет
Петрозаводск, Российская Федерация, E-mail: nfomina81@yandex.ru*

ЛЕСКОВДУН ЖОМОГУ ӨЗГӨЧӨ КӨРКӨМ КУБУЛУШ КАТАРЫ

*Шубина Н. С., филол.и.к., доцент, Петрозаводск мамлекеттик университети
Петрозаводск, Россия Федерациясы, E-mail: nfomina81@yandex.ru*

LESKOVSKY NARRATION AS A SPECIAL ARTISTIC PHENOMENA

Shubina N.S., candidate philological sciences, assistant professor, Petrozavodsk State University, E-mail: nfomina81@yandex.ru, Петрозаводск

Аннотация: Сказ как особая форма повествования использовалась разными авторами разных времен, однако именно Лескову удалось раскрыть специфические возможности этого художественного явления. В статье показано, как писатель расширил и углубил содержание сказа, открыл в нем новые художественные возможности, переосмыслив роли автора, повествователя, слушателей-собеседников и читателя. Также поднимается проблема языковых «сигналов» сказа, которые большей частью не изучены. В статье перечислены основные синтаксические особенности данной формы повествования, которые делают сказ ярким и многомерным, по которым узнается данная форма повествования. При этом отмечается, что сказ не ограничивается установкой на устную речь. Сказ в произведениях Лескова – контаминация приемов устно-разговорного и письменно-книжного монологического повествования.

Аннотация: Жомок баяндоонун өзгөчө формасы катары түрдүү мезгилдерде түрдүү авторлор тарабынан пайдаланылып келсе да, бул көркөм кубулуштун бөтөнчүлүгүн Лесков гана ачып бере алган. Макалада жазуучу жомоктун мазмунунун кандайча кеңейтип жана тереңдетип, андагы автордун, баяндоочунун жана угуучу-баарлашуучулардын ролун кайрадан маанилөө менен көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн ачып бергендиги көрсөтүлгөн. Ошондой эле жомоктун көбүнесе изилдене элек тилдик “сигналдары” маселеси көтөрүлгөн. Баяндоонун бул

формасынын негизги синтаксистик өзгөчөлүктөрү саналып берилген, алар жомокту айкын жана көп өлчөмдүү кылып көрсөтөт да, баяндоонун ушул формасы экендигин таанытып турат. Мында жомок оозеки кеп менен гана чектелбестиги белгиленген. Лесковдун чыгармаларындагы жомок - оозеки-сүйлөшүү жана жазма-китептик монологдук баяндоо ыкмаларынын контаминациясы.

Abstract: *The narration in first person is a special form of the narration it was used by different authors of different times, however Leskov managed to open specific opportunities of this art phenomenon. In article it is shown how the writer has expanded and has deepened contents of the narration, has opened in him new art opportunities, having rethought roles of the author, the storyteller, listeners interlocutors and the reader. Also the problem of language "signals" of the narration in first person which aren't studied by the most part rises. The main syntactic features of this form of the narration which do the narration bright and multidimensional, by which this form of the narration is recognized are listed in article. At the same time it is noted that the narration isn't limited to installation on oral speech. The narration in first person in Leskov's works – a contamination of receptions of colloquial and in writing book monological narration.*

Ключевые слова: Николай Семенович Лесков, сказ, языковые сигналы сказа, монолог, повествование.

Түйүндүү сөздөр: Николай Семенович Лесков, жомок, жомоктогу тилдик сигналдар, монолог, баяндоо.

Key words: *Nikolay Semenovich Leskov, narration in first person, language signals of a narration in first person, monologue, narrative..*

Изучение проблемы сказа имеет свою историю: с постановки её в 20-х годах XX века в работах Б. Эйхенбаума «Как сделана «Шинель» Гоголя» [21] и «Иллюзия сказа» [20], в которых автор говорит о том, как «органические силы живого сказительства», которые носит в себе каждый настоящий художник, влияют на композицию текста и на его язык, и до комплексного исследования в сборнике «Поэтика сказа» [13], составленном группой воронежских авторов и опубликованном в 1978 году, в котором были рассмотрены вопросы эволюции сказовой традиции на примере произведений А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, Н. С. Лескова и русской прозы XX века.

Современная наука располагает ценными исследованиями отдельных аспектов стилистики литературного сказа (см., напр., работы Акимовой Т.М., Виноградова В.В., Гофмана В.В., Клюева Е.В., Тынянова Ю.Н. и др.), ориентируясь на которые можно выявить характерные особенности этой формы повествования. Во-первых, сказ рождается тогда, когда автор вводит в текст особого героя-рассказчика. Автора «слышно» только в начале и в конце произведения. Цель вступления и заключения — воссоздать реальную обстановку — ситуацию, в которой развертывался монолог. Во-вторых, сказ характеризуется особой установкой на устную речь. Эти особенности обусловили выбор Николаем Семеновичем Лесковым именно такой формы повествования.

Итак, важным условием появления сказа является введение автором рассказчика, носителя речи, через призму сознания которого пропускается все действия. Однако не следует воспринимать эту «призму» как средство писателя, которое помогает лучше и удобнее скрывать свое собственное лицо. «Невмешательство» автора – на самом деле «иллюзия, намеренно создаваемая большим художником ради наиболее полного выявления индивидуально неповторимой авторской позиции» [9]. Автор, соблюдая видимую объективность повествования, оставляет за собой неограниченное право сатирических оценок, лукавого юмористически-снижающего подшучивания, иронической «похвалы», более сильной, чем прямое обличение.

Устраняясь из повествования, автор действительно как будто ограничивает свою роль тем, что записывает, «протоколирует» народный эпос. Однако не следует понимать это устранение буквально, поиск прототипов ведет к забвению эстетических аспектов творчества. Документальность лесковских произведений, по верному замечанию С. Дмитренко, лишь «иллюзия документальности» [7].

По мнению М.М. Бахтина, «...авторский замысел пользуется чужим словом в направлении его собственных устремлений» [2]. В произведениях Лескова нет того, по определению Г. Гуковского, «отвлеченно-всеобъемлющего автора», который присутствует, например, во многих произведениях Л.Толстого, автора, который «берет себе право все знать – и то, что случилось со всеми героями, и то, что они думают и чувствуют» [6]. Лесков же, напротив, строя все свое повествование на сказе, исключает собственное «всезнайство», не оставляет за собой последнего слова, его оценки неокончательны, безусловны. Он позволяет рассказчику, обособленному от автора и имеющему свой взгляд на мир, самостоятельно представлять события. «В произведениях Лескова человек из народа получил возможность выразить свой внутренний мир, свой взгляд на жизнь в своем собственном слове, не прибегая к посредничеству автора-повествователя» [3]. Признавая автономность чужого сознания, отдавая права на овладение истиной герою-рассказчику, порой личности неинтеллектуальной, в высшей степени импульсивной, чуждой какому бы то ни было самоанализу, Лесков тем самым добивается объективной оценки.

Сказовая форма повествования ценна тем, что позволяет отразить в художественном произведении не только авторскую, но и другую позицию. Как пишет М.М. Бахтин, «в большинстве случаев сказ вводится именно ради чужого голоса, голоса социально определенного, приносящего с собой ряд точек зрения и оценок, которые именно и нужны автору» [2]. Герой-рассказчик, как в сказе вообще, так и в сказе Лескова в частности, «привносит в произведение свою, отличную от авторской, манеру мыслить, говорить, изображать то, что видит, переживать» [15]. На образах, созданных рассказчиком, лежит отпечаток личности его самого. Всех действующих лиц сказа мы воспринимаем через субъективную позицию сказителя, которая проявляется в тоне повествования, выборе художественных средств, через прямую или косвенную характеристику персонажей. Даже слова действующих лиц рассказчик передает «сословным языком» [17], носящим черты определенной общественной группы.

Воспроизведение сословного языка осуществляется в сказовом повествовании следующим образом: «рассказчик «вставляет» в свою речь два-три слова, чаще других употребляемых персонажем, или воспроизводит характерную для этого героя интонацию. В основном же речь действующих лиц определяется речевой манерой рассказчика. Поэтому речь сказителя и переданная им речь других героев произведения — это, в сущности, одна речевая сфера» [15]. К тому же, что рассказчику важнее передать только смысл фразы, поэтому он даже не пытается воссоздать оригинальную речь своего героя. Так, например, происходит в «Левше»: государь, Платов – все говорят языком цехового сказителя.

Между сказовым рассказчиком и автором существует дистанция, проявляющаяся в их различном происхождении, образовании, роде занятий и многом другом, но главным средством противопоставления автора и сказителя является речь последнего. «В формах сказа образ автора обычно не совпадает с рассказчиком» [4]. Как, например, в «Левше»: сказитель не имеет имени, не сообщаются какие-либо факты биографии, которые делали бы его лицом из плоти и крови, но «из-за своей неправильной, с точки зрения литературной нормы, речи, он будет отчужден от автора» [12].

Однако Лесков значительно углубил содержание сказа, открыл в нем новые художественные возможности. Изменение общего стилистического облика этой формы повествования в творчестве Лескова произошло прежде всего потому, что «сказ движется лишь по одной линии – от рассказчика к автору, хотя и может застывать и показываться на разных точках этой линии» [4]. Таковую манеру повествования, когда точки зрения автора и рассказчика предельно сближаются, называют однонаправленным сказом [13]. Впервые об этом заговорили составители сборника «Поэтика сказа», впоследствии эта мысль была поддержана, например, Л.Озеровым, который отмечает сходство «я» Лескова и «я» рассказчика, например, в «Автобиографической заметке», в которой авторское

мнение проявляется в полной мере, однако если присмотреться, то можно заметить, что оно перекликается с элементами сказового повествования других произведений Лескова. Перекликается прежде всего своей характерностью: «сказовое «я» максимально приближено к «я» писателя» [11].

Сходство позиций проявляется, например, в том, что особое внимание, чуткое отношение к человеку, свойственное Лескову, передается и сказителю. Рассказчик, конечно, следуя воле автора, каждое новое лицо, появившееся в повести, сопровождает небольшим комментарием. Так мы узнаем о самых ярких, запоминающихся, значимых чертах или внешности, или характера всех, с кем пришлось столкнуться на своем долгом пути в поиске цели своего существования Ивану Северьяновичу, герою повести «Очарованный странник». И «*святой Сергей, постник и доброго, строгого жителя блюститель*» (2). Здесь и далее цитаты из произведений Н.С. Лескова приводятся по изданию: Лесков Н.С. Собрание сочинений в 12-ти томах / Под ред. В.Ю. Троицкого. – Москва: Правда, 1989. Первая цифра в скобках обозначает том, вторая — страницу), и «*татарин Савакирей, этакой коротыши*» (2), и «*отец Илья, наш священник, добрый-предобрый старичок*» (2), и «*гусар-ремонтёр, ротмистр богатый и собой молодец, плясун залихватский*» (2) – никто не остался без попутной характеристики «бывалого человека». Благодаря этим замечаниям герои остаются в памяти, запоминаются по незначительным, казалось бы, деталям, становятся реалистичнее, предстают перед читателем как живые.

Таким образом, речь автора, рассказчика, других персонажей из народной среды отличает единый принцип отбора: «Авторская мысль, проникнув в чужое слово и поселившись в нем, не приходит в столкновение с чужой мыслью, она следует за ней в её же направлении, делая лишь это направление условным» [2].

Несмотря на близость точек зрения автора и рассказчика, их «однонаправленность», все-таки вопрос о проявлении авторских взглядов в произведении со сказовой формой повествования представляется сложным. Трудно уловить собственно авторское отношение к герою, ведь в произведении со сказовой формой повествования оно не проявляется непосредственно и открыто, а выражается опосредованно. Рассказчик в сказе не только субъект речи, но и объект речи, то есть в речи происходит его самораскрытие. «Сложность анализа заключается в том, что сам рассказчик как бы создается «через стиль» собственного повествования» [17]. Столкновение и взаимодействие мировоззрения автора с непосредственным мировосприятием героя из простонародья и есть та основа, на которой возникает особое художественное явление – лесковский сказ.

В литературе встречаем разные классификации типов рассказчика в повестях Лескова: рассказчик – действующее лицо, рассказчик – наблюдатель, рассказчик – «активный наблюдатель»... По мнению В.Ю. Троицкого, «такое деление весьма условно, ибо трудно и зачастую бесполезно определять степень активности рассказчика в излагаемой жизненной истории» [17]. С этим можно согласиться, так как судьба рассказчика в большинстве случаев является связующим звеном всего повествования, то есть его «активность» представляется вполне определенной. По верному замечанию Е.В. Душечкиной, «рассказчики либо повествуют о себе, что повышает достоверность их слов, либо ссылаются на сведения, услышанные от своих родных и знакомых» [8].

Вторая классификация, основанная на другом принципе, на наш взгляд, заслуживает большего внимания и тщательного рассмотрения. Автор предлагает выделить следующие типы: «рассказчик, повествующий свою историю автору; рассказчик, передающий свою историю в компании; рассказчик, повествование которого автор слушает со стороны, случайно» [17]. В основу данной классификации положен принцип, учитывающий количество слушателей, собеседников. Этот критерий является очень важным при построении речи, рассказа, что подтверждает, например, О.Б. Сиротина: «С увеличением количества слушателей уменьшается возможность уловить немедленную

реакцию каждого и, следовательно, возрастает забота о речи, её точности, понятности, то есть речь становится продуманнее» [14]. Из этого следует, что количество слушателей во многом определяет полноту повествования рассказчика: чем дальше друг от друга рассказчик и слушатель (конечно, имеется в виду не расстояние, а взгляды), тем больше требуется поправок и дополнений для объективного и детального представления той или иной жизненной ситуации.

Таким образом, ещё один «необходимый компонент сказовой формы повествования — слушатель-собеседник, наделенный той или иной степенью активности» [13]. В произведениях Лескова слушателю отводится особая роль.

Во-первых, в качестве слушателя, как правило, выступает не один человек, а целая группа абсолютно разных людей, связанных лишь по воле случая. Например, в «Запечатленном ангеле» «жесточайшая поземная пурга» загнала «в одну кучу» дворян, купцов и крестьян, которые собрались на одиноком постоялом дворе. В рассказе «На краю света» за чайным столом собрались люди с разными взглядами на религию, с разным отношением к вере. В «Очарованном страннике» слушателей связывает совместное путешествие по Ладожскому озеру.

Такая множественность разнородных людей не случайна: Лесков акцентирует внимание на том, что все они «разных убеждений», духовно разделены. Например, в повести «Очарованный странник» прежде чем познакомить читателя с личностью и судьбой бывшего конэсера Ивана Северьяновича, господина Флягина, героя и рассказчика одновременно, автор меткими попутными замечаниями характеризует слушателей его «дивной истории». Для Лескова очень важно при введении в повествование героя не просто обозначить новое лицо, но представить его как можно полнее и обстоятельнее, охарактеризовать и по возможности дать оценку. Так, не остались незамеченным и «*один из пассажиров, человек склонный к философским обобщениям и политической шутливости*» (2), и «*купец, <...> человек солидный и религиозный*» (2) – все интересны, потому что у каждого есть свой собственный взгляд на мир, на происходящее вокруг. Через призму этих разных точек зрения и происходит раскрытие характера этого «очарованного богатыря». «Автор «проводит» читателя сквозь целый ряд мнений о герое, чтобы окончательное (предложенное автором) прозвучало с наибольшей силой» [13].

Во-вторых, сопереживающие слушатели, которые спрашивают, просят, перебивают, сомневаются, не понимают, удивляются, являются собственно связующим звеном в повествовании. «Интенсивность духовного переживания героя-рассказчика (прошлое переживается им как настоящее) заставляет его то и дело останавливаться, замолкать» [13], роль слушателей – вернуть сказителя к повествованию.

Форма непринужденного рассказа, с одной стороны, позволяет «местами имитировать ассоциативность устной речи (отходы от основной линии, возвращение к прошлому или посылки вперед), то есть обеспечивает неограниченную свободу и гибкость повествовательной манеры» [9]; с другой стороны, создает атмосферу доверия. Читатель воспринимает то, о чем рассказывается, как действительно случившееся. «Граница между условным миром рассказа, сотворенным воображением художника, и миром читателя намеренно стирается во имя создания иллюзии абсолютной достоверности» [9]: повествование открыто обращено к читателю, ведется от первого лица, повествователь воспринимается так же реально, как и герои, представленные читателю.

Итак, помимо слушателя-собеседника, в сказе, хоть и незримо, присутствует и читатель, который также является важной составляющей. В.В. Виноградов указывал на то, что сказовая форма повествования строго ориентирована на определенную аудиторию: сказ «...строится в субъективном расчете на апперцепцию людей своего круга, близких знакомых, но с объективной целью — подвергнуться восприятию постороннего читателя» [4]. Сказ адресован каждому читателю, который не просто знакомится с художественным произведением, а играет в нем свою особую роль. Происходит как бы столкновение

разных плоскостей восприятия, что порождает новые смыслы и углубляет содержание сказа. «Рассказ письменный, но открыто обращенный к читателю, доверительная беседа с ним рассчитаны на ответную активность читательского восприятия и, следовательно, максимальное приближение героев к читателю» [9].

Отмеченные наблюдения позволяют сделать вывод о том, что Лесков действительно значительно углубил содержание сказа, открыл в нем новые художественные возможности, в его творчестве «литературная традиция сказового повествования получила свое дальнейшее развитие» [13], так как возникает новая жанровая разновидность – сказовая повесть, находящаяся «на стыке повести и романа в силу поставленного в центр характера» [7]. Однако если проблема сказового генезиса и его типологии в творчестве Лескова и получили более или менее однозначное толкование, то языковые «сигналы» (термин В.В. Виноградова) сказа до сих пор мало изучены.

Сказ – это «двухголосое повествование, которое соотносит автора и рассказчика, стилизуется под устно произносимый, театрально импровизированный монолог человека» [13]. Вследствие чего рождается «иллюзия устной разговорной, нелитературной речи» [15], «речи импровизационной, заранее не обдуманной, творимой тут же, сейчас, в нашем присутствии» [13]. Эту особенность, наличие глубоких связей с разговорной речью, выделяют как основную большинство исследователей, как бы ни различались их суждения о сказе (см., напр., работы М.М. Бахтина, Б.В. Томашевского, Н.М. Федя, Б.М. Эйхенбаума и др.). Вместе с тем не следует преувеличивать роль устной живой, народной речи в структуре сказа, который не может определяться исключительно нормами разговорной речи. Ещё академик В.В. Виноградов, для которого характерен более глубокий подход к этой проблеме, отметил: «...определение сказа, как установки на устную речь — недостаточно» [4]. И если этот термин приравнять к устной речи, то возникает своего рода избыточность, ненужность введения нового понятия. Виноградов так определяет сказовую форму повествования: « <...> это своеобразная литературно-художественная ориентация на устный монолог повествующего типа, это художественная имитация монологической речи, которая воплощает в себе повествовательную фабулу, как будто строится в порядке ее непосредственного говорения» [4]. Впоследствии он подчеркивал, что сказ — контаминация приемов устно-разговорного и письменно-книжного монологического «речеведения».

Так называемые «сигналы», по которым узнается сказ, «могут <...> содержаться не в авторских «ремарках», а непосредственно в его языковой структуре» [5], преимущественно на том или ином языковом уровне. В сказе Лескова таким уровнем является не только лексический уровень языка, но и синтаксический. Однако если первый в лингвистической литературе более или менее описан (почти каждый исследователь считает своим долгом указать образцы «народной этимологии» или окказиональных образований в произведениях Лескова), то проблема влияния синтаксиса устно-разговорной речи на письменно-литературный язык ещё не достаточно изучена.

Несмотря на то, что замечания о «загадочных» словах Лескова – то ли подслушанных, то ли придуманных – действительно интересны для изучения, так как вариантов интерпретации может быть бесчисленное множество, тем не менее они не касаются главной стороны его сказа – синтаксиса. З.К. Тарланов говорит о том, что «здание художественной речи писателя настолько совершенно и так окрашено в национально русские тона, что отдельные, чем-то выделяющиеся слова-кирпичики скрадываются, нейтрализуются на фоне общего великолепия здания, тем более, что и сами слова, искажаясь в речи рассказчиков, приобретают, как это ни парадоксально, больше народности и большую слитность со строем всего художественного произведения» [16]. Таким образом, проблема «сигналов» сказа, поставленная ещё В.В. Виноградовым, сохраняет свою актуальность и нуждается в специальном исследовании. В большей степени это касается «сигналов» синтаксического уровня.

Н.Н. Старыгина отмечает, что «ориентировка сказа на устную речь влечет воспроизведение писателем особой разговорной интонации. Это отражается на построении фраз, применении своеобразных изобразительно-выразительных средств, профессиональных терминов, воспроизведении народной этимологии» [15]. Более подробный комментарий встречаем у Троицкого, по наблюдениям которого для синтаксиса сказа характерно «обилие вводных слов и предложений», «наличие сложных синтаксических периодов, возникающих от частого употребления союзов иногда даже в случаях, когда отсутствует их непосредственная необходимость», «частое употребление вопросительных и восклицательных предложений и необычайные обороты речи» [17].

В. И Забурдяева и О. А. Кукатова [10] значительно расширяют список синтаксических явлений, придающих сказовому повествованию Лескова особое звучание. Они отмечают и особый словопорядок, свойственный нормам устной разговорной речи, и парцелированные и сегментированные конструкции; говорят об обилии вводных, неполных, эллиптических и усеченных структурах, а также нечленимых высказываниях; выделяют повторы-подхваты, особую частотность вопросительных и восклицательных предложений, обращений.

На эти и другие синтаксические особенности лесковского сказа обращает внимание З.К. Тарланов: «Главным, определяющим элементом в организации сказа, выступает живой, разговорный вариант русского синтаксиса с богатой палитрой служебных и модально-оценочных слов, эллиптическими построениями и субъективным расположением слов во фразе, призванным мобилизовать семантико-синтаксические возможности русских народно-разговорных интонаций» [16]. З.К. Тарланов отмечает, что Лесков не любит сложноподчиненных предложений: «господствующие типы синтаксических связей для него – сочинение и бессоюзие» [16]; им «широко привлекаются безличные конструкции, в роли главного члена которых выступают безличные формы самых разных глаголов, по-народному выразительных и ясных; конструкции с прямой речью, где слова автора обычно вставляются в середину прямой речи; сравнительные обороты с двумя сравнительными союзами (*словно как, словно будто* и т.д.), частыми в народном синтаксисе; инфинитивные предложения в составе сложного с подчеркнутой дебитивностью вместо ожидаемого в таких случаях в литературном языке значения констатирования в настоящем; конструкции с паратаксически организованными членами, что составляет также яркую черту народного синтаксиса, особенно — в народно-поэтических произведениях» [16].

Помимо указанных языковых особенностей, в которых, несомненно, проявляется влияние синтаксиса разговорной речи, следовало бы обратить внимание и на такие явления, которые не просто копируют разговорные формы, а своеобразно подстраиваются под письменное общение, имитируя разговорную ситуацию, а именно различного рода конкретизирующие конструкции, осложняющие структуру простого предложения.

В произведениях Лескова довольно часто встречаются уточняющие и поясняющие члены, субстантивные обороты и другие построения, имеющие структурное и функциональное сходство. С лингвистической точки зрения, появление такого рода конструкций в тексте связано с необходимостью разъяснить, пояснить, уточнить смысл сказанного. Если учитывать особое лесковское пристрастие к окказиональным образованиям, жаргонным, диалектным, просторечным словам и выражениям, понятным не каждому, появление в художественном тексте конкретизирующих оборотов логически оправдано. Помимо основной функции исследуемые синтаксические построения в произведениях Лескова становятся одним из наиболее выразительных художественных приемов. Конструкции конкретизирования, являясь одним из видов осложняющих конструкций, несомненно, не только расширяют границы предложения, но и углубляют смысл высказывания. Осложненные предложения как один из факторов «внутренней синтаксической компактности, цельности и спаянности», по замечанию Г.Н. Акимовой, «демонстрируют большую связность компонентов простого предложения на основе

иерархической зависимости, что повышает информативную емкость простого предложения» [1].

Подробный анализ структуры, количественного соотношения способов выражения компонентов конкретизирующих конструкций при соотнесении их со сказовой формой повествования в прозе Лескова, представленный в работах автора статьи [18; 19], позволяет расширить представление о стилеобразующих средствах прозы Лескова, подчеркнуть самобытность идиолекта писателя и многомерность его сказа.

Литература:

1. Акимова Г.Н. Конкуренты сложного предложения в русском литературном языке XVIII в. // Семантика и функционирование синтаксических единиц. – Казань, 1983. – С. 3-15.
2. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Художественная литература, 1972. – С.470.
3. Видуэцкая И.П. Гоголь и Лесков (К вопросу о творческой преемственности) // Гоголь и литература народов Советского Союза. – Ереван: Изд-во Ереванского университета, 1986. – С.128-146.
4. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – Москва: Гослитиздат, 1961. – С. 614.
5. Виноградов В.В. Проблема образа автора в художественной литературе // О теории художественной речи. – Москва: Высшая школа, 1971. – С.105-211.
6. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – Москва, 1962. – С.328.
7. Дмитренко С. Художественное сознание Лескова: постигнутое и постигаемое // Вопросы литературы. – 1985. №11. – С.217-239.
8. Душечкина Е.В. Н.С. Лесков и традиция русского святочного рассказа // Русский святочный рассказ: Становление жанра. – Санкт-Петербург: Языковой центр СПбГУ, 1995. – С.181-194.
10. Дыханова Б.С. «Запечатленный ангел» и «Очарованный странник» Н.С. Лескова. – Москва: Художественная литература, 1980. – С.174.
11. Забурдяева В. И., Кукатова О. А. Синтаксические сигналы устности в сказе Н. С. Лескова // Лесковиана. Т. 1. Творчество Н. С. Лескова: прошлое, настоящее, будущее. – Москва: НИП «ВФК», 2008. – С. 103–122.
12. Озеров Л. Поэзия лесковской прозы // В мире Лескова. – Москва: Советский писатель, 1983. – С. 261-289.
13. Попова Е. А. От первого лица (Сказ у Н.С. Лескова) // Русская речь. – 2002. №5. – С. 9-15.
14. Поэтика сказа. / Е.Г. Мущенко, В.П. Скобелев, Л.Е. Кройчик и др. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1978. – С.286.
15. Сиротинина О.Б. Первые итоги специального изучения разговорной речи // Язык и общество. – Вып.2. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1970. – С.54-75.
16. Старьгина Н.Н. Методика анализа сказа (На материале повести Н.С. Лескова «Очарованный странник») // Жанр и композиция литературного произведения. – Петрозаводск, 1983. – С.70- 84
17. Тарланов З.К. От отдельного слова – к художественному обобщению// Поэтика слова: Сборник статей. – Петрозаводск: Карелия, 1983. – С.61-82.
18. Троицкий В. Ю. Лесков-художник. – Москва: Наука, 1974. – 215 с.
19. Фомина Н.С. Синтаксические конкретизаторы как стилеобразующее средство в прозе Н.С. Лескова: автореф. дис... канд. филол. наук. – Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, 2009. – С.16.

20. Шубина Н.С. Функциональный потенциал конструкций конкретизирования в художественном тексте (поэзия vs. проза) // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. – Петрозаводск, 2017. – №3 (164). – С. 97-102.
21. Эйхенбаум Б.М. Иллюзия сказа // Сквозь литературу. – Ленинград: Academia, 1924. – С.152 - 156.
22. Эйхенбаум Б.М. Как сделана «Шинель» Гоголя // Сквозь литературу. – Ленинград: Academia, 1924. – С.171-195.

УДК:159.922.4(575.2)

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КААДА-САЛТТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ИЗИЛДӨӨ

*Эрмекова А. – аспирант
Ош мамлекеттик университети*

КЫРГЫЗСКИЕ НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ И ИХ ИССЛЕДОВАНИЕ

*Эрмекова А. – аспирант
Ошский государственный университет*

TRADITIONS OF THE KYRGYZ PEOPLE AND THEIR RESEARCH

*A. Ermekova. - postgraduate
Osh State University*

Аннотация: Бул макалада каада-салт жана үрп-адат түшүнүктөрүнүн мазмуну талдоого алынып, кыргыз элинин каада-салтына жүргүзүлгөн изилдөөлөр баяндалган.

Аннотация: В данной статье представлен анализ содержания понятий традиций и обычаев, а также изложено об исследовании традиций и обычаев кыргызского народа.

Abstract: This article presents an analysis of the content of the concepts of traditions and customs, as well as studies of the traditions and customs of the Kyrgyz people

Түйүндүү сөздөр: улут, маданият, салт, каада, үрп-адат, тарбия, адептүүлүк, турмуштук тажрыйба.

Ключевые слова: национальность, культура, традиция, обряд, воспитание, нравственность, жизненный опыт.

Key words: nationality, culture, tradition, rite, education, moral, life experience.

Ар бир улут, ар бир эл өзүн кылымдардан кылымга улут катары, эл катары сактап кала бериши үчүн тарыхтан өзүнүн түп башатын издеп, улуттук өзгөчөлүктөрүнө баа берип, коргой билиши керек. Азыркы рынок жана ааламдашуу мезгилинде руханий байлыктан да материалдык байлыкты баалагандар, өз этномаданиятыбызды чанып, чет элдин маданиятын туурагандар көбөйүп бараткан коомубузда улут жана улуттук маданий өзгөчөлүктөр тууралуу маселелер абдан актуалдуу болуп жатат десек жаңылышпайбыз.

Элдин социалдык тажрыйбасында кылымдар бою калыптанган алардын турмуштук философиясы, социалдык-маданий тажрыйбасы жана адеп-ахлактык баалуулуктары сакталган каада-салттары бар. Ошондуктан дүйнө жүзүндө каада-салтка жана үрп-адаттарга ээ болбогон бир да эл жок. Ар бир эл өзүнүн адеп-ахлактык баалуулуктарынын, анын ичинде элдин тарыхый жана маданий тажрыйбасын чагылдырган каада-салттардын жаратуучусу болуп саналат.

Каада-салт аркылуу жаш муундарга турмуштук тажрыйбаны, билимди, руханий баалуулуктарды жана тарбиялоо ыкмаларын өткөрүп берет жана келечегин бекемдейт. Каалагандай эле улуттун турмушунда маанилүү роль ойноо менен элдик каада-салттар анын калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн негизги факторлорунун бири катары кызмат кылат.

Чоң советтик энциклопедияда “каада-салт” (традиция) деген түшүнүктүн "традер" деген латын сөзүнөн келип чыгып, “өткөрүп берүү” дегенди туюнта тургандыгын билебиз

[7]. Мында: социалдык жана маданий мурастардын элементтери муундан муунга берилүү аркылуу белгилүү бир коомдордо, класстарда жана социалдык топтордо узак убакыт сакталат; социалдык мурастарды, материалдык жана рухий баалуулуктарды жана аларды кийинки муундарга өткөрүп берүү ыкмаларын камтыйт. Каада-салт катары белгилүү бир коомдук жүрүм-турумдун нормалары, баалуулуктар, идеялар, үрп-адаттар ж.б. чыгат.

Каада-салт түшүнүгүн изилдөө менен бул түшүнүктүн чечмеленишинин көп түрдүүлүгү жөнүндө айтууга болот. "Салт" деген түшүнүккө илимий аныктама берүүгө аракет кылгандардын бири болуп С.Н.Сарсенбаев саналат.

Анын пикири боюнча, "Салт – бул муундан муунга берилүүчү жана коомдук пикир менен корголуучу тарыхый жактан калыптанган, коомдук мамилелердеги туруктуу жана эң жалпылаштырылган нормалар менен принциптер" [8]. Ал ошондой эле каада-салт социалдык топтун, класстын, улуттун, жалпы эле коомдун жашоо образын түптөөгө өбөлгө түзөт жана жаш муундарды адеп-ахлактык, эстетикалык жактан тарбиялоодо теңдешсиз фактору катары белгилеген.

И.В.Суханов: "Каада-салт – бул идеологиялык мамилелердеги көз караштар, эрежелер, нормалар жана принциптер, ошондой эле инсандын руханий сапаттарын ачып көрсөтүүчү, белгилүү бир экономикалык мамилелерден талап кылынуучу аракеттер" – деп белгилейт [9].

Я.Л.Харапинскийдин эмгегинде салт катары эмгек өндүрүшүнүн формаларынан жана методдорунан, көндүмдөрүнөн, үрп-адаттарынан, адамдардын өз ара мамилелеринен, жашоо образынан, жүрүм-турумунан, маданиятынан, моралдык көз караштарынан байкалуучу коомдук аң-сезимдин туруктуу кубулуштары түшүнүлөт [10]. Салт улам кийинки муун тарабынан оңдолуп, толукталып кийинки урпактарга өткөзүлүп берилет же коомдук өнүгүүгө тоскоолдук жаратылса токтотулуп калышы да мүмкүн.

Салт менен үрп-адатты коендой окшош деп кароого болбойт, экөөнүн айырмасы аздыр-көптүр бар. Маселен, үрп-адат, турмуш-тиричилик, өндүрүштүк эмес чөйрөдө кезигет, ал эми салт болсо, коомдук аң-сезимдин бардык жагында көрүнөт.

Демек, үрп-адат коомдук психологияга, ал эми салт идеология чөйрөсүнө жакын. Каада-салт коомдук мамилелердин негизги принциптерин, ошондой эле үрп-адатты, ырым-жырымдарды да өзүнө камтыйт. Каада-салт, үрп-адат экөө тең рухий жана материалдык өндүрүштүк мамилелердин бардык туруктуу формаларын чагылтат. Үрп-адат адамдардын муундан муунга өтүп тарыхый калыптанган коомдук мамилелеринин туруктуу нормалары, жашоо жана турмуш тиричилиги экендиги илимий адабияттарда аныкталат.

Салт коомдук мамилелердин жалпыланган нормасы, улам кайталанып турганы анын өзгөчөлүгү. Ар бир муун даяр салтка туш келип, ойлонуп отурбай эле аны ата мурас катары кабыл алат. Ар бир замандын салты улам өзгөрүп жана жаңырып турат, оокат-тиричилик салты жашоонун түрүн көргөзөт. Маселен, боз үй көчмөндөрдүн жашаган үйү. Ошондой эле улуттук тамак-аш, улуттук кийим болот. Кызга калың алып, киши колдуу болгон урукташынын кунун куу – байыркы салт.

Ырым-жырым, үрп-адат көрүнүштөрү каада-салттын составдык элементине кирет. Алар адамдын жүрүм-турумун бир калыпка салып багыттоодо маанилүү ролду ойнойт. Эл каада-салтка аяр мамиле кылып, ырга кошуп, накыл сөз курган. Анын дарегине нечендеген макал-лакаптар айтылган. Алар болсо турмуштун урунттуу жактарын чагылтып, адам мүнөзүнүн айрым белгилерин ачык-айрым ачып көргөзгөн. Мисалы, «атасын кожосундай көргөн уул», «уулун сатып ат кылды, кызын сатып аш кылды» сыяктуу макал-лакаптар байыркы убакта патриархалдык каада-салттын болгонун айгинелейт. Макал-лакаптар адамдын жүрүм-турумуна баа берип мүнөздөйт. Маселен, «уурунун аягы кууш», «аялдын чачы узун, акылы кыска», «парага сатылган киши адилет болбойт» деп адамды курч мүнөздөйт.

Каада-салт макал-лакап менен өтмө катар байланышта болот. Анткени алар түздөн-түз каада-салт менен үрп-адатты, ырым-жырымды чагылтат, ошол эле убакта жүрүм-

турумдун, акыл-насааттын эрежеси менен талабын аныктап жатып өздөрү салттуу ойломдун бир түрүнө айланат. Ырым-жырымдуу поэзия каада-салтка, үрп-адатка эстетикалык мүнөз берет. Элдик салт мүнөзүндөгү поэзия кишилерге моралдык жана эстетикалык рахат берип, таалим-тарбияга кызмат кылат.

Каада-салт, үрп-адат жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуу менен бирге, улуттук касиетти да өзүнө камтыйт. Ал - аз изилденген маселе. Улуттук салт дегенде кишилер тигил же бул улуттун психикалык, рухий турпатына, коомдук аң-сезимине мүнөздүү жүрүм-турум эрежелерин түшүнүшөт.

«Каада» термини салтка караганда жекелик мүнөзгө ээ болот да, жогоруда аталган жалпы элдик салттын аткарылышы катары ар бир адамдын ага карата болгон мамилеси менен туюндурулат.

Кыргыздардын этномаданиятына кызыгып, илимий эмгектерди жазган окумуштуулардын башында С.М.Абрамзон турат. Ал көп жылдык изилдөөлөрүнүн натыйжасында жаралган илимий эмгектеринин ичинен кыргыз элинин улуттук каада-салт, үрп-адаттары боюнча да материалдарды камтыган эмгектери катары “Кыргыз элинин маданиятынын очерки” [2], “Кыргыздардын XIX кылымдын биринчи жарымындагы социалдык-экономикалык жана маданий түзүлүшү” [3], “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары [1]” деген эмгектерин айтсак болот.

Ал эми бул маселелер тууралуу жазган кыргыздардын ичинен чыккан этнографтардын бири – А.Акматалиев. Ал өз кезегинде «Баба салты, эне адеби» [6], «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү» [5], «Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапаттар» [4] деген аталыштагы китептерди жазып, булардан тышкары каада-салт, үрп-адаттардын ар кандай түрлөрү тууралуу жарыялап кеткен.

Кыргыз эли өз каада-салтын кылымдан кылымга турмуш шартына, улуттук менталитетине, табитине ылайык түптөп жана сактап, улам кийинки муундарга рухий кенч, мурас катары калтырган. Анткени анда элдин кылым карыткан турмуштук тажрыйбасы, акыл-эс, түшүнүк-туюму, жашоо өрнөгү топтолгон жана анын жөндүү зарылдыгы күнүмдүк философиянын деңгээлинде аныкталган. Ошондуктан каада-салттын ар кандай жол- жосундары, эреже нормалары көбүнчө жекече турмуш жаатындагы кубаныч менен кайгы, жакшылык менен жамандыктын болгонун белгилеп келет. Аны жерүү элден чыккандык катары каралат. Ал эми салттын аки-чүкүсүн сактагандык улуттук санаттын урунттуу белгисиндей бааланат. Ушундай пикирлер улам жыйылып, коомдук деңгээлге чейин көтөрүлүп салттын сакталышын бекемдеп турат.

Демек, ар нерсени түшүнүү менен кабылдап, объективдүү талдоого алуу мүмкүнчүлүгү кадыресе түзүлүүдө. Чынында укумдан-тукумга өтүп, бир этникалык топто узак сакталып, жашоонун зарыл шартына, коомдук тартипке, жүрүм-турум эрежелерине, көнүмүш адаттарга айланып, жедеп ыйык көрүнүп калган салтты бир беткей кабыл алуу консерватизмге, ал эми аны таптакыр жерүү муундардын байланышын бузууга, адам баласы жараткан асылдыктарды жоготууга алып келиши толук ыктымал. Ошондуктан өрнөктүү салттарды сактоо жана өнүктүрүү менен бирге алардын кунарсыз жактарын турмуштан сүрүү аракети жүрөт. Буга Ата Журтту коргоо, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо сыяктуу элдик салттардын сакталышы жана аш-той, калыңдын символикалык мүнөздө колдонулушу ачык мисал болор эле. Бирок эгемендүүлүктүн шартында улуттук жандануу өнөктүгүнүн эйфориясы жүрүп, анын нечен түркүн түйшүгүн көбүнчө карапайым эл тартып калууда.

Бир жагынан рынок агымы адамдарды сарамжал жашоого багыттаса, экинчи жагынан эски каада-салт өзүнүн ысырапчылык жагын таңуулайт. Натыйжада улам кийинки муун ата салтын жерип же улантарын билбей, көбүнчө башы маң болот.

Мындай ырым-жырымдарга дайыма эле бир жактуу мамиле кылуу жарабайт. Анткени кылымдар бою аң-сезимге, түшүнүккө, психологияга жедеп сиңген көнүмүш-адатты, салтты бир кол шилтөө менен турмуштан сүрүп чыгаруу кыйын. Ошону менен

бирге ал өзүнөн өзү жоюлат деп жөнгө коюуга да болбойт. Азыркы рынок шартына ылайык кээ бирлеринин бир формасын таап, акырындык менен турмушка киргизген оң. Ал үчүн каада- салттын ак-карасын ачык-айкын ажыратып, конкреттүү формаларын, ынанымдуу жоболорун иштеп чыгып, тийиштүү республикалык жыйындарда талкуулаган жөн. Ал жерде кабыл алынгандан кийин тигил же бул жөрөлгөлөрдү өткөрүүнүн конкреттүү жоболору менен шарттары жыйнакталып жарык көрөт, аны турмушка киргизүү жапырт аракеттер жасалат, атайын тейлөө кызматтары түзүлөт.

Азыркы рынок шартында реформатордук маанай, материалдык турмуш гана эмес, каада-салт жаатына да улам кирип, кур намыска алдырган ысырапчылыктын ордуна акылга сыярлык сезимге негизделген рационалдуулук, үнөмдүүлүк киргени жөн. Бирок эгемендүүлүктүн шартында эркиндиктин, байыандыктын эйфориясы башка бир азыркыча сөөлөт күткөн көрүнүштү пайда кылган түрү бар. Ал дагы эле жакшылык-жамандыкты белгилөөдө байкалат. Азыр айрыкча колунда барлар өлүктү коюп келгенден кийин, кара ашына арнап тамак берүүнү ресторан же кафеде өткөрчү болду. Мынтип жүздөн ашык киши эмес, жалгыз барып тамак ичкенге чөнтөк жукалык кылып турганда мындай марттык кылуу өзүнчө даңаза. Ал эми жакшылыкка арналган салтанаттуу үлпөт андан ашкан салтка айланууда. Каатчылыктан каржалып тургандар бара албай турган жайга киргизип, «кедейдин бир тойгону, орто байыганы» дегендей, «кул жебестер» коюп коноктогондун жаман жагы жок. Ылайым эле ушундай кененчилик, жайыл дасторкон дайыма жайнап турса экен.

Акырында айтарыбыз, албетте, бул макала менен эле өзүбүздүн изилдөөлөрүбүздү жыйынтыктап, чек коюудан алыспыз. Анткени бүгүнкү илим менен техниканын гүлдөп-өсүп турган мезгилиндеги жалпы ачылыштарга, заманга ылайык көз караш, каада-салттардын дагы жаңыланышына таянып бул багыттагы иштерди уланта бермекчибиз. Андыктан кылымдарды карытып, «жазылбаган мыйзам» катары эсептелип келген уюткулуу кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары ж.б.у.с. тармагында алгылыктуу изилдөөлөр улана бермекчи.

Адабияттар:

1. Ali Rafet Ozkan, Kemal Polat, Socio-cultural life of Gypsies in southern Kyrgyzstan, The Social Science Journal, Volume 42, Issue 3, 2005, Pages 469-478, <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2005.06.002>.
2. Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. –Фрунзе.: 1946.
3. Абрамзон С. М. Социально-экономический строй и культура киргизов в первой половине XIX века // История Киргизии. –Фрунзе.: 1956. Т.1. С. 202-251.
4. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапаттар. –Б.: 2002.
5. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000.
6. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. –Б.: 1993.
7. Большая Советская Энциклопедия [Текст]: т.18-28. – М.: Советская энциклопедия, 1977.
8. Сарсенбаев, Н. С. Обычай, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата, 1974.
9. Суханов, И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М.: Политиздат, 1976.
10. Харрапинский, Я. Л. Нравственность и традиции: учебное пособие. – М.: Изд-во МИНХ им. Г.В. Плеханова, 2002.

КЫРГЫЗ МИЛИЦИЯСЫНЫН КООМДОГУ ОРДУ

*Эсенбай кызы Гүлжан, изденүүчү
КР Президентинин алдындагы башкаруу академиясы*

МЕСТО КЫРГЫЗСКОЙ МИЛИЦИИ В ОБЩЕСТВЕ

*Эсенбай кызы Гүлжан, соискатель
Академия государственного управления при Президенте КР*

PLACE OF KYRGYZ POLICE IN SOCIETY

*Esenbay Kyzy Gulzhan, applicant
Academy State Administration under the President of the Kyrgyz Republic*

Аннотация: Макалада милиция кызматкерлеринин бүгүнкү коомдогу болуп жаткан көйгөйлөрдү чечүү үчүн жер-жерлерде эл менен жолугушууларды уюштургандыгы жана милиция кызматкерлеринин социалдык абалы жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы о проведении сотрудниками милиции встреч о местным населением для решения проблем сегодняшнего общества и о социальном положении сотрудников милиции сегодня.

Abstract: The article considers the organization of meetings of local residents by the police to discuss and solve current social problems and the social status of police officers.

Түйүндүү сөздөр: укук коргоо, коомдогу көйгөйлөр, эмгек маянасы, социалдык жеңилдиктер, жөлөк пул, калк.

Ключевые слова: защита прав, проблемы общества, заработная плата, социальные льготы, пенсия, народ.

Key words: protection of rights, problems of society, wages, social benefits, pension, people.

Укук коргоо органдары азыркы мамлекеттин механизмде маанилүү ролду ойнойт. Алардын ишинин натыйжалуулугу, негизинен өлкөдө мыйзамдуулук жана тартип боюнча жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу, алардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо болуп саналат. Өз кезегинде укук коргоо органдарынын ишинин натыйжалуулугу кызматкерлеринин жана алардын үй-бүлөлөрүн коргоодон түздөн-түз көз каранды болот. Акыркы маалыматтарды карасак, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министри милициянын генерал-майору К. Джунушалиевдин билдирүүсү боюнча орто эсеп менен 2010-жылдан 2018-жылдардын аралыгында укук коргоо кызматкерлери үчүн кенже курамдагы кызматкерлер 8000 сом, ал эми офицердик курамдагы кызматкерлер 20 000 сомго чейин иштеген стажына жараша эмгек маяна берилет. Бирок алардын айлык маяналары башка күч түзүмдөрүнө караганда бир топ азыраак. Азыркы учурда эң маанилүү болуп милиция кызматкерлеринин саламаттыгын сактоо, анын ичинде медициналык жардам, дары-дармек менен камсыз кылуу, дарылоо, кызматкерлердин эс алуусу, алардын үй-бүлөлөрүн, балдарын колдоо, пенсия жана жеке коопсуздугун камсыз кылуу болуп саналат. Ички иштер кызматкерлеринин коомдук коопсуздугун жөнгө салган ченемдик укуктук база жокко эсе. Милиция кызматкерлеринин жана алардын үй-бүлөлөрүн коомдук коргоо тууралуу эч кандай мыйзам жок. Аскердик кызматкерлер үчүн, Мамлекеттик өрткө каршы кызматынын кызматкерлери үчүн, жазык-аткаруу системасынын мекемелеринин жана органдарынын, ошондой эле алардын үй-бүлөлөрү үчүн социалдык коргоо боюнча мыйзамдар каралган. Ага карабастан көп учурларда коомчулукта эмнегедир милиция кызматкерлерине карата терс багыттагы пикирлер көп айтылып келет. Буга негизги себептеринин бири жол кайгуул кызматкерлеринин жарандарга карата мыйзамдуу жана мыйзамсыз айып пул салып жаткандыгы, б.а., коррупциялык көрүнүштөр негиз болсо керек.

1931-жылы 3-февралда СССР Борбордук аткаруу комитетинин (ЦИК) “Кылмыш иликтөө жана милиция кызматкерлердин материалдык абал жана укуктук” жобосунда милицияга карата маанилүү жеңилдиктерди жана артыкчылыктарды каралып, бүтүндөй милиция кызматкерлерине турак жай, милиция кызматкерлери үчүн кийим формасы каралса, азык-түлүгүн жакшыртуу, батыр акысы боюнча жеңилдиктер каралып, бардык аскер кызматкерлери менен милициянын укугу теңдешилген. Ал эми союз ыдырап, Коммунисттик идеологиянын терс жактары ачылып, Советтик адамдар таянычынан ишениминен ажырап ара жолдо калды. Акырындап мыйзамдын күчү тайый баштаган. Жаңы эле СССРдин курамынан бошогон кыргыз бийлиги өз тизгинин тарта албай бийликтин күчү кайтты. Пикеттер, митингдер көбөйүп элдин нааразычылыгы күчөдү. Эл менен милиция көчөлөрдө бетме-бет болуп жөөлөштү, түртүштү. Мына ошондо милициянын кадыры түшө баштады. Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон баштап, мыйзамдарга өзгөртүү кире баштады. Кыргыз милициясы үчүн эң бир оор күндөр ошол мезгилден башталды. Анткени конституция өзгөрүп ага карата мыйзамдарга өзгөртүүлөр киргизилди. Жарандык коомго тийиштүү мыйзамдар эл аралык стандарттарга ылайыкташтырылды. Бирок милициянын ишмердүүлүгүнө тиешелүү болгон мыйзамдар мурдагы СССР убагындагы мыйзамдардын көчүрмөсү боюнча кала берди. Андан да кызыгы жогоруда көрсөткөндөй, 1930-жылдагы инструкциялардын талаптары мазмуну мурдагы эле мезгилиндеги иш механизмдери боюнча сакталып калган. Мисал үчүн Ички иштер органдарынын кызматкерлери жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү ["Аскер кызматкерлерин пенсия менен камсыз кылуу жөнүндө"](#) [1] Кыргыз Республикасынын Мыйзамында 1994-жылы чыккан мыйзам СССР убагындагы мыйзамдын көчүрмөсү бойдон кала берген. Бул мыйзам бүгүнкү талапка жооп бербестиги эске алынып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеш тарабынан 2017-жылдын 27-апрелине чейин бир канча өзгөртүүлөр болгон. Мисалга алсак, өзгөрүлгөн мыйзамга ылайык пенсиянын орточо өлчөмүн жашоо шарттын деңгээлинде, ал эми социалдык жөлөк пулдардын өлчөмүн пенсиянын базалык бөлүгүнүн деңгээлинде камсыз кылуу жана ага жетишүү үчүн инфляциянын өсүш темпин эске алуу менен пенсиянын өлчөмү жогорулаган. “Пенсиянын базалык бөлүгү жогорулагандыгын эске алуу менен социалдык жөлөк пулдардын өлчөмүн жогорулатуу” [2].

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинде негизги приоритеттүү багыттардын бири-эл менен милициянын ортосундагы буга чейин орун алган ажырымды ондоо, түзөө калыбына келтирүү, б.а., элдин милицияга болгон ишеничин кайрадан кайтаруу. Кыргыз Республикасынын ИИМде жогоруда аталган иш-чараларды ишке ашыруу максатында жер-жерлерде милициянын атайын 102 ишеним телефондору ачылып иштей баштаган. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министри милициянын генерал-майору К. Джунушалиев өзү баш болуп, катардагы аймактык инспекторлорго чейин жер-жерлерде эл менен жолугушууларды уюштуруп, кылмыштуулуктун абалы, социалдык көйгөйлөрдү жана коомдук саясий кырдаал боюнча элдерди угуп, маалымат алмашып, эл менен биргеликте аталган көйгөйлөрдү чечүү боюнча жакындан иш алып барышууда. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Ички иштер органдарында милиция кызматкерлерине социалдык жактан кам көрүү максатында бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Президентинин, Өкмөтүнүн колдоосу менен бардык аймактарда көп кабаттуу үйлөр курулууда. Бул да болсо милиция кызматкерлеринин кызматында аларга карата бир топ натыйжалуу шарттар түзүлүп, аларга стимул болуп жаткандыгын айгинелейт. Андан сырткары жыл сайын жай мезгилинде милиция кызматкерлери жана алардын балдары жеңилдетилген жагдайда Ысык-Көл облусундагы Кыргыз Республикасынын ИИМге таандык болгон пансионаттарга, лагерлерге жөнөтүлүп жатат.

Кыргыз Республикасынын ИИМдин атайын аскердик поликлиникасында милиция кызматкерлери ден соолугуна байланыштуу бекер дарыланууга укуктуу болгону менен көпчүлүк учурда кызматкерлер өздөрү сатып алган учурлар болот.

2019-жылдын 1-январынан тарта Кыргыз Республикасынын аймагында жаңыдан кабыл алынган 5 (беш) жаны кодекстер иштей баштады. Алар: Кылмыш жаза Кодекси [3], Жоруктар Кодекси [4], Жазык аткаруу кодекси [5], Жазык процессуалдык кодекси [6] жана Бузуулар кодекси [7]. Талдоонун жыйынтыгында акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын аймагында жашаган ар бир 3-киши соттолгондугу аныкталган. Ошондуктан жаңыдан кабыл алынган кодекстерде негизинен 10000 сомго чейинки материалдык чыгым келтирилген кылмыштар жана жоруктар боюнча камакка байланышпаган жазалар каралып, гумандуулукка көп басым жасалганы менен бузуулар кодексинде укук бузуучуларга карата айып чаралар бир топ өскөн. 2019-жылдын 1-январынан баштап күчүнө кирген жаңы кодекстер укук коргоо органдарынын ишин жакшыртууга, калктын милицияга болгон ишенимин арттырууга, укук коргоо чөйрөсүндөгү реформаны ишке ашырууга, өзгөчө укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүн жарандын укугу менен эркиндигин жана коомдун кызыкчылыгын коргоого багытталган.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын "Аскер кызматкерлерин пенсия менен камсыз кылуу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу мыйзамы 2017-жылдын 14-июну № 101.
2. Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Ички иштер органдары жөнүндө" мыйзамы 1994-жылдын 11-январы № 1360-ХII.
3. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Кылмыш-жаза кодекси" 2017-жылдын 24-январы, 10-мыйзамы.
4. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Жоруктар Кодекси" 2017-жылдын 24-январы, 10-мыйзамы.
5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Жазык аткаруу кодекси" 2017-жылдын 24-январы, 10-мыйзамы.
6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Жазык процессуалдык кодекси" 2017-жылдын 24-январы, 10-мыйзамы.
7. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Бузуулар кодекси" 2017-жылдын 24-январы, 10-мыйзамы.

Медицинские науки

УДК:340.624.3(575.2)

АНАЛИЗ СМЕРТНОСТИ ОТ МЕХАНИЧЕСКОЙ АСФИКСИИ ВСЕДСТВИЕ ПОВЕШЕНИЯ ПО ДАННЫМ ИССЛЕДОВАНИЯ ОШСКОГО ОБЛАСТНОГО ЦЕНТРА СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ГОРОДУ ОШ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПЕРИОД 2000-2009 Г.Г.

*Мамадыев Бактыбек, начальник
Ошского областного центра судебно-медицинской экспертизы,
Жээнбаев Жолборс Жээнбаевич, д.м.н., профессор
Ошский государственный университет*

2000-2009-ЖЖ. АРАЛЫГЫНДА ОШ ШААРЫНДА АСЫНЫП КАЗА БОЛГОНДОРДУН МЕХАНИКАЛЫК ТУМЧУГУУ ӨЛҮМҮНӨН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОШ ОБЛАСТТЫК СОТТУК-МЕДИЦИНАЛЫК БОРБОРУ ТАРАБЫНАН ЖҮРГҮЗҮЛГӨН АНАЛИЗ

Мамадыев Бактыбек, Ош облустук соттук медициналык борборунун башчысы,

**AUTOMATIC ASPHYXIA MORTALITY ANALYSIS DUE TO HANGING
ACCORDING TO THE OSH REGIONAL RESEARCH CENTER DATA OF
JUDICIAL AND MEDICAL EXPERTISE EXAMINATION IN THE OSH CITY OF
KYRGYZ REPUBLIC DURING 2000-2009 YEARS**

*Baktybek Mamadyev,
chief of the Osh regional center of judicial and medical expert examination.
Jeenbayev Jolbors Jeenbayevich, d.m.s., professor
Osh State University*

Аннотация: В работе проанализированы случаи смерти механической асфиксии от повешения граждан г. Ош Кыргызской Республики в период (десять лет) 2000-2009 годы, их социальные положения, половые и возрастные особенности, влияние алкогольного опьянения, сезонные показатели. Указаны особенности этих показателей в отличие от международных.

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын Ош шаарында 2000-2009 - жылдар (он жыл) аралыгында асынуудан тумчугуп каза болгон жарандардын социалдык абалы, жыныстык жана курактык айырмачылыктары, спирт ичимдигинин таасири, жыл мезгилдеринин көрсөткүчтөрү талдоого алынган. Бул көрсөткүчтөрдүн эл аралык көрсөткүчтөр менен айырмачылыгы белгиленген.

Abstract: The work is analyzing cases of death due to mechanical asphyxia from hanging of Osh town citizens of the Kyrgyz Republic in periods from 2000 to 2009 years. Reasons were their social situations, gender and age characteristic, effect of alcohol intoxication, seasonal indicators, and specified features of these indicators were described.

Ключевые слова: механическая асфиксия, повешение, половые и возрастные особенности, алкогольное опьянение, сезонное влияние.

Түйүндүү сөздөр: механикалык тумчугуу, асынып каза болуу, жыныстык жана жаш курак өзгөчөлүктөрү, алкоолдун жана жыл мезгилинин таасирлери.

Key words: mechanical asphyxia, hanging, sex and age characteristics, alcohol intoxication, seasonal influence.

Повешение как способ суицида[1,2] (самоубийства), по мнению ВОЗ, как выбирает большинство самоубийц, после которого для самоубийства выбирают огнестрельное оружие, потом - отравление и т.д. По мнению ВОЗ всего существуют более 80 способов покончить с собой.

Суицид (в том числе повешение) по концепции ученых как Амбрумов А.Г и др. - это есть "следствие социально - психологической дезадаптации личности в условиях переживаемого микросоциального конфликта".

По данным ВОЗ средний показатель смертности при повешении колеблется в мире от 1 до 1,2 на 10.000 населения.

Этот показатель в г. Ош на 10.000 населения составляет от 0,13 до 0,16 в 2000 году, от 0,16 до 0,19 в 2009 году., т.е, в период с 2000 по 2009 годы это число колеблется от 0,13 до 0,19 на 10.000 населения. Это несомненно имеет тенденцию к неуклонному росту количество самоубийств через повешение.

На основании базы данных "Здоровье для всех" Европейского регионального бюро ВОЗ (версия за январь 2006 года), общие показатели самоубийств и распространенность суицидов среди мужчин и женщин в странах бывшего СССР разные. Самые высокие показатели самоубийств на 100.000 населения зарегистрированы: в Литве -38,9, в России - 31,74, в Республике Беларусь -31,56 и в Казахстане -31,49; Низкие показатели зарегистрированы: в Азербайджане -1,41, в Армении -2,13, и в Грузии - 2,5; Кыргызстан находится в середине и показатель на 100.000 населения составило -11,43.

Нами были всего исследованы 81 погибших от повешения в период с 2000го по 2009 год.

Общее количество повешенных (в абсолютном числе) в динамике по годам в г. Ош Кыргызской Республики :

диаграмма №1

15										
14										
13		13								
12										
11										
10										
9				9				9		9
8			8							
7	7					7	7			
6					6				6	
5										
4										
3										
2										
1	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009

диаграмма №2

	Наименование показателей	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Всего
1	Всего умерших от всех причин (абс.число)	1394	1237	1320	1328	1476	1477	1531	1541	1590	1619	14513
2	Травмы, отравления и некоторые другие последствия воздействия внешних причин	120	107	103	99	135	128	135	121	114	124	1186
2а	В том числе абсолютное число умерших от механической асфиксии - повешения	7	13	8	9	6	7	7	9	6	9	81
	(% от общего числа умерших травм, отравлений и т.д)	5,5%	12,1%	7,7%	9,1%	4,4%	5,4%	5,1%	7,4%	5,2%	7,2%	6,8%

Для рассмотрения половой характеристики погибших от утопления [3] поделены мужчины и женщины, в котором отмечается численное преимущество мужского пола среди погибших, которые в разные годы составляли от 53,8% до 88,8% (в период 2000-2009 г.г.) что не отличается от показателей Российской Федерации (мужчины 88% мужчин, 10,4% женщин). Количество умерших по годам особо не отличается, однако в 2001 году их количество увеличилось в два раза, притом все они (100%) были мужчинами. Из всех травм, отравлений и других последствий воздействий внешней среды, количество умерших от повешения составляли 6,82%.

Возрастные показатели повешенных в период 2000-2009 годы.

Диаграмма №3

П№	Пол	13-15 лет	16-25 лет	26-35 лет	36-45 лет	46-55 лет	56-65 лет	свыше 65 лет	Всего
1	Мужчины	2	15	18	11	12	6	2	66
	%	50%	79%	90%	78,6%	95,8%	75%	100%	81,4%
2	Женщины	2	4	2	3	2	2	0	15
	%	50%	21,0%	10%	21,4%	14,2%	25%	0%	18,6%
3	Всего	4	19	20	14	14	8	2	81
	%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Из таблицы видно что, большинство повешенных являются мужчинами, 66 случаев, что составляют 81,4% от общего числа. Этот показатель приравнивается к показателям других стран, как Россия, Казахстан и др. В то же время количество повешенных женщин всего 15 случаев, соответственно это составляет - 18,6%. Из всех самоубийц - повешенных, количество работоспособного возраста, т.е, от 16 до 65 лет были -75 случаев, что составляет - 92,5% от общего количества суицидов [4]. Количество повешенных детей в возрасте с 13 по 17 лет составили - 4 случая (4,9%). Соотношение мальчиков и девочек равное. Максимальное число повешенных приходилось на наиболее трудоспособную категорию населения, что вызывает необходимость анализа ее как фактора, обуславливающего существенный экономический ущерб, вследствие ранней смертности и потерь продуктивных лет жизни.

Показатели повешения по половому признаку

диаграмма №4

Наименование показателей		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Всего
а	В том числе абсолютное число повешенных	7	13	8	9	6	7	7	9	6	9	81
	в % -100											
В том числе мужчины	Абсолютное число	6	13	7	6	4	6	5	5	6	8	66
	в % от абс.чис	85,5%	100%	87,5%	66,6%	66,6%	85,7%	71,4%	55,5%	100%	88,8%	81,4%
В том числе женщины	Абсолютное число	1	0	1	3	2	1	2	4	0	1	15
	в % от абс.чис	14,55	0%	12,5%	33,4%	33,4%	14,3%	28,6%	44,5%	0%	11,2%	18,6%

По данным таблицы видно, что в соотношении полового признака повешенных, количество мужчин как и везде превалирует и составляют 81,4 % (66 случаев). Женщины составляют 18,6% (15 случаев). Однако в отдельные годы (2001, 2008) среди повешенных

женщины отсутствовали. Количество суицидов кроме 2001 года были незначительными отклонениями. Однако в 2001 году повешение зарегистрировано в 2 раза, больше, чем другие годы притом все они были мужского пола.

Суммарное распределение погибших от повешения, по степени алкогольного опьянения

диаграмма №5.

Наименование показателей		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	всего	%	
а	В том числе абсолютное число умерших от повешения	Абсолютное число	7	13	8	9	6	7	7	9	6	9	81	100%
		в % на 10.000 населения	0,07	0,13	0,08	0,09	0,06	0,07	0,07	0,09	0,06	0,09	0,81	
	Алкоголя в крови нет	6	9	6	2	4	4	5	7	4	9	56	68,2%	
	Алкогольное опьянение в степенях	Тяжелое	-	-	1	1	1	2	-	1	-	-	6	
		Сильное	-	1	-	1	-	1	-	-	1	-	4	
		Среднее	-	2	1	3	1	-	1	-	-	-	8	
		Легкое	1	1	-	2	-	-	-	1	1	-	6	
		Незначительное влияние алкоголя	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
	Всего с наличием алкоголя в крови	1	4	2	7	2	3	2	2	2	-	25	31,8%	

Из всех 81 случаев повешения, у 25 случаев (30,8%) были в состоянии различной степени алкогольного опьянения. У 56 случаев (68,2%) повешенных, в крови при судебно-химическом исследовании не были обнаружены содержание алкоголя.

Из 25 случаев (31,8%) умерших при повешении с алкогольными опьянениями были:

- с тяжелой степенью алкогольного опьянения -6 человек (т.е 24%);
- со сильной степенью алкогольного опьянения -4 человек (т.е16%);
- со средней степенью алкогольного опьянения -8 человек (т.е 30,4%);
- с легкой степенью алкогольного опьянения -6 человек (т.е 24%);
- незначительное влияние алкоголя -1 человек (т.е 5,6%);

Однако большей части повешенных - 56 случаев (69,2%) при судебно-химическом исследовании крови этилового алкоголя не обнаружено. Это не значит, что они были абсолютно трезвые. Но, они могли быть в другом психо-эмоциональном состоянии. Не исключено что, они были под действием наркотического опьянения или под действием других химических и лекарственных воздействий, а также под влиянием сильного психо-эмоционального воздействия. Здесь немаловажным фактором было и органическое психическое состояние повешенных.

Среди 25 случаев смерти, большинство (30,4%) были в состоянии среднего алкогольного опьянения. В то же время сильной степенью алкогольного опьянения [5] были 24% умерших и легкой степенью 24% соответственно. Тем не менее, действия алкоголя в момент суицида играли существенную роль.

Суммарные сезонные показатели повешения.

Диаграмма №6

Сезон		№	Месяцы	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	всего
Зима	11 случаев 13,5%	1	Январь	1	2	1	2	1	-	-	1	-	-	8
		2	Февраль		1						1	1		3
Весна	24 случаев в 29,6%	3	Март		2	1		1	3		1	-	3	11
		4	Апрель				1	2	1	1		1		6
		5	Май	1	1	1	1			1	1		1	7
Лето	21 случаев в 25,9%	6	Июнь		1	1	1			1	1			5
		7	Июль	1	1	2		1		1	1			7
		8	Август	1	1	1				1	1	1	3	9
Осень	22 случаев в 27,2%	9	Сентябрь		2	1	1	1			2	1	1	9
		10	Октябрь				2		1	1		1	1	6
		11	Ноябрь	2	1		1		2			1	-	7
Зима	3 случаев в 3,8%	12	Декабрь	1	1					1				3
Всего	81 случаев в			7	13	8	9	6	7	7	9	6	9	81

Большинство повешений (82,7%) приходятся, как и везде, на весенний (29,6%), летний (25,9%) и осенний (27,2%) периоды. На зиму пришлось - 16 (17,3%). Таким образом, сезонная характеристика повешения особо не отличается от других стран (например, в России 60%). По мнению психологов это происходит потому, что именно в этот период особенно заметен контраст между ярким расцветом природы и тусклостью внутреннего состояния. Притом погибшие были обнаружены в укромных местах дома, сараях, брошенных зданиях, деревьях. И большинство повешенных должно быть, пожелали, чтобы их поступки были незаметными, однако все пожелали, чтобы их нашли после совершения суицида.

Заключение:

1). Данные исследования показывают, что большинство самоубийц выбирает способ ухода из жизни -повешение. Несомненно, повешение имеет тенденцию к неуклонному росту.

2). Среди повешенных большинство случаев приходится на мужчин -81,4 % (66 случаев). Количество повешенных мужчин, как и везде, превалирует.

3). Превалирующее большинство этих людей были в работоспособном возрасте - 85,1% (77 случаев), что приходилось на наиболее трудоспособную категорию населения, что вызывает необходимость анализа ее как фактора, обуславливающего существенный экономический ущерб, вследствие ранней смертности и потерь продуктивных лет жизни.

4). 30,8% (25 случаев) повешенных в момент суицида были в состоянии различной степени алкогольного опьянения. Тем не менее, действия алкоголя в момент суицида играли существенную роль.

5). Повешения в 82,7% приходится, как и везде, на весенний, летний, и осенний периоды [6].

6). Из всех травм, отравлений и других последствий воздействия внешней среды, количество умерших от повешения составляли 6,82%.

- 7). Абсолютное число умерших, на 10.000 населения составляет 0,81%.
- 8). Изучение и исследование повешения как одного из видов суицида является одним из приоритетных задач общественного здравоохранения, что, необходима специальная государственная программа по предотвращению суицида.

Литература:

1. G. Turecki, D.A. Brent, Suicide and suicidal behaviour, The Lancet, Volume 387, Issue 10024, 2016, Pages 1227-1239, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)00234-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)00234-2)
2. P. Sainsbury, B. Barraclough, 1968, Differences between Suicide Rates, Nature, 1252, 220, 5173, p. 1476-4687, <https://doi.org/10.1038/2201252a0>
3. Y Sato, T Kondo, T Ohshima, A case of deferred death from drowning of a man found dead in bed at home, Journal of Clinical Forensic Medicine, Volume 3, Issue 2, 1996, Pages 105-107, [https://doi.org/10.1016/S1353-1131\(96\)90015-2](https://doi.org/10.1016/S1353-1131(96)90015-2)
4. E. Molchanova, T. Galako, Suicides in the Kyrgyz Republic: Discrepancies in different types of official statistics, European Psychiatry, Volume 41, Supplement, 2017, Page S890, <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2017.01.1807>
5. A.R. Copeland, Sudden death in the alcoholic, Forensic Science International, Volume 29, Issues 3–4, 1985, Pages 159-169, [https://doi.org/10.1016/0379-0738\(85\)90109-4](https://doi.org/10.1016/0379-0738(85)90109-4)
6. T. Partonen, J. Haukka, H. Nevanlinna, J. Lönnqvist, Analysis of the seasonal pattern in suicide, Journal of Affective Disorders, Volume 81, Issue 2, 2004, Pages 133-139, [https://doi.org/10.1016/S0165-0327\(03\)00137-X](https://doi.org/10.1016/S0165-0327(03)00137-X)

УДК:618.1 (575.2)

ВЛИЯНИЕ ВЫСОКОГОРНОЙ ЭКОСИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА НА ЗДОРОВЬЕ НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ЧОН-АЛАЙСКОГО РАЙОНА)

*Саипова Э., Шерматова Ж.Т., Кенешбаева Д.С.
Ошский государственный университет*

КЫРГЫЗСТАНДЫН БИЙИК ТООЛУУ ЭКОСИСТЕМАСЫНЫН КАЛКТЫН ДЕН СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ (ЧОҢ – АЛАЙ РАЙОНУНУН МИСАЛЫНДА)

*Саипова Э., Шерматова Ж. Т., Кеңешбаева Д. С.
Ош мамлекеттик университети*

INFLUENCE OF THE HIGHLAND ECOSYSTEM OF KYRGHYZSTAN ON PUBLIC HEALTH (BY EXAMPLE OF THE CHON ALAI REGION)

*Saipova E., Shermatova J. E., Kenesbaev D. S.
Osh State University*

Аннотация: В статье представлен краткий экскурс по высокогорному Чон-Алайскому району, отражены проблемы влияния экосистемы на здоровье населения, репродуктивную систему женщин и предложены отдельные пути решения проблем данного района.

Аннотация: Макалада тоолуу Чоң-Алай районуна болгон кыскача экскурс берилип, экосистеманын калктын ден соолугуна, аялдардын репродуктивдүү системасына тийгизген таасири чагылдырылган жана бул райондун көйгөйлөрүн чечүүнүн айрым жолдору сунушталган.

Abstract: In this article short description on high mountains of Chon – Alay region is given. Reflected problems of ecosystem to the health of people to the reproductive system of women and are suggested definite ways of decision of problems in given region.

Ключевые слова: экосистема, репродуктивность женщин, гинекология, бруцеллез, дезсредства, анемия, кариез.

Түйүндүү сөздөр: экосистема, аялдардын репродуктивдүүлүгү, гинекология, бруцеллез, дезинфекциялык каражаттар, анемия, кариес.

Key words: Ecosystem, female, reproduction, gynecology, brucellosis, disinfectants, anemia, caries

Физико-географические особенности высокогорных экосистем, к которым относится территория Кыргызской Республики, предопределяют их природную нестабильность и повышенную уязвимость к антропогенному воздействию и требуют постоянного и пристального внимания.

Чон–Алайский район относится к Ошской области Кыргызской Республики. Районный центр – Дароот-Коргон. Площадь района составляет 4860 кв.км. Общая численность населения 31,1 тыс. человек или составляет 2,3 % населения от общего числа. Район делится на 3 айылных округав: Жекенди, Чон–Алай, Кашка–Суу [3].

Климат резко континентальный, с холодной зимой. Количество осадков за год 500 – 650 мм. Средняя температура июля + 19/+22⁰ С, декабря – 10/–15⁰С.

Основная отрасль экономики района – овцеводство и скотоводство. В 1928 году был создан как Алай-Гульчинский район. В 1936 году его разделили на два района – Алайский и Чон–Алайский. В 1959 году оба района снова были объединены и названы Алайским районом. В 1992 году после провозглашения независимости Кыргызстана этот район опять делится на два района – Алайский и Чон–Алайский.

Основная природная особенность высокогорного района Чон – Алай сильно расчлененный рельеф с километровыми перепадами высот, разнообразная вертикальная климатическая зональность (от арктических зон до пустынных), сложное геологическое и тектоническое строение, наличие выходящих на поверхность разнообразных рудных месторождений. В условиях высокогорья эти процессы приобретают катастрофический характер, характер стихийных бедствий: селей, оползней, обвалов, землетрясений с огромным экономическим ущербом и человеческими жертвами. Из 20 наиболее опасных природных процессов в республике широко распространены обвалы, подтопления, снежные лавины. Чон–Алай располагает небольшими территориями с нормальными для жизнедеятельности биоклиматическими условиями, в которых и сосредоточены основная часть населения и сельскохозяйственное производство. Именно эти зоны испытывают максимальный антропогенный процесс.

Большинство экологических проблем имеют природно – экономический генезис и достались нам в наследство от прошлой неэффективной ресурсозатратной экономики. Экономический рост, выполнение пятилетних государственных планов достигались за счет хищнической эксплуатации природных ресурсов, разрушения природы. В результате такой деятельности в республике сильно деградированы пастбища и пахотные земли, сокращается биологическое разнообразие, неразумно используются богатства недр.

Гордостью Чон–Алайского района является Пик Ленина, высота которого составляет 7138 м над уровнем моря. В зимний период все любители гор и горных игр приезжают в эти дивные места. Из-за большого потока людей отмечается большое загрязнение гор. В 2015 году по инициативе жителей Чон–Алая был проведен субботник по очистке от мусора горного комплекса.

Соединяющей дорогой Алайского района с Чон–Алайским, является перевал Сары–Таш, высота которого достигает 3570 м над уровнем моря, а село Дароот-Коргон стоит на высоте 3320 м над уровнем моря. Жители, живущие на равнине, ощущают влияние высокогорья, но при высоте 500 м и атмосферном давлении 15⁰С возникает тахикардия, "головные боли, нехватка воздуха. Иногда это называется «горной болезнью» или «туток». Это возникает из-за недостаточного поступления кислорода в организм в результате чего происходит газотранспортный коллапс. Людям которые отправляются в горную местность, страдающим нарушением ССС, необходимо иметь при себе сердечные и гипотензивные препараты. Но горные жители этого не ощущают, потому что

они адаптированы к таким условиям. Как адаптированное состояние у них отмечается гемоконцентрация - сгущение крови из-за повышенного эритропоза и это объективно характеризуются эритемой лица. Но несмотря на красоту природы и чистую воду, изобилие мяса и молочных продуктов, есть свои экологические и экономические проблемы, которые влияют на индекс здоровья населения и репродуктивную деятельность женщин и рождение детей. Водная среда занимает 361млн км² является единственной, природной жидкостью на поверхности земли. Эпидемическое значение воды для природы связано с особенностями. Этими вопросами занимается научные сотрудники совместно с учеными медиками [2].

В 2010 году в Чон–Алайском районе была экспедиция из Латвии, которая занималась проблемами экологии воды в Чон–Алайском районе. На основании исследований выяснилось, что в составе воды отсутствует фтор, который является основным составляющим материалом зубов. Уже с раннего возраста у населения большая заболеваемость зубов. У молодых людей беспричинно выпадают зубы, возникают флюзы пародонтозы и в конечном результате возникает нарушение функции переваривания и возникают гастриты, дуодониты.

Таблица № 1

Эпидемии анемии по регионам Ошской области

№	Регионы	2013	2014	2015	2016	2017
1	Чон – Алай ЦОВП	1838	1359	1608	598	810
2	Алайский р-н	4483	4202	3054	2948	2144
3	Араван. р-н	14160	14027	13841	4912	3348
4	Кара - Кулжа	3032	3362	2799	3171	3343
5	Кара - Суу	5678	6000	6433	10593	8987
6	Ноокат	11877	12920	13497	14286	11278
7	Узген	6371	6375	7702	6729	7704

В Чон–Алайском районе очень много рек. Среди гор Дароот – Коргона имеются небольшая речка Котур – Таш, которая, со слов жителей, обладает лечебными свойствами. Она вылечивает кожные заболевания и суставы. Особенностью этой воды является то, что при заходе солнца вода становится теплой, а при ярком солнце она холодная. И это очень интересное физическое явление. Эшен–Ата, место, где были похоронены предки чон алайцев во время репрессий 1916 года, считается священным. Сюда приходят молиться больные, а также просят детей для бесплодных женщин и мужчин. Здесь находится овраг, из которого фонтаном течет вода и она тоже считается лечебной. Но, к сожалению, в реках Чон–Алая есть недостаток; отсутствие фтора в воде [7]. Основной патологией жителей Чон-Алайского района является железо–дефицитная анемия, которая возникает как следствие экологических причин. Среди районов Ошской области Чон-Алайский район является эпидемичным районом по анемии.

Из таблицы видно, что за 5 лет, по Чон-Алайскому району за 4 года стала снижаться анемия почти в 2 - 3 раза, но к 2017 году стало вновь повышаться. Это видимо, связано с выявляемостью анемии [4]. Чон-Алайский район, по сравнению с другими районами области имеет более малочисленное население, не с большой территорией. Поэтому, если рассчитать на 1000 чел., анемия значительно больше.

Гиперкинетический эффект нарастает с увеличением высоты местности. По данным А.Я. Ламеновой (1989), на высотах 3600 – 4200 м возрастание сердечного выброса достигает 31 – 33 % . Снижены пульсовое и минутное кровенаполнения маточных сосудов по сравнению с данными у беременных низкогорья, выявляются реакции приспособления у плодов в виде повышения двигательной активности и более частого сердечного ритма [1].

Т. Л. Соколовой (1989) выявлено, что у уроженцев высокогорья снижение выброса с централизацией кровообращения, умеренная брадикардия и повышенная двигательная активность плодов. Анализ этих данных показывает, что изменения, несомненно, носят адаптивный характер, направленный, во-первых, на сохранение гомеостаза матери, а во-вторых, на создание условий, обеспечивающих развитие плода.

Приведенные исследования получены в основном, у жительниц высокогорья при физиологическом течении гестационного процесса (при беременности и в родах) и посвящены изучению центральной гемодинамики, маточного кровотока и определению состояния плода, клиническому течению родов сократительной деятельности матки. Известно, что в равнинных условиях адаптация к беременности и родовому стрессу сопровождается сдвигами сердечного выброса, а также, волевических параметров, кардиодинамики и регионарной гемодинамики. Однако комплексных исследований у жительниц высокогорья при физиологической беременности и в родах и тем более, при наличии патологии беременности не проводилось. С другой стороны, вышеуказанные исследования проводились без учета влияния сезона года, не учитывалось влияние суточных колебаний условий среды, что беременные жительницы больших высот состоят в группе риска рождения детей с низкой массой тела. Разработаны нормы показателей циркуляторного гомеостаза [5] при беременности и родах для матери и плода, критерии диагностики хронической внутриутробной гипоксии в покое и в условиях суточных колебаний условий среды. Обосновано положение о том, что в связи с предрасположенностью рожениц в горах к быстрым родам и родовому травматизму плода, ведение родов должно осуществляться на фоне рациональной коррекции нарушений и профилактики родового травматизма плода. Выявленные особенности циркуляторного гомеостаза, клинического течения беременности и родов требуют рационального ведения беременности и родов у жительниц высот с проведением профилактических комплексных мер против осложнений беременности и родового травматизма плода.

Физиологическое течение беременности женщин в летний период года сопровождается рядом сдвигов. Адаптация к беременности у жительниц низкогорья осуществляется за счет учащения сердечных сокращений к концу беременности, превышающих исходный уровень на 262 .

Женщины репродуктивного возраста, будучи анемизированными, естественно, в большинстве случаев рожают детей с хронической анемией, и, конечно, возникает большой риск возникновения кровотечений во время рода и в послеродовом периоде. Много лет в Чон–Алайском районе была плохая обеспеченность медицинскими кадрами, особенно акушерами-гинекологами, хирургами, анестезиологами. Отмечается плохая обращаемость девочек с гинекологическими заболеваниями к гинекологу. Это говорит о том, что они стесняются или боятся огласки, что не позволяет местный менталитет населения района. Но благодаря опытным фельдшерам акушеркам практически были единичные случаи материнской и перинатальной смертности, так как они своевременно направляли женщин с патологией в районные и областные центры родовспоможения . В 1998 году по линии гранта из Германии в Кыргызстан были направлены медицинские аппаратуры, инструменты и другие предметы необходимости для больниц и, конечно, они были предоставлены в Чон–Алайский район как отдаленный, высокогорный, что значительно улучшило медицинское обслуживание населения особенно родовспоможения [6]. Большую ценность предоставляет кислородный конденсатор, который способен на месте вырабатывать кислород (раннее кислород был привозным и был очень опасен в обращении) и при неотложных состояниях быстро можно подключить к больному, беременным и новорожденным детям, что значительно снижает риск материнской перинатальной смертности.

Служба родовспоможения Чон–Алайского района в ЦОВП центр общеврачебной практики, был сформирован в 2010 году, были соединены ЦСМ и ТБ с единым

руководителем. В родильном доме имеется 20 коек, родильный зал, послеродовые палаты, палата патологии. Операции проводятся в отделении хирургии совместно с хирургами и при необходимости вызывают врачей на себя. В год проходят 450 – 500 родов женщин с тяжелой патологией направляют в областные центры родовспоможения. В настоящее время в ЦОВП укомплектованность врачами хорошая. Врачи и акушерки проходят обучение в областных центрах и работают по клиническим протоколам [2].

Основным промыслом жителей высокогорного Чон–Алайского района является животноводство, что является тоже фактором возникновения бруцеллеза, таксоплазмоза, больше 90% жителей переносят бруцеллез. Инфекционное отделение больницы переполнено больным с этой инфекцией. Причиной заболеваемости является несоблюдение правил безопасности во время отела. Люди соприкасаются с кровью и другими биологическим и материалами, работают без перчаток и без дезсредств. Чтобы снизить степень заболеваемости, жители пользуются хлоросодержащими химикатами, при дыхании их паров возникает поражение органов дыхания и происходит токсическое воздействие на организм людей и на репродукцию как женщины, так и мужчины. Токсическое воздействие на кровь проявляется снижением гемоглобина. Это приводит к хронической анемизации. Ветеринарной службы почти не было, а также нет программы оздоровления и иммунизации домашних животных. Но в последние годы правительство стало проявлять внимание ветеринарной службе, после вхождения нашей страны ЕЭС СНГ, открываются новые лаборатории, обучаются лаборанты и специалисты, так как наша здоровая продукция должна поставляться в другие страны, это значительно поднимает нашу экономику.

Основной проблемой для жителей Чон–Алайского района была плохая дорога, и она была решена, дороги хорошо проложены, что значительно улучшило выезд больных в другие медицинские учреждения, а также есть возможность выезжать врачам-специалистам по вызову в Чон–Алай [1].

В заключении делаем вывод о том, что экосистему изменить невозможно, но можно выискать возможность найти варианты и возможности оздоровления населения, для этого необходимо:

- вовлечь научных работников к выработке методов фторирования воды;
- властям необходимо поддерживать ветеринарную службу, привлекать специалистов в животноводство, обеспечить необходимыми качественными дезсредствами, необходимыми материалами для безопасности во время отела и раннюю диагностику заболеваний;
- усилить санитарно-просветительскую работу в школьных заведениях и других организациях района, общественных организациях, медицинскими работниками.
- привлекать акушер-гинекологов, педиатров в ранней диагностике заболеваний у девочек, проводить беседы о планировании семьи с женщинами молодого возраста.

Литература:

1. Введение беременности и родов в условиях высокогорья Киргизии // Здоровоохр. Киргизии. – 1984, - К3, - С. 62 – 63 (соавт. Лебедева И.М., Рыскулова Б. А.)
2. Особенности адаптации женского организма к экологическим условиям больших высот при беременности и в родах. (Матер, Международ, симп.) – Чолпон – Ата. 1993, - С. 157 – 158.
3. Stat kg
4. Breymann C. Iron Deficiency Anemia in Pregnancy, Seminars in Hematology, Volume 52, Issue 4, 2015, Pages 339-347, <https://doi.org/10.1053/j.seminhematol.2015.07.003>
5. Mark A. Brown, Eileen D.M. Gallery, 4 Volume homeostasis in normal pregnancy and pre-eclampsia: physiology and clinical implications, Baillière's Clinical Obstetrics and Gynaecology, Volume 8, Issue 2, 1994, Pages 287-310, [https://doi.org/10.1016/S0950-3552\(05\)80322-0](https://doi.org/10.1016/S0950-3552(05)80322-0)

6. Nagarkatti R. (2016). Principles and Practice of Obstetrics and Gynecology for Postgraduates: Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd., ISBN: 978-93-5152-163-1. Journal of Obstetrics and Gynaecology of India, 66(3), p. 211–212, <http://doi:10.1007/s13224-015-0810-x>
7. Peckham S. and Awofeso N. “Water Fluoridation: A Critical Review of the Physiological Effects of Ingested Fluoride as a Public Health Intervention,” The Scientific World Journal, vol. 2014, Article ID 293019, 10 pages, 2014. <https://doi.org/10.1155/2014/293019>

**«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

*Журналды чыгарууга
жооптуу редактор:*

Абдуллаева Ж.Д.

*Кыргыз тили боюнча корректор: Нурмаматова М.Т.
Орус тили боюнча корректор: Абдиев К.Р.
Англис тили боюнча корректор: Ибраимова С.Ч.*

Техникалык редактор: Суютбекова М.А.

ОшМУнун “Билим” редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып,
басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору: (+9963222) 23163, 72061
Факс: (+9963222) 24066
Электрондук дарегибиз: E-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 13.05.2019
Көлөмү: 28,75 б.т. Буюртма: № 32
Форматы: 210x297 1/8 Нуска: 200 д.

«Билим» редакциялык – басма бөлүмү

публикует статьи на кыргызском, русском и английском языках.

Теперь все выпуски журнала размещаются в Научной электронной библиотеке eLIBRARY.RU и индексируются в системе Российского индекса научного цитирования РИИЦ.

В журнале «Вестник ОшГУ» публикуются научные статьи обзорного, проблемного и научно-практического характера по всем направлениям науки.

Требования к оформлению статей:

1. Статьи предоставляются в редакцию журнала тщательно отредактированными. Статья должна быть выполнена в формате Microsoft Word шрифт Times New Roman, Tamga KIT (кириллица) размером – 14; все поля 2,0 см со всех сторон, абзацный отступ – 1,15 см (не допускается абзацный отступ с помощью клавишей «пробел»), интервал 1,15 выравнивание текста по ширине. Уплотнение интервалов запрещено. Нумерация страниц не проставляется. Обязательна проверка автором орфографии. Представляется выписка из протокола заседания кафедры об обсуждении рукописи и рецензия на рукопись.
2. В статье должны быть проанализированы, сопоставлены и выявлены наиболее важные и перспективные направления развития науки (практики), ее отдельных отраслей, явлений, событий. Материал должен носить проблемный характер, демонстрировать различные взгляды на развитие научных (практических) знаний, содержать выводы, обобщения, сводные данные.
3. Текст статьи должен предварять индекс УДК (универсальная десятичная классификация), выравнивание по левому краю.
4. Фамилия, имя, отчество автора (без сокращений). По правому краю, курсив (шрифт 14 Times New Roman) (на русском и английском языках)
5. Должность, звание, ученая степень. По правому краю, курсив (шрифт 14 Times New Roman) (на русском и английском языках).
6. Полное название организации — место работы каждого автора в именительном падеже, страна, город. Если все авторы статьи работают в одном учреждении, можно не указывать место работы каждого автора отдельно и адрес электронной почты. По правому краю, курсив (шрифт 14 Times New Roman).
7. Название статьи. По центру **ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ**, полужирным, шрифт 14, (на кыргызском, русском и английском языках).
8. Аннотация. По ширине, курсивом, шрифт 12, аннотация содержат 25-30 слов (на кыргызском, русском и английском языках).
9. Ключевые слова. По ширине, полужирным, шрифт 12, не менее 7 слов (словосочетания), (на кыргызском, русском и английском языках).
10. Основной текст набирается (шрифт 14 Times New Roman). Сокращенные названия в тексте должны быть расшифрованы, нумерация формул производится справа в конце строки в круглых скобках – (1), ссылки на литературу в квадратных скобках – [1]. Формулы и символы (нежирный шрифт) в тексте следует набирать в редакторе формул Equation Editor.
11. Иллюстрации и таблицы должны иметь названия, законченный вид и располагаться по тексту непосредственно после ссылки. Выравнивание таблиц и рисунков – по центру страницы. Названия иллюстраций не должны включаться в поле иллюстраций. Название иллюстраций и таблиц должны быть набраны с использованием шрифт 12 (Times New Roman).
12. Список использованной литературы, не менее 5 наименований, Список литературы нумеруется в порядке в тексте, ссылка помещаются в квадратные скобки, например [1], [13-14]. Желательно, чтобы последняя страница статьи была полностью заполненной.
13. Объем статьи – до 10-12 страниц, (страница – 1836 знаков), выполненных в формате А4, со ссылкой на литературу; объем кратких сообщений – 4 стр., обзорных и проблемных статей – 18-20 страниц, включая список литературы.

Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного варианта статьи, после исправления замечаний рецензента и ответственного редактора. Рукописи статей редакция не возвращает.

- 1 страница – 100 сомов.

Тел.: 03222 2-31-63, главный корпус ОшГУ, 131 кабинет.

Старший инспектор: Суютбекова Мактым

e-mail: nauka-oshsu@mail.ru